

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İDEOLOJİK AYGIT OLARAK TÜRKİYE'DE ANAYASALAR
(1982 ANAYASASI ÖNCESİ DÖNEM)**

DOKTORA TEZİ

MÜRŞİDE ŞİMŞEK

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

Ankara, 2020

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İDEOLOJİK AYGIT OLARAK TÜRKİYE'DE ANAYASALAR
(1982 ANAYASASI ÖNCESİ DÖNEM)**

DOKTORA TEZİ

MÜRŞİDE ŞİMŞEK

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

Ankara, 2020

ONAY SAYFASI

Mürşide ŞİMŞEK tarafından hazırlanan “İdeolojik Aygıt Olarak Türkiye’de Anayasalar” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Danışman Prof. Dr. Muharrem KILIÇ	AYBU/Hukuk Fakültesi	
Jüri Üyesi Doç. Dr. Fatma Ebru GÜNDÜZ	AYBU/Hukuk Fakültesi	
Jüri Üyesi Doç. Dr. Musa AYGÜL	AYBU/Hukuk Fakültesi	
Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Cem DURAN	Çankaya Üniversitesi/Hukuk Fakültesi	
Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Serdar KORUCU	Sakarya Üniversitesi/Siyasal Bilgiler Fakültesi	

Tez Savunma Tarihi: 19.06.2020

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Ünvan Ad Soyad

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. 19.06.2020

Mürşide ŞİMŞEK

TEŞEKKÜR

Rahmeti ve merhameti geniş Rabbimize sonsuz şükürler olsun...

Doğduğum günden bugüne her zaman ve her koşulda sevgilerini ve desteklerini eksik etmeyen canım anneme, babama ve ağabeyime çok teşekkür ederim. Tez sürecinde özverili desteği için eşim Dr. Selçuk Şimşek'e çok teşekkür ederim.

Sadece hoca olarak değil aynı zaman da bir dost olarak yanımda olan yetişmemiz için kendisini erteleyip biz asistanlarını önceleyen, kendisinden her zaman bir şeyler öğrenmekten mutluluk duyacağım değerli Hocam Doktor Öğretim Üyesi Kerim Çınar'a her şey için teşekkür ederim. Tez sürecinde ilmi ufkuyla düşüncelerimi sorgulamamı ve her seferinde bir adım ileri gidebilmemi sağlayan, emeğini ödeyemeyeceğim saygı değer Hocam Doktor Öğretim Üyesi Zelkif Polat'a teşekkür ederim. Tez sürecinde güzel kalplerini bana açıp moral koçum olan ve beni yalnız bırakmayan oda arkadaşım Doktor Öğretim Üyesi Fulya Yüksel'e ve Araştırma Görevlisi Hatice Kırantepe'ye, bana katlandıkları ve her daim güç verdikleri için teşekkür ederim.

Devraldığı doktora tezini en güzel hale getirmek için emek veren saygı değer tez danışmanım Profesör Doktor Muharrem Kılıç'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Emekli olduktan sonra dahi eğitimci olarak desteğini sürdüren değerli Hocam Profesör Doktor Ali Şafak Balı'ya teşekkür ederim. Tez jürisinde yer alan Doç. Dr. Fatma Ebru Gündüz'e, Doç. Dr. Musa Aygül'e, Dr. Öğr. Üyesi Cem Duran Uzun'a ve Dr. Öğr. Üyesi Serdar Korucuya teze değerli katkılarından ötürü teşekkür ederim. Son olarak öğrencilerine Anayasa Hukuku sevgisi aşılayan saygı değer Hocam Profesör Doktor Levent Gönenç'e, bu alanı bizlere sevdirdiği için teşekkür ederim.

ÖZET

İdeolojik Aygıt Olarak Türkiye’de Anayasalar (1982 Anayasası Öncesi Dönem)

Tezde devletin ideolojik aygıtı olarak kurgulanan anayasaların toplumsal kültürün dönüştürülmesinde etkili olup olmadığının Türk anayasal tarihi açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada 1876 Osmanlı Anayasası ve 1921, 1924, 1961 Türk Anayasaları ele alınmıştır. İlgili anayasaların uygulandığı dönemlerdeki kültürel dönüşüm ve hukuk ilişkisi; dil, din, siyasi haklar ve vatandaşlık unsurları özelinde araştırılmıştır.

Tezde Althusser’in devletin ideolojik aygıtları yaklaşımından hareketle yapısalci kuram esas alınmıştır. Çalışma teorik olarak yapılmıştır. Türkiye’nin anayasal tarihine ilişkin kitaplardan, tarih ve siyaset bilimi kitaplarından, Meclis tutanaklarından, mahkeme kararlarından, internet kaynakları ve gazetelerden yararlanılmıştır. Anayasa, tarih ve siyaset bilimi çalışmalarından çıkarılan sonuçlar toplumsal yapıya ilişkin tespitlerle birlikte değerlendirilmiştir. 1876 Anayasası’nda milliyetçilik ve İslam’ın yanı sıra resmi ideoloji olarak Osmanlıcılığa yer verildiği görülmüştür. 1921 Anayasası’nda İslam’a ve milliyetçilik ideolojisine yer verilmekle birlikte, devlet aygıtlarıyla toplumun ideolojik olarak ayrıştırılmamaya özen gösterildiği gözlemlenmiştir. 1923’den itibaren başlayan resmi ideoloji baskısı ile kültürü şekillendirme çabasının 1924 Anayasası sürecinin tek parti dönemi boyunca sürdüğü görülmüştür. 1945 yılında çok partili yaşama geçilmesi ile resmi ideoloji baskısının hafiflediği anlaşılmıştır. 1960 Darbesi ve asli kurucu iktidarın eğilimi incelenmiştir. 1961 Anayasası’nda Cumhurbaşkanlığı’na tanınan yetkilerin genişletilmesi, Anayasa Mahkemesi’nin, Devlet Planlama Teşkilatı’nın, Milli Güvenlik Kurulu’nun ve Cumhuriyet Senatosu’nun kurulması ile resmi ideolojinin korunmasının amaçlandığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Türkiye’de resmi ideoloji çerçevesinde 1923 yılından başlayarak devletin aygıtları aracılığıyla toplumsal kültürün şekillendirilmeye çalışıldığı görülmüştür. Bu şekillendirmenin 1924 Anayasası’nın 1937 yılına kadar ihlal edilerek; 1937 yılından sonra ise Anayasa’ya eklenen resmi ideoloji ilkeleri ile doğrudan Anayasa desteği ile devletin ideolojik ve cebri araçları (özellikle de normlar ve mahkemeler) aracılığıyla yürütüldüğü tespit edilmiştir. 1961 Anayasası’na da hazırlandığı dönemden itibaren resmi ideoloji yüklenmiş ve Anayasa ile getirilen vesayet araçları ile toplumun bu ideolojinin dışına çıkması önlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, kültürel dönüşüm, ideoloji, modern devlet, resmi ideoloji, vesayet.

ABSTRACT

Constitutions in Turkey as Ideological Apparatuses (Period before 1982 Constitution)

The aim of the study is to analyse whether the constitutions; which are constructed as the ideological apparatus of the state, are effective in transformation of social culture in terms of Turkish constitutional history. In the study, 1876 Ottoman Constitution and 1921, 1924, 1961 Turkish Constitutions are discussed. The relation between cultural transformation and the role of law during the periods when the relevant constitutions were implemented are investigated on the basis of language, religion, political rights and citizenship.

The research is based on the structuralist theory, from the Althusser's approach to the ideological devices of the state point of view. The study is done theoretically; benefited from books on Turkey's constitutional history, political science and history, court decisions, newspapers. The conclusions drawn from the studies of the constitution, history and political science have been evaluated together with the findings related to the social structure. It is recognized that the Constitution of 1876 covered Ottomanism as the official ideology besides nationalism and Islam. In the Constitution of 1921, although Islam and the ideology nationalism were included, it is observed that the state apparatus and society were taken care of not to be separated ideologically. With the official ideology pressure started from 1923, it is seen the effort of shaping culture continued during the single party period of the 1924 Constitution. With the introduction of multi-party life in 1945, it is understood that the pressure of official ideology was eased. The 1960 Coup and the tendency of primary founding power are examined. In the 1961 Constitution, by expanding the powers granted to the Presidency, the establishment of the Constitutional Court, the State Planning Organization, the National Security Council and the Republic Senate, it is determined that the official ideology was aimed to be protected.

As a result, within the frame of official ideology in Turkey, it is seen that the social culture was endeavored to be shaped by means of state apparatus starting from the 1923. It was determined that this formation was carried out until 1937 by violating the Constitution of 1924 and after 1937, by the support of Constitution directly with the official principles of ideology added and through the ideological and compulsory tools of the state (especially norms and courts). The official ideology was also undertaken in 1961 Constitution from the time it was prepared, with the tutelage tools brought by the Constitution, it was tried to prevent the society from going beyond this ideology.

Keywords: Constitution, cultural transformation, ideology, modern state, official ideology, guardianship.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
MODERN DEVLET, KÜLTÜR VE İDEOLOJİ	4
I. MODERN DEVLET, YASA VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ	4
II. KÜLTÜR KAVRAMI	10
A. Kuramsal Açıdan Kültür.....	13
B. Çokkültürlülük	17
C. Paradigmalar	24
D. Kültür, Millet ve Medeniyet İlişkisi	27
E. Kültürel Değişim.....	31
III. İDEOLOJİ KAVRAMI	33
A. Kuramsal Açıdan İdeoloji.....	34
1. Marx ve Engels'in İdeoloji Kuramı	35
2. Frankfurt Okulu'nun İdeoloji Kuramı	38
3. Gramsci'nin Hegemonya Kavramı ve İdeoloji Kuramı	39
4. Althusser'in Devletin İdeolojik Aygıtları ve İdeoloji Kuramı	41
5. Post Modernizmde ve Post Yapısalcılıkta İdeoloji Kuramı	43
B. İdeolojiler ve Tarihe Yansımaları	47
1. Liberalizm.....	47
2. Sosyalizm	51
3. Muhafazakarlık.....	55
4. Milliyetçilik	58
5. Faşizmler	62
IV. KÜLTÜR – İDEOLOJİ İLİŞKİSİ: KARŞILAŞTIRMA ÖLÇÜTLERİ	65
A. Resmi İdeoloji.....	66

B. Dil	68
C. Din-Kültür İlişkisi ve Laiklik	71
D. Siyasi Haklar ve Vatandaşlık.....	73
İKİNCİ BÖLÜM	77
MODERN TÜRK DEVLETİ'NİN KÜLTÜR İNŞASI:.....	77
1921 – 1924 ANAYASALARI.....	77
I. OSMANLI'DA MODERNLEŞME, ANAYASACILIK ve KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM HAREKETLERİ	77
A. Hukuki Gelişmeler ve Anayasacılık Hareketleri	86
B. 1876 Anayasası Dönemi İdeoloji Kültür İlişkisi	94
1. Resmi İdeoloji ve Vatandaşlık.....	95
2. Dil ve Milliyetçilik	99
3. Siyasi Haklar ve Ödevler.....	102
4. Kanun-i Esasi'de 1909 Değişiklikleri ve Etkisi	104
5. 1876 Anayasası Dönemi Kültür İdeoloji İlişkisinin Değerlendirilmesi	107
II. ULUS DEVLETİN OLUŞUM SÜRECİ: 1921 ANAYASASI DÖNEMİ.....	109
A. Birinci Meclis Dönemi Kültür – İdeoloji İlişkisi.....	109
B. İkinci Meclis Dönemi Kültür – İdeoloji İlişkisi.....	118
1. Milliyetçilik	118
2. Din, Laiklik ve Rejim	123
3. Erken Cumhuriyet Döneminde Kültürel Kırılma	127
a. Halifeliğin Kaldırılması Kanunu	127
b. Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin Kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu.....	131
C. 1921 Anayasası Dönemi Kültür İdeoloji İlişkisinin Değerlendirilmesi	135
III. MODERN DEVLETİN ULUS İNŞASI VE KÜLTÜREL KIRILMA: 1924 ANAYASASI DÖNEMİ	137
A. Tek Parti Dönemi (1924 – 1950).....	142
1. Resmi İdeoloji	143

a. Laiklik ve Din Politikaları	146
i. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması.....	151
ii. Şapka İktizası Hakkında Kanun	153
iii. Türkçe İbadet ve Ezan.....	156
b. Temel Kanunların İktibası	160
2. Toplumsal Kültürde Milliyetçilik Algısı ve Vatandaşlık	163
a. Halkevleri	168
b. Güneş Dil Teorisi, Harf İnkılabı ve Türk Dil Kurumunun Kurulması.....	171
c. Türk Tarih Tezi ve Türk Tarih Kurumu	175
3. Siyasal Katılım	178
a. Seçim Sistemleri	182
b. Seçme ve Seçilme Hakkı	183
B. Çok Partili Dönem (1945 – 1960).....	184
1. Laiklik ve Din Politikaları	188
2. Milliyetçilik	191
C. 1924 Anayasası’nda Toplumsal Kültür İdeoloji İlişkisinin Değerlendirilmesi	193
1. Tek Parti Döneminin Değerlendirilmesi	194
2. Çok Partili Dönemin Değerlendirilmesi	200
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:	203
DEVLETİN İDEOLOJİK RESTORASYONU: 1961 ANAYASASI.....	203
I. 1961 – 1980 SÜRECİNDE TOPLUMSAL - KÜLTÜREL – İDEOLOJİK YAPI	205
A. Toplumsal ve Kültürel Yapı	206
B. Darbeyi Meşrulaştırma Çabası ve İnkılap Mahkemeleri.....	208
C. İdeolojik Yapı.....	212
II. 1961 ANAYASASI YAPIM SÜRECİNDE İDEOLOJİ – ANAYASA İLİŞKİSİ...	215
III. RESMİ İDEOLOJİ	225
A. Resmi İdeoloji Taşıyıcısı Olan Kurumlar.....	229

1. Anayasa Mahkemesi.....	230
2. Devlet Planlama Teşkilatı.....	235
3. Milli Güvenlik Kurulu.....	238
4. Cumhuriyet Senatosu.....	239
5. Cumhurbaşkanlığı.....	244
B. Resmi İdeolojinin Milli Sembolleri	247
IV. DİL POLİTİKASI	250
V. DİN VE LAİKLİK POLİTİKALARI.....	254
A. Kamusal Alanda Dini Semboller	262
B. Din Eğitimi	266
VI. MİLLİYETÇİLİK VE VATANDAŞLIK	267
A. 1961 Anayasası'nda “ <i>Türk Milliyetçiliği</i> ” İfadesine Yer Verilmesi.....	268
B. Kürt Milliyetçiliği Hareketi	274
C. Türk Milliyetçiliği İçinde İdeolojik Parçalanma.....	276
VII. SİYASAL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER	277
VIII. 12 MART MUHTIRASI VE 1971 - 1973 ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ.....	283
IX. 1961 ANAYASASI DÖNEMİ İDEOLOJİ-KÜLTÜR İLİŞKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	287
XI. 1982 ANAYASASI HAZIRLIK SÜRECİ VE İDEOLOJİK İÇERİĞİ	293
SONUÇ.....	299
KAYNAKÇA	308

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
age	: Adı Geçen Eser
agm	: Adı Geçen Makale
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
A. Ş.	: Anonim Şirket
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
Bkz	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DDKO	: Devrimci Doğu Kültür Ocakları
DGM	: Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
E	: Esas
K	: Karar
MBK	: Milli Birlik Komitesi

MC	: Milli Cephe
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MNP	: Milli Nizam Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
MTTB	: Milli Türk Talebe Birliği
s	: Sayfa Aralığı
S	: Sayı
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
s.e.t.	: Son Erişim Tarihi
SETA	: Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı
RG	: Resmi Gazete
T	: Tarih
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TEP	: Türkiye Emekçi Partisi
TEPAV	: Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı
THKO	: Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP-C	: Türkiye Halk Kurtuluş Partisi- Cephesi
TİKKO	: Türkiye Komünist Partisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TKDP	: Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi
TMTD	: Temsilciler Meclisi Tutanakları Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TpCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

YKY : Yapı Kredi Yayınları
YSK : Yüksek Seçim Kurulu
YTP : Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

“Modern dönemde en tehlikeli olan hukuku belirleyebilecek olanla düşman olmaktır¹”. Çünkü *“hukuk öyle bir modern dönem politik icadıdır²”* ki, insanlar tüm özgürlüklerini, nihayetinde hukuku belirleyene teslim ederler. Hukukun bu gücü onu modern dönemde toplumları dönüştürmek için kullanılabilecek en etkili araç kılmıştır. Özellikle devletlerin temel normları olan anayasalar, hukuk sistemlerinin içkin aklını³ belirleme gücüne sahip olmaları yönüyle kural koyucular için toplum mühendisliği konusunda oldukça işlevseldirler. Çalışmada yapısalcı analizden yararlanılarak devletin ideolojik ve cebri aygıtları olarak üst yapının alt yapıyı yeniden üretmesinde etkili olan anayasaların içerdikleri aklın toplumsal kültürü şekillendirmekle bireylerin yaşam tarzlarının dönüştürülmesine neden olduğu ileri sürülmüştür⁴.

Bu bağlamda ‘Devletin ideolojik bir aygıtı olarak anayasaların, Türk toplumunun kültürel dönüşümündeki yerinin ne olduğu?’ tezin temel sorusudur. İnceleme, Osmanlı döneminden başlatılmıştır. Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecinde hukuki bir aygıt olarak 1876 Anayasası’nın işlevi ve devletin kurumlarındaki devamlılık ve kopuşlar ele alınmıştır.

Hukukun bir üst yapı argümanı olarak kültürel alt yapı ile olan ilişkisinin anayasal dönemler temel alınarak incelendiği bu çalışmada daha çok tarih, siyaset bilimi, anayasal tarih kitaplarından, meclis tutanaklarından, gazete haberlerinden, anayasa ve kanun metinlerinden yararlanılmıştır. Teorik araştırma yöntemi benimsendiğinden çalışma tez, kitap, makale gibi argümanlardan edinilen bilgilerin analiziyle yürütülmüştür. Çalışma konusu anayasaların yürürlük süreleri dikkate alınarak bölümlendirilmiş ve 1980 dönemine kadar olan süreç incelenmiştir.

1980’e kadar olan dönemin ele alınmasının üç temel nedeni vardır. Bunlardan ilki, üst yapı olarak anayasanın içerdği ideoloji ile kültürün etkileşimine dair tamamlanmış ve etkileri görülmüş dönemlerin ele alınmasının daha doğru değerlendirmeler yapmaya imkan vereceğinin düşünülmüş olmasıdır. 1980 Darbesi ile 1961 Anayasası’nın yürürlükten kaldırılması üzerine hazırlanan 1982

---

¹ **Maurice, Arthur** (1970) ‘Kings and Councillors’ The University of Chicago (Çeviren: Baysal, Başak / Erman Barış (2011) ‘Krallar ve Danışmanları’) içinde: **Akal, Cemal Bali** (Çeviri Editörü) Devlet Kuramı, 3. Baskı, Ankara, Dost, s. 71 – 92, 74.

² Hukukun politik bir icat olarak modern dönemin sermaye ve pazar düzenini güvence altına alacak bir düzen kurucu olarak tasarlandığına dair bkz. **Kılıç, Muharrem** (2018) Hukuksal Aklın Sosyo-Politik Bağlamı Norm – Anlam – Yorum, 1. Baskı, Ankara, Yetkin, 14.

³ Her hukuksal biçimin içkin bir akıl taşıdığına dair bkz. **Kılıç** (2018), 13.

⁴ **Althusser, Louis** (1995) ‘İdeologie at Appareils Ideologiques D’Etat’ Baskı Belirtilmemiş, Presses Universitaires de France (Çeviren: Tümetekin, Alp (2014) İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, 6. Baskı, İstanbul, İthaki), 36 – 51.

Anayasası ise halen yürürlükte olması sebebiyle içerdği ideolojik akıl ile kültür etkileşimi devam etmektedir.

İkinci neden, ideolojik aygıt olarak anayasaların kültür üzerindeki etkisinin analiz edilebilmesi için siyaset, tarih ve sosyoloji alanlarının bir arada incelenmesi ve bu incelemelerin normatif açıdan anayasal süreçle bütünleştirilmesini gerektirmektedir. Bu çok yönlü incelemenin derinlemesine yapılabilmesi için, çalışmanın alanın daraltılmasının daha faydalı olacağı düşünülmüştür.

Üçüncü nedense çalışmada ulus devletlerin hukuk aracılığıyla toplumsal kültüre müdahaleleri araştırılmak istendiğinden yapısalcı bir yöntemin tercih edilmiş olması ve doktrinde yapısalcı analizin daha çok 1970'lere kadar olan dönemi incelemede işlevsel kabul ediliyor olmasıdır. Ulus devletler neoliberal dönüşüm gerçekleşmeden önce siyasal ve ekonomik yapılar üzerinde en etkin unsurlar olduklarından kültürü etkileyen asli unsurlardan biri konumunda görülmüştür. 1970'lerden itibaren ise gelişen teknolojik, sosyal ve siyasal koşulların etkisi ile doktrinde post yapısalcı kuram yapısalcı kuramdan daha işlevsel kabul edilmeye başlamıştır⁵. Bu kapsamda yapısalcı bir incelemenin 1980 öncesine hasredilmesi daha yerinde görülmüştür.

Üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde tezin konusunu oluşturan temel kavramlar ve anayasa hukuku ile kültür ilişkisinde inceleme alanı olarak benimsenen unsurlar açıklanacaktır. Kültür ve ideoloji kavramları kuramsal çerçevede gelişim süreçlerine de yer verilerek açıklanacaktır. Dünyadaki pek çok devletin anayasalarındaki değerler aracılığıyla yer verdikleri liberal, sosyalist, muhafazakar, milliyetçi, faşist ideolojiler; ortaya çıkış süreçleri ile beraber anlatılacak ve toplumlar üzerindeki etkileri itibariyle ne tür siyasal ve sosyal sonuçlara yol açtıklarına değinilecektir.

Tezin ikinci bölümünde ise 1876 Kanun-i Esasi'den itibaren 1960 Darbesi'ne kadar birinci bölümde belirlenen unsurlar açısından, kültürel yapının değişim ve dönüşümünde devletin ideolojik aygıtı olarak anayasaların ne ölçüde etkili olduğu irdelenecektir. Bu kapsamda 1876 Anayasası'nın içerdği resmi ideolojinin Osmanlı toplumu üzerindeki etkileri ve liberal ideolojik değerlerle (kapitalist sistemle paralel olarak) bütünleşme sürecinde anayasanın etkisi incelenecektir. 1921 Anayasası dönemindeki siyasal kırılmalara ve Osmanlı Devleti'nden kurumsal ve zihinsel kopuşun toplumsal yansımalarına değinilecektir. Bu dönemde filizlenmeye

---

⁵ **Rehmann, Jan** (2013) *Theories of Ideology The Power of Alienation and Subjection*, 1. Baskı, Leiden-Boston, Yayınevi Belirtilmemiş (Çeviren: Alpagut, Şükrü (2017) *İdeoloji Kuramı Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap), 191.

başlayan resmi ideolojinin temel ilkelerinin Kurtuluş Savaşı sürerken, savaş koşullarının etkisi ile 1921 Anayasası'nda tam temayüz etmemesi ve 1924 Anayasası'nın - özellikle 1937 değişiklikleri - ile toplumsal yapının dönüştürülmesinde ne ölçüde işlevsel olduğu incelenecektir.

1924 Anayasası'nın oluşum sürecinin felsefi arka planı dikkate alınarak bu dönemde Anayasanın kimi zaman ihlali kimi zaman ise ideolojik araç olarak kullanılması suretiyle ortaya çıkan kültürel kopuşlarla bir şekilde devam eden süreklilikleri olup olmadığı araştırılacaktır. Yasal ve özellikle anayasal araçlarla, ulus devlet inşasında Türkiye'nin toplumsal dönüşüm projesi olan Kemalizm kapsamında toplumsal belleğin silinme ve yeni bir toplum inşa edilme süreci değerlendirilecektir. Bu süreçte Kemalizm'in anayasal nitelik kazanması ve Rousseaucu anlayışla şekillenen anayasal rejimin tek partili siyasal yaşamda uygulanmasının sonuçları incelenecektir.

Tezin üçüncü bölümünde ise 1960 Darbesi'nin siyasal sebepleri ile beraber 1961 Anayasası'nın felsefi arka planı ele alınacaktır. Darbeyi yapan zihniyetin güdümünde hazırlanan 1961 Anayasası ile siyasal ve toplumsal yapının resmi ideolojiye uygun olarak restore edilme girişimi ve bunun Anayasaya yansımaları irdelenecektir. Restorasyonun kalıcılığının temin edilmesi açısından Anayasa aracılığıyla resmi ideoloji muhafızı yeni kurumların siyasal sisteme eklenmesinin ve bazı kurumların yetkilerinin genişletilmesinin etkisi saptanmaya çalışılacaktır.

1961 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklere geniş ölçüde yer verilirken temelde farklı toplumsal kesimlerin taleplerinin siyasal arenaya yansımalarının, diğer bir ifade ile çoğulcu demokrasinin kurulmasının siyasal arenada; 1924 Anayasası döneminde resmi ideoloji karşısında yer alan siyasal çoğunluğun bölünmesindeki etkisi araştırılacaktır. Böylece resmi ideolojinin siyasal kontrolünün, muhaliflerin tek başına siyasal iktidarı elde edememeleri açısından etkisi değerlendirilecektir.

Tezimizde 1980 dönemine kadar anayasaların devletin ideolojik aygıtları olarak nasıl şekillendirildikleri ve ilgili anayasalar döneminde hukuk aracılığıyla toplumsal kültüre yapılan müdahaleler ele alınmıştır. Anayasaların resmi ideolojinin devamlılığındaki rolü ve bu rolün dönemsel olarak hangi yöntemlerle sürdürüldüğü saptanmıştır. Ayrıca normatif yolla yapılan baskılara karşı oluşan toplumsal tepkilerin, dünyadaki ideolojik eğilimlerden ve Türkiye'deki merkez-çevre ilişkilerinden ne ölçüde etkilendiği ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLET, KÜLTÜR VE İDEOLOJİ

Birinci bölümde tezin temel kavramlarından modern devlet ve gelişim süreci anlatıldıktan sonra modern devletin yasa ve kültürle ilişkisi ele alınacaktır. Kültür kavramının temel kuramlarına değinilecek, doktrinde kültürü incelemekte kullanılan paradigmalara yer verilerek tezde kullanılacak olan bütüncül paradigmanın kültür çalışmaları açısından önemi açıklanacaktır.

I. MODERN DEVLET, YASA VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Modernizmin kökleri 11. ve 12. yüzyıla kadar dayandırılrsa da⁶ modern devletin doğuşunun 16. yüzyıl Avrupası olduğu yaygın olarak kabul görmektedir⁷. Avrupa'nın kendine has ekonomik, düşünsel, siyasal ve sosyal ortamında şekillenen modern devlet yapısı kendisinden önceki hakim yapı olan feodal devlet yapısının içinde oluşmaya başlamıştır⁸.

Feodal devlet yapısının yaygın olduğu Orta Çağ'da egemenlik anlayışı teokrasi ile iç içe olmuş, egemen kralın iki bedeni düşüncesi Hristiyanlıktaki Tanrı ve Hz. İsa ilişkisindeki ikiliği yansıtmıştır. Kralın siyasal bedeninin Tanrıyı temsil ettiği kabul edilirken, kralın insan bedeninin Hz. İsa'yı temsil ettiği kabul edilmiştir. Bu ikilik, yasalar açısından kralın yasaların hem üstünde hem de altında konumlanmasına neden olmuştur⁹.

15. yüzyılda yaşanan coğrafi keşiflerin de etkisiyle ticaretle zenginleşen burjuvaların¹⁰ daha az vergi ödemek için ve ticari güvenliklerini artırmak için kralları desteklemeleri ile 16. yüzyılda merkezi siyasal yapı hızla güç kazanmıştır. Mutlak krallıkların güçlenmesi ile de modern devlet şekillenmeye başlamıştır.

---

⁶ **Tiger, Michael / Levy, Madeleine** (2002) *Law and the Rise of Capitalizm*, 2. Baskı, New York, Monthly Reveiw Press (Çeviren: Karahanoğulları, Onur (2016) *Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk*, 1. Baskı, Ankara, Epos), 21.

⁷ **Ağaoğulları, Mehmet Ali / Köker, Levent** (1991) *Tanrı Devleti'nden – Kral Devlete*, 1. Baskı, Ankara, İmge, 204 – 205.

⁸ **Işıқтаç, Yasemin / Koloş, Umut** (2017) *Hukuk Sosyolojisi*, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 39.

⁹ Kantorowicz, Ernst (2016) *The King's Two Bodies*, Belirtilmemiş, ABD, Princeton University Press (Çeviren: Yolsal, Ümit Hüsrev (2018) *Kralın İki Bedeni*, 1. Baskı, Ankara, Bilgesu), 27 – 35; 211 – 223.

¹⁰ Oruç, Adem (Yıl Belirtilmemiş) 'Coğrafi Keşifler', <https://www.academia.edu/33257359/Coğrafi_Keşifler.pdf> s.e.t. 09.12.2018, 1.

Feodal dönemde hükümdarlar kent burjuvazisinin desteğini alarak feodal beylerin siyasal statülerini zayıflatmışlardır. Bu süreçte merkantalist anlayışın etkisiyle güçlenen ve burjuvazinin talep ve çıkarları doğrultusunda geniş coğrafi alanları hakimiyetleri altına alan krallıklar hızla kuvvetlenirken¹¹, bireylerin merkezi iktidar karşısındaki konumları da önemsizleşmiştir. Devlet kamusal işler yürüten, yasalar yapan, askeri güvenliği ve ticari düzeni sağlayan mutlak güç sahibi bir yapıya dönüşmüş; bireyler de asker olacak, vergi ödeyecek ama siyasete karışmayacak şekilde konumlanmışlardır. Diğer bir ifade ile bireylerin gücü oldukça azalmış, devletlerin merkezi gücü ve iktidarı ise fazlasıyla artmıştır¹².

Modern devletler diğer devletlerle giriştikleri ucuz hammadde ve pazar bulma arayışlarında birbirleri ile yarışırken, bireyleri işçi kölelere dönüştürmek için hukuku kullanmışlardır¹³. Devlet insanların toprak üzerinden gelir elde etmelerini bırakıp, işçi olarak çalışarak gelir elde etmeye başlamalarını sağlamak için üreticileri mülksüzleştiren yasal düzenlemeler yapmıştır. Tarım arazileri üzerinde mülkiyet hakkı kalmayan köylü, mecburen şehirlere yerleşmek ve işçi olarak emeğini satmak zorunda kalmıştır¹⁴. Böylece hukuk zoruyla toprak ve emek meta haline getirildikten sonra sosyal yaşamdaki dönüşümün etkisi ile siyasi ve hukuki yapılar kalıcı biçimde yeni şekiller almıştır¹⁵. Modern devletin ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren hukuk aracılığıyla bireylerin yaşamlarının şekillendirmeye çalışıldığı görülmektedir¹⁶.

Modern devlet, Jean Bodin'in egemenlik anlayışında bahsettiği üzere, mutlak ve devredilmez bir merkezi güç olarak şekillenirken¹⁷ merkezi devlet güçlü bir ordu kurmuş ve bu ordu dışındaki tüm kişi ve grupları silahsızlandırmıştır. Böylece kendi sınırları içinde yetkin tek güç krallar olmuştur. Kendisine silahlı güç olarak karşı duracak bir yapıya imkan tanımayan

---

¹¹ 15. ve 16 yüzyıllarda batılı devletler sömürgeleşme yarışı içine girerler. Güçlenen merkezi krallıklar uzak ülkelerin kaynaklarını kullanarak zenginliklerini artırdıkça burjuvazinin ve merkezi iktidarın gücü artmıştır.

¹² **Poggi, Gianfranco** (1978) *The Development of the Modern State – A Sociological Introduction*, 1. Baskı, San Francisco, The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University Press (Çeviren: Kut, Şule / Toprak Binnaz (2009) *Modern Devletin Gelişimi – Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 5. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 52 – 105.

¹³ **Foucault, Michel** (1994) *Dits et Écrits (1954 – 1988)*, 1. Baskı, Paris, Gallimard (Çeviren: Ergüden, Işık / Keskin, Ferda (2011b) *Büyük Kapatılma*, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı), 82 – 83.

¹⁴ **Marx, Karl** (1971) *A Critical Analysis of Capitalist Productuon*, Volume I, 1 Baskı, London, Lawrence and Wishart (Çeviren: Bilgi, Alaattin (2000), *Kapital*, 3. Baskı, İstanbul, Sol), 691 – 697.

¹⁵ **Özenç, Berke** (2014) *Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 130 – 131.

¹⁶ **Barın, Taylan** (2016) 'Farklılıkların Bir Arada Yaşamasında Liberal Bir Yaklaşım: Çokkültürlülük Teorisi', *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S: 2, s. 57 – 88, 59.

¹⁷ **Saygılı, Abdurrahman** (2014) 'Jean Bodin'in Egemenlik Anlayışı Çerçevesinde Kralın İki Bedeni Kuramına Kısa Bir Bakış' *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 63, S. 1, s. 185 – 198, 189 – 191.

modern devlet cebir kullanma yetisini tekeline alarak¹⁸ siyasal arenanın genel çehresini değiştirmiştir¹⁹.

Modern devlet güçlendikçe kendisini sınırlayan kuralları tanımamaya ve keyfi davranmaya başlamış²⁰ ve sonuçta meşruiyeti kendinden menkul hale gelmiştir. Ulus devlet öncesi modern devletlerde *“her şeye kadir Tanrı her şeye kadir kanun koyucuya dönüşmüştür”*²¹ ifadesi egemenlik anlayışındaki dönüşümü çok net yansıtır.

17. yüzyılda ulus devletlerde anayasacılık fikri gelişirken, ulus devletin merkezi gücündeki yoğunlaşma varlığını korumuş ve burjuvazinin devlet iktidarı üzerindeki kontrolünün artmasının da etkisi ile bireylerin hukuk aracılığıyla yaşam tarzlarının şekillendirilmesi biçim değiştirerek sürmüştür. Bu dönemde kapitalizmin el emeğine ihtiyacının giderek artması, modern ulus devletleri insanları çalışmaya zorlayacak yasalarla toplumsal kültüre müdahale etmeye sevk etmiştir. Yasalar, yargı merciilerinin karşısına çıkarılmadan, salt polis gücüyle, dilenci ve evsizlerin toplanarak belirli binalara kapatılmasını öngörür şekilde düzenlenmiştir. İnsanlar işsiz ve evsiz kalmamak ve zorla kapatılmamak için düşük ücretli de olsa bir meslek icra etmek zorunda kalmışlardır. Kapatılanlar da sanayi kollarında karşılıksız el emeği sağlama amacıyla çalıştırılmışlardır. Böylelikle kapitalizm için aranan emekçi güç 17. ve 18. yüzyıllarda modern devletin zor kullanmasıyla bulunurken²² sosyo-kültürel yapı köklü biçimde değiştirilmiştir.

Modern devletin hukuk aracılığıyla uyguladığı ceza yaptırımları toplumsal zihniyette hukukun etkinliğinin artmasına neden olmuştur. Bu uygulamalara duyulan tepkiler ise 17. yüzyılda hukukun rasyonelleşmesi yönündeki eğilimi artırmıştır. Hukukun rasyonelleştirilmesi eğilimi, 17. yüzyıl düşünürlerinin yazılarında, Avrupa’da egemenliğin aslında halka ait olduğu ve kralların yönetme yetkisini halktan aldığı fikriyle beraber sıklıkla ele alınmaya başlanmıştır. Hukukun rasyonelleşmesinin düşünsel temelleri egemenlik hakkı konusundaki paradigma dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Egemenliğin Orta Çağ’daki aşkın kaynaklara dayandırılması düşüncesinden uzaklaşmış ve egemenliğin meşruiyeti içkin kaynaklarda aranmaya başlanmıştır²³. Devletin egemenlik hakkını toplumdan aldığı teorisi, iktidarın meşruiyet yönünün

---

¹⁸ Ponting, Clive (2001) World History: A New Perspective, Belirtilmemiş, (Çeviren: Özbilen, Eşref Bengi (2011) Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, Alfa), s. 549; Özenç, 124.

¹⁹ Özenç, 124.

²⁰ Ağaoğulları / Köker, 205.

²¹ Schmitt, Carl (1996) Politische Theologie, 1. Baskı, Berlin, Duncker und Humblot GmbH (Çeviren: Zeybekoğlu, Emre (2010) Siyasi İlahiyat, 3. Baskı, Ankara, Dost), 41.

²² Foucault (2011b), 106, 139.

²³ Modern hukuka giden süreçte bilginin ve varlığın felsefi algılanışının ve eğitim alanındaki zihniyet dönüşümünün de çok önemli yeri vardır. Orta Çağ Avrupa zihniyetinin şekillenmesinde eğitim alanında ilahi ve

tersine çevrilmesini ve devlet iktidarının mutlak değil kısıtlanmış olması gerektiği düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır²⁴. Böylece 18. ve 19. yüzyıllarda anayasacılık fikri ve onun beraberinde iktidarın sınırlanması ve bölünmesi anlayışı hızla yaygınlaşmıştır²⁵. Devlet iktidarının ve yöneticilerin otoritelerinin sözleşmeye dayandığı fikrinin destek bulmaya başlaması, devletin siyasal iktidar yetkisini tabii hukuktan aldığı düşüncesini beraberinde getirmiştir²⁶.

Sosyal sözleşme fikrinin yaygın olarak kabul görmeye başladığı Fransa’da aynı dönemde halk yoğun fakirlik içinde kırılırken krallığın ve soyluların aşırı zengin bir yaşam sürmeleri toplumsal bir bunalım ortamı oluşturmuş²⁷ ve bir çıkış yolu arayışına girilmesine neden olmuştur. Bu ortam, fikri anlamda insanları eşitlik arayışına yönlendirmiştir. Yasalarla yöneten-yönetilen eşitliğini sağlama arayışında Rousseau’nun “*yasalara boyun eğen halk, yasaların yapıcısı da olmalıdır*”²⁸ düşüncesi pek çok kişi tarafından desteklenmiştir. Bu düşünce kapsamında halkın kendi yaptığı yasalara uymasının bir efendinin boyunduruğunda olmamasını²⁹ ve böylece siyasal arenada yasa koyucu iradenin genel irade olarak etkin güç olmasını sağlayacağı düşünülmüştür. Bu düşünce hukukun monarşi aleyhine yorumlanmasında³⁰ ve Fransız Devrimi’nin düşünsel arka planının oluşmasında etkili olmuştur³¹.

Modern devletin sahip olduğu mutlak güç sayesinde tüm kesimlere ağır vergi yükü yüklenmesi uzun süredir devam eden sosyal adaletsizliklerle birleşince toplumda oluşan

---

insani olarak nitelenen iki ayrı türün etkisi vardır. Bu ikili bilgi ve eğitim felsefesi Hristiyan eğitim sisteminde de devam etmiş ve modern dönemde seküler eğitime dönüşmüştür. Epistemolojik ikilikte, Rönesansla birlikte ‘insanileştirilmiş bilgiye’ dair merkezi çekim alanı oluşturulmuş ve ontoloji epistemolojik olarak belirlenir hale gelmiştir. Bilgi insan merkezli bir yapıya bürünmüştür. İnsan merkezli epistemoloji Batı felsefesinin temelini oluşturmaya başlayınca Batı felsefe geleneği yeni bir paradigmaya evrilmiştir. Bkz. **Davutoğlu, Ahmet**, (1994) *Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory*, University Press of America (Çeviren: Kaya, Cüneyt (2012) *Alternatif Paradigmalar*, 3. Baskı, İstanbul, Küre), 93 – 98.

²⁴ Hobbes ve Locke’un sosyal sözleşme teorileri ile Montesquieu’nun kuvvetler ayrılığı fikirleri bu ihtiyacı karşılamaya uygun olduğundan 18. yüzyılda daha da itibar görerek anayasacılık fikrinin güçlenmesinde etkili olmuştur.

²⁵ Poggi, Gianfranco (1990) *The State Its Nature, Development and Prospects*, 1. Baskı, San Francisco, Stanford University Press (Çeviren: Aysun Babacan (2011) 1. Baskı, Devlet, Doğası, Gelişimi, Geleceği, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi), 75.

²⁶ **Güriz, Adnan** (2009) *Hukuk Felsefesi*, 8. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, 151.

²⁷ Simmel, George (1971) *On Individuality and Social Forms*, 1. Baskı, London, University of Chicago Press (Çeviren: Tuncay Birkan (2009) *Bireysellik ve Kültür*, 1. Baskı, İstanbul, Metis), s. 212. Ayrıca Fransa’da devrim öncesi toplumsal ortamda, yöneten ve yönetilen arasındaki aşırı dengesizlik ve bunun sınıfsal temelleri için bkz. Sieyes, Emmanuel (1951) ‘*Tiers Etat Nedir?*’ (Çeviren: Derbil, Süheyy) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 8, S: 1- 2, s. 126 – 207, 134 – 147.

²⁸ Rousseau, Jean Jaques (1962) *Du Contract Social*, Baskı Belirtilmemiş, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Günyol, Vedat (2019) 26. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları), 111 – 208.

²⁹ **Ağaoğulları, Mehmet Ali** (2010) *Ulus – Devlet Ya Da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, Ankara, İmge, 113.

³⁰ Tannenbaum, Donald / Schultz, David (2004) *Inventors of Ideas an Introduction to Western Political Philosophy*, 2. Baskı, Boston, Wadsworth / Thomson Learning (Çeviren: Demirci, Fatih Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri (2015) 9. Baskı, Ankara, Adres), 242 – 244.

³¹ **Ağaoğulları**, 173.

huzursuzluk³² başta burjuvazi olmak üzere tüm halkı monarşik yönetim aleyhinde düşüncelere yakınlaştırmaya başlamıştır. Bu dönemde Avrupa'daki bazı ülkelerde (Belçika ve Polonya) merkezi devlete karşı ayaklanmalar olmuştur. Ancak bunlardan hiçbiri Fransız Devrimi kadar etkili olamamıştır. Fransa'da yoğunlaşan yönetim baskısının neden olduğu toplumsal öfke özgürlük ve eşitlik talebiyle birleşip Fransız ihtilaline vücut vermiştir³³.

Fransız İhtilali önce Fransa'da daha sonra tüm dünyada millet anlayışının politik sahada hızla alan kazanmasında ve modern devletlerin yerini ulus devletlere bırakmasında etkili olmuştur³⁴. Modern ulus devlet anlayışı ile egemenliğin meşruiyet kaynağı da değişmiş ve tanrısal olmaktan çıkıp rasyonel zemine taşınmıştır³⁵.

Avrupa'da egemenlik anlayışının akılcı zemine taşınması, felsefî ve bilimsel alandaki rasyonalist yaklaşımın toplumsal yaşamda dini olanın yerini almasında³⁶ etkili olsa da modern toplum yapısında Hristiyanlığın etkileri varlığını sürdürmüştür³⁷. Modern ulus devletlerin rasyonel zihniyeti dayatması ile insanlar paradigma dönüşümü yaşayarak tüm varlıksal (ontolojik) ve bilgisel (epistemolojik) şemalarını yeni anlamlarla baştan inşa etmek zorunda kalmışlardır³⁸.

---

³² Fransız toplumunda devrim öncesinde var olan sorunların ve toplumsal bunalımların devrim sonrasında ortadan kalkmak bir yana ülkede pek çok kişinin giyotinden geçmesine sebep olan yeni ve daha büyük sorunların doğduğuna dair bkz. **Burke, Edmund** (1790) 1. Baskı, London, Penguin Books (Çeviren: Özlem Koyuncu (2017) İstanbul, Tefrika), Tüm Kitap.

³³ Belçika'nın Avusturya'ya, Polonya'nın Rusya'ya karşı direniş hareketleri olmasına karşın devrim Fransa'da gerçekleşmiştir. Devrimin diğer Avrupa ülkeleri yerine Fransa'da gerçekleşmesinin nedenini, Fransa'da toplumsal sınıfların birbirleri ile karışmış olmasına bağlayan yaklaşım Fransa'daki köylülerin diğer Avrupa ülkelerindekilere göre daha zengin ve bağımsız olmalarına, orta kesimdeki burjuvazinin zenginleşmesine karşın sosyal statüsünün yükselmemiş olmasına tepki duyuyor olmalarına ve son olarak da saray ve aristokrasi çevresinin sefahate dalarken özellikle köylülere aşırı vergi yüklenmiş olmasının, toplumda yoğunlaşan bir öfke oluşturmuş olmasına bağlar. Bkz. **Rudê, George** (1967) 1. Baskı, Oxford University Press (Çeviren: Dalkılıç, Ali İhsan (2015) İstanbul, İletişim), 1 – 22.

³⁴ Milliyetçilik kavramı, Alman Prenslarin saldırılarına karşı Fransız halkın arasında vatani koruma fikri ile yaygınlık kazanmış ve onları güçlü kılmıştır. Daha sonra bu fikir dalga dalga tüm dünyayı sarmıştır. **Roskin, Michael** (2007) *Countries and Concepts: Politics, Geography, Culture*, 9. Baskı, Pearson Education Press (Çeviren: Seçilmişoğlu, Bahattin (2016) *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*, 8. Baskı, Ankara, Adres), 3 – 4.

³⁵ Weber, Max (1978) (Baskı Belirtilmemiş) *Economy and Society*, The Regents of the University of California (Çeviren: Boyacı, Latif (2012) *Ekonomi ve Toplum*, 1. Baskı, İstanbul, Yarın, 146.

³⁶ **Eagleton, Terry** (2014) *Culture and the Death of God*, London, Yale University Press (Çeviren: Dingiloğlu, Selin (2014) *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, İstanbul, Yordam Kitap), 18 – 19, 197 – 216.

³⁷ **Alexander, Jeffrey** 'Çözümleyici Tartışmalar: Kültürün Görece Özerkliğini Anlamak': Alexander, Jeffrey / Seidman Steven (Editörler) (1990) *Culture and Society*, 1. Baskı, Cambridge University Press (Çeviren: Yavuz, Nuran (2017) *Kültür ve Toplum*, 2. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi), 9 – 40.

³⁸ 19. Yüzyıldaki temel eğilim – her ne kadar bazı bilim adamları Tanrı'nın var olabileceğini inkar etmeseler de – tabiat merkezli evren biliminin ve Tanrı'nın felsefe ile yok sayılmasının baskın hale geldiği dönemdir. Bkz. **Davutoğlu**, 89.

Değişen zihniyet modern kuşakların kimliğini ve kültürünü temelden etkilemiş ve ideoloji eksenli olarak yeniden yapılandırmıştır³⁹.

Hukukun siyasal, sosyal ve bilimsel alanlarda meydana gelen gelişmelerdeki payı yadsınamaz. Tüm bu gelişmelerden de anlaşıldığı üzere modern hukuk, kapitalist ekonominin temel argümanlarına zemin oluşturacak şekilde yapılanan liberal ideolojinin değerleri ile şekillenmiştir denebilir. Günümüzde yaygın olarak benimsenen anayasal demokratik rejimlerinde derinlerinde liberal ideolojik değerleri içerdikleri söylenebilir⁴⁰. Diğer bir ifade ile modern ulus devlet yapısıyla yoğunlaşan merkezi gücü kontrol etmesini ve bireylerin haklarının çiğnenmemesini sağlamak için geliştirilen liberal anayasal hukuk devleti anlayışı⁴¹, kapitalist idealleri ve Avrupa'nın kültürel değerlerini içkindir⁴².

Günümüzde liberal değerlerin en önemlileri olan, Locke'un öncülüğünde asli konumunu alan mülkiyetin⁴³ ve Mill'in özgürlük anlayışının⁴⁴ anayasalarda somutlaşarak kapitalist sistemin mülkiyet ilişkilerinin güvence altına alınmasını hedeflediği ileri sürülmektedir. Diğer yandan liberal ideallere dayanan modern hukukun ulus devletlerce liberal anayasal demokratik rejimler

³⁹ Ahmet Davutoğlu, Batı ve İslam toplumlarına ilişkin değerlendirmesinde tek bir medeniyet öznesinin kendi varoluşsal gerçekliğini tanımlama çabasını 'ben-idraki' kavramı ile açıklamıştır. Bkz. **Davutoğlu**, 20.

⁴⁰ Sosyalist, İslami ve ideolojisiz anayasalar ise azınlıktadır. İdeolojisiz anayasa konusu tartışmalıdır. İdeolojisiz anayasa olmayacağını düşünenler, bir devlet oluşturmak için temelde bir ideolojiden hareket edildiğini, bu nedenle devletin var olduğu yerde devletin kurucu ideolojisinin de anayasasında yer almasının kaçınılmaz olduğunu ifade ederler. Bkz. **Aydınlık Gazetesi**, Perinçek, Doğu, 'İdeolojisiz Anayasa Olur Mu?' 06.01.2006. Benzer bir yaklaşım yaşamdaki hiçbir şeyin ideolojiden ari olamayacağını bu nedenle anayasalarında ideolojisiz olamayacağını ifade eder. Bkz. **Savaş, Vural Fuat** (Yıl Belirtilmemiş) 'Yeni Anayasa için Ekonomik Anayasa Önerileri' Dergi Adı Belirtilmemiş, < <https://anayasa.gov.tr/media/4760/vuralsavas.pdf> > s.e.t. 09.07.2020. İdeolojisiz anayasa ile çoğlucu ve özgürlükçü bir anayasanın yapılabileceğini ileri süren Hanoğlu, böylece Türkiye gibi ülkelerde 'otoriter ilerlemeci aydınlanma' anlayışını benimseyen kesimin kavramları yorumlama tekelinin kırılması ve böylece çoğulculuğun gerçek anlamda hayat bulabilmesinin amaçlandığını ifade eder. **Sabah Gazetesi**, Hanoğlu, Şükrü 'İdeolojisiz Anayasa Talebi: Rus Örneği' 16.10.2011. Benzer bir görüşü savunan Taha Akyol, anayasalarda herhangi bir ideolojiye yer verilmeyerek liberal geleneğin herkese özgürlük anlayışını hayata geçirmenin mümkün olduğunu savunur. Anayasada ideolojiye yer verildiğinde ise bu ideolojiyi benimseyenlerin ayrıcalıklı hale geldiğini, bu ideolojiyi benimsemeyenlerin ötekileştirilip baskıya maruz bırakıldığını savunur. **Milliyet Gazetesi**, Akyol, Taha 'İdeolojisiz Anayasa', 26.09.2007.

⁴¹ **Atar, Yavuz** (2017) Türk Anayasa Hukuku, Ankara, Seçkin, s. 106 – 107.

⁴² **Aktaş, Sururi** (2011) Eleştirel Hukuk Çalışmaları, İstanbul, Oniki Levha, s.; **Tigar / Levy**, 290 – 291.

⁴³ **Akipek, İlhan** (1954) 'John Locke'un Mülkiyet Hakkındaki Fikirleri', Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 11, S:1, 1954, tüm makale. Liberalizmin, mülkiyet anlayışının temellerinin, Phillipe de Beaumanoir'in "cezalandırılması ve öc alınması gereken en büyük suçlar ortak mallara yönelenlerdir" sözünden hareketle 13. yüzyıla dayandığı da ileri sürülmektedir. Bkz. **Tigar / Levy**, 21. Ancak genel kabul gören mülkiyet kavramının Lock ile liberalizmdeki yerini aldığıdır.

⁴⁴ Liberalizmde tek bir özgürlük anlayışı bulunmamaktadır. Liberalizm içinde gerek düşünürlere gerekse zamana göre farklılık kazanan özgürlük kavramı konusunda en çok bilinen tanım Mill'e ait olmaktadır. Diğer tanımlar için Bkz. Şahin, Bican 'Liberalizm': Çağa, Ömer / Şahin, Bican (Editörler) (2013) Dünya'da ve Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion, s. 41 – 102.

Mill, özgürlük kavramını şöyle açıklamıştır: Herkes sahip olduğu özgürlüğü ancak diğer bireylere zarar vermeden kullanabilir. Bu yolla özgür ve yasa önünde eşit olunur. Bkz. **Mill, Jhon Stuart** (2001) On Liberty, Kitchener, Batoche Books (Çeviren: Dostel, Osman (2009) Hürriyet Üstüne, 4. Baskı, Ankara, Liberte), 56.

şeklinde uygulanması, kapitalist sistemin temel değerlerine uygun toplum oluşturma ve bu toplumsal yapıyı koruma amacına hizmet ettiği söylenebilir⁴⁵.

Kültüre hukuk aracılığıyla yapılan her müdahale hukuku devlet iktidarının politikalarına razı bireyler üretme, yeni siyasal iktidar ilişkileri kurma ve yaşam tarzını biçimlendirme aracına dönüştürmüştür⁴⁶. Diğer bir ifade ile siyasal topluluğa (devlete) üyelik ile kültürel topluluğa (ulusa) aidiyet arasında bağ kurmayı amaçlayan kültür politikalarıyla⁴⁷ hukuka toplum mühendisliği işlevi yüklenmiştir.

Avrupa ve Amerika’da gerçekleşen bilimsel/teknolojik, ekonomik ve siyasal gelişmelerle modern ulus devletlerin güçlenmeleri kültürel açıdan diğer ülkelerin bu devletlerden etkilennemelerini beraberinde getirmiştir. Pek çok ülkenin etkilendiği milliyetçilik ve anayasacılık fikirleri ile beraber modern ulus devletlerin demokratik rejimleri dalga dalga yayılırken⁴⁸, liberal ideoloji de hukuka içkin olarak kültürlerin bilişsel boyutuna taşınmıştır⁴⁹. Neticede kapitalist sistem hukuk güvencesi ile dünyanın başat ekonomik sistemi olmayı başarmıştır. Kapitalist ekonomik sistemin güvenceye alınması ve sürekliliğinin sağlanması adına hukukun araçsallaştırılması temel hak ve özgürlüklerin kapitalizmin izin verdiği çerçevede liberal anayasal rejimlerde kendine yer bulabilmesine neden olmuştur.

II. KÜLTÜR KAVRAMI

Kültür (*culture*) etimolojik olarak Latince'deki ‘colere’ fiilinden türemiştir. ‘Colere’ işlemek, yetiştirmek, onarmak, düzenlemek, inşa etmek, bakım, özen göstermek, gibi anlamlar taşır. ‘Colere’ fiilinden ilk olarak ‘cultura’ ve ‘agriculture’ (çiftçilik) kelimeleri türetilirken⁵⁰ zamanla kelimeye ‘civilise’ şeklindeki kullanımında sıfat; ‘civiliser’ şeklindeki kullanımında ise

⁴⁵ Kant’ın önerdiği formül hukukilik (anayasal bir yapı) olmuştur. Bkz. **Kant, Immanuel** (2003) To Perpetual Peace A Philosophical Sketch, Indianapolis, Hackett Publishing (Çeviren: Bozkurt, Nejat (1984) Seçilmiş Yazılar, 1. Baskı, İstanbul, Remzi), 238 – 239.

⁴⁶ **Althusser**, 56 – 57.

⁴⁷ **Çolak, Yılmaz** (2017) Türkiye’de Kültürel İktidarın Kuruluşu, 1. Baskı, Ankara, Liberte, 21.

⁴⁸ Bu etkilene, Batı dışındaki (Türkiye gibi) bazı devletlerde modernleşme süreci olarak yaşanmış ve batılı devletlerin de yönlendirme ve destekleriyle hukuk aracılığıyla tüm toplumun batı modernizmini içselleştirmesi çabası yürütülmüştür. Huntington, Samuel (1991) The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century, 1. Baskı, University of Oklahoma Press (Çeviren: Özbudun, Ergun (2011) Üçüncü Dalga, Ankara, Kilit), 25 – 27.

⁴⁹ Bazı ülkelerde batılı ideolojik değer olarak liberalizm (diğer ideolojiler için de olduğu gibi), ülkenin gelişip kalkınması ümidiyle, bazı ülkelerde devletin başka devletlerin egemenliğinden kurtulması ümidiyle kitlelerin manipülasyonunda kullanılmış ve devlet sisteminin merkezine yerleştirilerek, insanlara bu ideoloji benimsetilmeye çalışılmıştır. Bkz. **Roskin**, 10.

⁵⁰ **Özlem, Doğan** (2015) Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi, İstanbul, Notos, 158.

fiil anlamları yüklenmiş ve uzun süre kelime bu anlam içerikleri ile kullanılmıştır. 1766'ya gelindiğinde ise kelimeye kültürün ince, kibar bir toplum tarafından temsil edileceği ve medeniyetin barbarlığı alt etmesi anlamı yüklenmiş ve kültür '*entelektüel*' anlamında kullanılmaya başlanmıştır⁵¹.

Bu anlamı esas alan Bauman, kültürü insanın kendi kurduğu düzeni 'en iyi' gösterme aracı olarak tanımlar. Bauman'a göre, insanın kurduğu düzen tercihe dayalı ve değer yüklenen yapay bir düzendir. İnsan bu düzeni bozacak her şeyle savaşı. Çünkü bunun en iyisi olduğuna inanmaktadır⁵². Bauman'ın kültür tanımını doğrular nitelikte bir örneğe Fransa tarihinde rastlanmıştır. Tarihte Fransızların kültür kavramına kendi değerlerinin diğer toplumların değerlerinden daha üstün olduğuna ilişkin bir anlam kazandırdıkları görülmüştür. Bu yolla Fransızlar diğer ülkelere karşı 'kendilerini kültürlü' göstermeyi amaçlamışlardır⁵³.

Kültür kelimesi dilimize Osmanlı devletinin Batılılaşma sürecinde, Fransızca'dan geçmiştir⁵⁴. Kültür kelimesini dilimizde ilk kullanan Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp, I. Dünya Savaşı öncesinde kültür için 'irfan' kelimesini kullanırken I. Dünya Savaşı sonrasında Arapça olan 'hars' kelimesini kullanmayı tercih etmiştir⁵⁵.

Gökalp, kültür kavramını toplumsal gruplardan hareket ederek tanımlayarak milletle ilişkili olarak nitelendirmiştir. Gökalp'e göre kültür, toplumun kendiliğinden oluşturduğu ve/veya benimsediği din, ahlak, hukuk, akıl, estetik, iktisat, dil ve teknikle ilgili yaşayış bütünüdür⁵⁶. Özetle Gökalp için kültür, milli olanı ifade eder.

Cemil Meriç, kültür konusuna Ziya Gökalp'ten farklı olarak toplumdan ziyade birey merkezli yaklaşmıştır. Perre Emmanuel'in tanımından hareket ettiğini ifade eden Meriç'e göre "*kültür hepimizin malı*" olarak bir sevgi, bir tutku, insana inanış ve kendini insanlığın kaderinden sorumlu tutuş olarak anlaşılmalıdır⁵⁷. Meriç, kültürü duyarlı, sorumlu ve iyiliği hedefleyen bir insanîyet idraki düzeyi olarak kabul etmiştir.

---

⁵¹ Meriç, Cemil (2002) Ummandan Uygarlığa, İstanbul, İletişim, 95.

⁵² Bauman, Zygmunt (1996) Thinking Sociologically, Baskı Belirtilmemiş, New Jersey, Blackwell Publishing (Çeviren: Yılmaz, Abdullah (2010) Sosyolojik Düşünmek, 7. Baskı, İstanbul, Ayrıntı), 161.

⁵³ Arslanoğlu, İbrahim (2015) 'Kültür ve Medeniyet Kavramları' Devlet Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 460, s. 5; Uğur, Aydın (2004) 'Kültür, Kültürel Kimlik ve Kültürel Haklar' Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No: 9, 3.

⁵⁴ Uğur, 3.

⁵⁵ Arslanoğlu, 2 - 3.

⁵⁶ Gökalp, Ziya (1995) Hars ve Medeniyet, 2. Baskı, İstanbul, Toker, 19 – 22.

⁵⁷ Meriç, 90.

Kültürü Gökalp'le benzer şekilde, milletle ilişkili olarak tanımlayan diğer bir düşünür Nurettin Topçu'dur. Topçu, kültürün bir toplumun tarihindeki hadiselerde, vicdanında, şuurunda, şuur altında ve tüm hücrelerinde gizli olduğunu söyler. Kültürü anlamak için toplumun tarihinde meydana gelen olaylara ve toplumun manevi bağlarına bakmak gerektiğini savunan Topçu, milli kültürün bir toplumun gerçek sahibi olduğunu vurgular⁵⁸.

Topçu yine Gökalp'e benzer biçimde kültür ve teknik ayrımı yapar. Tekniğin ilimlerin uygulanmasını ifade ettiğini belirtirken, kültürün bir milletin bütün fertlerinin hadiseleri karşılayan duyuş biçimleri ile tarihi süreçte oluşturduğu değer normları olduğunu savunur. Kültürü bir millete ait ürün kabul eden Topçu, her millet kendi ruh kabiliyeti ile yaşadıklarının tümünü yoğurduğunu ve şekillendirdiğini ve böylece kendi kültürünü oluşturduğunu ifade eder⁵⁹.

Will Kymlicka ise kültür ile milliliğin anlaşılmasının doğru olmadığını savunur. Kymlicka, kültür kelimesinin ne bir grubun diğerlerinden ayırt edici özellikleri olarak ne de medeniyet olarak tanımlanması gerektiğini savunur. Eğer kültürü bir grubun diğer gruplardan ayırt edici özellikleri olarak tanımlarsak, her modern toplumda görülebilecek farklı hayat tarzı kümelerinin, sosyal hareketlerin ve gönüllü birliklerin kendilerine has kültürleri olduğunu kabul etmenin gerekeceğini söyler. Böyle bir kültür tanımından hareket edilirse de İzlanda gibi etnik açıdan en homojen devletlerden birinin bile 'çokkültürlü' olarak nitelendirilmek zorunda kalacağını vurgular. Kültürün, bir halkın medeniyeti olarak tanımlanması halinde ise hemen hemen tüm modern toplumların aynı kültürden olduklarının kabul edilmesi gerekeceğini, bunun da doğru olmayacağını ileri sürer. Nitekim bu durumun İsviçre gibi çok uluslu ve Avusturalya gibi çok etnikli ülkelerin bile modern endüstrileşmiş hayat tarzını benimsedikleri için 'çokkültürlü' olarak nitelenememelerine yol açacağını ifade eder⁶⁰.

Kymlicka'ya katılmayan Immanuel Wallerstein ise, her farklı grubun bir kültürü olabileceğini savunur. Kültürü açıklarken ilk olarak tüm insanların özelliklerini üçlü bir ayrımla ele alır. İlk olarak insanların birbirleri ile ortak insani karakter özellikleri⁶¹ taşıdıklarını; ikinci olarak, insanların sadece belirli bir gruba ortak özellikler⁶² taşıdıklarını ve son olarak tüm insanların yalnızca kendilerine ait olan, başka birinde bulunmayan özellikler⁶³ taşıdıklarını söyler.

⁵⁸ Topçu, Nurettin (2016) Kültür ve Medeniyet, 11. Baskı, İstanbul, Dergah, 26 – 29.

⁵⁹ Topçu, 10.

⁶⁰ Kymlicka, Will (1995) Multicultural Citizenship A Liberal Theory Of Minority Rights, Oxford University Press (Çeviren: Yılmaz, Abdullah (2015) 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı), 52.

⁶¹ Kast edilen insanoğlunun evrensel nitelikteki özellikleridir.

⁶² Kast edilen insanın belirli bir grubun üyesi olmasını sağlayan özellikleridir.

⁶³ Kast edilen her insanın mizaç özellikleridir.

Wallerstein'a göre insanların mizaç ve evrensel özellikleri dışında kalan belirli bir grupla ortak olan davranışları, değerleri, inançları gibi özellikleri 'kültür' olarak nitelendirilir⁶⁴. Bu tanım, milletlerin kültürel farklılıklardan hareketle daha küçük siyasal topluluklara bölünmesini ve kültürel farklılıkları sebebiyle ulus devletlerden özerklik ya da bağımsızlık talep eden grupların ortaya çıkmasını meşrulaştıracağını düşünen görüş için sosyolojik olarak gerçeklik taşısa da siyasal açıdan pek çok soruna gebe⁶⁵.

Devletin ideolojik aygıtı olarak Türkiye'de anayasaların toplumsal kültür üzerindeki etkilerinin saptanmaya çalışıldığı tezde kültür, bir milletin şuur ve şuur altının oluşturduğu idrak düzeyi ve değerleri olarak, Gökalp ve Topçu'nun yaklaşımı ile örtüşür nitelikte ele alınmıştır.

A. Kuramsal Açıdan Kültür

Son dönemlerde artan kültür çalışmalarının da etkisi ile doktrinde kültüre ilişkin pek çok kurama rastlanabilmektedir. Çalışmanın asıl konusundan uzaklaşmamak adına tüm kuramlar tek tek ele alınmamış, sadece literatürün kendisinden türetildiği temel kuramcılarının yaklaşımlarına yer verilmiştir. Temel kültür kuramcıları olarak nitelendirilebilecek bu düşünürler Karl Marx, Emile Durkeim, Max Weber ve Georg Simmel'dir⁶⁶.

Karl Marx'a göre varlık bilinci belirler; bilinç varlığı değil⁶⁷. Marx, pozitivist açıklama ile uyumlu olarak kültürün de toplumun maddi yapısı tarafından belirlendiğini söyler. Marx'ın tarihsel materyalizm anlayışı gerçek yaşamın incelenmesinin ardından ideolojik bilinç dünyasının kavranabileceği düşüncesini yansıtır⁶⁸. Çünkü Marx'a göre sanayi toplumunda kültür bir egemen ideoloji olarak, burjuvazinin görüşlerini ve çıkarlarını yansıtan ve burjuvazinin otoritesini

⁶⁴ Wallerstein, Immanuel (1990) 'Culture as the Ideological Battleground of the Modern World – System' Sage Journals, <<https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/026327690007002003>> s. e. t., 15.01.2019, 31.

⁶⁵ Milletlerin kültürel gruplara bölünmesinin problem olacağına ilişkin düşünce için bkz. **Canefe, Nergiz** (2007) Cyprus – Nationalism, Baskı Belirtilmemiş, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Boyraz, Deniz (2007) İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi. Benzer bir tartışmayı Lenin, milletlerin kültürel farklılıklarının eğitim alanına yansması bakımından sosyalist sistem merkezli yapmıştır. Bkz. **Lenin, Viladimir İlyiç Ulyanov**, Bu kitaptaki metinler 1957 – 1969 yılları arasında Fransa'da Yayınlanan Toplu Eseri'nden alınmıştır (Çeviren: Özbudun, Sibel (2011) Ulusal Sorun ve Kültürel Özerklik, 2. Baskı, İstanbul, Ütopya), 74 – 79.

⁶⁶ **Smith, Philip / Riley Alexander** (2009) Cultural Theory: An Introduction, 2. Baskı, New Jersey, Blackwell Publishing (Çevirenler: Güzelsarı, Selime / Gündoğdu, İbrahim (2016) Kültürel Kurama Giriş, 1. Baskı, Ankara, Dipnot), 25.

⁶⁷ **Marx, Karl / Engels, Friedrich** (1845) L'ideologie Allemande, Baskı Belirtilmemiş, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Aktan, Emir (2013) Alman İdeolojisi, 1. Baskı, Ankara, Alter), 28, 46 - 47; **Gusfield, Joseph** (2006) 'Culture' Sage Publications, C: 5, S:1, s. 43 – 44, 43.

⁶⁸ Wuthnow, Robert 'Altyapı ve Üst Yapı Marksist Kültür Sosyolojisindeki Revizyonlar': Münch, Richeard / Smelser, Neil (Editörler) (2014) Kültür Kuramı, 1. Baskı, İstanbul, Pales, 179.

meşrulaştıran bir üst yapı aracıdır⁶⁹. Marx'ın konuya yaklaşımında kültür, toplumu ve dolayısıyla da bireyi şekillendirmede iktidar sahipleri tarafından manipüle edilebilen bir araç olarak olumsuz bir anlam taşımaktadır.

Kültür kuramı konusunda doktrindeki diğer bir kurucu isim olan Emile Durkheim pozitivist ve işlevselci yaklaşımı benimsemiştir. Toplumu açıklarken her toplumun ortak ürünü olarak şekillenen kollektif bir bilincinin olduğunu söyler. Bireylerin bu kollektif bilincin kaçınılmaz olarak bir parçası olduklarını; bu nedenle kollektif bilinç açıklanmadan bireysel bilincin açıklanamayacağını ifade eder⁷⁰. Bu kapsamda toplumdaki kurallar kollektif bilinç tarafından üretilir ve bu bağlamda kişilerin kollektife benzemeleri bir görev gibi algılanır. Kişilerin kollektife benzememeleri ahlaki bir eksiklik kabul edilirken suç da gene bu kapsamda ama daha özel konularda benzememe halleri için geçerli görülmüştür. Bir suçlunun ayıplanması yine toplumsal kollektifin belirlediği ahlakın sınırları dışındaki davranışlar sergilemesi ile ilgilidir⁷¹. Kültürün bireyi şekillendirmesinin yanı sıra toplumsal kuralları şekillendirmedeki etkisi de oldukça güçlüdür. Günümüzde bu etki evrensel hukuk kuralları ile azaltılsa da tamamen ortadan kaldırılmamıştır.

Max Weber, İngiliz ve Fransız pozitivist sosyoloji ekolleriyle örtüşmeyen Kant'ın etkisi ile idealist felsefe zemininde şekillenmiş olan Alman ekolü içinde yer alır. Alman sosyoloji ekolü, Alman Tarihsel Okulu düşünceleri çerçevesinde şekillenmiştir ki, bu okul tüm sosyal bilimlerin konu ve yöntem bakımından doğa bilimlerinden farklı olduğunu savunur⁷². Alman Tarihsel Okulu, doğa bilimlerindeki genel yasalarla açıklama yönteminin bilimsel olanı açıklamak için yeterli olduğunu, ancak kültür bilimlerinde doğal olanın değil *tinsel* olanın incelendiğini; bu nedenle *bir defalık oluşumların* araştırmanın konusunu oluşturduğunu ileri sürmüştür. Bir defalık oluşumların incelenmesiyle gerçekleştirilen araştırma neticesinde genele uygulanacak yasalarla açıklama yapmanın doğru olmayacağını belirten bu ekol için kültür bilimlerinde genel geçer yasalardan bahsetmek aydınlatıcı olmaz⁷³. Weber, Alman Tarihsel Okulu'nun kültür bilimlerinin (sosyal bilimlerin) sabit yasaları olmadığı için *açıklama yönteminin* bu alanda işlevsiz olacağı *anlama ve*

---

⁶⁹ Smith / Riley, 25 - 26.

⁷⁰ **Durkeim, Emile** (1973) *On Morality and Society*, 1. Baskı, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Çenesiz, Duygu (2016) *Ahlak ve Toplum*, 1. Baskı, İstanbul, Pinhan), 161.

⁷¹ **Durkheim**, 147.

⁷² **Ergun, Doğan** (1973) *Sosyoloji ve Tarih*, 1. Baskı, İstanbul, Yar, 8.

⁷³ **Özlem, Doğan** (2012) *Tarih Felsefesi*, 3. Baskı, İstanbul, Notos, 445 – 446.

yorumlama yöntemlerinin işlevsel olduğu düşüncesine katılmakla birlikte⁷⁴, kültür bilimlerinde genel olarak tekrar edilen uygulamaların tespit edilebilir olduğunu ileri sürmüştür⁷⁵.

Weber, insanların fail olarak şekillendirdikleri dünyada aktif ve anlam yönelimli rolleri olduğuna işaret eder. Bu kapsamda insanların davranışlarının iki kategoriye ayrılabilirliğini belirtir. İlk kategori değer – rasyonel eylemdir ki, dinsel kurtuluş gibi kültürel amaçlar ve inançlar çerçevesinde şekillenir. İkincisi ise amaç yönelimli eylemdir ki, belirlenen amaçlara ulaşmanın araçlarının en verimli şekilde saptanıp uygulanması ile ortaya çıkar. Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu isimli eserlerinde kapitalizmin gelişiminin salt materyalist yaklaşımla açıklanamayacağını, dini inançların da bu süreçte oldukça etkili olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca Weber, kültürün iktidarın meşruiyeti ile ilişkisini de ele almış ve geleneksel otorite anlayışı çerçevesinde iktidarın geleneklere uygun el değiştirmesinin ona meşruiyet sağladığını belirtmiştir⁷⁶.

Modernizm ve toplumsal dönüşümü açıklamaya çalışan diğer önemli düşünür olan Georg Simmel, topluma ilişkin soyut modellemeler yerine var olan toplumların incelenmesi ile modelleme yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu bakış açısıyla modern yaşamın salt üretim ilişkileri üzerinden değil, para ilişkileri üzerinden de ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Simmel’e göre para insan ilişkilerinin gayrişahsi olmasının önünü açar ve ekonominin üretimden çok mübadele ile şekillenmesine yol açar⁷⁷. Ayrıca modern yaşamdaki şehirlerin her yönüyle bireyleri sinirsel uyarım bombardımanına maruz bıraktığını ve bireylerin bunların içinde kendilerini korumak için bazı duygusal tepkilerine son vererek bezgin davranışlar geliştirdiğini tespit etmiştir. Bireyler bir taraftan çevreleriyle aralarına mesafe koyarlarken göze batmama çabası içine girerler; diğer taraftan ise dikkat çekme isteğinin gerilimini yaşarlar⁷⁸.

Bu gerilim içinde bireye yardımcı olan önemli araçlardan birinin moda olduğunu ileri süren Simmel, modanın birinci işlevinin maddi değil, kültürel (toplumsal yaşama dahil hissettirme) olduğunu ifade eder. Moda bireylere hem dönemlerinin giyim tarzına uyarak genele ait hissettiren hem de kendi zevklerine göre renk, desen, kıyafet boyu vb. seçeneklerle öznel bir ifade alanı

---

⁷⁴ **Hira, İsmail** (2000) ‘Max Weber’in Sosyolojideki Yöntem Arayışı’ Bilgi Dergisi, C: 2, S: 1, s. 45 – 58, 45 – 49.

⁷⁵ **Weber, Max** (2011) *Methodology of Social Sciences*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Transaction Publishers (Çeviren: Öğütle, Vefa Saygı, Sosyal Bilimlerin Metodolojisi, 1. Baskı, İstanbul, Küre), 169 – 172.

⁷⁶ **Smith / Riley**, 33 – 38.

⁷⁷ **Simmel, Georg** (2011) *The Philosophy of Money*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Routledge (Çeviren: Alogan, Yavuz / Aydın, Öykü Didem, (2014) *Paranın Felsefesi*, 1. Baskı, İstanbul, İthaki), 47 – 101, 346 – 400.

⁷⁸ **Simmel, Georg** (1972) *On Individuality and Social Forms*, 1. Baskı, Chicago, University Of Chicago Press (Çeviren: Birkan, Tuncay (2009) *Bireysellik ve Kültür*, 1. Baskı, İstanbul, Metis), 149 – 154, 264 – 266.

oluşturan bir olgudur. Moda Simmel'in ifadesi ile verili değerleri içselleştirirken kişisel tercihlerle kendini ifade edebilme alanı oluşturur⁷⁹.

Sosyolojik perspektiften kültür kavramı kuramlarının temelinde bu yaklaşımlardan geliştirildiğine değindikten sonra tezde kullanılan Althusser'in kültür kuramına ve buna yöneltilen eleştirilere yer verilecektir. Althusser, Karl Marks'ın yazılarından hareketle yapısalcı bir kültür kuramı geliştirmiştir. Althusser, üretim ilişkilerinin devamlılığını ve meşruiyetini sağlayacak devletin yapılandığı araçların varlığını ileri sürmüştür. Diğer bir ifade ile üst yapının (özellikle devletin ve hukuk sisteminin), kapitalizmin varlığını ve devamlılığını sağlamayı kolaylaştırdığını tespit etmiştir⁸⁰. Yapısalcı yaklaşımla bütünü dikkate alarak parçaları irdeleyen Althusser, devletin ideolojik ve cebri araçları olarak nitelendirdiği araçlarla toplumsal yaşamın ve zihniyetin şekillendirildiğini belirtmiştir⁸¹. Althusser'in geliştirdiği yapısalcı analize dayalı kültür kuramına bazı eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin önemli bir kısmı şöyle özetlenebilir:

- Althusser'in toplumsal analizi fazlasıyla deterministiktir. Karmaşık belirlenimci sistemler yerine basit bir sistem getirerek olguları anlatma çabası yetersizdir.
- Althusser'in kuramında insan özgürlüğü ve tarihe yön verecek üretkenliği göz ardı edilmiştir.
- Gerçek anlamda kuramsal bir yenilik üretmemiştir.
- Katı bir sistem kuramcısı olmaktan öteye gidemeyen Althusser'in soyut kuramının gerçek karşılığı yoktur. Kuram varsayımsal iddialara dayanır ve yaşamın gerçekliğinden uzaktır.

Althusser'in yoğun eleştiriye uğradığı dönem genel olarak yapısalcı kuramın gözden düştüğü, bunun yerine ise bireylerin fail olarak kültürel açıklamalarda ön plana çıktığı dönemdir⁸².

Althusser'in kuramının akademik camiada ilgi ve takdir gördüğü 1960'dan, eleştirildiği 1970'lere gelinene kadar, dünya üzerindeki güç unsurları, teknoloji başta olmak üzere pek çok kültürel ürün, unsur ve bunlara kitleler tarafından erişim imkanları değişmiştir. Bu kapsamda Althusser'in kuramının salt soyut bir kuram olmadığı, modernleşmenin başlamasından, 1970'lere

---

⁷⁹ **Kaya, Murat** (2012) 'Klasik Sosyolojik Perspektifte Modernleşme Tartışmaları' Birey ve Toplum, C: 2, S: 4, s.11 – 132, 119 – 120.

⁸⁰ **Smith / Riley**, 83.

⁸¹ **Althusser**, 49 – 64.

⁸² **Smith / Riley**, 86 – 87.

dek kültürel yaşamı ve değişimi açıklamakta oldukça başarılı bir kuram olduğu ve gerçek hayatta da karşılığının bulunduğunu düşünmekteyiz.

Althusser'in üst yapının alt yapıyı, kapitalist sisteme uygun yeniden üretmesini sağlayan araçların içinde saydığı hukuk hem cebri hem de ideolojik aygıt olarak, ileride detaylı olarak ele alınacağı üzere gerek Avrupa'da gerekse Türkiye'de toplumsal kültürü (modernizme uygun) şekillendirmede önemli işlev görmüştür. Hukukun modernleştirici işlevi ele alınırken özellikle hukuk sistemlerinin belirleyicisi olarak kabul edilebilecek olan anayasaların rolüne bakmak yararlı olacaktır. Tezin konusunu da tam olarak bu incelemenin Türkiye'nin 1921, 1924 ve 1961 Anayasaları için yapılması oluşturmaktadır. Bu tez ile Althusser'in yapısalcı kültür kuramının, mutlak olarak olmasa da önemli ölçüde soyut bir teori olmaktan öte gerçek yaşamda karşılığı olan bir olgu olduğu gözlemlenmiştir.

B. Çokkültürlülük

Çokkültürlü toplum, bünyesinde iki veya daha fazla sayıda kültürel topluluğu barındıran toplumdur⁸³. Çokkültürlü toplumlar her zaman gönüllü bir birliktelik kararına bağlı olarak ortaya çıkmazlar. Bir kültürel topluluğun yurdunun başkası tarafından işgal edilmesi veya emperyalist bir güçten diğerine göç etmek zorunda kalınması durumunda olduğu gibi irade dışı da ortaya çıkabilirler. Farklı kültürlerin karşılıklı yararlarını gözeterek bir federasyon oluşturmak üzere anlaşmalarında olduğu gibi bazı durumlarda ise gönüllü olarak, tek bir devlet çatısı altında farklı kültürel grupların bir araya gelmesi ile de oluşabilirler⁸⁴.

Çokkültürlülük tarih boyunca tüm devletlerde var olagelen bir olgu olsa da devletlerin bu olgu karşındaki tavırları değişkenlik göstermiştir. Bazı devletler kültürel farklılıklara sadece müdahale etmemekle yetinirken, bazı devletler bu farklılıkların yaşanmasına uygun ortamlar oluşturmuşlar ve farklılıkları desteklemişlerdir, bazı devletlerse farklı kültürlerin gereklerinin yaşanmasını engellemişlerdir⁸⁵. Toplumun kültürel çeşitliliğinin desteklendiği ve hoşgörü ile karşılanıp kendi yapısının ayrılmaz parçası haline getirildiği toplumlar 'çokkültürcü' olarak

---

⁸³ Parekh, Bhikhu (2002) Rethinking Multiculturalism, 1. Baskı, Harvard University Press (Çeviren: Tanrıseven, Bile (2002) Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek, 1. Baskı, Ankara, Phoenix), 7.

⁸⁴ Kymlicka (2015), 39.

⁸⁵ Taylan, 57 – 88.

nitelenirken, baskın kültürün, farklı kültürleri asimile etmeye çalıştığı toplumlar ‘tekkültürcü’ olarak nitelenmiştir⁸⁶.

Ulus devletler, ortaya çıktıkları dönemden 20. yüzyıl ortalarına kadar tek tipleşmiş, homojenleşmiş bir toplum oluşturmaya çalışmışlardır. Özellikle sömürgecilik faaliyetleriyle sömürge ülkelerin kültürlerinin zorla dönüştürülmesi⁸⁷ ve bundan doğan baskı yerel kültürlerde kendi kültürel değerlerini yaşamak isteme tepkisini doğurmuştur⁸⁸. Ancak sömürgeciliğin kaldırılması sürecinde eski sömürge devletlere, sömürgeci devletlerin, devlet örgütlenme biçimlerini ve hukuklarını ihraç etmeleri⁸⁹ ile sömürge toplumların kimlikleri, doğrudan egemenlik altına alınmak yerine ekonomik, mali, diplomatik, ideolojik ve kültürel sömürgecilikle tahrip edilir olmuştur⁹⁰.

Modern ulus devletlerin toplumsal yapıyı homojenleştirme çabaları aşırı ve şiddetli uygulamalarla Almanya’da Hitler döneminde zirveye ulaşmıştır⁹¹. Almanya’nın içinde başlayıp II. Dünya Savaşı’na neden olan ötekini yok etme anlayışına dayanan şiddet, Almanya’nın savaşı kaybetmesi ile 20. yy’ın ikinci yarısından itibaren farklılıklara duyarlılığı artırmıştır. Birleşmiş Milletlere üye devletlerin farklı kültürlerin varlığına kıymet vermeye başlaması ile, çokkültürlülük kavramına duyulan ilgi dünya çapına yayılmıştır⁹².

Kültürel farklılıklara duyulan önemin artmasının bunlardan başka iki nedeni daha olduğu söylenebilir. Birinci neden tek yönlü (sadece ekonomik) gelişmenin yetersizliğinin fark edilmesidir ki, tek yönlü gelişme başta çevre sorunları⁹³ olmak üzere pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. İkinci nedense batı kültürü dışındaki üçüncü dünya ülkelerinin kendi kültürlerinin

---

⁸⁶ Parekh, 7.

⁸⁷ Bağlı, Mazhar / Özensel, Ertan (2005) Çokkültürlü Vatandaşlık, 1. Baskı, Konya, Çizgi Kitapevi; Balı, Ali Şafak (2001) Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet, 1. Baskı, Konya, Çizgi, 188 – 189.

⁸⁸ Taylor, Charles ‘Tanınma Politikası’: Gutmann, Amy (Editör) (1994) Multiculturalism – Examining the Politics of Recognition, 1. Baskı, Princeton University Press (Çeviren: Salman, Yurdanur (2014) Çokkültürcülük Tanınma Politikası, 4. Baskı, Ankara, YKY Yayınları), 83.

⁸⁹ Habermas, Jürgen (1997) Die Einbeziehung Des Anderen, Baskı Belirtilmemiş, Frankfurt, Shurkamp Verlag(Çeviren: Aka, İlknur (2015) ‘Öteki’ Olmak ‘Öteki’yle Yaşamak, 8. Baskı, İstanbul, YKY), 14.

⁹⁰ Başkaya, Fikret (2015) Avrupa Merkezilik Resmi İdeoloji Bilim ve Sosyalizm, 5. Baskı, İstanbul, Öteki, 14.

⁹¹ Barın, 59.

⁹² Kymlica, Will (2012) ‘Çokkültürlülük, Başarı, Başarısızlık ve Gelecek’ (Çev. Fatih Öztürk), İÜHFM, C: LXX, S: 2, 297 – 332.

⁹³ 21. yüzyılın temel sorunlarından birisini ‘nükleer enerji ve ekoloji’ oluşturmaktadır. Teknolojik gelişmelerle artan nükleer enerji kullanımının yol açtığı/açabileceği ekolojik sorunlar için hali hazırda net çözümler bulunabilmiş değildir. Dollot Louis, Mass Culture and Individual Culture, Baskı Belirtilmemiş, Baskı Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Nudralı, Özlem (1991) Kitle Kültürü ve Bireysel Kültür, İstanbul, İletişim), 7.

gereklerini yaşamak istemeleridir⁹⁴. Farklı kültür mensuplarının kendi kültürel değerlerini yaşamak istemeleriyle uluslararası arenada kültürel haklar dile getirilmeye ve kültür, pozitif hukukun alanına dahil olmaya başlamıştır.

Charles Taylor'a göre insanların çokkültürlülüğe ilgi duymalarının temelinde iki kavramın zaman içinde değişimi yatar. Birinci değişim, şeref kavramının merkezi konumda olduğu toplumsal hiyerarşilerin çökmesidir⁹⁵. Ulus devletin ortaya çıkıp da demokrasilerin mutlak monarşilerin yerini almasıyla toplumsal hiyerarşiye dayalı soyluluk, yerini genel ve eşit oy ilkesiyle toplumsal eşitlikçi bir anlayışa bırakmıştır. Böylece her bireyin siyasal alanda bir soyludan ya da hanedan mensubundan farkı kalmamıştır. Taylor'a göre ikinci değişim ise, ahlak anlayışının temelinin farklılaşmasıdır. Ahlak, insanı doğru davranmaya götüren araç olarak açıklanabilir. Modern öncesi dönemde, ahlaklılık Tanrı'yla ilişkili değerlendirilirken, modernizmle birlikte dinin her alandan soyutlanması sürecinde ahlak da Tanrısal bağlamından koparılmıştır. Doğan boşluksa ahlakın kaynağının içimizde, derinlerde bir yerde olduğu düşüncesiyle doldurulmaya çalışılmıştır⁹⁶.

Modernizm sonrası ahlak anlayışındaki değişimin düşünsel temellerini geliştiren Rousseau, ahlakı, doğanın içimizde duyduğumuz sesi olarak niteler. Rousseau'ya göre bu ses başkalarına olan bağımlılığımız nedeniyle çoğunlukla susturulmuştur ki, bu bağımlılığın temelinde *gurur* yatar⁹⁷. Ahlak anlayışının temelinin değişmesi, ahlakın anlamsal kapsamının değişmesini de beraberinde getirmiştir. Ahlakın Tanrı ile ilişkili olması, insanların evrensel ahlak kurallarına yönelmelerini gerektirirken; ahlakı insani bir olguya indirgemek, onu insanların kendilerine ait kültürel yapılarında benimsedikleri değerlerle sınırlandırmış ve kültürel değerleri evrensel olandan önemli kılmıştır⁹⁸.

Modernizm sonrası yaygınlaşan rasyonalizm ile bilimsel bilginin salt akla dayalı olarak elde edilebilen bilgi olduğu düşüncesi, pozitivizmin sosyal bilimler alanında da uygulanmasına temel olmuştur. Pozitivistler sosyal bilimleri, fizik bilimindeki gibi sabit neden sonuç ilişkilerine bağlı evrensel kurallarla açıklamaya çalışmışlardır. Ancak konusu insan olan sosyal bilimler için

---

⁹⁴ **Kuçuradi, Ioanna** (1997) *Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları*, 1. Baskı, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu, 37.

⁹⁵ Taylor, 48.

⁹⁶ Taylor, 49 – 50.

⁹⁷ Taylor, 50.

⁹⁸ **Eagleton** (2014), 211 – 217; **Gramsci, Antonio** 'Kültür ve İdeolojik Hegemonya': Alexander, Jeffrey / Seidman, Steven (Editörler) (2017) *Kültür ve Toplum Güncel Tartışmalar*, 2. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi), s. 63. Ayrıca Gramsci, dinin yerini doldurma işlevini felsefeye yükler ve bu kapsamda ahlaki düzenin felsefi eleştiri ile akliselim ile oluşmasını bekler.

pozitivistlerin bu yaklaşımı duyguları ve değerleri yok sayar nitelikte olmuştur⁹⁹. Kültürel homojenleştirmenin düşünsel temelleri bu pozitivist yaklaşımla bilimsel meşruiyet kapsamına alınmaya çalışılmıştır. 20. yüzyılda pozitivist bilginin temelden sarsılmasına neden olan görelilik kuramı, tüm sosyal bilimlere etkilediği gibi siyaset bilimini de etkilemiş¹⁰⁰ ve çokkültürlülüğe ilginin artmasına neden olmuştur.

Çokkültürlülük, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ulus devletler tarafından geliştirilmeye çalışılan bir politika olarak bireysel ve toplumsal kimliklerin tanınmasıyla ilgilidir. Herkesin kendine ait kimliği onun psikolojik, fizyolojik doğal bütünlüğünün ayrılmaz özgün bir parçasıdır. Bu nedenle kendi kimliği ile tanınma evrensel bir taleptir. Evrensel olan bu tanınma talebi her kimliğin bir haysiyeti olduğu iddiasına dayanır¹⁰¹. Bireysel kimlikle toplumsal kimlik bu yönüyle benzerdir. Farklı kültürlerin tanınması talebi eşit haysiyet politikası anlayışı¹⁰² temelinde ve tüm insanların saygıyı hak ettiği düşüncesi ile açıklanabilir.

İnsanların kendi (bireysel/toplumsal) kimlikleri ile tanınamamaları, onların saygınlıklarını yitirmelerinin yanı sıra, onlarda acı verici bir yara açar ve bu kişiler kendilerini gerçek anlamda sevmeyen ve rahat hissedemeyen yaşarlar. Bu sebeple insanların kendi kimlikleri ile tanınması, sadece bir saygınlık meselesi değil aynı zamanda çok temel bir insani ihtiyaçtır¹⁰³.

Avrupa’da ortaya çıkan ulus devlet ise 21.yy.’da farklı kültürel değerleri ve kimlikleri kabullenmeye zorlanır olmuştur. Ancak nasıl bir tanıma politikası yürütülmesi gerektiği ve bunun sonuçlarının neler olacağı günümüzde tartışılan önemli konulardandır¹⁰⁴. Kimliklerin olduğu gibi kabul edilmesi talebi evrenseldir. Bununla birlikte kimlikler evrensel olmadıkları için, farklı kimliklerin değerleri çatıştığında herkesin olduğu gibi kabul edilmesinin kolay olmadığı ortaya çıkar. Bu sorun çokkültürlülüğün temel sorunlarından biridir. Her kültürün kendi değerlerinin

---

⁹⁹ **Bayhan, Vehbi** (2016) ‘Sosyal Bilimlerde Objektiflik Efsanesi’ Mukaddime Dergisi, C: 7, S: 2, s. 217 – 242, 219 – 223.

¹⁰⁰ **Fay, Brayn** (1996) *Contemporary Philosophy of Social Science A Multicultural Approach*, 1. Baskı, Wiley Blackwell (Çeviren: Türkmen, İsmail (2001) 1. Baskı, İstanbul, Ayrıntı), 15.

¹⁰¹ Schütze, Martin (1921) ‘The Fundamental Ideas in Herder’s Thought’ *Modern Philology*, C: 19, S: 2, s. 113 – 130, 114.

¹⁰² **Spencer, W. Michael** (2000) ‘Herder on Cultural Pluralism and the State: An Examination of His Views and Their Implications for Public Administration’ *Administrative Theory & Praxis*, C:22, S: 2, s. 309 – 325, 311 - 317.

¹⁰³ Taylor, 47.

¹⁰⁴ Gutmann, Amy ‘Giriş’: Gutmann, Amy (Editör) (1994) *Multiculturalism – Examining the Politics of Recognition*, 1. Baskı, Princeton University Press (Çeviren: Salman, Yurdanur (2014) *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, 4. Baskı, Ankara, YKY Yayınları), 25.

tanınması politikası ilke olarak doğru bir noktadan hareket eder. Ancak bu ilkedен hareketle farklı kimliklerin tüm taleplerinin hayata geçirilmesi her zaman mümkün olmaz¹⁰⁵.

Çokkültürlülüğü savunanlar evrensel doğruluk iddiasına ve nesnelliğe hür irade (özgünlük) ve itibar adına karşı duruş sergilemiş olmaktadır. Bu tutumu eleştirenler ise ahlaki ve kültürel özgürlüğü, tüm normların ve doğru kaygısının göreceli olmasına bağlı olarak reddetmektedirler. Farklılığın sırf farklı olduğu için şımarıkça ve neticede kendine zarar verecek ölçüde yüceltilmesini yanlış bulurlar. Çokkültürlülüğe karşı çıkanlara göre çokkültürlülükle ilgili talepler, kuralsız isteklerin ahlak ve politikasını yansıtır¹⁰⁶.

Liberalizmin eşitlik anlayışının farklı kimliklerdeki (kültürel, dini, dilsel, ırksal vb. kimlikler) kişilere eşit davranılmasına dair yansıması, bazı liberallerce kamu kurumlarında farklı kimliklerin nasıl temsil edileceği sorunu merkezinde eleştirilmektedir. Bu eleştiriler farklı kimliklerin dışa yansıması sonucu üçüncü kişilerce anlaşılmasının, kamu kurumlarında bireylere eşit muamele yapılamamasına neden olacağı riski üzerinde yoğunlaşmıştır. Bir yaklaşıma göre kamu kurumlarında farklı kimliklerdeki kişilere eşit muamele edilebilmesi için, herkesin kamu kurumlarının kişisel olmadığını idrak etmesinin sağlanması gerekir ki bunun için de kamu çalışanlarının kurumun gerektirdiği kimlik yapısına bürünmeleri şarttır. Çünkü vatandaşların özgürlüğünü ve eşitliğini kamu idarelerinin tarafsızlığı garanti altına alır¹⁰⁷.

Bu anlayışın Rousseau'nun bireyin kendi özgürlüğünden, üstün iktidarı oluşturma safhasında toplum lehine vazgeçmesi anlayışıyla örtüştüğü görülür. Rousseau'ya göre, toplumdaki tüm bireyler kendi özgürlüklerinden toplum lehine vazgeçtiklerinde kimse hiçbir şeyden vazgeçmemiş olacaktır ve böylece gerçek özgürlüğe ulaşılabilecektir. Bu durumda devlet denen üstün iktidar genel iradeyi yansıttığı için, onun kurallarına uymak tüm vatandaşların boynunun borcudur. Herkes kamusal alanda, devletin koyduğu kurallara uymakla mükelleftir ve kendi kültürel/ kimliğine dair değerlerini ikinci plana atmak zorundadır. İnsanlar kişisel kimliklerini kamusal alanlarda gizlemekle yükümlüdür. Çünkü önemli olan bireyin çıkarı değil, toplumun ortak çıkarıdır¹⁰⁸.

---

¹⁰⁵Taylor, 47.

¹⁰⁶Parekh, 2.

¹⁰⁷Gutmann, 26.

¹⁰⁸Rousseau, Jean Jacques (Yıl Belirtilmemiş) Discours sur L'origine et les Fondements de L'inegalité Parmi les Hommes, Baskı Belirtilmemiş, Baskı Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: İleri, Rasih Nuri (2015) İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, İstanbul, Say), 153.

Bu yaklaşıma katılmayan liberal demokrat bakış açısı ise, kamu siyasalarında tarafsız görünüşün vazgeçilmez bir unsur olmadığını ileri sürer. Bu görüşe göre, farklı kültürlerin değerlerinin gelişimine üç tedbir alınarak destek olunmalıdır. İlk tedbir, kamusal alanlarda tüm vatandaşların konuşma, düşünme, din ve örgütlenme hakları dahil tüm temel haklarının korunmasıdır. İkinci tedbir, kimsenin kamu kurumlarında çalışanların değerlerini ve kurumların temsil ettikleri değerleri kabul etmesi için yönlendirilmemesidir. Üçüncü tedbir ise kültürel değerlerine uygun davranan kamu görevlilerinin ve kurumların yalnızca ilke açısından değil, uygulamada da denetlenebilir olmasıdır¹⁰⁹.

Liberal demokrat görüşün bu yaklaşımı ilk olarak insanların kendilerini kimliklerine uygun dışa vurabilmelerinin önünü açmaktadır. Böylece insanlar baskı altında oldukları hissini yaşamayacaklardır. Kendine güvenli ve kendi ile barışık kişiler olabileceklerdir. İkinci olarak bu fikirde temel sorun, kimsenin kamu kurumlarındaki kişilerin temsil ettiği kimliği benimsemek zorunda kalmaması, şeklinde doğru bir şekilde saptanmıştır. Soruna ilişkin çözüm de bulunmuştur. Kamu görevlisi kendi kimliğinin gerektirdiği değerlere uygun yaşarken kimseyi bu değerleri içselleştirmeye zorlamayacak ve böylece korkulan baskı oluşmamış olacaktır¹¹⁰. Son önemli tespitse, kültürel kimliklerin kamuya yansıtılmasının, kamu hizmetlerinin yürütülmesinde tarafsızlığa engel olmayacağıdır. Burada asıl olan kendi kimliği ile kamu hizmeti yürüten kişinin şahsi görüş ve menfaatlerini yürüttüğü işe alet etmemesidir. Yoksa kamu hizmetinin tarafsızlığı zedelenmesin diye kamu siyasalarının öngördüğü şekilde bir kimliğe bürünen kişi, içinde yaşadığı kimliğe dair bağları sebebiyle, kamu hizmetini yürütürken tarafsız davranmaz, birilerine iltimas sağlarsa asıl bu durum kamunun tarafsızlığını ve toplumun güvenini zedeleyecektir. Bu sorunu engellemenin yolu ise kamu kurumlarının sağlıklı denetlenmesidir. Nitekim kendi kimliğini gizlemeyen bir kamu görevlisi, bu kimliğin menfaatine uygun hareket ederse denetim yoluyla gereken yaptırımla karşılaşacaktır. Yine kamu siyasalarını benimsiyor görünen kişi kamu menfaati dışında bir menfaat için hareket ederse ve bu durum denetlenmezse, asıl o zaman kamu yararı elde edilemeyecektir¹¹¹. Kanaatimizce liberal demokratların yaklaşımı amaca daha uygun sonuç üretmeye elverişlidir.

Çokkültürlülük, etnik köken ya da ırkçı üstünlük tutumlarıyla diğerlerine düşmanca davranmak isteyen kültürlerle, saygı duyulmasını gerektirmesiyle ilgili olarak da eleştirilir. Temel

---

¹⁰⁹Gutmann, 32.

¹¹⁰ Kamu çalışanlarının kendi kimliklerini gizlemek zorunda kalmaları, onların baskı altına alınması sonucunu doğuracaktır.

¹¹¹Gutmann, 26 – 34.

çelişki: ırkçı veya etnik üstünlük iddiasındaki kültürlere saygı duyulması gerektiğinin kabul edilmesi halinde bu tutumun tüm kimliklerin eşit olduğu temel değeriyle nasıl bağdaşacağıdır. Eğer ırkçı veya etnik üstünlük iddiasındaki kültüre saygı duyulmayacaksa, farklı kültürlere eşit davranıp saygı duyacağımızı belirleyen ahlaki sınırlar nasıl ve neye göre tespit edilecektir?

Bu hususta liberalizmin kültür açısından tam bir tarafsızlık içinde olup olmayacağı önem taşır. Liberaller bu açıdan temel olarak iki farklı yaklaşıma sahiptirler. İlk yaklaşım siyasi liberallerin yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre liberalizmin temel değerler setinin bir bütün olarak korunması gerekir. Siyasi liberaller, liberalizmin temel değerler setiyle çatışması halinde, bireyin liberalizmle çelişen değerlerinin göz ardı edilebileceğini kabul ederler. Daha açık bir ifade ile liberalizmin, bireylerin farklı değerlerini kapsamakla birlikte onlara liberal değerler seti pahasına yaşam alanı sunmak zorunda olunmadığını savunurlar. İkinci yaklaşım ise kapsamlı liberallerin yaklaşımıdır. Kapsamlı liberaller ise, liberalizmin gerçek anlamda liberalizm olabilmesi için bireylerin hayatlarındaki değerleri kapsamaması ve onların tüm değerlerinin hayat bulacağı bir ortamın oluşturulması gerektiğini savunurlar¹¹².

Siyasi liberallerin görüşü, liberal değerlerin diğer değerlerden üstün tutulduğu ve eşit haysiyetin yeterli ölçüde benimsenmediği iddiasıyla eleştirilir. Siyasi liberaller bu eleştiriye zaten baştan kabul ettiklerini belirtirler. Diğer bir eleştiri de hegemonyacı olan kültürlerin kendilerini üstün saydıkları iddiasına dayanır. Siyasi liberaller bu eleştiriye farklı kültürlerde büyük değer taşıyan olgu ve şeylere rastlanıp rastlanmamasının özel bir kasıtlı yapılmadığı, zaman içinde böyle değerlerin kendiliğinden ortaya çıktığı ve bunun insanlar tarafından sadece fark edildiği şeklinde yanıtlarlar¹¹³.

Çokkültürlülük politikalarını uygulamaya çalışan liberallerin, liberal olmayan kültürler karşısında nasıl bir tutum sergileyeceği temel sorununu ele alan diğer bir önemli isim olan Kymlicka “*İnsanlara belirli görevler yükleyen ve insanların bunları sorgulamasını ve bunların dışına çıkmasını yasaklayan kültür, liberal değerlerle çatışır.*” der. Bu durumda “*Liberal düşünce kapsamında, farklı kültürün liberalizmle çatışan değerine mi öncelik verilmelidir, yoksa liberal değerlere mi öncelik verilmelidir?*” sorusunun yanıtını “*Liberal değerlere öncelik verilmelidir!*” şeklinde yanıtlar. Çünkü “*liberal değerler çokkültürlülüğe saha açmaktadır*” der. Kymlicka’ya göre liberal değerlere öncelik veriliyor olması insanların kendi kültürlerine

¹¹²Waldron, Jeremy ‘Siyasi ve Kapsamlı Liberalizm’: Uslu Cennet (Editör) Liberalizm El Kitabı, 1. Baskı, Ankara, Kadim, 340.

¹¹³Taylor, 88 – 89.

bağlanmalarına engel oluşturmamakla birlikte, zamanla liberal olmayan kültürlerin üyeleri, liberal kültürlerle asimile olurlar. Kymlicka “*liberallerin amacı liberal olmayan ulusları çözmekten çok, onları liberalleştirmektir*” der ve ekler “*unutmamamız gereken bir şey, mevcut tüm liberal ulusların liberallikten uzak geçmişleri olduğu ve liberalleşmelerinin uzun bir kurumsal reform süreci gerektirdiğidir*” der¹¹⁴.

Modern devlet, yasa ve kültür başlığı altında anlatıldığı üzere anayasalar liberal değerlerin yaygınlaşmasında ve kalıcı olmasında oldukça etkili olmuşlardır. Liberalizmle şekillenen anayasacılık hareketinin, pek çok ülkede hukuk aracılığıyla liberal değerlerin, Batının kültürel hegemonyasını ve Avrupa merkeziliği toplumsal zihniyete yerleştirdiği söylemek yanlış olmaz. Diğer bir ifade ile liberal anayasal demokratik siyasal sistemlerin beraberinde Batı zihniyetini getirmesi ve kültürel değerlerin, davranış kalıplarının, hukuki kavramların içinin bu zihniyetin anlamları ile doldurulması, liberalizmin bireyleri kendi iyilerini kovalarken dahi kendi kültürlerinden kopararak liberal bir zeminde ilerlemek zorunda bıraktığını gösterir¹¹⁵. Çokkültürlülük politikaları gene liberal ideoloji zemininde oluştuğundan, ancak liberal çerçevenin gösterdiği kadar, farklı kültürel değerleri görünür kılacaktır. Kendi iyilerine kendilerine ait olmayan kavramlar zemininde ulaşmaya çalışan Batı dışı dünyanın ne ölçüde kendi iyisine ulaşabileceği tartışmalıdır.

C. Paradigmalar

Kültür kavramı incelenirken doktrinde iki farklı paradigma ile karşılaşılır. Bunlardan ilki pozitivist paradigma, ikincisi bütüncül paradigmadır. Pozitivist paradigma, kültürü maddi ve manevi olarak iki yönlü ele alır. Maddi kültür ile kast edilen teknik oluşumlarken, manevi kültür ile kast edilen bilgi gibi düşünsel oluşumlardır. Maddi kültür aktarımı bireylerin, kişisel becerilerini ve teknik gelişmelere dair birikimlerini içinde yaşadıkları topluluktan almaları ile gerçekleşir¹¹⁶.

Kültürü açıklamak için pozitivist paradigmanın ikili ayrımını yetersiz bulan Sorokin’e göre kültür 'ideolojik olarak kültür', 'davranışsal olarak kültür' ve 'maddi olarak kültür' olmak üzere üç

---

¹¹⁴Kymlicka (2015), 169.

¹¹⁵Sandel, Michael (1998) Liberalism and the Limits of Justice, 2. Baskı, Cambridge University Press (Çeviren: Zeybekoğlu, Emre (2014) Liberalizm ve Adaletin Sınırları, 1. Baskı, Ankara, Dost), 43 – 47.

¹¹⁶Malinowski, Bronislaw (1959) Man and Culture, 2. Baskı, London, Routledge and Kegan Paul Limited (Çeviren: Gümüş, Fatih (1990) İnsan ve Kültür 1. Baskı, Ankara, V), 137.

boyutlu ele alınmalıdır. Sorokin, bireylerin ya da toplulukların bir kültürünün bulunmasının ancak o kültürün anlamlar, değerler ve kurallar toplamını yani ideolojisini benimsemiş olmalarıyla mümkün olabileceğini savunur. Bireyler veya gruplar kültürün ideolojik boyutunun getirdiği anlamlara, değerlere ve kurallara uygun tutum takınmaya başladıklarında 'davranışsal kültür' ortaya çıkar. Sorokin'e göre son olarak kültürün maddi boyutu ise anlamların, değerlerin ve kuralların taşıyıcıları olarak kullanılan, biyolojik- fiziksel nesne ve enerjilerin toplamı olarak nitelenir¹¹⁷.

Sorokin'in bu ayrımının kültürü anlamakta daha yararlı olduğunu belirten Beylü Dikeçligil de üçlü ayrımı benimseyen bu paradigmaya “*bütüncül paradigma*” der. Bütüncül paradigmanın kültürü bilişsel, normatif ve maddi olmak üzere üç boyutlu ele aldığını söyleyen Dikeçligil bilişsel boyutun insanların zihniyet dünyasını oluşturan kodlardan oluşan boyut olduğunu (inançlar, inanç kalıpları, değerler, değer yargıları, temel kabuller vb.) belirtir. Zihniyet dünyasındaki değerler, insanların maddi dünyaya yansıyan davranışlarının sebepleridir. Dikeçligil, normatif boyutun yazılı ve yazısız tüm davranış kurallarından oluştuğunu ve son olarak da maddi boyutun dış dünyada var olan/üretilmiş olan her türlü kültür ürünü olduğunu söyler. Diğer bir ifade ile insanın şekillendirdiği her şey maddi kültür ürünüdür¹¹⁸.

Bütüncül paradigmadaki üç boyutlu analiz temel olarak üç önemli fayda sağlar. İlk olarak, norm ve değer kavramlarının farkını bize gösterir. Bütüncül yaklaşımda, kültürün maddi boyutu, pozitivist yaklaşımla aynı iken manevi boyutu, normlar ve değerler olarak ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Değerler insanın etkileşime girdiği şeyle ilgili zihninde şekillenen oluşumlarken (zihinsel kodlarken), normlar insanın etkileşime girdiği şeyle ilgili yazılı ya da yazısız kurallardır. Normlar ve değerler birbirini sürekli şekillendirir ölçüde etkiler, ancak ayrı kavramlardır. İnsanların bilişsel dünyalarındaki normların değişmesi için önce onların değerlerinin değişmesi gerekir¹¹⁹.

İkinci olarak bütünsel yaklaşım, sosyal ve kültürel kavramlarının arasındaki farkın anlaşılmasını sağlar¹²⁰. Bütüncül yaklaşımla bakıldığında kültür ile sosyal etkileşimin daha çok bilişsel boyutunun (bilişsel boyuttaki değer ve anlam kodlarının) ön planda olduğu bir kavramın ifade edildiği, sosyal kavramında ise sosyal etkileşimdeki odak noktamızın daha çok normatif

---

¹¹⁷Sorokin (1942) *Man and Society in Calamity*, 1. Baskı, E. P. Dutton and Co (Çeviren: Tunçay, Mete (1997) 1. Baskı, İstanbul, Göçebe), 233 – 234.

¹¹⁸**Dikeçligil, Beylü** ‘Kültür Kavramının Analizi veya Sosyo Kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme’: Alver Köksal / Doğan Necmettin (Editör) (2011) *Kültür Sosyolojisi*, 1. Baskı, Ankara, Hece, 142 – 143.

¹¹⁹**Dikeçligil**, 138 -146.

¹²⁰**age.**, 138 -146.

boyuttaki kurala uygun davranışa yöneldiği fark edilir. Üçüncü olarak, sembollerin anlamları ve işlevleri önem kazanır ve anlaşılabilir bir hal alır. İnsanın hayatında karşılaştığı tüm kişilerle ve durumlarla ilişkisi, etkileşim nesnesine yüklediği anlamlarla şekillenir. Anlamlandırma öylesine kapsamlı bir süreçtir ki, kişilerin davranışları gibi duygu ve düşüncelerini de şekillendirir. Anlamlandırmada belirleyici olan da zihinsel kodlardır. Bilişsel yaklaşımla, henüz manevi norma dönüşmeden önce, kişinin etkileşime girdiği durumla ilgili tepkisinin, zihninde etkileşim konusu şeyle ilgili oluşan düşünce ve duygularının tespiti sağlanır¹²¹.

Bilişsel boyuttaki şekillenme çoğu zaman kişinin kültürü ile yakından ilgilidir. Diğer bir ifade ile kişinin kültürünün bir yansımasıdır. Bilişsel boyutun anlaşılması kültürel öğelerin ve sembollerin insanların dünyasındaki yerinin anlaşılmasını kolaylaştırır. Örneğin maddi dünyada üzerinde çeşitli renklerden ve desenlerden oluşan bir kumaş, bayrak adını taşıdığı anda, insanların zihniyet dünyalarında çok büyük kıymet kazanır ve birliği, bağımsızlığı ve özgürlüğü anlatan bir sembol haline gelir. İnsanların bayrağa atfettikleri değerler onların bayrakla ilgili ne tür normlar oluşturduklarını (bayrak bağımsızlıktır) ve bayrağa ilişkin konu ve durumlardaki davranışlarını (örneğin bayrak yere serilmez gibi) açıklamayı sağlar¹²². Daha net bir ifade ile bayrağın zihinlerdeki değeri, ona dair davranış normlarını ve davranışları şekillendirir.

Kültürün bilişsel boyutu bize toplumların ‘zihniyet’ini de gösterir nitelikte olduğundan derinlemesine sosyolojik analizler yapmamızı kolaylaştırır. Toplumlardan toplumlara hatta fertlerden fertlere değişiklik gösteren dünyayı algılayış şekli olarak ifade edilen zihniyet¹²³, sosyal ve siyasal olayların analizinde doğru sonuçlara ulaşmak için bilinmesi gereken bir olgudur¹²⁴.

Bütüncül paradigma karşısında pozitivist paradigma ise, özellikle aydınlanma sonrasındaki pozitivistin yükselişiyle beraber batı toplumlarının bilimsel gelişmelerinde temel dayanak noktası olmuştur. Batılı ülkeleri örnek alan pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde¹²⁵ de sorgulanmadan kabul görmüştür. Bütüncül paradigma daha derin bir analiz yöntemi sunduğu halde pozitivist paradigmanın gölgesinde kalmıştır¹²⁶. Kültür kavramının anlaşılabilmesi için bütüncül

---

¹²¹age., 142.

¹²²Sorokin, 234.

¹²³Turhan, Mümtaz (1980) Garplılışmanın Neresindeyiz?, 1. Baskı, İstanbul, Yağmur, 482.

¹²⁴Zihniyetlerde yer alan değer yargılarının; iyi (toplumsal değer), iyilik (ahlaki değer), kutsal (dinsel değer), doğru (kurumsal değer), güzel (estetik değer), güçlü (siyasal değer), hoş (duygusal değer), yararlı (pratik değer), sağlık (hayati değer) olmak üzere dokuz başlıkta incelenebileceği ileri sürülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Barbarosoğlu, Fatma (2015) Moda ve Zihniyet, İstanbul, İz, 44.

¹²⁵İleride detaylı olarak ele alınacağı üzere Türkiye’de pozitivistin anlamsal altyapısı kendiliğinden oluşmamıştır.

¹²⁶Dikeçligil, 141, 147 – 148.

paradigmanın benimsenmesi daha isabetli görünmektedir. Nitekim Mustafa Erdoğan'ın yerinde bir özetle belirttiği gibi “Beşeri varoluşu anlamlı kılan tek etkinlik bilim – hele pozitivist bilim hiç – olmadığı gibi, bilgi bilimden ibaret de değildir”¹²⁷.

Bütüncül paradigma tüm bu anlatılanlardan hareketle daha derin bir analiz yapılabilmesini sağlamak için tezde tercih edilen paradigma olmuştur. Tezde 1876, 1921, 1924 ve 1961 Anayasalarının devletin ideolojik aygıtları olmaları yönüyle toplumsal kültürün normatif boyutuna yapılan baskı anlatılacaktır. Bu baskı sonucu toplumsal kültürün bilişsel ve maddi boyutlarının dönüştürülüp dönüştürülemediği saptanacaktır.

D. Kültür, Millet ve Medeniyet İlişkisi

Tarihte insanlar sosyal ihtiyaçları kadar güvenlik ihtiyaçları nedeniyle topluluklar oluşturmuşlardır. Bu durumu geleneksel dönemde İbn-i Haldun asabiyet bağı ile açıklamıştır. İbn-i Haldun “düşmanların saldırmasından korunmak ve saldıranları koymak (ve servet kazanmak) ve istilalar kişilerin bir araya toplanması ile olur ve buna asabiyyet adı verilir” der¹²⁸. İbn-i Haldun, geleneksel dönem için insanların bir siyasi iktidar altında toplanmasını da sağlayan asabiye bağı, soy bağı ya da ortak amaç bağı olarak açıklamıştır. İbn-i Haldun'a göre insanlar kendilerini geliştirmeye ve güçlenmeye meyillidirler. Bu nedenle de birliktelik arayışındadırlar. Birliğin gerek soy gerekse ortak amaç bağıyla kurulmasının yanında, toplumda adaleti sağlayacak bir lidere ihtiyaç duyulur. Liderin gücü altında toplanmak siyasal yapıyı ve devleti oluşturur¹²⁹.

İbn-i Haldun'un ifadesiyle asabiye bağıyla oluşan millet toplum içindeki birincil gruplardandır¹³⁰. Çünkü milli kimlik hem kültürel, hem de siyasal bir birlik olduğu gibi diğer bir yönüyle de üzerinde yaşanan toprakla (birarada olmakla) anlam kazanan (vatan gibi) bir birliktir. Millete ilişkin ortak unsurların bazılarında insanların tercihleri etkili olabilmekteyken, etnik

¹²⁷Erdoğan, Mustafa (2000) Demokrasi Laiklik İdeoloji, 2. Baskı, Ankara, Liberte, 9.

¹²⁸İbn-i Haldun (1989) Mukaddime, C. I, İstanbul, MEB, 352 – 354.

¹²⁹İbn-i Haldun'un asabiyye bağlarının analizi için bakınız: Er, Ercan (2016) 'İbn-i Haldun'un Asabiyye Kuramına Göre Devletleşme Sürecinde Hukukun Yeri' (Yüksek Lisans), Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 64 – 86.

¹³⁰Aynı yerde bulunan, benzer özelliklere sahip bireylerin kümesine veya öbeğine 'grup' denir. Gruplar da toplum bilimciler tarafından ikiye ayrılır. Geçici bir süre için birarada bulunan kişilerin oluşturdukları topluluğa geçici/ikincil grup denir. Geçici grupların içinde bulundukları kalıcı nitelikte dil, din, soy, cins, meslek ve aile birliğine dayanan gruplar vardır. Bkz. Güvenç, Bozkurt (2002) Kültürün ABC'si, 1. Baskı, İstanbul, YKY, 36.

millette bireylerin tercih imkanı bulunmaz. Etnik millet anlayışında bireyler kaçınılmaz olarak 'organik bağlarının' bulunduğu topluluğa aittirler¹³¹.

Millet olgusunun doğal bir sosyolojik yapı olarak eski çağlardan itibaren varolageldiğini kabul eden ilkçi yaklaşım, milletin insanlar arasındaki kan, dil, din ve toplumsal alışkanlıklardan oluştuğunu ileri sürer. İlkçi yaklaşımda yer alan milliyetçilik kuramları etnik çalışmalardan ayrı değerlendirilemez ancak etnik bağa da indirgenemez bu açıdan etnosembolcü yaklaşımdan farklılaşır. İlkçi yaklaşımı benimseyen düşünürlerin insanlar arasındaki bağ konusunda temel aldıkları unsurlar biyolojik, psikolojik ve kültürel olarak belirlenebilir¹³².

Milletlerin etnik bilinç çerçevesinde şekillendiğini ileri süren etno sembolcü yaklaşımın öne çıkan isimlerinden Anthony Smith'e göre, milli kimlik çok boyutludur; tek bir unsura indirgenerek incelenemez ancak temel nitelikleri şöyle sayılabilir: uzun süredir üzerinde ortak yaşanan bir toprak, ülke, yurt; ortak mitler ve tarihi bir bellek, ortak bir kitlesel kamu kültürü, topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler, topluluk fertlerinin ülke içinde serbest hareket edebildikleri ekonomik bir yapı¹³³. Bu açıklamada milletin temel unsurlarından birinin kültür olduğu anlaşılmaktadır.

Modernist yaklaşım, modern dönem öncesinde toplumları bir arada tutan bağın kültür değil, toplumsal yapı olduğunu, modern dönem sonrasında sanayileşmiş toplumlarda ise kültürün, milleti oluşturan ve toplumları birarada tutan unsurlardan önemli bir tanesi haline geldiği düşüncesini temel alır¹³⁴. Modernist yaklaşımın önemli isimlerinden Benedict Anderson, milletin siyasal yansıması olarak adlandırılabilir ulus kavramına ilişkin hayal edilmiş bir siyasal bütünlük nitelemesi yapar¹³⁵. Sonradan oluşturulan uluslararası siyasal yapı dönüştürülmüş ve ulus devlet anlayışı vücut bulmuş, ulus devletlerin eliyle de 19. yüzyıl boyunca kültürel kimliklerle ulusal kimliğin kaynaşma süreci yaşanmıştır¹³⁶.

---

¹³¹Smith, Anthony (1991) *National Identity*, 1. Baskı, University of Nevada Press (Çeviren: Şener, Sina Bahadır (2009) *Milli Kimlik*, 5. Baskı, İstanbul, İletişim), 23 – 28.

¹³²Özkırımlı, Umut (2009) *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 1. Baskı, Ankara, Doğu Batı, 81 – 104.

¹³³Smith, 31 - 32.

¹³⁴Gellner, Ernest (1983) *Nations and Nationalism*, 1. Baskı, Ithaca, Cornell University Press (Çevirenler: Coşar, Simten /Özertürk, Saltuk (1998) *Milliyetçiliğe Bakmak*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim), 93.

¹³⁵Anderson, Benedict (1991) *Imagined Communities*, 2. Baskı, Verso (Çeviren: Savaşır, İskender (2004) *Hayali Cemaatler*, 3. Baskı, İstanbul, Metis), 20 – 21.

¹³⁶Bonet, Lluís / Nègrier Emmanuel (Editörler) (2008) *La Fin Des Cultures Nationales*, 1. Baskı, Paris, La Découverte (Çeviren: Ergüden, Işık (2015) *Ulusal Kültürlerin Sonu Mu?*, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi), 1 – 2.

Anderson'a göre ulus bilinçli olarak dünyadaki tüm insanları kapsayacak bir katılımcılıkla değil sınırlı tahayyül edilmiştir. Oysa ulusların net sınırları yoktur. Ulus egemen tahayyül edilmiştir çünkü Aydınlanma ve Devrim Çağı'nda iktidarın ilahi olmaktan çıkıp halka verildiği dönemde ortaya çıkmıştır. Ulusun egemen tahayyül edilmesinin önemli bir sonucu İmparatorlukların bölünmesi olmuştur. Aynı zamanda ulus bir topluluk olarak hayal edilmiştir. Çünkü toplulukta (fiili yaşamda böyle olmasa bile) derin yatay bir eşitlik olduğu kabul edilir. Milletin 'hayali bir cemaat' olduğunu söyleyen Anderson, onun kendisine kaynaklık eden kültürel yapılarla birlikte incelenmesi gerektiğini vurgularken, milletlerin kültürel alt yapısının dinsel cemaatlere (Müslümanlar, Hristiyanlar ve Budistler gibi) ve hanedanlık mülküne ilişkin ele alınabileceğini belirtir¹³⁷. Böylece kültür millet kavramının aslı parçası haline gelir.

Medeniyet kültür ilişkisi bakımından ulus devletlerin yaygınlaşması sürecinde kültürel tek tipleştirmeyi meşrulaştırmak için medeniyet kavramından faydalanılmıştır denebilir. Medenileşmek isteyen kültürlerin medeniyetin gereklerini içselleştirmesi gerektiği algısı oluşmuştur. Gökalp kültürle medeniyetin farklı kavramlar olduğuna işaret ettiği 'Hars ve Medeniyet' isimli çalışmasında özellikle kültürün yerelliği, medeniyetinse uluslararası oluşunu vurgular. Kültürün bir toplumda kendiliğinden oluştuğunu, medeniyetin ise farklı kültürlerden özenme yoluyla alınan ve bilinçli olarak oluşturulan bir teknikler bütünü olduğuna işaret eder¹³⁸.

Medeniyet ve kültürü inceleme hususunda farklı ülkeler farklı tutumlar sergilemişlerdir. Örneğin Alman literatüründe medeniyetle kültür arasında açık bir ayrılık gözlemlenmemiştir. Var olan kavimler/milletler arasında; 'tabiat kavimleri' ve 'kültür kavimleri' ayrımı yapılmıştır. Bu ayrımında tabiat kavimleri, yaşayan ilkel kavimleri ifade ederken kültür kavimleri ise daha gelişmiş kavimleri ifade eder şekilde kullanılmıştır. Anglo Sakson toplum bilimleri doktrinde medeniyet yalnız belirli bir seviyeye yükselmiş, özellikle yazı kullanan kavimler için kullanılmışken hem yazı kullanan hem de kullanmayan tüm kavimler için 'kültür' ifadesi kullanılmıştır¹³⁹.

Kültürel gerçeklik içinde bulunduğu dönemin tüm koşullarından olduğu gibi egemen farklı kültürlerden de etkilenmektedir. Farklı kültürler arasındaki etkileşim toplumlar arasındaki iktidar ilişkilerinde egemen olanın belirleyiciliğinde gerçekleşmektedir¹⁴⁰. Bu nedenle 20. yüzyılın egemen gücü olan batı kültürü diğer kültürleri etkiler durumdadır.

---

¹³⁷Anderson, 20 – 26.

¹³⁸Gökalp, 19 – 22.

¹³⁹Turhan, Mümtaz (2002) Kültür Değişmeleri, 1. Baskı, İstanbul, Çamlıca, 41.

¹⁴⁰Akın, Mahmut 'Bir Kültür Bilimi Olarak Sosyoloji ve Kültür Sosyolojisi': Alver, Köksal / Doğan, Necmettin (Editörler) (2011) Kültür Sosyolojisi, 1. Baskı, Ankara, Hece, 130.

Herder'e göre etki alanı fazla olan gelişmiş devlet kültürü etki alanı daha az olan, daha az gelişmiş devlet kültüründen üstün/değerli değildir. Tüm kültürler iyilik yönünden eşit oldukları için değil, üyeleri için kıymetleri çok olduklarından ve üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamaya en uygun oldukları düşünüldüğünden eşittirler¹⁴¹. Bu yaklaşım tezde ele alınan konu açısından oldukça kıymetlidir. Her kültür ait olduğu toplum açısından, başka bir şeye ihtiyaç duyulmaksızın, kıymetli olmasına karşın ileride detaylı şekilde ele alınacağı üzere Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde belirli bir grubun siyasal güdümünde, ülke için daha iyi olduğu düşüncesi ile toplumsal kültür normatif baskıyla değiştirilmeye çalışılmıştır.

Küreselleşen dünyada ortaya çıkan yeni bir kavram da 'küresel kültür' olmuştur. Özellikle televizyon ve internetin kültürler arası etkileşimi kolaylaştırması ve hızlandırmasıyla, uluslararası arenada, dönemin başat gücünün¹⁴² kültürünün tüm dünyaya hızla sirayet ettiği ileri sürülmektedir. Buna karşın kültürün küreselleşmesi ile ulus devletler için bir tehdit doğacağı, yerel ve bölgesel kültürlerin yok olma tehlikesi yaşayacağı, küreselleşen dünyada tek düze, homojen bir kültürel yapının baskın hale geleceği tedirginliği oluşmuştur¹⁴³. Bu durum yerel kültürlerin küreselle mücadelesini ortaya çıkarmıştır. Özellikle medya - kültür mücadelesinin temel sahası haline getirilmiştir. Bu sahada film sektörü başı çeken aktör olmuştur. Filmlerdeki (özellikle sinema filmlerindeki) genele hitap etme ve kapsayıcılıkla, yerel kültürlerin değerlerinin yerini kitle kültürünün standartlaştırılan değerlerinin alması sağlanmıştır¹⁴⁴. Filmler görsel etkileşimi sağladıkları için, sınıfsal ayrımın üstesinden gelebilmekte (okuma yazma bilmeyenlere bile hitap edebilmekte) ve farklı kültürel gruplara rahatlıkla ulaşarak bir ulus kültürü empoze etme işlevi yerine getirebilmektedirler. Örneğin Amerika'da sinema filmleri göçmenlerin kültürlerini Amerikan kültürü içinde eritmede önemli bir araç olmuştur¹⁴⁵. Filmler aracılığıyla, izleyici kitlesinin kültürünün bilişsel¹⁴⁶ boyutu etkilenebilmekte ve böylece ulus değerleri kitle kültürüne

---

¹⁴¹Parekh, 90.

¹⁴²21. yüzyılda başat güç kabul edilen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) kültürünün, televizyon ve özellikle internet aracılığıyla tüm dünyaya yayıldığı düşünülmektedir. Küresel kültürün Amerikan kültürü ile özdeşleştirilmesinin yanlış olduğunu düşünenler de vardır. Bu görüşe göre Amerikan kültürü özünde melez bir kültürdür -nüfusun önemli bir kısmını göçmenler oluşturur ve kültür kaçınılmaz olarak onların da etkisiyle şekillenir-. Ayrıca küresel kültürün temellerinin 19. yüzyıl Avrupası'nda atıldığı ve 21. yüzyılda Amerika'nın bunu sadece başarılı bir biçimde dönüştürdüğü savunulur. Bkz. **Pells, Richard** '20. Yüzyılda Küresel Kültür Miti ve Tehdidi: Modernizmden Film Endüstrisine': Editör Belirtilmemiş, (2001) Küreselleşme ve Modernleşme Sürecinde Kültürel Kimlik, 1. Baskı, Ankara, Konrad Adenauer Vakfı, 26.

¹⁴³Pells, 14 – 15.

¹⁴⁴**Erberk Kaya, Özge** (2016) 'Sinemanın Küresel Yolculuğu' Global Media Journal TR Addition, C: 12, S: 6, s. 601 – 614, 607.

¹⁴⁵Hansen, Miriam (1991) Babil and Babylon Spectatorship in American Silent Film, 1. Baskı, Harward University Press, 77.

¹⁴⁶ Bilişsel boyut için değerler boyutu, kognitif boyut ifadeleri de kullanılabilir.

empoze edilebilmektedir. Filmlerdeki işitsel ve görsel aktarım güçlü bir 'hal' (duygu) aktarımını mümkün kılmaktadır.

Filmler, sadece ulus devlet içindeki heterojen kültürel örüntüyü homojenleştirmede etkin değildir, aynı zamanda farklı ulusların kültürel değerleriyle, küresel kültürel değerleri yer değiştirmede de etkindirler. Bu bağlamda film sektörünün egemeni durumunda olan Amerika Birleşik Devletleri küresel kültürel değerleri belirlemede etkin olmuştur¹⁴⁷. Ancak 21. yüzyılda kültürel çeşitlilik söyleminin yaygınlaşması, sanatsal- kültürel içerik ve biçimlerin standartlaşmasına tepkileri artırmış ve başta sinema endüstrisi olmak diğer görsel – işitsel ticari endüstrilerinin tek tipleştirici yaklaşımdan uzaklaşmasında etkili olmuştur¹⁴⁸. Kültürel homojenleşmenin yerini yerel kültürel değerlerin aldığını ortaya koyan önemli bir örnek de dünyaca ünlü Coca-Cola firmasının 2000’li yıllarda hedef değişikliğine dair açıklamasıdır. İlgili açıklamada “Dünyayı birbirine daha bağlı ve homojen yapmış olan güçler, aynı zamanda derin bir yerel özerklik ve tek bir kültürel kimliğin korunması arzusu doğurdular” denilerek yeni hedefin yerellik olduğu vurgulanmıştır¹⁴⁹. Günümüzde devletler kamu politikaları içinde bir kültürün diğerinden ayrıcalıklı olmaması gerektiği düşüncesinden hareketle, liberal politik teori kapsamında çokkültürcülüğü tartışmaktadırlar.

E. Kültürel Değişim

Modern dönemde köklü biçimde değişen toplumsal yapının analizi üzerine burjuvazinin desteği ile yoğunlaşan çalışmalar, kültürleri incelemeye toplumların rasyonel kanunlarını bulma çabasıyla ve makro analizlerle başlamışlardır¹⁵⁰. Toplumlar incelenirken tespit edilen kültürel değişim, toplumun bünyesindeki taraflar arasındaki denge değişimi şeklinde tanımlanmaktadır¹⁵¹. Kültürel değişim kanunlarının saptanması oldukça zordur¹⁵².

Kültürel değişim Hollanda tarafından misyonerlik faaliyetleri amacıyla incelenmesini takiben Almanya, İngiltere, Amerika gibi pek çok ülke tarafından kültürel incelemelere önem verilmiştir¹⁵³. Özellikle denizciliğin gelişmesi ve kıtalar arası seyahatin kolaylaşıp artması farklı

¹⁴⁷Pells, 26.

¹⁴⁸Bonet / Negrier, 3.

¹⁴⁹Bonet / Negrier, 25.

¹⁵⁰Karakaş, Mehmet (2002) ‘İktidar İlişkileri Açısından Bilim ve Sosyoloji’ Sosyal Bilimler Dergisi, C: 4, S: 1, s. 154 – 169, 164 – 165.

¹⁵¹Ginberg, Morris (1958) ‘Social Change’ The British Journal Of Sociology, C: 9, S: 3, s. 205 – 229, 205.

¹⁵²Kongar, Emre (2004) Toplumsal Değişme: Kuramları ve Türkiye Gerçeği, İstanbul, Remzi, 55.

¹⁵³Turhan, 22 - 24.

kültürlerin karşılaşma imkanını artırmıştır. Nitekim farklı kültürlerin karşılaşması onların etkileşim içine girmelerini de kolaylaştırmıştır. Kültürel değişim büyük oranda farklı kültürlerin etkileşimiyle gerçekleşir. Ancak temassız kültür değişimi gerçekleşmez denemeyeceği¹⁵⁴ gibi iki farklı kültürün etkileşimi halinde mutlaka bir kültürel değişim gerçekleşir de denemez¹⁵⁵. Kültürel değişim bazen mecburi (zorla / empoze ile) bazen de kendiliğinden (kültür karışması ile) olabilmektedir. Zorla kültür değişimi tehdit, ceza ve kültürün bazı temel unsurlarını yasaklamak gibi yöntemlerle yapılır. Kendiliğinden kültür değişimi ise psikolojik etkenlere bağlı olarak kendini aşağı gören kültür mensuplarının üstün kabul ettikleri kültür mensuplarının bazı değerlerini içselleştirmeleri ile olur¹⁵⁶.

Kültürün yapısalcı analizinde karşımıza çıkan Marksist yaklaşım, kültür konusunda açıkça normatif bir itici gücün varlığını kabul eder. Kültür ile iktidar ilişkisinde iktidarın kültür üzerindeki belirleyici rolüne yapılan vurguyla beraber, kültürel değişimin siyasi iktidarın güdümünde gerçekleştirildiğini ileri sürer. Bu yaklaşım kültürün de iktidar üzerinde belirli ölçüde denetim ve düzenleyici rolü olduğu gerçeğini dışladığı hususunda eleştirilmiştir. Gramsci, devrimci kültürel dönüşümü kavramsallaştırırken, egemen kültüre er ya da geç karşı çıkılacağını kabul etmiştir¹⁵⁷.

Kültürel değişimin Marksist yaklaşımlarda görüldüğü gibi kendiliğinden/serbest gerçekleşmesine 'evrim yoluyla kültürel değişim', zorla gerçekleşmesine 'devrim yoluyla kültürel değişim' adları verilir. Evrimle kültürel değişim kararlı bir süreklilik içinde, yasal sınırlar içinde ve barış ortamında gerçekleşir. Devrimle kültürel değişim ise zaman zaman girişilen büyük sıçramalarla, yasal sınırları tanımayan iç ve dış zorlamalarla, çatışma ve savaş yoluyla gerçekleşir. Toplumsal sistemi düzen içinde işleyen bir varlık olarak gören işlevselciler kültürel değişimin sürekli, kararlı ve evrimsel olması gerektiğini savunurlar. Kültürel sistemin çelişkiler üzerine kurulmuş olduğunu savunan yorumcular ise kültürel değişim için devrim yolunu önerirler¹⁵⁸.

Güvenç, bilimsel çalışmalarını yaptığı ilk dönemde, kültürel değişimin nasıl olduğunun dahi bilimsel olarak tamamen açıklanamadığı bir ortamda 'nasıl olması gerektiği' tartışmasını yersiz ve yeni sorunlara yol açar nitelikte bulmuştur¹⁵⁹. Ancak ilerleyen yıllarda bu konuda fikri değişmiş ve kültürel evrimin daha tercih edilen bir yöntem olduğunu savunmuştur. Bunun nedenini

---

¹⁵⁴ Bir kültür başka bir kültürle karşılaşmadan da kendi içinde zamanla değişim gösterebilir. Gerek zamanın değişimi gerekse yaşam koşullarının değişimi buna sebep olabilir.

¹⁵⁵ Turhan, 52.

¹⁵⁶ Turhan, 112 -123.

¹⁵⁷ Alexander, 16 – 17.

¹⁵⁸ Güvenç, Bozkurt (2000a) Kültürün ABC'si, 3. Baskı, Ankara, Gündoğan, 141 – 143.

¹⁵⁹ Güvenç, Bozkurt (2000b) Sosyal Kültürel Değişme, 2. Baskı, Ankara, Gündoğan, 144 – 145.

ise kültürel devrimin nereye varacağı belli olmayan, yakıp yıkan, korkulan ve önlenmeye çalışılan bir yöntem olmasına bağlamıştır. Nitekim Güvenç, insanlığın kültür tarihinin çok büyük bölümünün kültürel evrimle bazı önemli aşamalarının ise kültürel devrimle değiştiğini vurgulamıştır. Bir kültür devriminin nerede nasıl başladığını söylemenin kolay olacağını, ancak ne zaman ve nasıl son bulacağını kestirilmesinin zor olacağını savunmuştur ¹⁶⁰.

Bazen toplumlardaki etik ve ideolojik kutuplaşmaların kökeninde toplumsal değişimin oluşturduğu yapısal ve değerlere bağlı bunalımlar yer alır. Toplumsal bunalımların temelindeki etik ve ideolojik unsurlara çözüm aramak psikologların, filozofların, ideologların, yöneticilerin, politikacıların, hukukçuların ve tüm diğer toplumsal bilim kolları ile uğraşanların işidir¹⁶¹. Bu kapsamda kültür - ideoloji - hukuk ilişkisi ayrı bir önem kazanmaktadır. Hukuk eliyle kültürel bunalım körüklenebileceği gibi var olan kültürel bunalımların aşılmasında hukuk önemli bir rol üstlenebilir.

Hukukun kültürel dönüşümdeki işlevselliği modernleşme kuramı merkezinde şekillenmiştir. Modernleşme kuramında, siyasal gelişmenin rasyonalizasyon, uluslaşma, demokratikleşme ve siyasal katılım olarak temel dört unsuru üzerinde durulur¹⁶². Modernleşme ile gelişen anayasacılık hareketleri tüm bu unsurlarla birlikte ideolojilerden de etkilenerek şekillenmiştir. Sosyal gerçeklikler zemininde yükselen ideolojiler, normatif yapıya bürünerek, tekrar sosyal gerçeklikleri ve kültürleri etkileyebilmektedir.

III. İDEOLOJİ KAVRAMI

Sosyal bilimlerdeki pek çok kavram gibi üzerinde uzlaşılmış tek bir tanımı bulunmayan bir kavram olan¹⁶³ ideoloji, toplumsal yapıyı şekillendirmekte kullanılan değerlerin tutarlı düşünsel birliği olarak ya da siyasi yapıların eleştirisine dayanarak ortaya çıkan ve toplumlara siyasal olarak şekil vermeyi hedefleyen, eleştirdiği hususları düzeltmeye inanan değerleri savunan, sistemli ve kendi içinde tutarlı fikir yapıları olarak tanımlanabilir. İdeoloji, modernleşme sonrasında insanların kimliklerinin oluşmasında ve kültürlerin şekillenmesinde dinlerin işlevini üstlenen bir kavram olmuştur. Teorik kurguların, yaşamı şekillendirmesinde etkili rol alan ideolojilerin toplumsal yapıdaki anlamlar ve sembolik temsillerin toplamı şeklindeki tanımı kültür kavramı ile

---

¹⁶⁰Güvenç (2000a), 29.

¹⁶¹Güvenç (2000b), 142.

¹⁶²Tamanaha, Brian (1995) 'The Lessons of Law and Development Studies' The American Journal of International Law, C: 89, S: 2, 470 – 486.

¹⁶³Çağan, Kenan 'Yanlış Bilinç'ten Anlam Arayışı'na İdeoloji': Çağan, Kenan (Editör) (2008) İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Hece, 10.

örtüşür¹⁶⁴. İdeolojiler ve kültürler kaçınılmaz bir ilişki içindedirler ancak kanaatimiz kültürlerin ideolojilerin kalıplarına indirgenemeyeceği yönündedir.

İçerdikleri anlamı anlamlandırmamızı sağlayan ve bilişsel dünyamızı şekillendiren¹⁶⁵ ideolojiler, insanoğlunun algılarını anlamlandırmada oldukça etikili olagelmışlerdir. İnsanlarda ön kabuller oluşturan ideolojiler karşılaşılan vakıaları, 'iyi' ya da 'kötü' olarak nitelerken önemli ölçüde belirleyici olmuşlardır¹⁶⁶. Gramsci'nin ifadesi ile insanın kültürel hareketlerini etkileyen her felsefe örtük ideolojik bir yapı barındırır ki bununla amaçlanan toplumda safları sıklaştırmak ve birliği muhafaza etmektir¹⁶⁷.

İdeolojinin dünyayı ve yaşananları anlamlandırmadaki rolüne bütünleyici paradigma açısından baktığımızda ideolojilerin, kültürün 'bilişsel' boyutundaki değerlere işaret ettiğini görürüz. Bilişsel boyutu şekillendiren ideolojik değerler, normatif ve maddi kültür boyutlarını da dolaylı şekilde belirlemiş olur. İdeolojiler insanların kendi kültürleri içinde şekillenmediğinde ve devlet tarafından dayatılarak benimsetildiğinde, onları devletin biçtiği kültürel kimliğe bürünmek zorunda bırakır. Özellikle geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına geçilmesinde devletlerin ideolojik baskıları bu tür kültürel kimlik bunalımları doğurmuştur¹⁶⁸.

A. Kuramsal Açıdan İdeoloji

İdeoloji kavramı aristokratik toplumda, burjuvazinin feodalizme karşı verdiği ilk iktidar mücadeleleri sırasında ve 18. yüzyılın Aydınlanmacı ruhunda bilginin rasyonel zemine çekilme çabasının bir sonucu olarak doğmuştur. Fransız filozof Destutt Tracy tarafından literatürde kavramsal olarak ilk kez ele alınan ideolojinin kelime anlamı fikir bilimidir. Bu anlamda ideoloji, ne olumlu ne de olumsuz bir kavram olarak üretilmiş görünmektedir. Dönemin popüler fikri olan

¹⁶⁴Üşür, Serpil Sancar (1997) İdeolojinin Serüveni, 1. Baskı, Ankara, İmge, 8.

¹⁶⁵Seidman, Steven 'Tözel Tartışmalar: Ahlak Düzeni ve Toplumsal Bunalım – Modern Kültüre Farklı Bakışlar': Alexander Jeffrey / Seidman Steven (Editörler) (2017) Kültür ve Toplum Güncel Tartışmalar, 1. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 251.

¹⁶⁶Eagleton, Terry (1991) Ideology, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Verso (Çeviren: Özcan, Muttalip (2011) İdeoloji, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı), 20.

¹⁶⁷Gramsci (2017), 65.

¹⁶⁸Shayegan, Daryush (1989) Le Regard Mutilé, 1. Baskı, Paris, Albin Michel (Çeviren: Bayrı, Haldun (2017) Yaralı Bilinç, 5. Baskı, İstanbul, Metis), s. 33 – 40, 128 – 139.

rasyonalizmin etkisinde kalan Tracy, düşüncelerin rasyonel biçimde araştırılmasının, ideolojiler aracılığıyla gerçekleşeceğini ileri sürmüştür¹⁶⁹.

İdeolojinin bir bilim olarak benimsenmesinin rasyonel düşünce anlayışına katkı sağlamasının yanında özellikle eğitim açısından kolaylık sağlayacağı beklentisi de oluşmuştur¹⁷⁰. Bilginin oluşması sürecinde idelerin yayılması ilk aşamadır. Bu bakımdan ideolojinin ortaya çıkışında ondan beklenen, idelerin köklerinin ve idelerin kurucu ögesinin araştırılmasıdır. Diğer bir ifade ile ideoloji, insan bilincinin yapısının ve içeriğinin çözümlenmesi olarak da değerlendirilmiştir ki bu yönüyle ideoloji bilincimizdeki yargıların oluşumunu, işleyişini ve çözümünü hedef alan bir araştırma alanı olarak kabul edilmiştir¹⁷¹.

İdeolojinin, zaman içinde farklı kuramlar çerçevesinde tanımları yapılmış, ideolojiye yüklenen anlamlar, bu kuramlar çerçevesinde farklı şekillenmiştir. Tezde doktrinde en sık rastlanan kuramların ideolojiye yükledikleri anlamlar ele alınacaktır. Bu kapsamda ilk ideoloji olarak nitelenen liberalizmin eleştirisi ile Marx ve Engels'in ürettiği, Frankfurt Okulu'nun geliştirdiği, Gramsci'nin hegemonyası ile yeni bir yaklaşım getirdiği, ideoloji yaklaşımları açıklandıktan sonra Althusser'in geliştirdiği devletin ideolojik aygıtı perspektifiyle ideoloji kavramına değinilecek, son olarak da post yapısalcı yaklaşımla geliştirilen ideoloji kuramlarına kısaca yer verilecektir.

1. Marx ve Engels'in İdeoloji Kuramı

İdeoloji kavramının asıl geliştiği ve çeşitlendiği 19. ve 20. yüzyılda bu kavram Marx tarafından, yöneten sınıfın yönetilen sınıfın düşüncelerini kendi çıkarları doğrultusunda manipüle etmek için oluşturduğu gizemli, aldatıcı fikirler sistemi olarak kabul edilmiştir¹⁷². Marx ve Engels, ideolojinin gerçek temellerini üç başlıkta incelemişlerdir. Birincisi takas ve üretim gücüdür. Onlara göre insanoğlunun ilk ve tek sahip olduğu mülkiyet, iş gücüdür. Zamanla değişen üretim ilişkileri ve modern devlet, özel mülkiyet kavramını üretmiştir¹⁷³.

¹⁶⁹Mclellan, David (1995) *İdeology*, 1. Baskı, Minesota, University of Minesota Press (Çeviren: Yıldırım, Barış (2009) *İdeoloji*, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi), 8.

¹⁷⁰Vincent, Andrew (2003) *Modern Political Ideologies*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Blacwell (Çeviren: Tüfekçi, Arzu (2006) *Modern Politik İdeolojiler*, 1. Baskı, İstanbul, Paradigma), 4.

¹⁷¹Özbek, Sinan (2011) *İdeoloji Kuramları*, 1. Baskı, İstanbul, Notos, 34.

¹⁷²Marx, Karl / Engels, Friedrich (Baskı Tarihi Belirtilmemiş) *L'idéologie Allemande*, Baskı Belirtilmemiş, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Aktan, Emir (2013) 1. Baskı, Ankara, Alter), 46 – 47.

¹⁷³Marx / Engels, 52 – 67.

İkinci olarak ideolojinin temelinde devlet ilişkileri ve mülkiyetle ortaya çıkan hukuk vardır. Modern dönem sonrasında artan endüstri ve ülkeler arası rekabetin kontrol ettiği özel mülkiyet, burjuvazinin vergileri ile kontrol ettiği devlet tarafından hukuk aracılığıyla korunmaya alınmıştır. Bu yönüyle devlet, egemen bir sınıfın (burjuvazinin) bireylerinin kendi çıkarlarını egemenleştirdikleri bir yapı olarak görülür¹⁷⁴. Bu bireyler kendi egemenliklerinin devamını sağlamak için yasalarla mülkiyet ilişkilerini bir iradenin sonucuymuş gibi açıklayarak toplumu hukukla manipüle etmektedirler.

Bu açıklamalara bağlı olarak yasanın özgür iradeye dayandığı iddiasının mesnetsizliğini ileri süren Marks ve Engels “*jus utendi et abudenti’nin (kullanma ve istismar etme hakkı), bir yandan özel mülkiyetin ortak mülkiyetten tümüyle bağımsız hale gelmesini, öte yandan da özel mülkiyetin yalnız özel iradeye yani mallardan serbestçe yararlanılmasına dayandığı yalanını söyler*¹⁷⁵.” derler. Ayrıca endüstri ve ticaretin gelişim ve değişimlerinde sigorta şirketleri gibi yeni oluşumların mülkiyet elde ediş tarzlarına hukukun, yasal zemin oluşturmak zorunda kaldığını vurgularlar¹⁷⁶.

Üçüncüsü ise üretim araçları, doğal ve medeni mülkiyet biçimleridir. Marks ve Engels, doğal üretim aletleri ile modernizmle gelişen üretim aletlerini ve bunlarla üreticilerin ilişkilerini kıyaslamışlardır. Toprak su gibi doğal üretim aletlerinin insanları doğaya bağlı kıldığını ve mülkiyetin dolaysız ve doğal bir egemenlik ilişkisi oluşturduğunu; modern üretim tarzında ise mülkiyetin biriktirilmiş bir emeğin (sermayenin) egemenliği olarak görüldüğünü ileri sürmüşlerdir. Nihayetinde endüstrinin büyümesi ise artan iş bölümü ve burjuvazide biriken özel mülkiyetin, özel mülkiyetle emeğin karşı karşıya gelmesi aşamasına geçişi sağladığını belirtmişlerdir¹⁷⁷.

Marks ve Engels’e göre modern üretim ilişkileriyle beraber ortaya çıkan modern devletin, mülkiyeti koruma amacı ile kullandığı hukuk, egemen güçlerin fikirleri doğrultusunda şekillendirilirken ideoloji ortaya çıkmıştır. Marx’a göre toplum aslında çıkar çatışmaları ile bölünmüştür. Ancak toplumsal iktidarın adaletsiz dağılımını haklı göstermek isteyen fikirler, bu adaletsizliğin üstünü örtüp toplumu bir arada tutmaya ve çatışmaları engellemeye çalışırken ideolojiden faydalanmışlardır. Marx’ın ünlü “*Her dönemde hâkim fikirler hakim sınıfın*

---

¹⁷⁴Marx / Engels, 68 – 70.

¹⁷⁵Marx / Engels, 70.

¹⁷⁶age., 70.

¹⁷⁷age., 73 – 79.

fikirleridir” sözü de, ekonomik üretim ve dağıtımı kontrol edenlerin siyasal fikirleri de kontrol ettiği düşüncesinden doğmuştur¹⁷⁸.

Materyalist bakış açısıyla ekonomik ilişkilerle ideolojik hakimiyet arasındaki uyuma dikkat çeken bu yaklaşım, bir sınıfın kendi çıkarlarını “*biricik akılcı*” ve “*evrensel olarak geçerli*” çıkar olarak sunmayı nasıl başardığı konusunda yeni bir araştırma konusu doğurmuştur¹⁷⁹. Bu soruna Louis Althusser ‘ideoloji ve devletin ideolojik aygıtları’ isimli eserinde önemli yanıtlar vermiştir.

Lenin, Marx’tan farklı bir yaklaşımla ideolojiyi bilimsel ve öznel biçimde açıklamıştır. Lenin, “*eğer hakikat yalnızca bir ideolojik biçim ise, o zaman öznenen insanlıktan bağımsız bir hakikat olamaz*”¹⁸⁰ şeklinde açıkladığı ideolojinin özellikle ‘ulusal ideoloji’ nitelemesiyle burjuvazinin (köle sahiplerinin) kendi çıkarları çerçevesinde başka bazı burjuvalarla (köle sahipleriyle) savaşmalarını sağlamak için halkı örgütlemekte kullandığını dile getirmiştir¹⁸¹. Aynı şekilde Marks ve Engels’in görüşlerinin de ideolojik olarak işçi hareketinin örgütlenmesinde etkili olduğunu¹⁸² ifade eden Lenin ideolojiye nötr bir anlam yüklemiştir.

Lenin’in ölümünden (1924) sonra onun görüşleri çerçevesinde¹⁸³ toplumu örgütleyen Stalin, 1925’ten itibaren Rusya’da yönetimi tamamen kontrolüne alarak Komünist Parti ile devlet aygıtını kaynaştırarak despotik – otokratik bir yönetim oluşturdu. Stalin bu süreçte bilinçli olarak (Lenin’in de düşünsel temellerini dayandırdığı) Marks – Engels’in felsefi ve toplum bilimsel yaklaşımlarını, ideoloji olarak kullandı.

Nihayetinde nötr ve bilimsel bir tanımlama arayışıyla başlayan ideoloji kavramsallaştırması, Marks ve Engels tarafından olumsuz bir anlam yüklenerek devam etmiş, Lenin tarafından yeniden nötr bir anlam yüklendikten sonra sosyalist ideoloji için de kullanılır olmuştur. Stalin’le beraber sosyalist ideoloji de Marks ve Engels’in belirttiği egemen güçlerin toplumsal zihniyeti üretmek ve kontrol etmek için kullandıkları bir araç haline gelmiştir.

---

¹⁷⁸Mclellan, 14 – 15.

¹⁷⁹Rehmann, 44.

¹⁸⁰Rehmann, 74.

¹⁸¹Lenin, Vladimir Ilyich (1961) What is to be Done?, 1. Baskı, Moscow, Burning Questions of our Movement (Çeviren: Ardos, Muzaffer (1990) 3. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Sol Yayınları), s. 43 – 45, 198.

¹⁸²age., 198.

¹⁸³Lenin ideoloji konusunda ikili bir ayrım yapmıştı. O’na göre gelinene tarihsel noktada insanlar için ya burjuva ideolojisi ya da sosyalist ideoloji benimsenebilir. Günün koşullarında üçüncü bir ihtimal olmadığını söylemiştir. Bkz. Lenin, 43 – 45.

2. Frankfurt Okulu'nun İdeoloji Kuramı

Frankfurt Okulu'nun ürettiği eleştirel kuram, I. Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa'da başarısız olan Marksizmin, toplumsal analizindeki eksiklikleri tespit etmeyi ve Marksizmi eleştirerek geliştirmeyi hedeflemiştir¹⁸⁴. Frankfurt Okulu'nun ideoloji kuramı açısından temel yaklaşımı, bu amaçla örtüşen bir perspektifle Marks ve Engels'in ideoloji kuramını temelden eleştirmek olmuştur.

Marks ve Engels'in yanlış bilinç olarak niteledikleri ideoloji, tarihsel materyalist bir yaklaşımla saptanmış olan bir olgu olarak sosyal bilimlerdeki çalışmaları büyük ölçüde etkilemiş ve pozitivist perspektifin gelişip yaygınlaşmasına göz ardı edilemez bir katkı sunmuştur. Frankfurt okulu düşünürleri Marks ve Engels'in ideoloji kuramı eleştirisine epistemolojik açıdan bu yaklaşımı yani pozitivist, sosyolojik ve materyalist bilgi edinmeyi eleştirmekle başlamışlardır. Bu yöntemle doğa üzerinde tesis edilen bilimsel ve teknik rasyonalitenin topluma uygulanmasının, bilmi başlı başına bir ideoloji haline getirdiğini vurgulamışlardır¹⁸⁵.

Horkheimer ve Adorno, Marks ve Engels'in ekonomi politik eleştirilerinin bilim görüntüsü altında, bir ideoloji eleştirisi olduğunu ileri sürerken, Marks'ın ekonomi politik eleştirisini sosyolojik pozitivism eleştirisine uyarlamışlardır¹⁸⁶. Frankfurt Okulu düşünürleri eleştirel kuramı açıklarken geleneksel kuramdan hareket ederek; geleneksel kuramın toplumu doğaymış gibi ele alan bir disipline dönüştüğünü ve sosyal bilimlerde genel kabul gören *pozitivizimin disiplinli gözlem düşünümelliğinin* işe yaramadığını ileri sürmüşlerdir. Sosyal bilimlerin bu tür bir yanılgıya sebebiyet vermesini ise onun amacının (kapitalizmde olduğu gibi) bilgiye bakmaktan ziyade onu kavrayarak kendisine mal etmek haline gelmesine bağlamışlardır¹⁸⁷.

Ayrıca araç amaç rasyonelliğinin sosyal bilimlerde aklın tek işlemsel kavramı olarak kabul edilmemesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Aksi durumun sosyal bilimler tarafından kuramların, test edilebilir ve yanlışlanabilir hipotezlerle yapısal olarak parçalanmasına yol açtığına ve veri biriktirerek müdahaleye zorlanan araçsal bir hizmetçi haline getirdiğine işaret etmişlerdir. Kuramı bu işleve indirgeyen sosyal bilimler, kendisini de araçsal rasyonelliğe indirgeyerek (sosyal disiplinlerin toplumsal yaşamı incelmesi ve ondan etkilenmesi gerekirken) farklı disiplinlerin

¹⁸⁴**Bağce, Emre** 'Sunuş': Bağce, Emre (Editör) (2010) Frankfurt Okulu 1. Baskı, Ankara, Doğu Batı, s. 7 – 8.

¹⁸⁵**Dant, Tim** (1991) Knowledge, Ideology and Discourse: A Sociological Perspective, 1. Baskı, London, Routledge Revivals, 86.

¹⁸⁶**Balkız, Bekir** (2004) 'Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori: Sosyolojik Pozitivizmin Eleştirisi' Sosyoloji Dergisi, C: Cilt Belirtilmemiş, S: 12, s. 135 – 158, 137.

¹⁸⁷**Wilson, T. H.** 'Eleştirel Kuramın Sosyal Bilimler Eleştirisi: Adorno'dan Habermas'a Değişen Bir Sorunsaldan Kesitler': Bağce, Emre (Editör) (2010) Frankfurt Okulu, 1. Baskı, Ankara, Doğu Batı, s. 418.

sosyal yaşamı şekillendirmesinin önünü açtığını vurgularlar. Bu durumun asıl önemli sonucu ise farklı sosyal disiplinlerin, toplumsal düzenin sağlanmasında gelenek görenek ve sağduyunun yerini alarak norm üreticisi konumuna gelmiş olmalarıdır¹⁸⁸.

Bu bağlamda Horkheimer ve Adorno, ideolojiyi Marks ve Engels'in yanlış bilinç kavramından uzaklaştırmaya çalışırken, ideolojiler aracılığıyla toplumsallaşmanın yersiz olduğu savını ileri sürmüşlerdir. İdeolojilerin toplumsal temelinden koparılmış şekilde nesnel bir tine dönüştüğünü ve bunun meta mübadelesiyle geliştirilmiş bir adalet kavramı için araçsallaştırıldığını belirtmişlerdir¹⁸⁹.

Marks'ın 19. yüzyıl düşünür ve iktisatçıları genelinde örtük bazense açık biçimde insani yabancılaşmaya yol açan sosyo ekonomik süreçlerle politik ve sosyolojik yapıyı meşrulaştırarak, toplumda tahakküm edici kurumların sürüp gitmesine katkıda bulunmaları ile itham ettiği gibi; eleştirel kuramcılar da Marks'ın özgürleşmeyi amaçlayan eleştirel toplum teorisi kapsamında ürettiği pozitivist sosyolojiyi, materyalist diyalektik perspektifte verili bilgi içinde kalarak statükocu yapıya bürünmekle eleştirmişlerdir. Bu eleştiri nihayetinde tüm bilimsellik iddialarına rağmen pozitivist sosyalizmin, politik bir muhafazakarlığa hizmet ettiğine işaret eder¹⁹⁰.

Özetle Frankfurt Okulu, ideolojinin, pozitivist sosyalizmin etkisi ile bilimsel olanda içselleştğini ve araçsal aklın, akli tamamen ele geçirdiğini ileri sürerken bundan kurtulmak için gene araçsal akla başvurmak gerektiğini belirtmişlerdir. Eleştirel Kuram'a göre aklın ideolojik düşünmekten kurtulmasının yolu tüm düşüncelerinde yatan tahakküm eğiliminin farkında olması ve kendi kendisine sadık kalmak için özeleştiri kullanmasıdır¹⁹¹.

3. Gramsci'nin Hegemonya Kavramı ve İdeoloji Kuramı

Gramsci ideoloji kuramını, Stalin yönetimindeki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Lenin'in yeni ekonomi politikasının yerini alan politikalara (tarımı zorla kolektifleştirme politikalarına) duyduğu tepkiyle şekillendirmiştir. Marksist perspektiften hareket etmekle birlikte marksizmin Stalin tarafından yorumlanıp uygulanmasına muhalefet etmesi

---

¹⁸⁸age., 419.

¹⁸⁹Rehmann, 101.

¹⁹⁰Sabia, Deniel / Wallulis Jerald 'The Idea of Critical Social Science': Sabia, Deniel / Wallulis, Jerald (Editörler) (1983) Changing Social Science: Critical Theory and Other Critical Perspectives, Albany, State University of New York Press, s. 4.

¹⁹¹Rehmann, 106.

nedeniyle hapis yatmış olan Gramsci, ideoloji ve hegemonya ile ilgili yazılarını hapishanede kaleme almıştır¹⁹².

İdeoloji kavramına Marks'ın yüklediği pejoratif anlamı yüklemeyen Gramsci'nin ideolojiye yüklediği anlam kendi ifadesiyle, *“bir kültür hareketi, bir din, bir inanç olan, yani pratik bir faaliyet, bir irade meydana getiren ve bunlarda teorik bir öncül olarak gizli bulunan bütün dünya görüşlerinin, bütün felsefelerin temel problemi(ne) ... ideoloji diyebiliriz¹⁹³.”* şeklindedir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere Gramsci, ideoloji kavramını insanların tüm düşünme faaliyetinde etkin olan bir düşünüş biçimi/felsefe olarak kavramaktadır.

Gramsci için ideoloji sadece rasyonel sistematik bir siyasal ideoloji değil aynı zamanda din, ortak toplumsal anlayış ve hatta folklordür¹⁹⁴. İdeoloji sınıfların maddi pratik içindeki konumlarını açıklama çabası ve bunun mücadelesi esnasında oluşturdukları farkındalık¹⁹⁵ ve bireysel ve toplumsal yaşamın tüm görünümünde örtük biçimde bulunan dünya görüşüdür¹⁹⁶. İdeolojinin örtük olarak bireysel ve toplumsal yaşamın her alanında yer alarak ilişkileri düzenleyici bir güce sahip olmasını ise Gramsci hegemonya kavramıyla ifade etmiştir. Hegemonya, iktidarı elde etmek ve bırakmak istemeyen her toplumsal grubun sahip olması gereken dünya görüşünü tanımlayan bir ideoloji kavramıdır¹⁹⁷. Gramsci hegemonya kavramını, Marksizmin siyasal iktidar biçimlerinin, toplumsal sınıflar ve siyasal temsille kültürel ve ideolojik biçimlerle arasındaki somut ilişkilerin analizi konusundaki zayıflığını aşmak ve karmaşık, hukuki ve kültürel üst yapı kurumları ile alt yapı arasındaki somut ilişkiyi saptamak amacıyla geliştirmiştir¹⁹⁸.

Gramsci'nin ideoloji kuramı, Lenin'in nötr yaklaşımının çizgisindedir. Gramsci, bireylerin iç benliklerinin kontrol edilmesinde etkili gördüğü kültürün, insanlar tarafından disiplinsiz ve öğrenmeden (insanların öğrenerek özgürleşeceklerini düşünür) uzak biçimde şekillenmesinin yerine Marksist felsefe ile şekillenerek, en ince çağdaş ideolojilerin insanlara nüfuz etmesinin önlenmesi gerektiğini savunmuştur¹⁹⁹. Marksist ideoloji ile şekillenen kültür, insanların özgürleşmesini ve fikri manevi blok oluşturmalarını sağlayacaktır. Bu oluşumun gerçekleşmesi

---

¹⁹²age., 128.

¹⁹³Gramsci, Antonio (1996) Prison Notebooks, New York, Colombia University Press (Çeviren: Özüpek, Aycan (2018) Hapishane Defterleri, Ankara, Dorlion), s. 8.

¹⁹⁴McLellan, 33.

¹⁹⁵Üşür, 32.

¹⁹⁶Özbek, 128.

¹⁹⁷Ransome, Paul (1992) Antonio Gramsci: 1. Baskı, A New Introduction, London Pearson Higher Education (Çeviren: Başgül, İhsan, (2011) Antonio Gramsci Yeni Bir Giriş, 1. Baskı, Ankara, Dipnot, 171.

¹⁹⁸Forgacs, David (2000) The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916 – 1935, New York, New York University Press (Çeviren: Yıldız, İbrahim (2012) 1. Baskı, Ankara, Dipnot), 72.

¹⁹⁹Gramsci (2018), 72; Forgacs, 70 – 71.

aydın yığın dialektiğine bağlıdır. Aydınlar halkın içinden kişiler olarak toplumu üstün kültür düzeyine (Marksist felsefeye) yükseltmelidirler²⁰⁰. Hegemonya, halk yığınları arasında Marksist felsefenin ideolojik olarak yaygınlaşması ile proleter devrimin gerçekleşmesini sağlayacak güç olarak görülmüştür. Proleter devrimle burjuva toplumundaki emekçilerin özgürleşeceği düşünülmüştür.

Hegemonya Gramsci'nin döneminden farklılaşan 20. yüzyıl koşullarında da politik anlamını korumuştur. Hakim sınıfların zor kullanma gücünün ötesine geçerek, farklı kesimleri birleştiren aktif bir rızaya dayanmalarını sağlama araçlarıyla oluşturmaya çalıştıkları hegemonya, kültür endüstrisinin ortaya çıkmasında en etkili unsurlardan biri olmuştur. Kültür ürünlerinin metalaştırılması ve kültür ihracı süreçlerini beraberinde getiren bu gelişme hegemonik hakimiyet mücadelelerini doğurmuştur. Gelineen noktada tüm dünya, kültürel hegemonya ile siyasi ve iktisadi egemenlik ve sömürünün karmaşık bir sarmalı içine düşmüştür²⁰¹.

4. Althusser'in Devletin İdeolojik Aygıtları ve İdeoloji Kuramı

Althusser'e göre felsefe de din de ahlak da birer ideolojidir. Ancak özellikle felsefe inceltirilmiş bir ideolojidir²⁰². İnsan toplulukları kaçınılmaz olarak ideoloji üretirler. İdeolojilerin yok olduğu, ideolojilerin yerini bilimin aldığı bir düşünce ancak ütöpik bir düşüncedir²⁰³. Bu düşünce ideolojilerin insanoğlunun var olduğu sürece varlığını koruyacağı fikrini yansıtır. Diğer bir ifade ile bu düşünceye göre ideoloji tıpkı Freud'un bilinçdışı tezi gibi ebedidir. Çünkü ideoloji bireyin gerçek varoluşuyla arasındaki imgesel ilişkiyi ortaya koyar²⁰⁴.

Althusser'in vurguladığı üzere, ideoloji bireyle onun içinde yaşadığı dünya arasındaki ilişkiyi belirler²⁰⁵. İnsan daha doğmadan ideoloji içindeki konumu belirlenir. Hayatı boyunca devletin ideolojik aygıtlarına sürekli maruz kalan birey, toplum içinde uyması gereken kuralları içselleştirir. Böylece toplum kendini tekrar üretmiş olur ve birey ideolojinin gelecek nesillere taşınması için bir araca dönüşür.

---

²⁰⁰age., 14.

²⁰¹Atılğan, Gökhan 'Kültür': Atılğan, Gökhan / Aytekin, Atilla (Editörler) (2012) Siyaset Bilimi, 1. Baskı, İstanbul, Yordam, 163 – 165.

²⁰²Özbek, 143.

²⁰³Mclellan, 35.

²⁰⁴Özbek, 152.

²⁰⁵Althusser, 68.

Devlet kendi bekası için iki tür aygıt kullanır. Birinci aygıt devletin zor kullanma işlevini yerine getiren '*devletin baskı*' aygıtıyken, ikinci aygıt devletin bekasını bireylerin vicdanları vasıtasıyla sağlamaya yönelik '*devletin ideolojik aygıtları*'dır. Devletin ideolojik aygıtlarının işlevi, toplumsal bütünlüğün sağlanması ve yeniden üretilmesidir²⁰⁶. Sistemin yeniden üretilmesi, siyasal ve ekonomik iktidarın ideoloji aracılığıyla toplumu ikna etmesine bağlıdır²⁰⁷. Althusser devletin ideolojik aygıtlarını din, eğitim-öğretim faaliyetleri (devlet ve özel okullar), aile, hukuk, siyasal sistem, sendikalar, haberleşme araçları ve kültürel devletin ideolojik aygıtları şeklinde saymıştır²⁰⁸.

Devletin baskı aygıtlarının ise toplum üzerinde fiziksel baskıya öncelik veren, görünür güce sahip olan, idari kurumlar bütünü olduğunu söylemiş, devletin baskı aygıtlarının, devletin ideolojik aygıtlarını ikincil düzeyde de olsa kullandıklarını belirtmiştir. Devletin ideolojik aygıt olarak kullandığı araçlardan öncelikli olanının ideolojiler olduğunu söyleyen Althusser, devletin ideolojik aygıtlarının en son araç olarak hafifletilmiş ve görünmez hale gelmiş baskıya başvurduklarını ifade eder. Kiliseler, okul, aile hatta kültür devletin ideolojik aygıtlarındandır ve bu araçlar baskı unsurları olarak ceza, ihraç ve benzeri araçlara başvururlar. Ancak baskı unsurları son çare olarak kabul edilmelidir. Ayrıca kapitalist toplumlarda devletin en önemli ideolojik aygıtı öğretimsel ideolojik aygıttır. Okul insanların anaokulundan itibaren (dışsal etkilere en açık olduğu zamandan itibaren) sessiz sedasız belli bir ideolojiyi tekrarlaya tekrarlaya içselleştirmelerini sağlar²⁰⁹.

Althusser tarafından ortaya konulan devletin ideolojik ve baskı aygıtları modern devletin özellikle ilk ortaya çıktığı dönemde, yönetilenlere rağmen demokrasi adı altında çoğunluğu arkasına alan kesimin hukuk aracılığıyla uyguladığı baskıyla toplumsal yapıyı dönüştürmesinin açıklanmasında etkili olmuştur. Modern devletin özellikle ilk ortaya çıktığı dönemlerde, bireyler üzerindeki baskısının ideolojik yönünün analizinde Althusser'in kuramı etkili bir araştırma perspektifi getirmiştir.

---

²⁰⁶ Onay Duygu (2006) 'Louis Althusser'de İdeoloji ve Bilinç İlişkisi', (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 8 – 9.

²⁰⁷ Üşür, 41.

²⁰⁸ Althusser, 33 - 34.

²⁰⁹ age., 34 - 44.

5. Post Modernizmde ve Post Yapısalcılıkta İdeoloji Kuramı

Althusser'in ideoloji kuramı 1970'lere gelindiğinde postmodernist ve postyapısalcı eğilimlerin yoğun eleştirisine maruz kalır ve temel kavramların analizi konusundaki gücünü bu eğilimlere kaptırır. Post yapısalcılık, yapısal analizin (Althusserci okulun dağılması ve Marksizmin bunalımının da etkisi ile) ideoloji kavramını, post yapısalcı kuramsal söylemin güç (devlet, egemen güç, üst yapı) temelli yaklaşımıyla farklılaştırmış ve dağınık hale getirmiştir. Post yapısalcılıkta ideoloji kavramı yerini daha çok söylem ve güç kavramlarına bırakmıştır²¹⁰. Post yapısalcıların kültür ve ideoloji konusundaki tüm yaklaşımlarını ele almak tezin kapsamını aşacağından, Pierre Bourdieu, Friedrich August von Hayek ve Michel Foucault olmak üzere öne çıkan üç düşünürün yaklaşımına tezde yer verilecektir.

Pierre Bourdieu, Althusser'in kültürün iktidar tarafından insanların zihinlerinin ideolojik şekillendirilmesinde bir aygıt olarak kullanıldığı yönündeki düşüncesine katılmaz. O'na göre kültür bir yönüyle insanların kendi aralarındaki etkileşimle oluşturdukları bir zemin, diğer bir yönüyle de tahakküm aygıtıdır. Her türlü etkileşim alanı (inançlar, sanat ürünleri, bilim, din, dil ve diğer simgesel iletişim sistemleri) kültür kapsamında insanların ve grupların kurumsallaşmış hiyerarşileri içselleştirmelerine sebep olur. Kültürün asli üretici ve aktarıcıları toplumun entelektüel sınıfıdır ki kurumsallaşmış hiyerarşilerin şekillenmesinde bu grubun önemli ölçüde payı vardır²¹¹. İdeoloji kavramının yadsınmasına varacak eleştirilerini bir tarafa bırakırsak Bourdieu, toplumdaki ideolojik alanların etkileşimi ve bireylerin gündelik yaşamlarındaki eylem döngüleri ile bu alanların etkileşimi arasındaki diyalektik ilişkiyi açıklarken habitus ve alan kavramlarını kullanmıştır²¹².

Bourdieu'ya göre, toplumsal yapının şekillenmesinde devletin ideolojik aygıtları değil, insanların sahip oldukları iktisadi, kültürel, toplumsal ve simgesel sermayeleri ve habitusları etkilidir. İdeoloji kavramındansa simgesel şiddet kavramını²¹³ kullanmayı tercih eden Bourdieu, toplumu düzen içinde tutmak için modern devletin sahip olduğu şiddet tekeli fiili olarak

---

²¹⁰Rehmann, 191 – 202.

²¹¹Swartz, David (1997) Culture and Power, Chicago, University of Chicago Press (Çeviren: Gen, Elçin (2011) Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi, İstanbul, İletişim), 11.

²¹²Rehmann, 248.

²¹³Bourdieu, simgesel şiddetle, iktidarın tahakkümünü “duygusal ilişkiler” üzerinden kurmasını yani iktidarın gücünü duygusal büyülenme oluşturan karizma ya da cazibe üzerinden elde etmesini anlatır. Simgesel şiddetin boyun eğmeye zorlayan ama toplumsal olarak aşılanmış inançları temel aldığı için öyle algılanmayan bir yönü vardır. Rehmann, 242 – 243.

kullanmak yerine görünmez şekilde kullanmasına (topluma yasalar kolluk gücü vb. aracılığıyla hissettirmesine) simgesel şiddet der²¹⁴.

Bourdieu için, toplumu açıklamakta devletin aygıtlarıyla dayatılan ideolojiden çok nesnel koşullardan ve insanların pratiklerinin oluşturduğu ve şekillendirdiği bir zihniyet dünyasından bahsetmek daha gerçekçidir. Ancak Bourdieu'nun analizi modern ulus devletlerin ilk ortaya çıktığı ve toplumları kendi milletleri olarak şekillendirdiği döneme ilişkin değerlendirme yapmaya çok uygun görünmemektedir²¹⁵. Bu analiz İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşmaya başlayan insan haklarının tanınması ve korunması eğilimi ile nispeten kendi kültürel yapısını şekillendirmeye başlayan toplumlar için daha elverişlidir denebilir.

Post yapısalcı diğer düşünür Friedrich Von Hayek, neoliberal iktisadi ve ideolojik yapıyı şekillendiren ve 1947'de İsviçre'de kurulan Mont Pelerin Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden biridir. Bu Cemiyette liberal ekonomideki kırılma noktaları tespit edilmeye ve Fordist sınıf uzlaşması yerine ikame edilebilecek politikalar üretilmeye çalışılmıştır. 1970'lerde neoliberal politikaları destekleyen politikacıların etkinlik kazanması ile ABD'de Cumhuriyetçi Ronald Regan, İngiltere'de Muhafazakar Margaret Thatcher'ın iktidara gelmesiyle, bu cemiyetin ürettiği politikalar uygulama alanı bulmaya başlamıştır. Neoliberal politikalarla iktisadi açıdan reel ücretlerin artırılması, devletin piyasaya denetleyici olarak ve bir aktör olarak girmesi ve özelleştirme gibi yöntemlerle, liberal sistemin dengesiz iktisadi paylaşımı yerine yeniden paylaşım hedeflenmiştir²¹⁶.

Neoliberal politikaların, liberal demokratik sisteme ilişkin temel eleştirilerinden biri, çoğunluğun yönetiminin hükümetleri farklı çıkar gruplarının oyuncağı haline getirmesi hususunda olmuştur²¹⁷. Buna karşın Hayek'in önerisi iki meclis sistemi ve imtiyazlı sınıfın (bu sınıflar fonksiyonlara göre tespit edilmeli) temsilcilerinden oluşan üst meclisin hükümeti denetleme yetkisinin olması yönündedir²¹⁸. Ayrıca çoğunluğun meşru cebir gücüne sahip olmasının yanı sıra gücünü keyfi kullanmasını engellemek için (diğer bir ifade ile Parlamento hürriyetinin halkı ezmesini engellemek için), hükümetin hukukun genel ilkelerine sadakatle bağlı kalmasının ve çoğunluğun belirlediği kanunlara uygun davranmak zorunda olmasının sağlanması gerekir²¹⁹.

---

²¹⁴Özsöz, Cihad (2009) 'Pierre Bourdieu Sosyolojisi ve Simgesel Şiddet', (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 31 - 37.

²¹⁵Rehmann, 242.

²¹⁶age., 282 – 304.

²¹⁷Hayek, Friedrich (1978) Law, Legislation and Liberty, Ghicago, University of Chicago Press (Çeviren: Öz, Mehmet (1997) Hukuk, Yasama ve Özgürlük, Ankara, İş Bankası Yayınları), 149.

²¹⁸age., 160.

²¹⁹age., 203.

Hukuk devleti anlayışına çoğulcu perspektiften işaret eden Hayek, devleti yönetenlerin liberal ideolojinin temel ilkelerine bağlı kalmasının liberal demokratik sistemdeki sorunları çözmekte önemli bir işlevi olacağını saptamıştır. Hayek'in anayasalar aracılığıyla neoliberal ideolojinin (tıpkı liberal ideolojide olduğu gibi) hukuku bir ideolojik aygıtla dönüştürdüğü ve liberal değerlere sadakatle bağlılık üzerine tüm toplumsal sistemin inşa edilmesi gerektiğini bir önkabul olarak benimsediği anlaşılmaktadır.

Hayek toplumların oluştuğunu devletlerinse yapıldığını ileri sürer. O'na göre toplum bireylerin ve örgütlü grupların arasındaki gönüllülüğe dayanan ilişkiler sistemidir. Bir kişinin tek bir topluma ait olduğu söylenemez. Ayrıca devlet ve toplum birbiriyle örtüşen kavramlar değildir. Devletin, toplumun gelişmesi için olmazsa olmaz bir yapı olduğuna işaret eden Hayek toplumun ilişkiler ağının ürünü olmasından hareketle, bir şeyi yapan ve isteyen olamayacağını ileri sürer. Toplumun evrimi kültürün evrimini oluşturur ve toplumun kalkınması, hükümetin toplumu ideolojik olarak yönlendirmesi ile değil, toplumun kendisinin olumlu şartlar oluşturacak yeni yol ve yöntemleri deneme yanılma süreciyle keşfetmesiyle gerçekleşir²²⁰. Hayek'in toplumsal evrim yoluyla kültürel değişimin gerçekleşmesini doğru gördüğü anlaşılmaktadır.

Son ele alacağımız post yapısalcı düşünür olan Michel Foucault, temelde özneyi incelemiş ve öznenin hareketle toplumu analiz etmiştir. Foucault, özneye dair analizinde kaçınılmaz olarak iktidarı da incelemek durumunda kaldığını belirtmiştir²²¹. Foucault, modern dönem öncesindeki iktidar ilişkilerini Hobbes'un Leviathan'ından hareketle merkezi, yukarıdan aşağı şekillenen, meşrulaştırma ve itaatin sağlanmasını merkeze alan negatif bir iktidar olarak açıklar²²². Modern iktidar ilişkilerininse toplumdaki pek çok mikro iktidar ilişkilerinin üst yapıyı (devlet iktidarını) şekillendirmesiyle oluştuğunu ileri sürer. Ayrıca Foucault'a göre modern iktidar merkezsiz, bireyi norma/normale uydurma yöntemiyle yeniden üreten, sadece cezalandırıcı değil düzenleyici (pozitif) iktidardır²²³.

Modernleşme sürecini kültürün ya da toplumun rasyonalleşmesi olarak niteleyen Foucault, bu süreci bir bütün olarak ele almak yerine insanların bireysel temel deneyimleri üzerinden (delilik, hastalık, ölüm, suç ve cinsellik gibi) tek tek ele alarak analiz etmeyi daha doğru

---

²²⁰Hayek, 209 – 212.

²²¹Foucault, Michel (1994) Dits et Écrits (1954 – 1988) 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Gallimard (Çeviren: Ergüden, Işık /Akinhay, Osman (2011) Özne ve İktidar, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı), s. 58.

²²²Koloş, Umut (2016) Foucault, İktidar ve Hukuk, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3 -5, 124 – 135.

²²³Koloş, 3 - 5, 124 – 138.

bulmuştur²²⁴. Toplumun makro planda ele alınması sürecinde toplumu oluşturan öznelerin mikro planda analiz edilerek rasyonalleşmelerinin ele alınması, kabul etmek gerekir ki sosyolojik analize bütüncül ve detaycı bakışları birleştirmeye yönelik oldukça başarılı bir perspektif kazandırmıştır. Foucault, mikro iktidar yapılarını analiz açısından incelemekle birlikte makro iktidar yapılarını göz ardı etmez.

Modern devletin 18. yüzyılda bireyselleştirici iktidarın yeni bir dağılımı ve örgütlenmesi şeklinde ortaya çıktığını ileri süren Foucault, *“Modern devleti bireylerin üstünde onların ne olduğunu hatta varlıklarını görmezden gelerek gelişmiş bir şey olarak değil; tam tersine bireylerin tek bir koşulla dahil edilebileceği -bu bireyselliğe yeni bir biçim vermesi ve bir dizi çok spesifik örüntüye tabi kılınması koşuluyla- çok gelişkin bir yapı olarak görmeliyiz. Bir bakıma devleti yeni bir bireyselleştirme matrisi ya da pastoral iktidarın yeni bir biçimi olarak²²⁵”* görmeliyiz der. Liberalizmi ve neoliberalizmi burjuva ve tahakküm ilişkileri açısından ele almayan²²⁶ Foucault, toplumu ideoloji açısından analiz etmemiştir. Bu O’nun ideolojileri yok sayması ile ilgili değil, araştırdığı bilimsel sorunlardan biri olarak tercih etmemesi ile ilgilidir. Ayrıca Foucault, ideolojik çatışmaların zaman ve mekan bağlamı incelenmesi gerektiğini ve bu incelemenin yapısalcı analizin kapsamında yürütüldüğünü belirtmiş ve yapısalcılığın tarihselci bağlamı dikkate almasının da yerindeliğine vurgu yapmıştır²²⁷.

Toplum her zaman hem yatay (siyasi iktidarın dışındaki alanda) toplumsallaşma hem de dikey (siyasi iktidar-birey/grup) toplumsallaşma etkileşimleri içindedir. Dikey toplumsallaşma devletin (siyasi iktidarın) yönlendirmeleri ile gerçekleşirken yatay toplumsallaşma toplumun kendi dinamikleri içindeki etkileşim süreçleriyle gerçekleşir. Bu toplumsallaşma süreçleri her zaman devrim halinde ve az ya da çok birbirini etkiler durumdadır. Ancak dönemsel koşullara bağlı olarak bazen biri diğerinden daha baskın olmuş ve toplum üzerindeki etkisi diğerinin etkisini alabildiğine azaltacak noktaya getirmiştir. Gerek modern devletlerin ilk kez ortaya çıktığı süreçte Avrupa’da gerekse modern Türkiye devleti kurulurken dikey toplumsallaşmanın etkisi aşırı, yatay toplumsallaşmanın etkisi ise minimal düzeyde olmuştur demek yanlış olmaz. Bu tür dönemleri incelemekte de Althusser’in devletin ideolojik aygıtlarına dair yapısalcı analizinin post yapısalcı analizlere nazaran daha elverişli olduğuna dair görüşümüze daha önce değinilmişti.

---

²²⁴Foucault (2011a), 60 -61.

²²⁵Foucault (2011a), 66.

²²⁶Rehmann, 322.

²²⁷Foucault (2011a), 291 – 292.

B. İdeolojiler ve Tarihe Yansımaları

Rasyonel ürünler olarak nitelenebilecek olan ve 19. yüzyıl sonrasında yaygınlaşan ideolojiler bir taraftan iktidara meşruiyet kazandırmışlar diğer taraftan da kitleleri ortak amaçlar etrafında toplamışlardır. İdeolojiler, özellikle getirdikleri üretim biçimi farklılıkları²²⁸ ve kurguladıkları dünya ideaları ile kaçınılmaz olarak kültürleri etkilemişlerdir. Kendiliğinden etkileşimin yanında bir de ulus devletlerin hukuk aracılığıyla toplum mühendisliği projesi kapsamında kültürü değiştirmesi söz konusudur. Modern/ulus devletlerin dünyevi iktidarlarına rasyonel meşruiyet sağlayan ve siyasi iktidarlara birey lehine (insan hakları anlayışıyla) sınırlaması beklenen anayasalar da içerdikleri ideolojilerin değer ve unsurlarını hukuk aracılığıyla bireylere ve toplumlara dayatmışlardır. Böylece insanların kültürel değerlerini özgürlükler ekseninde korumaları gereken anayasalar, tam aksine insanların yaşam tarzlarını şekillendirmişlerdir. Hukuk aracılığıyla şekillendirilemeyen kesim ise ötekileştirilerek baskı altında tutulmuştur.

İdeolojiler, sadece bireyleri ve toplumları gruplaştırmamış, devletleri de gruplaştırmak yakın siyasi tarihte büyük ölçüde belirleyici olmuşlardır. Öyle ki ülkeler benimsedikleri ideolojik değerler üzerinden kamplaşmış ve özellikle Soğuk Savaş döneminde dönemin baskın ideolojilerden birini seçmek konusunda askeri baskıya maruz kalmışlardır. Bu süreçte kendi özgün niteliğini korumaya çalışan devletler NATO ve Varşova Paktı gibi bazı gruplar kurarak veya bu örgütlere katılarak askeri güçlerini artırmaya ve baskıdan kurtulmaya çalışmışlardır²²⁹. Dünya siyasetindeki etkileri devletlerin siyasi tercihlerini ve toplumları üzerinde kurdukları hegemonyayı büyük ölçüde etkileyen ideolojiler, devletin ideolojik birer aygıtı olarak bireylerin yaşamlarını normatif boyutta doğrudan; bilişsel boyutta dolaylı olarak etkilemişlerdir.

1. Liberalizm

İdeoloji olarak nitelenen ilk kavram olan liberalizm modern dönemin bir ürünüdür. Diğer bir ifade ile modernleşmeyi oluşturan toplumsal, ekonomik ve düşünsel etkenlerden doğmuştur. Bu yönüyle liberalizmi Avusturya Okulu, Şikago Okulu ve Kamu Tercihi Okulu gibi ekoller

---

²²⁸Güvenç (2000a), 101.

²²⁹Örneğin Türkiye, Sovyet Rusya karşısında sosyalizmi tercih etmemek için bağımsızlık savaşı verdiği devletlerce kurulmuş olan NATO'ya girmeyi tercih etmiştir. **Orçan, Mustafa** 'Modern Bir Asabiyet Olarak İdeoloji': Çağan, Kenan (2008) İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Hece.

tarafından ekonomik bir doktrin olarak ele alındığı gibi bazı düşünürlerce siyasal doktrin olarak ele alınmıştır²³⁰.

Ekonomik anlamda liberalizm burjuvazinin güçlenmesi, halkın çok fakirleşmesi ve hem burjuvazinin hem de toplumdaki fakir çoğunluğun menfaatlerinin mutlak monarşilerin vergi koyma yetkisinin kısıtlanması hususunda kesişmesiyle²³¹ gelişmiştir denilebilir. Böylece 18. yüzyılda modern devletlerin kurumsal olarak sınırlandırılması temel bir siyasal amaç haline gelmiştir²³². Siyasal dönüşümün devamında gelişen toplumsal dönüşüm, kapalı cemaatçi yapıların yerini cemiyetçi yapıların yani sivil birliğin almasıyla gerçekleşmişken²³³ düşünsel gelişim Voltaire, Montesquieu, Rousseau²³⁴ ve Lock'un fikirlerindeki doğal hukuk anlayışı perspektifinde geliştirilen haklar ve anayasal teorilerle şekillenmiştir²³⁵.

Modern hukuk, hukukun orta çağdaki anlayışındaki Tanrısal kökeninden ayrılması ve Kralın iradesi haline gelmesiyle doğmuştur. Daha sonra ise modern hukuk kralların toplumu yönetme gücüne meşruiyet kazandırmak için Roma hukuku geleneğinden faydalanmaları ile gelişmiştir²³⁶. 18. yüzyılda değişen ekonomik üretim ilişkilerinin devamını sağlayacak bir düzen kurmaya yönelik biçim arayışına cevap olarak²³⁷ liberal ideolojinin değerleriyle şekillendirilmiştir. Diğer bir ifade ile 18. yüzyıl ve devamında hukukun içkin ideolojisini dönemin başat güçlerinin tercihi olan liberalizm oluşturmuştur denilebilir.

Liberal ideoloji, 1789 Fransız Devrimi sonrasında sıklıkla kullanılmaya ve farklı ülkelerde de yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde aydınların ideolojiyi kullanmadaki amaçları, eski rejimin iktidarını dayandırdığı dini referansların yerini alacak akla dayalı bir kavram üretmek ve yeni rejimin referansını bu kavrama dayandırmaktır²³⁸. Fransız Devrimi öncesinde İngiltere’de (1689 İngiliz İnsan Hakları Bildirgesi ve 1776 Virginia İnsan Hakları Bildirisi) ve ABD’de (1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi) benzer sesler yükselmiştir. Ancak hiçbirisi Fransız Devrimi’nin

²³⁰ **Yayla, Atilla** (1992) Liberalizm, Baskı Belirtilmemiş, Ankara, Turhan Kitapevi, 14 – 15.

²³¹ Lee, Stephen (1982) Aspects of European History 1789 – 1980, 1. Baskı, Abingdon, Routledge Publisher (Çeviren: Aktur, Savaş (2014) Avrupa Tarihinden Kesitler, 1. Baskı, Ankara, Dost), 11.

²³² **Özenç, Berke** (2016) Hukuk Devleti Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 178.

²³³ **Erdoğan, Mustafa** (Yıl Belirtilmemiş) ‘Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihi ve Felsefi Temelleri’ <<http://www.liberal.org.tr/uploads/yuklemeler/Liberalizme-Yeniden-Bakis-Tarihi-ve-Felsefi-Temelleri-Mustafa-Erdogan.pdf>> s. e. t. 06.10.2019, 2 - 3.

²³⁴ Roskin, 110.

²³⁵ **Erdoğan** (Yıl Belirtilmemiş), 2 - 3.

²³⁶ **Poggi** (2009), 92 – 93.

²³⁷ **Özenç**, 170.

²³⁸ **Çaha, Ömer / Şahin, Bircan** ‘Fikir Biliminden Ütopyaya İdeoloji’: Çaha, Ömer / Şahin, Bircan (2013) Dünya’da ve Türkiye’de siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion, 18.

etkisi kadar güçlü bir etki oluşturmamıştır. Fransız Devrimi ile güçlenen burjuvazi daha çok özgürlükle birlikte daha çok para kazanabileceği sanayi alanında kendine yer açmıştır. Sanayi yatırımları ile büyük sermaye gücü elde eden iktidar ve nüfuz sahipleri, devletler eliyle kendi ticari faaliyetlerini ve zenginliklerini korumayı sağlayacak²³⁹, dinin yerini alacak ve tüm yaşamı şekillendirecek bir medeniyet tasavvuru olma iddiasıyla liberal ideolojiyi diğer uluslara ihraç etmişlerdir²⁴⁰.

1791’de ilk Fransız Anayasası ilan edilmiş ve Fransız Milli Meclisi kurulmuştur. Böylece ülkede anayasal monarşiye geçilmiştir. 1791 Fransız Anayasası’nın başında, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi yer almıştır. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 1. maddesinde “*İnsanlar haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar. Sosyal farklılıklar ancak ortak yarara dayanabilir*²⁴¹ ” hükmü vardır. Böylece liberal ideolojinin temeli olan ‘özgürlük ve eşitlik ilkeleri’ Fransız Anayasası tarafından dünyaya ilan edilmiş olur.

1791 Anayasası ile milleti temsil eden meclis, hukukun temel ilkelerinin ‘özgürlük ve eşitlik’ olduğunu ilan etmekte ve bu ilkeleri benimsemeyenleri ‘*Milletin sözüne ve sözleşmesine (Anayasaya)*’ aykırı davranmakla suçlamaktadır. Nitekim Anayasa ile ilan edilen ideolojik değerlere karşı gelenlerin hukuk yoluyla bertaraf edilmesi uygulaması gecikmemiştir. Anayasanın ilanından sonra Anayasadan da güç alarak ‘*İnsanları özgür olmaya zorlama*’ hakkının varlığına inanan Rousseaucu fikirlere sahip Maximilien Robespierre iktidara gelmiş ve Fransa’da eski rejim yanlısı olduğunu düşündüğü herkesi (20 binden fazla insanı) Devrim Mahkemeleri ve Komiteler aracılığıyla giyotine göndererek cezalandırmıştır²⁴².

Robespierre’in ardından iktidarı ele geçiren ünlü Fransız kumandan Napolyon, devrimin etkisiyle yayılan ‘*eşitlik ve özgürlük*’ fikirlerini sahiplenmiştir. Kendisini imparator ilan ettiğinde bile ‘*Cumhuriyet hükümeti bir imparatora emanet edilmiştir.*’ diyerek cumhuriyetçi tavrının süreceğini vurgulamıştır²⁴³. Özgürlük ve eşitliğin korunması fikriyle birlikte yayılan anayasacılık hareketleri kapsamında 1791 Fransız Anayasası ilan edilmiş ve akıl üzerinden yeni bir ahlak sistemi geliştirmek için çalışsın diye 1795’te Ulusal Enstitü kurulmuş ve bu enstitünün çalışmaları ideoloji kavramının güç kazanmasında etkili olmuştur. Fransa’daki gelişmelerden etkilenen diğer

---

²³⁹Carr, Edward Hallett (1969) 1917: Before and After, New York, Macmillan Publisher (Çeviren: Adalet, Begüm (2007) 1. Baskı, İstanbul, Birikim), 11 – 14.

²⁴⁰Çaha / Bircan, 19.

²⁴¹ Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi için bkz.<http://www.canaktan.org/hukuk/insan_haklari/magna-carta/fransiz_insan.htm>s. e. t. 08.11.2018.

²⁴²Roskin, 112; Lee, 29.

²⁴³Lee, 31.

Ülkelerin aydınları da insan aklı, doğal hukuk ve emprizme dayalı düşünce sisteminin insanlar için dini yaşam tarzının dışında yeni bir yaşam tarzına (medeni yaşama biçimine) temel oluşturacağına inanmıřlardır²⁴⁴.

Napolyon Bonaparte döneminde, kendi ülkelerine bu ilkelerin ‘Fransızlık vurgusu’ ile baskı kurularak getirilmesi bu aydınlarda bir tür hayal kırıklığı oluşturmuş ve bu aydınların milliyetçi düşüncelere yneltmelerine neden olmuştur. Böylece milliyetçilik fikri yaygınlaşmıştır. Milliyetçilik düşüncesinden etkilenen diğer halklarsa kendi koşullarında milliyetçilik fikrini yeniden retmiřlerdir²⁴⁵. Sonuç olarak Fransız Devrimi, liberal ve milliyetçi fikirlerle birlikte devlet iktidarının bireylerin özgürlükleri lehine (ama daha çok zengin ve nfuzluların özgürlüklerini koruyacak biimde²⁴⁶) sınırlanması düşüncelerinin, anayasalar aracılığıyla yaygınlaşmasını saęlamıřtır²⁴⁷.

Liberalizm, anayasacılık hareketlerinin dünyaya yayılmasının büyük etkisi ile, temel siyasal iddia ve değerleriyle toplumların kendi kültürleriyle hukuk üretme imkanlarını ellerinden almıştır. Hukukun batı kültürüne uygun oluşmuş bir ideoloji ile şekillenmesi, toplumların değerlerinin de zamanla liberalizmin yani batı kültürünün değerlerine yakınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Kültürel bir kod içermeyen bir algı olmadığı dřnldęnde²⁴⁸ normatif kültürel boyutun kaçınılmaz olarak ve görünmez şekilde her gün toplumsal yapıya müdahale ederek; normal, doğru gibi bilişsel algıları yönlendirici etkiyle bilişsel boyutu şekillenmesi bir tür evrim yoluyla kültürel değişim getirir. Batı dışı toplumlara ihraç edilen liberal ideoloji bu toplumlarda kimlik bunalımına varan bir kültürel ve zihinsel çatışma oluřturmuřtur²⁴⁹.

²⁴⁴aha / şahin, 18 – 19.

²⁴⁵Aslan, Emre ‘Milliyetçilik’: Atılgan, Gökhan / Aytekin, Atilla (Editörler) (2012) Siyaset Bilimi, 1. Baskı, İstanbul, Yordam, s. 372.

²⁴⁶Oy hakkının genel oy hakkı anlayışına göre şekillenmesi tarihte zaman almıştır. Bkz. Demirel, Duygu (2007) ‘Oy Deyip Geçmeyin’ Hukuk Gündemi, S: 8, s. 57 – 61, tüm makale.

²⁴⁷1809 İsveç Anayasası, 1812 İspanyol Anayasası, 1814 Norveç Anayasası, 1831 Belçika Anayasası, 1848 İsviçre Anayasası, 1848 İtalyan Anayasası, 1848–1850 Prusya Anayasası, 1849 Danimarka Anayasası, 1864 Yunan Anayasası, 1866 Romanya Anayasası, 1868 Lüksemburg Anayasası, 1871 Alman İmparatorluğu Anayasası, 1876 Osmanlı Anayasası, 1887 Hollanda Anayasası, 1889 Japonya Anayasası, 1919 Finlandiya Anayasası ve 1920 Avusturya Anayasası yürürlüğe girmiştir. Bkz. Gözler, Kemal (2011) Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, 8. Baskı, Bursa, Ekin, 131 – 132.

²⁴⁸Bourdieu, Pierre ‘Sanat Beğenisi ve Kültürel Sermaye’: Alexander, Jeffrey / Seidman, Steven, (Editörler) (2017) Kültür ve Toplum Güncel Tartışmalar, 2. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 239.

²⁴⁹Shayegan, 13 – 22. Doğu’daki bazı bireylerin modernizmin değerleri ile kendi kültürel değerleri arasında sıklıkla bir betimleyen Daryush, İşlam’ı ve doğu toplumlarını oryantalist bir yaklaşımla ele almıştır. Doğu toplumlarının kendi modernleşme süreçlerinin bizzat kendileri tarafından yönetilmemiş olduğunu, baskı ve zorlama ile modernleştirilmiş olduklarını, bu sebeple de kendilerine ait değerlerden zorla koparılmış olduklarını hiç hesaba katmamıştır. Ayrıca modernizmle kendilerine dayatılan değerleri benimsemeyenleri tutucu, tembel, pasif, kolaycı ve düşünmekten kaçan kişiler olarak nitelerken modernizmin getirdiklerini eleştirmekten kaçan bir

Batıdaki ülkelerde liberal değerlerin yaşama geçirilmesi ise bütün sosyal tabakalarda aynı memnuniyeti oluşturmamıştır. Liberal sistemin desteklediği ekonomik yapı içinde bazı kitleler işçi kölelere dönüşmüşler ve liberal düzenin getirdiği sistem içinde köleleşmelerine duydukları tepki ile sosyalist ideolojiyi desteklemişlerdir. Liberalizmin eleştirisi ile üretilmiş olan sosyalizm²⁵⁰, Avrupa’da hızla yaygınlaşmıştır. Sosyalizm düşüncesine dayanan işçi hareketleri, sendikal hareketler ve işçilerin hak talepleri, burjuvazinin düzenini tehdit etmiştir²⁵¹.

Sosyalizmin geniş kitleleri etkilemeye başlamasının sosyalist sistemin devletlerce benimsenmesine yol açmasından çekinen ve hukukun ideolojik yapısının kapitalist sistemin gereklerini destekler nitelikte olması için liberal değerleri içermesi gerektiğinin farkında olan²⁵² burjuvazi, liberal düzeni korumak için çözüm arayışına yönelmiştir. Böylece burjuvazi liberalizmin düşünsel açıdan değişen koşullara adapte olmasını, liberal teorinin özellikle ekonomik kısmının günün koşullarına uygun biçimde -bazı sosyal değerleri kısmen de olsa içerecek şekilde- tekrar düzenlenmesini desteklemiştir. Sonuçta liberalizm sosyalist hareketler karşısında ve yayılan sosyalist değerler karşısında gücünü ve etkinliğini korumuştur.

2. Sosyalizm

Sosyalist fikirlerin tarihi 17. yüzyıla ve hatta Platon’un Devlet adlı eserine kadar geri götürülebilirse de sosyalizm bir ideoloji halini sanayi kapitalizmine tepki olarak 19. yüzyılda almıştır²⁵³. Sosyalizm, 19. yüzyılda yükselen aydın kesim dışında, özellikle dar gelirli halk arasında yaygın biçimde kabul gören ve burjuva sınıfında 'liberalizmi ortadan kaldıracak mı?' endişesini doğuran ideolojidir²⁵⁴. Sosyalizm kelimesini ilk kez bilinçli olarak Britanya’daki Owenciler ve Fransa’daki Saint-Simoncular ile Fourierciler kullanmışlardır. Sosyalizm kelimesi 1827’de Owenci gazete La Coopertive Magazine’de, 1832 yılının şubat ayında ise Pierre Lerroux’un editörlüğünü yaptığı Saint Simon’un görüşlerini benimseyen gazete La Globe’da yer

---

üslup sergilemiştir. Modernizimin batı dışı toplumlara kapitalist sistemi ve batılı toplumların kültürünü ithal etmeye yönelik tarafını eleştirmekten kaçınmıştır.

²⁵⁰Marx, Karl (1971) A Critical Analysis of Capitalist Productuon, C:1 – 2 - 3, 1 Baskı, London, Lawrence ande Wishart (Çeviren: Bilgi, Alaattin (2000), Kapital, 3. Baskı, İstanbul, Sol), tüm kitap.

²⁵¹Uslu, Ateş (2014) ‘Avrupa’da Erken Dönem Sosyalist Teori ve İşçi Hareketleri’ Akademik İncelemeler Dergisi’, C: 9, S: 1, s. 1 – 22; Hande, Şahin (2015) ‘İşçi Hareketine Tarihsel Bir Bakış Düünden Bugüne Yaşanan Dönüşümlerin Yapısal Bir Analizi’, C: 17, S. 1, s. 162- 184, tüm makale.

²⁵²Güriz, Adanan (2010) Kapitalist İdeoloji, Ankara, Phoenix, 81.

²⁵³Heywood Andrew (Yayın Yılı Belirtilmemiş) Politics, 3. Baskı, Yayın Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Özipek, Bekir Berat / Şahin, Bircan / Yıldız, Mete (2010) 3. Baskı, Ankara, Adres), 80.

²⁵⁴Yayla, Atilla, ‘Liberalizm’ <www.libertedownload.com/Ornek/Liberalizm.pdf>, s. e. t. 19.03.2017, 2.

almıştır. İlerleyen zamanlarda Marx “The Communist Manifesto”da bu kişileri ‘ütopyacı sosyalistler’ diye nitelendirmiştir²⁵⁵.

18. yüzyılda Sanayi Devrimi ile birlikte yükselen kapitalizmin siyasi fikir bağlamındaki uzantısı olan liberalizm, kapitalizmle birlikte hareket eden bir siyasal ideoloji olduğu için²⁵⁶ kapitalizmin krizi, liberalizmin krizini; kapitalizme tepki, liberalizme tepkiyi getirmiştir. Kapitalizm, ilk ortaya çıktığı dönemlerde karı artırmak için işçilerin ucuza çalıştırılmasını ve hep daha fazla ürün üretilmesini amaçlamıştır. Bu sistemde ucuza çalışan işçi sınıfı toplumun nüfusunun çoğunluğunu meydana getirirken yüksek kar elde edip zenginleşen kesim ise nüfusun oldukça azınlıkta kalan bir kısmını oluşturmuştur. Üretim çok hızlı artmıştır. Bununla birlikte çok sayıda ürünün tüketimini sağlamak ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır²⁵⁷.

18. yüzyılın ortalarında gerçekleşen Sanayi Devrimi’nin topluma getirdiği işçi sınıfı sefaleti, toplumun burjuvaziye ve kapitalist sisteme tepki göstermesine ve bunlara karşı nefret beslemesine neden olmuştur²⁵⁸. Açlık ve yoksullukla yüz yüze gelen kitleler, sosyalist fikirlere yönelmişlerdir. Sosyalizm daha geniş bir özgürlük sağlayacağı vaadiyle kitlelerin karşısına çıkmış ve pek çok insan bu vaadin peşinden gitmiştir. Sosyalizme göre insanların gerçek manada özgür olabilmesi için fiziki despotizmin yıkılması ve ekonomik baskıların gevşetilmesi gerekmektedir²⁵⁹.

Almanya’yı ve doğu Avrupa’yı ideolojik olarak etkilemiş ve kapitalist düzene küresel ölçekte rakip olabilmiş bir ideoloji olan sosyalizm ilk önce Rusya’da bir devlet rejimi halini almıştır²⁶⁰. Rusya modernleşme sürecini I. Peter’in, 1682 – 1725 yılları arasındaki Çarlığı döneminde yaşamıştır. Rusya’yı Avrupa’daki modernleşmeye, gelişmiş sanayi ve savaş teknolojilerine yaklaştıran I. Peter, bu süreçte halkından sürekli ağır vergiler alarak ve savaşarak ülkeyi ayakta tutmuştur. I. Peter öldüğünde geride, savaş ve sanayi tekniği açısından bir ölçüde Avrupa’ya yetişen bir devlet ve gelişmelerden hiç pay alamayan bir halk kalmıştır. I. Peter döneminde Rusya’da yukarıdan aşağıya bir cebri modernleşme modeli uygulanmıştır. Toplumun

---

²⁵⁵ Vicent, 133.

²⁵⁶ **Yakut, Kemal** ‘Kapitalizm, Sosyalizm ve Milliyetçiliğin Ortaya Çıkması’: (1999) Çağdaş Dünya Tarihi, Ünite: 5, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 93.

²⁵⁷ Huberman, Leo The ABC of Socialism, Wisconsin: Literary Licensing (Çeviren: İlhan, Hasan (2010) Sosyalizmin Alfabetesi, 1. Baskı, Ankara, Alter), 20.

²⁵⁸ Beer, Max (1947) General History of Socialism ABD Struggles, 1. Baskı, Brasted, Russel & Russel (Çeviren: Uyar, Zühtü (1947) Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelenin Umumi Tarihi, 1. Baskı, Ankara, Maarif Vekaleti), 338.

²⁵⁹ **Hayek, Friedrich** (1948) ‘Esaret Yolu’ (Çeviren: Feyzioğlu, Turhan) SBF Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 3, s. 230 – 258, 239 – 240.

²⁶⁰ **Duman, Fatih** ‘Sosyalizm’: Çaha, Ömer / Şahin, Bircan (Editörler) (2013) Dünya’da ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion, 174.

elit kesimi (şeklen ve fikren) batılılaşma peşinde koşarken köylülerin dünyalarından ve gerçeklerinden kopmuşlardır²⁶¹.

1812’de Napolyon’un Rusya’yı işgal edip, Moskova’yı ele geçirmesi ile Rus entellektüeller Avrupa’da yayılan liberal ideolojinin düşünce rüzgârından etkilenmeye başlamışlardır. Entellektüellere ülkelerinin geri kaldığını fark ettiren bu işgal aynı zamanda onları ülkelerindeki geri kalmışlığı aşmak için çare arayışına yöneltmiştir. Napolyon, Rusya’dan çekilmek zorunda kaldığında Rusya’nın entelektüel fikir dünyasında batılı değerler tartışılır olmuştur. Kimileri çarlığın yetkilerini sınırlayacak bir anayasal monarşinin getirilmesi gerektiğini ve batılı kurum ve politikaların ülkelere aktarılmasının çözüm olacağını savunurken kimileri ise Batı’yı sıg ve maddeci bularak Rusya’nın kendi Slav değerleri ile kendilerine özgü kurumlarının güçlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu farklı iki görüş günümüze dek Rusya’daki iki farklı siyasal fikir kolu olan Batı yanlısı ‘liberal reformcular’ ile ‘muhafazakar otoriterlerin’ temellerini oluşturmuştur²⁶².

Rusya’da sanayi Marks’ın sosyalist devrim için gerekli olduğunu savunduğu gelişmişlik düzeyine gelmemiştir ancak Marksizme toplumdaki yoğun ilginin nedeni toplumun geri kalmışlıktan kurtulmak için çıkar yol arayışında olmasından kaynaklanmıştır. Lenin’in Marksizm’i Rusya’daki koşullara uyarlaması ile Rusya’da sosyalist devrimin zemini oluşmuştur²⁶³. I. Dünya Savaşı’na kadar ülke içinde Marksist fikirleri benimseyen gruplar ve bunların en etkili lideri Lenin ülkede bir komünist devrim olabileceğine ihtimal vermemiştir. Ancak Çarlık yönetimindeki Rusya’nın I. Dünya Savaşı’nda Almanlar karşısında savaş meydanlarında güçsüz düşmesi ve gerilemesi ağır aksak ama sarsılmadan devam eden Çarlık rejiminin sonunu getirmiş ve Lenin’in Rusya’ya dönmesi Rusya’daki rejim değişikliğinin fitilini ateşlemiştir²⁶⁴.

Lenin’in planları çerçevesinde proleterler, Ekim 1917 devrimi ile eski kapitalist sistemi ortadan kaldırıp sosyalist bir toplum oluşturmak için Bolşevik Partisi iktidarının kabul edilmesinde öncülük etmişlerdir. Bu dönemde toplumda sosyalizmin değerleri hızla yayılmaya başlamıştır²⁶⁵. Yeni kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde, üst yapıyı ele

---

²⁶¹Roskin, 323.

²⁶²age., 323 – 324.

²⁶³Duman, 171 – 172.

²⁶⁴Roskin, 327 - 332.

²⁶⁵Gorkiy, M. / Molotov, V / Voloşilov K. vd., (1947) The History of Civil War in USSR, C: 2, London1917 Sovyet Devrimi, Lawrence and Wishart Punlisher (Çeviren: Koşar, Özlem (2005) 1917 Sovyet Devrimi, 1. Baskı, İstanbul, Evrensel), 570.

geçiren gücün ideolojik dayatmasıyla sosyalist üretim ilişkileri tüm ülkede zorunlu hale getirilmiş ve böylece ülke bir sanayi ülkesi haline gelmiştir. Bu süreçte tarıma bağlı yaşayan köylüler büyük ölçüde zarar görürken muhalif olan herkes (özellikle Stalin döneminde milyonlara varan sayıda insan) öldürülmüştür, ülkeden kovulmuş ve baskı altında tutulmuştur²⁶⁶.

Çarlığa son vererek, Sosyalizmi ülkeye getiren hukuki dönüşüm 1918’de ilan edilen Rus Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti Anayasası ile gerçekleştirilmiştir. 1918 Anayasası’nda ‘Sosyalizm’in ülkenin resmi ideolojisi olduğu ilan edilmiştir. Böylece 1918 Anayasası’nda sosyalizm ideolojisinin amaçları ‘sınıfsız toplum yapısı kurmak (burjuvaziyi ortadan kaldırmak)’, ‘sosyalizmi tüm dünyaya yaymak’, ‘toprak üzerindeki ve üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti ortadan kaldırmak’ ve ‘en fakir köylülüğün diktatörlüğünü kurmak’ şeklinde düzenlenmiştir²⁶⁷. Diğer bir ifade ile 1918 Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası ülkede sosyalist ideolojiyi cehren uygulatan ideolojik aygıt haline gelmiştir. Sosyalizmin toplumsal yapı içinde mülkiyeti, dini ve evliliği reddeden yönü²⁶⁸, Sovyetler Birliği toplumunda, devletin ideolojik ve cebri aygıtlarıyla yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. Okullarda ataizm dersleri verilmiş, camiler yıkılmış, ibadetlerin sağlığa zararlı olduğu propagandası yapılmış, neticede din ve evlilik kurumları büyük ölçüde zarar görmüş ve toplumdan uzaklaştırılmıştır²⁶⁹.

Rusya’da yaşanan Ekim Sosyalist Devrimi dünya tarihinde sosyalizmin dünyanın altıda birine yayılmasını sağlayacak yeni bir rüzgar başlatmıştır²⁷⁰. Her ne kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği rejimi yıkılmış olsa da sosyalizm Çin, Küba ve Vietnam gibi pek çok ülkede halen uygulanmaktadır. Buna karşın daha önce değinildiği üzere, liberalizm alan kaybetmiş olsa da varlığının ortadan kalkmasını engellemek için kendi yapısı içine sosyalist bazı değerleri koruyacak düzenlemeleri ekleyerek etkinliğini sürdürmeyi başarmıştır.

---

²⁶⁶Duman, 174.

²⁶⁷ 10 Temmuz 1917’de kabul edilen Rus Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti Anayasası, <<http://www.solplatform.biz/index.php?topic=384.0>> s. e. t. 04.08.2017.

²⁶⁸Duman, 166.

²⁶⁹Cebeci, Suat (2016) ‘Kırgızistan’da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler’, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, C: 5, S: 3, s. 103 – 117, 106.

²⁷⁰Gorkiy/ Molotov / Voloşilov vd., 570.

3. Muhafazakarlık

Muhafazakarlığın felsefi kökenleri Antik Yunan'dan Aristo'ya kadar dayandırılır²⁷¹, modern dönemde bir ideoloji olarak muhafazakarlık ise Fransız Devrimi sonrasında, devrimin felsefi ve düşünsel temellerini eleştiren fikirlerin tutarlı bir birleşimiyle oluşmuştur denebilir²⁷². Fransız Devrimi'nin yayılmasında etkili olduğu devrimcilik, liberal bireycilik, hümanist aydınlanmacılık gibi devleti, otoriteyi, dini geleneği ve toplumu ikinci plana atan tüm yaklaşımlara muhafazakar düşünce siyasal bir karşı duruş oluşturmuştur. Ayrıca modernizmle birlikte ortaya çıkan kenti, endüstriyi, teknolojiyi, demokrasiyi insan ve toplum yapısının bozulmasına, çözülmesine ve yıkılmasına neden olmakla itham etmiştir. Bu kapsamda toplumu seküler, eşitlikçi ve kendini yönetir hale getirmeye çalışanlar karşısında muhalif cephenin ideolojisini oluşturmuştur²⁷³. Bu cephe özellikle Fransız devrimi sonrasında yaşananlara karşı eleştirel bakış sergileyen ve devrimin kendisinden beklenen refahı ve özgür ortamı oluşturamaması gerçeğinden hareket edenlerden oluşmuştur.

Muhafazakarların en önemli düşünürlerinden Edmund Burke, Fransız aydınlanmasının yerleşik pek çok müessesenin yıkımına yol açtığını ve bunların yerine değerlere bağlı bir hükümet yapısı oluşturulamadığını güç tutkusuna kapılıp amaçlar uğruna ilkelerin ötelenmesiyle, eski yapıların saygınlığının yok edildiğini belirtmiştir. Ayrıca devrimin amaçlarından birinin toplumu sekülerleştirmek olduğunu ve aydınlanmanın kiliseye karşı bir saldırı başlattığını oysa ki dinin toplum için iyinin ve huzurun kaynağı olduğunu bu nedenle siyasi yönetimle dini kurumların birbirleri ile savaşmak yerine birarada var olabilmeyi başarmalarının onlar için en doğrusu olacağını belirtmiştir²⁷⁴.

Muhafazakar ideolojinin temel değerleri: soyut akla güvensizlik, bilgi konusunda gelenek ve tarihi önceleme, toplumsal değişimde evrimcilik ve otoriteye önem verme olarak belirtilebilir²⁷⁵. Muhafazakar düşüncenin toplumsal yapıya yaklaşımı geleneksel toplumlarda Tanrısal gücün şekillendirdiği tek bir düzenin varlığı yönünde iken modern toplumlarda insanın

²⁷¹Çaha, Ömer (2004) 'Muhafazakar Düşüncede Toplum', Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu, 2004, İstanbul, 66 - 79; Güler, Zeynep 'Muhafazakarlık': Örs, Birsen (Editör) (2013) 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 119 – 125.

²⁷²Özipek, Bekir Berat 'Muhafazakarlık, Devrim ve Türkiye': Bora, Tanıl / Gültekinil Murat (Editörler) (2004) Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Muhafazakarlık, İstanbul, İletişim, 66.

²⁷³Barry, Norman (2004), 'Rasyonalizm, Muhafazakarlık ve Demokrasi' Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu, 2004, İstanbul, 36.

²⁷⁴Burke, Edmund (2017) Evils of Revolution, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Koyuncu, Özlem (2017) 1. Baskı, İstanbul, Tefrika, 46 – 47.

²⁷⁵Akıncı, Mehmet 'Muhafazakarlık': Çaha, Ömer / Şahin, Bircan (Editörler) (2013) Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion, 123 – 135.

aileye, çocuklara; güvenlik için mala mülke; mutsuz bir göçebe olmamak için yerel bağlara/komşulara; insana dünya hayatına ilişkin bir harita olması için dini inanca ihtiyacı olduğu düşüncelerine dayanmaktadır. Muhafazakar ideolojiye göre toplum, bireyden önceliklidir ve inandığı bir kutsal duygusu olmadan varlığını ve bütünlüğünü koruyamaz²⁷⁶.

Muhafazakarlık geleneksel dönemin değerlerini savunuyor olsa da, modern dünyada zamanla laiklikle ilişkilendirilir olmuştur. Bu ilişki dinle devletin ayrılması gerektiği hususuyla sınırlıdır. İnsanların ahlaki hayatlarında dinsel duygularının yerini koruması gerektiği düşüncesi açısından geleneksel dönemle bir farklılık yoktur. Muhafazakarlar inanç dinini aklın ürettiği sistem ile değişmezler. Ancak bu durum aklın tamamen dışladığını da göstermez burada amaçlanan dünyevi politikalar için, aklın yol gösterici olarak kullanılması gerektiğidir²⁷⁷. Modern dönem muhafazakar düşüncesinde din, insanlar ve toplum için faydalıdır. Özellikle devletin kurmaya çalıştığı sosyal düzen ve istikrar için dini kurumlar olmazsa olmazdır. Ayrıca dini meşruiyete sahip bir devlet daha istikrarlı ve güçlü olacaktır²⁷⁸.

Huntington'a göre muhafazakarlık değişen sosyal ve siyasal dönemlere tepkisel olarak üretilmiş bir düşüncedir²⁷⁹. Her dönemde tepki duyulan husus değiştikçe muhafazakarlığın değerlerinin yönü de değişebileceğinden 18. yüzyıl muhafazakarlığı ile bugünkü muhafazakarlık arasında benzerlik aramaya gerek yoktur. Ayrıca muhafazakarlık koşullara göre değişen değerleri içerebildiği gibi diğer ideolojilerle beraber de karşımıza çıkabilmektedir²⁸⁰.

Bu bağlamda farklı siyasi ideolojik pozisyonların hepsi bazı dönemlerde muhafazakar eğilimler göstermişlerdir. Bu nedenle tek bir muhafazakar ideoloji tanımı yapılamaz. Sadece geleneğe vurgu yapılır. Örneğin Avrupa kıtasında sosyal muhafazakarlık, (Bismark'ın emeklilik ve sağlıkla ilgili refah reformlarında görüldüğü gibi) halkın sosyal durumuna paternalist bir ilgilinin yansımasıdır. Oysa farklı ülkelerde sosyal muhafazakarlık, geleneksel değerlerin ve dini ahlakın teşviki ve desteklenmesi anlamına gelir. Aynı şekilde Latin Amerika'da muhafazakarlar,

---

²⁷⁶**Güler, Zeynep** 'Muhafazakarlık': Örs, Birsen (Editör) (2013) 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 130 – 132.

²⁷⁷Barry, 35.

²⁷⁸**Birler, Ömür** 'Muhafazakarlık': Atılgan Gökhan / Aytekin Atilla (Editörler) (2012) Siyaset Bilimi, İstanbul, Yordam, 291.

²⁷⁹Huntington, Samuel (1952) 'Conservatism As An Ideology' The American Political Science Review, C: 51, S: 2, s. 454 – 473, 454.

²⁸⁰**Birler**, 285 – 286.

Katolik Kilisesi'nden yana bir tutum içinde din ve devlet işlerinin ayrılmaması gerektiğini savunurlar. Ayrıca yerlilerin haklarına ve kamu eğitime karşı tavır takınırlar²⁸¹.

ABD'de ise klasik liberaller veya liberteryenler, muhafazakar olarak tanımlanırlar. Bunun nedeni, ABD'nin karakteristik geleneksel değerinin (1776'dan beri anayasasında yer alan ve resmi ideoloji olarak nitelenebilecek olan liberalizmin temel değerinin) bireysel özgürlük olmasıdır²⁸². Aynı şekilde komünist elitlerin eski üyeleri reform tekliflerinin hepsine direnir Marksizm dogmasına sarıldıkları için 'muhafazakar' diye anılmışlardır. Aynı durumu İran gibi bazı dini rejimlerde de görmek mümkündür²⁸³. Fransa'da sanayi ve şehirleşmeyi, toplumsal yapı açısından ve insan açısından tehlikeli kabul eden; şehirlerde insanların fiziksel olarak yakın, sosyal olarak uzak olduklarını oysa kırsalda insanların fiziksel olarak uzak ancak sosyal olarak yakın olduklarını ileri süren bir grup muhafazakar olarak nitelenmektedir²⁸⁴. Farklı ülkelerdeki muhafazakarların vurguladıkları kavramlar da farklıdır. Örneğin Fransız muhafazakarlar 'millet' kavramını, İngiliz muhafazakarlar 'gelenek' kavramını ve Alman muhafazakarlar ise 'devlet' kavramını vurgularlar²⁸⁵.

Soğuk Savaş döneminde gücünü ve önemini yitirmiş bir ideoloji görünümünde olan muhafazakarlık, bu dönemde iktisadi açıdan sınırlı sosyal demokrasi düşüncesini kabul etmiştir. Soğuk Savaş sonrasında (1980 sonrasında) sosyalist rejimlerin çökmesi ile muhafazakar yeni sağ ideoloji en etkili ideoloji halini almaya başlamıştır. Ekonomik anlamda Adam Smith'in serbest piyasa teorisine dönüş olarak nitelenebilecek neoliberal yaklaşımlarıyla düzen, otorite, disiplin anlayışlarının biraraya gelmesi "*Yeni Sağ*" anlayışı ortaya çıkarmıştır. Yeni Sağ yaklaşım paternalist ve pragmatist fikirleri muhafazakar görüş içine dahil etmiştir. *Muhafazakar Yeni Sağ*, liberal reformlarla ortaya çıktığı düşünülen sosyal parçalanma korkusunu merkeze alarak şekillenmiştir. Muhafazakar Yeni Sağın üç temel dayanağı vardır: yasa ve düzen, kamusal ahlak ve ulusal kimlik. Muhafazakar Yeni Sağ toplumda da devlette de otoriter bir yapının insanoğlunun ruhuna uygun olduğunu savunmuştur. Ayrıca dışarıdan gelen tehditlere karşı korunmak için ulusal kimliği korumaya önem vermiştir. Ulus, ortak bir kültür ve yurttaşlık bilinci oluşturmak açısından önemlidir. Muhafazakar Yeni Sağ anlayış açısından çokkültürlülük ulusa kendi içinden

---

²⁸¹Erdoğan, Mustafa (2004) 'Muhafazakarlık Ana Temalar', Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu, 2004, İstanbul, 26 – 28.

²⁸²Erdoğan (2004), 32.

²⁸³Barry, 35.

²⁸⁴Sezik, Murat (Yıl Belirtilmemiş) 'Muhafazakar Siyaset İdeolojisi ve Türkiye'de Muhafazakarlık' <[https://www.academia.edu/19137437/Muhafazakar Siyaset İdeolojisi ve Türkiyede Muhafazakarlık](https://www.academia.edu/19137437/Muhafazakar_Siyaset_İdeolojisi_ve_Türkiyede_Muhafazakarlık)> s. e. t., 22.03.2019, 116.

²⁸⁵Çaha (2004), 73.

yönelen en önemli tehdittir. Kültürel farklılıkların artması ile toplumdaki ortak kültürel yapının bozulması, etnik çatışma ihtimalinin artmasına neden olur²⁸⁶.

Muhafazakarlık farklı görünimleri bir tarafa bırakıldığında temel olarak modernizm öncesi değerlerin, insan doğasına uygun olduğu ölçüde modernizm sonrasında da işlevsel olması gerektiği diğer bir ifade birebir aynı nitelikte olmasalar da varlıklarını sürdürmeleri gerektiği düşüncesine dayanır. Muhafazakar ideoloji dönem dönem etkinliği artmış, farklı coğrafyalarda farklı anlamsal içerikler yüklenmiş ve nihayetinde dünya üzerinde uygulama alanı bulmaya devam edebilmiş bir ideoloji olarak, siyasal, ekonomik ve sosyal alanlara etkileri süren bir ideolojidir.

4. Milliyetçilik

Milliyetçilik ideolojisinde millete siyasi bağlılık ve sadakat esastır. Milliyetçilik ideolojisinin temel unsuru millettir. Millet tanımındaki farklılıklar, farklı milliyetçilik kuramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Milliyetçiliğin kuramsal anlamda dört farklı yaklaşımla ele alınabileceği belirtilmiştir. Bunlar: *İlkçi Yaklaşım, Modernistler, Etno-sembolcüler ve Milliyetçiliğe Yeni Yaklaşımlardır*²⁸⁷.

İlkçi yaklaşımı benimseyenler milletleri, insanlık tarihinin eski çağlarından beri var olan, doğal bir sosyal birlik türü olarak nitelendirirler. İlkçi yaklaşıma göre millet eski zamanlardan beri var olan ancak bugünkü kadar farkında olunmayan²⁸⁸ ve siyasal alanda işlevsel olmamış bir olgudur²⁸⁹. Zamanla ve gelişen teknoloji ile milletlerin biçimleri değişse de özleri aynı kalmıştır. Milliyetçilik, bu özü ortaya çıkaracak, bu öz etrafında kitleleri toplayacak ve milletleri kendi benliklerindeki özle ayağa kaldırıp, güçlendirecek düşünce olarak kabul edilir²⁹⁰. Diğer bir ifade ile milliyetçilik, milletlerin siyasal bir kültürel birlik haline gelmelerini sağlayan düşüncedir²⁹¹.

Modernist yaklaşım, milletleri ve milliyetçiliği modernleşme ile ortaya çıkan kapitalizm sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi sosyal yaşamda gerçekleşmiş olan yapısal değişikliklerin sonucu olarak kabul eder²⁹². Modernist milliyetçilerden

---

²⁸⁶ Heywood, Andrew, Political Ideologies, An Introduction (2003) 3. Baskı, New York, Routledge (Çeviren: Bayram, Ahmet Kemal / Tüfekçioğlu, Özgür / İnanç Hüsamettin vd. (2010) 2. Baskı, Ankara, Liberte), 103 – 111.

²⁸⁷ Özkırımlı, 27, 81.

²⁸⁸ Kast edilen farkındalık, milletin her bir ferdinin, aidiyet duyduğu birliğin bir millet olduğuna dair öz farkındalıktır.

²⁸⁹ Smith, Anthony (1991) National Identity, Nevada, University of Nevada Press, 44.

²⁹⁰ Özkırımlı, 87 – 92.

²⁹¹ Smith, 132 – 133.

²⁹² Özkırımlı, 105 – 108.

olan Benedict Anderson, milletin icat edilmiş hayali bir cemaat olduğunu ileri sürer. Benzer biçimde diğer bir modernist Gellner'e göre milliyetçilik, insanların çağlar öncesinden beraberlerinde getirdikleri bir kültürel birliğin ifadesi değil bireylerin siyasi alanda kendilerini ifade etmek için ve güvenliklerini sağlamak için kurdukları siyasal örgüte bağlılıklarını sağlayacak üyelik şekli olarak üretilmiştir²⁹³.

Etno-sembolcü yaklaşım, milliyetçiliği eski çağlara dayandırma fikrini kabul etmez. Ayrıca modernist yaklaşımı savunanların, milliyetçiliğin gelişimini etnik köken gerçeğini göz ardı edip salt modernizmin getirdiği dönüşümle açıklamalarının, yetersiz kaldığını ileri sürerler. Etno-sembolcüler, milliyetçilik ideolojisinin modernizmle ortaya çıktığını kabul etmekle birlikte modern dönemde millet olarak nitelenmeye başlayan sosyal yapılarının daha eski zamanlarda oluşan etnik kültürlerin/kimliklerin etkisi ile şekillendiğini söylerler²⁹⁴. Etno-sembolcülerin kurucularından kabul edilen Anthony Smith, milletlerin eski zamanlardan itibaren var olduğunu sadece varlıklarının kavramsal olarak nitelendirilip, kimliklerinin parçası olduğunun anlaşılmasının zaman aldığını belirtir. Bir topluluğun kendisini ait hissettiği bir toprak parçasının bulunmasının, ortak mitleri ve tarihi belleği paylaşmasının, ortak bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşmasının onu millet yapacağını söyler. Milliyetçilik de yapısal olarak zaten var olan millettten üretilmiştir²⁹⁵.

Milliyetçiliği, post modernist perspektiften ele alan yeni yaklaşımçılar, bilimsel açıdan daha önce toplumda pek de önemsenmeyen kesimleri (kadınları, sömürge toplumları ve milliyetçiliğin gündelik hayat boyutunda karşılaşılan kısmını) hesaba katma gayretinde olmuşlardır²⁹⁶. Yeni yaklaşımla milliyetçiliği ele alan önemli isimlerden biri Etienne Balibar, milliyetçiliği toplumun uluslaştırılma aracı olarak nitelendirir. Ulusun oluşmasının Avrupa'da Ortaçağ sonlarından itibaren başlayan monarşik iktidarın, kutsallaşması ve özerkleşmesi temelinde şekillendiğini belirten Balibar'a göre mutlak monarşiler beraberlerinde mali ve idari merkezileşmeyi, hukuksal standartlaşmayı ve iç barışın sağlanması için gereken koşulları getirmişlerdir. Ayrıca toplum karşısında bir devlet dili oluşturmuşlardır. Tüm bu gelişmeler modern devlet yapısını siyasal anlamda ulus devlete taşımıştır. Diğer bir ifade ile ulusal olmayan devlet aygıtları zamanla geçirdikleri dönüşümle ulusal devlet aygıtını üretmişlerdir²⁹⁷.

---

²⁹³ Gellner, 7 – 8.

²⁹⁴ Balibar, 132.

²⁹⁵ Smith, 39 – 41, 75 – 76.

²⁹⁶ Özkırımlı, 238 – 240.

²⁹⁷ Balibar, Etienne / Wallerstein, Immanuel (1991) *Race, Nation, Class: Les Identités Ambiguës*, London, Verso (Çeviren: Ökten, Nazlı (2017) *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, 6. Baskı, İstanbul, Metis), 110 – 117.

Devlet aygıtları ulusallaşırken toplumu da Roma hukukunun canlandırılması, merkantilizm, feodal aristokrasinin evcilleştirilmesi, devlet menfaati anlayışının yerleştirilmesi araçlarıyla ulusallaştırmıştır. Modern döneme yaklaşıldıkça bu unsurların yoğunluğu geri çevrilmezlik *eşiğinin* aşılmasına vücut vermiştir. Bu eşik aşıldıktan sonra bir yandan egemen devletler sistemi şekillenmiş diğer yandan da ulus anlayışının toplumların tamamına yayılması dayatılmıştır. Ulus devletler, ortak yasalara tabi kılınan topluluklarla, kendi uluslarını oluşturmuş ve milliyetçilik ideolojisi ile (vatan severlikle) halkın siyasal iktidarın temeli ve kökenini oluşturan birlik olarak kabul edilmesini sağlamışlardır²⁹⁸.

Ayrıca milliyetçilik yaklaşımlarının tamamı dikkate alınarak yapılan bir tanımda milliyetçilik, modernleşmenin etkileri ile canlanıp, bilinçli hale gelen kitlelerin, kültürel türdeşliği öngörerek farklılaşmayı toplum dışına çıkarmaya ve ulusal yönetimi örgütlemeye yönelik geliştirdikleri ideolojik araç olarak nitelendirilmiştir. Bu anlayış çerçevesinde toplumun kuracağı duygusal ve reaksiyonel bağın şekillenmesinde vatan, ulusal sınır, dil, yazı, semboller, ortak inançlar (din), tarihsel bellek, kısmen ırk, birlikte yaşama duygusu ve homojen kültür etkili olan unsurlar kabul edilmiştir²⁹⁹.

19. yüzyılda yaygınlaşmaya başladığı dönemde milliyetçilik, düşünsel anlamda Rousseau'nun halk egemenliği fikri ile birleşen siyasal bir hareket olmuştur. Liberalizmin bireysel hak ve özgürlükleri, milliyetçilikteki millet çıkarının asıl olması düşüncesiyle birleşince '*milletlerin egemen topluluklar olduğu ve özgürlüğü hak ettikleri*' fikrine vücut vermiştir³⁰⁰. Bu anlayış öncelikle Fransız devrimi sonrasında kendi kültürleri etrafında toplanan ve kendi ulus devletlerini kurmak amacıyla birleşen milletlerin, siyasal yapıları yeniden şekillendirmesindeki ve diğer devletlere kendilerini kabul ettirmelerindeki felsefi temeli oluşturmuştur³⁰¹.

İkinci olarak I. Dünya Savaşında, Amerikan Başkanı Wilson'un ilkeleri ile Avrupa'nın yeni düzeninin şekillendirilmesinde kullanılmıştır³⁰². I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da büyük toprakları yöneten güçlü imparatorlukların (Osmanlı ve Avusturya Macaristan İmparatorluklarının) yerini, daha küçük topraklar üzerinde hakimiyeti olan ve gücü daha az olan ulus devletler almıştır. Milletlerin *self determinasyon* hakkına sahip olduğu düşüncesine dayanan

²⁹⁸ Balibar / Wallerstein, 110 – 117.

²⁹⁹ Karakaş, Mehmet (2000) Türk Ulusçuluğunun İnşası, Ankara, Vadi, 39.

³⁰⁰ Karatepe, Şükrü (2011) Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, İstanbul, İz, 108.

³⁰¹ Balibar / Wallerstein, 120.

³⁰² Kendi kaderini tayin hakkı ilkesi aslında Wilson tarafından değil Lenin tarafından üretilmiştir ancak Avrupa coğrafyasının şekillendirilmesinde Wilson etkili olduğu için O'nun adıyla ünlenmiştir. Detaylar için bkz. **Arsava, Füsun** (2014) 'Halkların Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkının Tarihçesi ve Günümüzde Getirdiği Problemler' <<https://journal.yasar.edu.tr/wp-content/uploads/2014/01/11-Fusun-ARSAVA.pdf>> s. e. t., 22.03.2019, 31.

ve uluslararası alanda etkili olan bu fikir, temelinde milletlerin/halkların birbirleri ile eşit olduğu ve kendi kaderlerini tayin hakkına sahip oldukları anlayışını yaygınlaştırmıştır³⁰³. Milliyetçilik ideolojisi, salt uluslararası arenada ulus devletin kabul edilmesini sağlamak için değil aynı zamanda ülke içindeki siyasal yönetim açısından da işlevsel olmuştur çünkü devletin toplumunu kontrol altında tutmak için kullandığı yöntemleri meşru kılmış ve bu toplumların taleplerini aidiyet duygusuna (kendine ait olmak ve diğer benzerlerine ait olmak) dahil etmiştir³⁰⁴.

I. Dünya Savaşı sonrasında Hindistan, İrlanda, Mısır ve Çin’de ortak soy (etnik köken) ve kültürü ön plana çıkaran milliyetçiliğin etkinlik kazandığı isyan hareketleri Asya’dan Afrika’ya ve Latin Amerika’ya kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve imparatorlukların yıkılmasına neden olurken pek çok milletin kendi ulus devletini kurmasını sağlamıştır³⁰⁵. 20. yüzyılda dünyaya büyük ölçüde yayılan, farklı ülkelerde farklı yönetim biçimleriyle birlikte var olabilmesiyle başat ideoloji haline gelen milliyetçilik, ulus devletlerin dünya pazarının yeni unsurları olmasını sağlamıştır³⁰⁶. Diğer bir ifade ile uluslararası sistemin hegemonya savaşını yürüten yeni aktörleri milliyetçi ideolojileri barındıran ulus devletler olmuştur.

Modern milliyetçi fikirlerle oluşan ulus devletler özellikle ilk ortaya çıktıkları dönemde genel olarak yerel dil ve kültürlere karşı çıkmışlar ve homojen bir kültürel ortam elde etmeye çalışmışlardır. Bu tutum yerel kültürel değerleri benimseyen insanların uzun zaman kültürel haklarından mahrum bırakılmalarına neden olmuştur. Küreselleşmenin etkisinin yaşandığı 21. yüzyılda ise yeni ekonomik, siyasi ve teknolojik koşulların etkisi ile farklı etnik gruplar ve kültürel çeşitlilik bir zenginlik sayılmaya başlayınca, milliyetçiliğin bu ortamda varlığını sürdürebilmesi için farklı değerlerin ve grupların yaşamasına imkan verecek bir yapıya dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur³⁰⁷. Bu kapsamda ulus devletler hem milliliklerini hem de çokkültürlülüklerini muhafaza edebilecekleri siyasal politikalar üretme arayışına girmişlerdir.

Ulus devletlerin ortaya çıkmasına ve ‘milli egemenlik’, ‘milli kimlik’ ve ‘siyasi ve idari bütünlük’ ilkelerinin hayat bulmasına sebep olan milliyetçilik günümüzde ‘etniklik’ vurgusuyla

---

³⁰³Karatepe (2011), 108 – 109.

³⁰⁴Balibar / Wallenstein, 120.

³⁰⁵Atılğan, 162; Findley, Carter (2010) Turkey, Islam, Nationalism and Modernity / A History, 1789 – 2007, 1. Baskı, New Haven, Yale University Press (Çeviren: Ayas, Güneş (2012) Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik, İstanbul, Timaş), 15.

³⁰⁶Aydın, Suavi ‘Milliyetçilik’: Çaha, Ömer / Şahin Bircan (Editörler) (2013) Dünya’da ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion, 259.

³⁰⁷Karatepe (2011), 114.

milli devletlerin parçalanmasına zemin hazırlama riskiyle karşı karşıyadır³⁰⁸. Self determinasyon düşüncesine dayanarak kendi bağımsız devletini kurmak isteyen etnik milliyetçi grupların bağımsızlık taleplerine İngiltere’de Kuzey İrlanda ve Galler, Kanada’da Quebec eyaleti, İspanya’da Basklar, Hindistan’daki Keşmir, Sri Lanka’daki Tamiller, Türkiye ve Irak’ta Kürtler örnek gösterilebilir³⁰⁹. Her bağımsız devlet kurma talebi, toplumsal çatışmayı ve ayrışmayı, iç savaşı ve huzursuzluğu beraberinde getirir. Bu bakımdan kazanan ne ayrılan grup ne de geride kalan grup olur. Daha küçük devletler ortaya çıkar ki bu devletler uluslararası alanda hegemonyaya sahip devletler karşısında daha zayıf ve kontrol edilmeye müsait olurlar. Azınlıkların kendi milli devletlerini kurmak için ulus devletleri parçalamaları riskinin yanında bir de 21. yüzyılda milliyetçilik ideolojisinin yeterince yer bulamayacağı ve liberal değerler (ortak pazar haline gelme, Batı tüketim kültürünün engellenemez yayılışı), karşısında varlığını sürdüremeyeceği iddiaları ileri sürülmüştür³¹⁰.

5. Faşizmler

1920’lerde ve 1930’larda Orta ve Güney Avrupa’da önce faşizm sonra (faşizmin bir uzantısı olan) nasyonel sosyalizm, liberalizm karşısında etkili olan ideolojiler olmuşlardır³¹¹. Faşizm özünde bir toplumsal tepki/reaksiyon hareketidir. Diğer ideolojilerden farklı olarak önce hareket başlamış sonra bazı düşünürler, bu harekete dair doktrinde ileri sürdükleri unsurlarla harekete dahil olmuşlardır³¹². Faşist ideoloji toplumsal kültüre en fazla müdahale eden ideolojidir demek yanlış olmayacaktır. Faşist ideolojinin unsurları totaliterizm, lider kültü, tek parti sistemi, korporatizm, ırkçılık ve militarizm olarak sayılabilir³¹³.

Faşizmi ortaya çıkaran politik kültür önceleri bireycilik karşıtlığı ve anti- rasyonalist politikalar üzerine şekillenirken zamanla toplumun tüm katmanlarını birleştirebilecek entelektüel, ahlaki ve politik bir kadronun üzerine şekillenmiştir³¹⁴. Nasyonel Sosyalizm’in bir Rönesans karşı

³⁰⁸Nimni, Ephraim ‘Uluslar Bölgesel Azınlıklar, Demokratik Teori ve Ulusal Kendi Kaderini Tayin Hakkı’: Aktoprak, Elçin / Kaya, Celil (Editörler) (2016) 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 191 – 199.

³⁰⁹Karatepe (2011), 107.

³¹⁰Özkırımlı, 3 – 5.

³¹¹Yayla, Atilla (2017) ‘Liberalizm’ www.libertedownload.com/Ornek/Liberalizm.pdf s. e. t., 19.03.2017, 4.

³¹²Michel, Henri (1987) Les Faschismes, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Universitaires de France (Çeviren: Üstel, Fusun (2011) Faşizmler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim), 17.

³¹³Beriş, Hamit Emrah ‘Faşizm’: Çaha, Ömer /Şahin Bircan (Editörler) (2013) Dünya’da ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion, 305 – 319.

³¹⁴Sternhell, Zeev / Sznajder Mario / Asheri Maia (1994) The Bird of Facist Ideology, 1. Baskı, Princeton, Princeton University (Çeviren: Çiltaş Şule (2012) Faşist İdeolojinin Doğuşu, 1. Baskı, İstanbul, Ayrıntı), 18.

devrimi olduğunu söyleyen Nazi şefi, Rönesans'la birlikte kurulmaya çalışılan ve temelinde bireyci düşüncenin yer aldığı medeniyet anlayışının tam tersi olan kollektivist anlayışın nasyonel sosyalizmle birlikte itibar görmeye ve bireyciliğin egoizm olarak nitelenmeye başladığına işaret etmiştir³¹⁵.

Bu kapsamda Fransa'da tohumları atılan devrimci revizyonizm, İtalyan entelektüellerinin ellerinde politik ve toplumsal bir hareket olarak gelişmiş³¹⁶ ve ilk olarak İtalya'da totaliter bir rejim olarak ortaya çıkmıştır. Faşizm, aydınlanmanın getirdiği 'insanların eşit olduğu' ve 'doğal olarak iyi oldukları' düşüncelerine karşı çıkar. Ulusal çıkarların baskı gruplarının tesiri ile korunamadığını savunur ve demokrasiye 'yozlaşma' şeklinde bakar³¹⁷. Ayrıca faşizmde bireysellik ve birey onuru itibar görmez. Çünkü birey ancak bütünleştiği topluluk içinde anlamlı bir varlıktır. İnsan hakları öncelikli olarak korunması gereken bir olgu değildir; toplum bütünlüğünü bozmadan kullanılması gereken haklardır.

Faşizmin nedenleri konusunda ise farklı tespitler yapılmıştır. Politik ekonomi açısından faşizmin tekelci kapitalizmin bunalımının bir yansıması olduğu³¹⁸; psikoanalitik açıdan faşist yöneticilerin önemli bir kısmının otoriter ailelerin baskıladıkları çocuklar oldukları ve bunların izole bir hayat yaşadıkları; faşist kitlelerinse aşağı orta sınıftan ve çok fakir gençlerden³¹⁹ oluştuğu saptanmıştır. Ayrıca sosyolojik açıdan modernleşmenin getirdiği sekülerleşme ile dini ve ahlaki olanın yerini rasyonel olana bırakmış olmasının toplumda oluşturduğu huzursuzluk ve vicdani değerlerden uzaklık³²⁰ faşizmin önemli etkenlerinden görülürken, modernleşme sürecinde bazı toplumların hızlı gelişmesi ve endüstrileşmesinin de diğer bir önemli etken olduğu iddia edilmiştir³²¹.

Ayrıca tarihte faşizmlerin hep toplumsal bunalım dönemleri sonrasında ortaya çıktığı görülmüştür³²². Toplumlar bunalım dönemlerinden sonra kendilerini korumak ve psikolojik olarak toparlanmak için bir otoriteye meyletme eğiliminde olmuşlardır. Almanya'da Nazileri iktidara

---

³¹⁵ Hayek, 392.

³¹⁶ Sternhell / Sznajder / Asheri, 16 – 18.

³¹⁷ Michel, 8 – 10.

³¹⁸ Totaliter terör, üretimi ve kazancı devam ettirmek için gereken ortamı, büyük tacirler, banka ve finans kuruluşları lehine işçi sınıfını baskı altında tutmak için kapitalizme hizmet eden bir araçtı.

³¹⁹ I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın ekonomik durumunun kötü olmasının bir sonucu olarak önemli ölçüde kitlelerin fakirlik çekiyor olması faşist ideolojiyi benimsemelerinde etkili olduğu yadsınamaz.

³²⁰ Faşizmin barbarlığı, putperestliği ve paganizmi destekleyen söylemleri Avrupa'da Hristiyan geleneğe karşı duruş oluşturmuştur.

³²¹ Vicent, 225 – 231; Almaya ve İtalya sanayileşme konusunda geç kalmış ancak sonradan hızlı şekilde kalkınıp güçlü devletler arasında yer almışlardır. Poulantzas, Nicos (1974) Fascism and Dictatorship, 1. Baskı, Verso (Çeviren: İnsel, Ahmet (2004) Faşizm ve Diktatörlük, 1. Baskı, İstanbul, İletişim), 37 – 48.

³²² Poulantzas, 32 – 33.

taşıyan temel gelişme 1929'da yaşanan dünya ekonomik krizidir. Alman demokrasisi ve ekonomisi bu krizle çok zayıflamıştır. Toplum bunalımdan kurtulmak için güçlü söylevleri desteklemeye başlamış ve ılımlı partiler seçmen kaybederken radikal partiler olan Nazilerin ve Komünistlerin partileri, büyük destek toplamışlardır. Bu süreç Ocak 1933'te Hitler'in partisine oyların üçte birini kazandırmış ve Hitler'in başbakan olarak atanmasının yolunu açmıştır³²³.

Faşizmler farklı toplumlarda, toplumun kendi kültürel özellikleri nedeniyle farklı nitelikler barındırmışlardır. Bu yönüyle milliyetçilik ile ilişkili algılansa da “*Faşizm eşittir milliyetçiliktir!*” denemez. Ancak faşizm milliyetçi ideolojik yapıların taşıyıcısı ve ulus devletin güçlenmesinin aracı olması yönüyle, milliyetçiliği içinde sadece bir unsur olarak barındırır³²⁴. Faşizmin içindeki milliyetçilik unsuru farklı yoğunlukta olabilmektedir. İtalyan Faşizminde milliyetçilik ırkçılık boyutunda değilken, Alman faşizminde milliyetçilik biyolojik determinizmi temel almış ve ‘Nasyonal Sosyalizm’i (Nazizm’i) oluşturmuştur. Nazizm ise Yahudi karşıtı ‘ırkçılık’ fikrini benimsemiştir³²⁵.

Komünizme yakın veya faşizme yakın sosyalistlerin, ekonomik açıdan temelde liberal ideolojiye karşı oldukları nokta ‘serbest rekabet’ anlayışıdır ve ortak savundukları değer ‘güdümlü iktisat’tır³²⁶. Teorik olarak faşizm sanayi toplumunun gerilimlerini aşmayı amaçlarken patronların, işçilerin ve devletin temsilcilerinin eşit biçimde yer aldığı iş birliği organizasyonlarını sağlayan korporasyonları barındırmayı hedefler. Böylece devlet üretim planını yönetebilecek ve iş anlaşmalarında aracı rol oynayacaktır. Ancak uygulamada durum böyle olmamış ve sendikalar ortadan kaldırılarak mülk sahipleri lehine toplumsal dengesizlik güvence altına alınmıştır³²⁷. Sosyalist teorideki hedeflerin tersine, kapitalizmin neden olmasından yakınılan sonuçların bizzat sosyalist yönetim tarafından ortaya çıkarılması, bu sistemin inanılabilirliğini ve kitleler üzerindeki etkisini zayıflatmıştır.

Devlet ise totaliter rejimle ve genellikle bir ‘şef’ ile idare edilir ki, şefin “*her zaman haklı olmuş ve her zaman haklı olacak*” olduğu kabul edilir. Faşist ideoloji liderin konumundan büyük güç alır. Liderin doğruluğuna mutlak inanılan fikirleri kitlelere ideolojik aygıtlarla aktarılır. İnsanlar liderin söylediği en olmadık şeylere bile içinde bulundukları koşullar nedeniyle önce

---

³²³Roskin, 207.

³²⁴Breuer, Stefan (2012) Nationalismus und Faschismus: Frankreich, Italien und Deutschland im Vergleich, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, wbg Academic (Çeviren: Dikmen, Canan (2017) Milliyetçilikler ve Faşizmler, İstanbul, İletişim), 11.

³²⁵Sternhell / Sznajder / Asheri, 16.

³²⁶Hayek, 407 – 408.

³²⁷Michel, 11.

inanır sonra da bunların başından beri yanlış olduğunu kabul etmek istemezler. Çünkü kitlelerin gözü onlardaki saflık ve kinizmle boyanmıştır. Parti üyeleri liderin sözlerine inanmazlar ancak, liderin kitleleri etkileyebileme gücünün peşinden giderler ve bu güçle liderin etrafında kalırlar³²⁸.

Totalitarizmin henüz iktidarı kontrolü altına almadan önce (devletin aygıtlarının tam kontrolünü eline almadan önce) propoganda ile (düşünce ve ifade özgürlüğü kapsamında) kitleleri ikna etmeye çalışırken, siyasi iktidarı tümüyle ele aldıktan sonra (devletin tüm aygıtlarında kontrolü sağladıktan sonra) ideoloji aşılama sürecine geçer³²⁹. Devletin cebri aygıtlarını sonuna kadar kullanmayı makul kılan faşist ideoloji devletin iktidar gücünün aşırı yoğunlaşmasını beraberinde getirir.

Devlet iktidarının aşırı yoğunlaşması toplumun kolaylıkla, devletin ideolojik ve baskı aygıtlarıyla baskı altına alınmasını sağlar. Totaliter rejimin faşist ideolojiyi yaymakta kullandığı bu baskının bir yönü toplumu kontrol etmeye bir yönü de toplumu topyekün siyasallaştırmaya yöneliktir³³⁰. Bu açıdan açık şekilde otoriter rejimlerden ayrılan faşizmin amacı insanın iç dünyasını/doğasını değiştirmektir³³¹.

IV. KÜLTÜR – İDEOLOJİ İLİŞKİSİ: KARŞILAŞTIRMA ÖLÇÜTLERİ

Kültür unsurlarının hiçbirisi tek başına siyasi değildir. Bu unsurlar egemenlikle ilgili oldukları ölçüde veya iktidarlara karşı toplumsal bir tepkinin konusunu oluşturdukları zaman siyasal bir nitelik kazanırlar³³². Siyasi nitelik kazandıkları anda da ideolojilerin etki alanına girerler. Bu yaklaşımın sağladığı tersten çıkarım bize ideolojilerin, siyasallaşan kültür unsurlarını etkilediğini gösterir. İdeolojilerin anlatıldığı kısımda da belirtildiği üzere kültürler ideolojileri etkilerken ideolojiler de kültürleri (bazen insan doğasını dahi değiştirmeyi deneyecek ölçüde) şekillendirmişlerdir. Daha önce de değinildiği üzere ortaya çıktığı dönemden itibaren modern devletin bireyi şekillendirme çabası modern hukukun içkin ideolojik değerleri bağlamında hayat bulmuştur.

---

³²⁸ **Arendt, Hannah** (1979) *The Origins of Totalitarianism*, 6. Baskı, (Basım Yeri Belirtilmemiş) Houghton Mifflin Harcourt Publishing (Çeviren: Serin, İsmail (2018) *Totalitarizmin Kaynakları* – 3, 3. Baskı, İstanbul, İletişim), 158 – 160.

³²⁹ **Arendt**, 93 – 94.

³³⁰ **Linz, Juan** (2000) *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Lynne Renner Publisher (Çeviren: Özbudun, Ergun (2012) *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, 3. Baskı, Ankara, Liberte), s. 37; **Poulantzas**, 349 – 357.

³³¹ **Arendt**, 280.

³³² Atılın, 160.

Tezde devletin ideolojik aygıtı olarak Türk Anayasalarının toplumsal kültür üzerindeki etkisi saptanırken siyasal alanın toplumsal yaşamla kesiştiği alanlardan literatürde üzerinde en çok tartışılan hususlar incelenmiştir. Tercih edilen inceleme alanları, resmi ideoloji, dil, din, vatandaşlık, siyasi haklar ve ödevler olarak saptanmıştır. Egemen gücün hegemonyasını devam ettirebilmek üzere ideolojik aygıt olarak tasarladığı anayasanın toplum ve siyasal yaşam üzerindeki etkileri bu alanlar üzerinden ele alınacaktır.

A. Resmi İdeoloji

Resmi ideolojinin bir tanımı *“bir ideoloji, ülkenin seçkin-yönetici kadrosunun inançlarına ve dünya görüşüne uygun oluşmuşsa ve devlet eliyle ve zorlayıcı metotlarla topluma kabul ettirmeye çalışılırsa, işte bu resmi ideolojidir”* şeklindedir³³³. Resmi ideoloji, toplumun değer ve önceliklerinden ziyade iktidar sahiplerinin değer ve önceliklerini gözetmesi ve devlet eliyle zorla kabul ettirmeye çalışılması bakımından devletin cebri aygıtı olma yönüyle anayasalara yüklenen ideolojik misyonu ifade eder.

Egemen sınıf kitleleri siyasal olarak yönlendirecek egemen bir ideoloji üretmediğinde veya toplumda var olan ideolojik değerleri toplumdan ayırmak istediğinde doğacak boşluğu zorlama ve yapay biçimde doldurmak için ‘resmi ideoloji’ üretir. Hukuk, resmi ideolojinin topluma kabul ettirilmesinde iki yönlü etkiye sahiptir. Bunlardan ilki, topluma cebir yoluyla resmi ideolojinin dayatılması iken ikincisi egemen sınıfın kitlelerde doğal yolla (kendiliğinden) yayamadığı ideolojik düşüncelere muhalif olan kesimlerin, toplumda gerçek karşılığı olan siyasal/ideolojik fikirlerine karşı, resmi ideolojinin kendisini korumasının sağlanmasıdır³³⁴.

Resmi ideoloji, güdümlü toplum fikrine hizmet eder. Güdümlü toplum anlayışında toplum bir organizasyon gibi görülür ve böyle algılandığı için de belli bir amaç doğrultusunda sevk edilmesi için insanlara önceden belirlenen roller tayin edilir. ‘Güdümlü toplum’ anlayışına karşı çıkanlarsa toplumun bir irade tarafında kurgulanarak ortaya çıkarılan bir örgüt olduğu fikrine katılmazlar. Onlara göre toplum kendiliğinden oluşan bir düzendir. Toplumun içinde örgütler bulunsun da toplumun kendisi bir örgüt kabul edilemez³³⁵.

³³³ Aydın, Hüseyin (2017) Atatürk’ün Usul ve Felsefesinden Cumhuriyet’in Resmi İdeolojisine, Antalya, Akdeniz Üniversitesi Matbaası, 276.

³³⁴ Başkaya, Fikret (2015) Avrupa Merkezçilik Resmi İdeoloji Bilim ve Sosyalizm, 5. Baskı, İstanbul, Öteki, 43.

³³⁵ Erdoğan, Mustafa (2000) Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji, 2. Baskı, Ankara, Liberte, 20 – 21.

Toplumsal kültüre has değerler ve anlamlarla, resmi ideolojinin değerleri ve anlamları çatıştığında toplum yeni bir arayışa girer ve/veya tepki gösterir³³⁶. Resmi ideolojinin temel amacı, bir toplumsal mühendislik programı olarak, bireylerin zihniyetlerini, ve dolaylı olarak tüm hayatlarını düzenlemektir. Resmi ideoloji siyasi iktidarların devlet aracılığıyla bireylerin dış dünyaları kadar duygusal ve psikolojik dünyalarını şekillendirerek kendine uygun vatandaş oluşturma çabasının ideolojik şeklidir³³⁷. Bu açıdan resmi ideoloji bir yönüyle kültürün bilişsel boyutunu adeta baştan düzenleyerek diğer bir yönüyle de biyo-iktidar aracı olarak makbul vatandaşların üretimi amacını taşır ve kurguladığı doğruları yaymaya ve güvence altına almaya çalışır.

Modern dönemde ulus devlet, oluşumunu tamamlamak ve egemenliğini daim kılmak özlemi ile kendi ulusunu inşa etme çabasına girişmiştir³³⁸. Bu nedenle ulus devletler imparatorluklardan farklı olarak (teknolojinin ve bürokrasinin sağladığı kolaylıkla) toplumların ve bireylerin kültürlerindeki değerleri dönüştüren bir ideolojik aygıt yapısına bürünmüşlerdir. Ulus devlet, halkının kimliğini biçimlendirmeye çalışırken toplumların ve bireylerin buna karşı siyasal birlikler oluşturmalarıyla çatışmalar doğmuş ve bu çatışmalar yeni kültürel ufuklar oluşturmuştur³³⁹.

Egemen gücün modern devlet öncesinde dini, modern devlet sonrasında ise ideolojileri topluma kabul ettirerek meşruiyet devşirmek için kullandığı mitoslardan, kültlerden ve törenlerden³⁴⁰; resmi ideolojinin topluma yerleştirilmesi sürecinde de yararlanılmış, resmi ideolojinin değerleri özellikle törenlerle, marşlarla ve benzeri sembollerle topluma aktarılmıştır. Kültürün bilişsel boyutunu şekillendirmeye yönelik bu çabalar, törenlere katılımın, marşların okunmasının zorunlu kılınması gibi yöntemlerle kültürün normatif boyutuyla da desteklenmiştir. Bunların nihai amacı resmi ideolojinin devlet aygıtlarıyla topluma aktarımının, duygusal ve psikolojik yönden resmi sembollerle perçinlenmesidir³⁴¹. Resmi ideolojinin değerleri kültürün bilişsel boyutunda yer alır hale geldiğinde ise artık kendi kendini üreten ve kişinin kimliğini şekillendiren bir işlev kazanır ki egemen gücün bireyler için nihai olarak hedefi de budur.

---

³³⁶Aydın, 279 – 280.

³³⁷Şan, Mustafa Kemal ‘Modernlik ve Postmodernlik Yolunda İdeolojilerin Dönüşümü’: Çağan, Kenan (Editör) (2008) İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Hece, 87.

³³⁸Bağlı / Özensel, 11.

³³⁹Habermas, Jürgen (1997) Die Einbeziehung des Anderen – Studien zur Politischen Theorie, 2. Baskı, Frankfurt, Suhrkamp (Çeviren: Aka, İlknur (2015) “Öteki” Olmak “Öteki” İle Yaşamak, 8. Baskı, İstanbul, YKY Yayınları), 53.

³⁴⁰Özbudun, Sibel (1997) Ayinden Törene, İstanbul, Anahtar, 61.

³⁴¹Köktürk, Milay (2014) Kültür ve Sembol Bir Cassirer İncelemesi, 1. Baskı, İstanbul, Aktif Düşünce, 55 – 62.

Resmi ideolojinin uygulanması konusunda önemli bir örnek Türkiye’dir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucu resmi ideolojisi olan Kemalizm, devletin kuruluş evresinde önce siyasi daha sonra hukuki alanda hayat bulmuştur³⁴². Devletin kuruluşundan sonra da varlığını ordunun ve bürokratik elitlerin tutumlarını meşrulaştırma işleviyle sürdürmüş olan³⁴³ Kemalizm, belirli ilkeler çerçevesinde şekillenen ancak sistemli olmayan, ideolojik olarak sıg, yöntemsel olarak pragmatik, asli öğelerini milliyetçiliğin ve medeniyetçiliğin oluşturduğu bir ideolojidir³⁴⁴. Modern Türkiye’nin kuruluşu sürecinde fiili olarak hep uygulamada olsa da 1937 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Kemalizm unsurlarıyla (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık ilkelerinin) anayasayı devletin resmi ideolojik aygıtı haline getirmiştir.

B. Dil

Dil ulus devletlerin meşruiyet temelini oluşturan millet anlayışının asli unsurları arasında yer aldığı için devletlerin siyasal birlikleri ve geleceklerini korumak amacıyla kontrol etmek istedikleri ideolojik araçlardan biri olmuştur. Bu nedenle de tezde ideolojik araç olarak anayasa ile toplumsal kültür ilişkisinde karşılaştırma unsurları arasında sayılmıştır.

Yapısalcı analizde dil ve kültür ilişkisi bütüncül perspektiften değerlendirilirken, dilin toplumsal grupların dünya görüşünü ve yaşam tarzını anlatan bir referans kaynağı olduğu ileri sürülmüştür³⁴⁵. Dilin toplumların tüm yaşam tarzını yansıtması onun sadece konuşmada kullandığımız sözcüklerden ibaret olmamasından, insanın her tür dışı vurum biçimini kapsamamasından kaynaklanmaktadır³⁴⁶. Toplumda madde ve kavram olarak ne varsa hepsi dilde yer bulur ve dil vasıtasıyla gelecek nesillere aktarılır³⁴⁷.

Bir toplumun kendine has duyuş, düşünüş ve davranış özelliklerinin bir bütünü olan kültürün bir nesilden ötekine iletilip varlığını koruması için dilden daha elzem ve güvenilir bir

---

³⁴² Kemalizm: cumhuriyetçilik, laiklik, halkçılık, milliyetçilik, devletçilik, inkılapçılık olarak altı ilke çerçevesinde şekillendirilmiş bir ideolojidir. Demokrasinin bu ilkelerin dışında tutulmuş olması resmi ideolojinin dayatmacı yönünü görünür kılmaktadır.

³⁴³ **Bayram, Ahmet Kemal** ‘Türkiye’de Askeri Darbeler, Kemalizm ve Demokrasi’: Dursun, Davud (Editör) (2001) Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi, 1. Baskı, İstanbul, Şehir, 208.

³⁴⁴ **Belge, Murat** ‘Sunuş’: Bora, Tanıl / Gültekinil Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 15.

³⁴⁵ **Katarı, Asker** (2016) Kültür, Farklılık ve İletişim, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 158 – 159.

³⁴⁶ Taylor, 53.

³⁴⁷ **Güvenç, Bozkurt** (1996) İnsan ve Kültür, İstanbul, Remzi; **Kaplan, Mehmet** (1992) Kültür ve Dil, İstanbul, Dergah, 30 – 34.

vasıta yoktur. Bir halkın kendi dilini kullanmayı bırakıp, başka bir dil kullanmaya başlaması durumunda sonradan kazandığı dilin yazı ve konuşma sisteminde olmayan ancak ana dilinde mevcut olan bazı yapı, deyim, tonlama ve ritim özelliklerini koruduğu görülmüştür. Bu yönüyle dilin kelimelerden daha zor kaybolan bir yönünün olduğu tespit edilmiştir³⁴⁸. Dile bireysel açıdan bakıldığında insan beyninde davranışları yönlendiren merkezle dil arasında sıkı bir ilişki bulunduğu saptanmıştır. Bu kapsamda çevremizle ilişkilerimizin kuruluşu, örgütlenme ve yönetimle ilgili özelliklerimizle dili kullanışımız arasında da çok sıkı bağlar olduğu göz ardı edilemez³⁴⁹.

Dil, insanların zihinsel dünyalarına veri akışını sağlayan temel araçtır. Toplumların zihin dünyalarını yönlendirerek kültürlerini değiştirmek için, onların dillerini değiştirmek oldukça işlevsel bir yöntemdir³⁵⁰. Benzer bir kültür kaybı dil değişmeden, dildeki kavram içeriklerinin değişmesinde de yaşanır. Bir kültürün kavramlarının anlamları, başka bir kültürün kavramlarının anlamları ile doldurulmaya başlandığında, yeni anlam içerikleri yüklenen dil tamamen değişmese de kavramsal anlamlarını aldığı kültürel yapıya zamanla kaçınılmaz olarak benzer³⁵¹. Kavramların anlamlarını değiştirmek yoluyla toplumu dönüştürme (modernleştirme sürecinde), Türkiye gibi ülkelerde yerel kültürün dışlanmadan tahrif olmasına neden olmuştur³⁵².

İnsanoğlunun kavimler halinde yaşadığı dönemlerden itibaren her kavim kendi dilini oluşturmuş ve bunun sonucu olarak da diller kavimlerin (bugünkü anlamı ile milletlerin) adları ile anılmaya başlanmıştır³⁵³. Ulus devletin oluşumu sırasında toplumlar bir millet oluşturduklarını bu nedenle bağımsız bir devlete sahip olma haklarının olduğunu ortak dil unsurundan büyük ölçüde yararlanarak ileri sürmüşlerdir. Siyasal açıdan dil sadece kültür ve sanatın değil, milli ve vatani duygu ve düşüncelerin de kaynağı, menşei ve taşıyıcısı konumunda olmuştur³⁵⁴. Kendi ulusunu oluşturmaya çalışan devletlerin dili politika aracı haline getirmelerinin temel nedeni budur³⁵⁵. Nitekim İtalya, Fransa ve Almanya gibi ulus devletler kuruldukları zamanda ülkelerinde var olan farklı dilleri zamanla ortadan kaldırmış, özgür ve tek bir millet olabilmek adına tek bir dil

---

³⁴⁸Eliot, Thomas Stearns (1949) Notes Towards Definition of Culture, 1. Baskı, New York, Brace and Company, (Çeviren: Kantarcıoğlu, Sevim (1981) Kültür Üzerine Düşünceler, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları), 52 – 55.

³⁴⁹**Onan, Bilgener** (2010) ‘Beynin Bilişsel İşlevleri Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Ana Dili Eğitime Yansımaları’ Türklük Bilimi Araştırmaları, C: Belirtilmemiş, S: 27, s. 521 – 561, 550.

³⁵⁰**Başkaya, 16; Demir, Ramazan** (2017) Joker Kavramlar, 1. Baskı, İstanbul, Metropol, 13 – 18.

³⁵¹Konuya ilişkin detaylı bilgi için bkz. Demir, tüm kitap.

³⁵²**Kaya, Emir** (2016) Hukuk Zihniyeti, 1. Baskı, Ankara, Adalet, s. 233.

³⁵³**Erol, Kemal** (2018) ‘Dil Millet İlişkisi Bağlamında Türkçeyi Bilgiden Bilince Konu Edinen Şiirler’ Türkbilig, C: Belirtilmemiş, S: 36, s. 103 – 120, 104.

³⁵⁴**Erol, 106.**

³⁵⁵**Karakaş** (2000), 21 – 32.

konuşulmasını teşvik etmişlerdir³⁵⁶. Fransa halen açık biçimde Fransız dili konusunda azınlıklara asimilasyon politikası uygulamaktadır³⁵⁷.

Devletler anayasalarında resmi dil, eğitim dili gibi konularda düzenlemeler yaparak hem üniter yapıyı topluma benimsetmeye çalışırlar hem de toplumsal yapıya doğrudan müdahale ederler. Anayasaları devletin ideolojik aygıtları haline getiren bu tür düzenlemeler, modern ulus devletlerin politik varlıklarının devamı için hegemonik güç alanlarını koruma çabalarının bir sonucudur. Ulus devlet çatısı altında yaşayan farklı etnik ve kültürel yapıların ana dillerini resmi iş ve işlemlerde kullanma ve ana dilde eğitim alma talepleri, ulus devlet politikalarıyla çatıştığından ve politik çözüm arayışları doğmuştur. Uluslararası belgelerle azınlık hakları kapsamında, ana dil eğitimi ve ana dilde eğitimle yargı mercilerince yapılan resmi işlemler konularında modern ulus devletler sorumlu kılınmaya başlanmıştır³⁵⁸.

Gerek kültürel hakların korunması gerektiği düşüncesinin kamuoyunda yaygınlaşması gerekse devletlerin imzaladıkları uluslararası insan hakları belgeleri ulus devletleri, farklı dillerde resmi işlem yapmak isteyen vatandaşlar için alternatif çözüm yolları üretmeye sevk etmiştir. Avrupa ülkelerinde toplumda farklı kültürden olan kişilerin ana dillerini kullanmalarına ilişkin farklı politikalar yürütülmektedir. Örneğin Hollanda, Norveç ve Danimarka’da ana dili eğitimi kaldırılmışken, İngiltere’de ana dili eğitimi almak isteyen toplulukların bu sorunu yerel yönetimlerle çözmeleri gerekmektedir. İsveç’te ana dili eğitimi sorumluluğu eğitimle ilgilenen mercilerde iken, Almanya (bazı eyaletleri hariç), Avusturya, Fransa, İsviçre, Lüksemburg ve Belçika’da ana dili eğitimi, göçmenleri gönderen ülkelerin sorumluluğunda kabul edilmektedir³⁵⁹.

³⁵⁶Coşkun, Vahap / Derince Şerif / Uçarlar Nesrin (2010) Dil Yarası, 1. Baskı, Diyarbakır, Disa, 12 – 13.

³⁵⁷Yağmur, Kutlay (2010) ‘Batı Avrupa’da Uygulanan Dil Politikaları Kapsamında Türkçe Öğretiminin Değerlendirilmesi’, Bilig Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 55, s. 221 – 242, 223.

³⁵⁸ Örneğin Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 20 Aralık 1993 tarihli 47/135 sayılı Kararı ile ilan ettiği BM Ulusal veya Etnik, Dinsel veya Dilsel Azınlıkların Korunmasına Dair Bildiri, 1. ve 4. maddelerinde Devletlere toplumdaki azınlıkların ana dillerini öğrenmelerini ve ana dillerinde eğitim almalarını sağlamak için tedbirler alma yükümlülüğü getirmiştir. <<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/716b2--Ulusal-veya-Etnik,-Dinsel-veya-Dilsel-Azinliklara-Mensup-Olan-Kisilerin-Haklarina-Dair-Bildiri.pdf>> s. e. t. 23.10.2019; **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi** madde 6/3-e: *Mahkemede kullanılan dili anlamadığı veya konuşamadığı takdirde bir tercümanın yardımından ücretsiz olarak yararlanmak*” hükmüne yer verilmiştir. Böylece kişilerin ana illerinde yargılama sürecine katılabilmeleri adil yargılama şartlarından biri haline getirilmiştir.

³⁵⁹Yağmur, 222 – 223.

C. Din-Kültür İlişkisi ve Laiklik

Dinler insanların yaşamlarını anlamlandırmalarında ve şekillendirmelerinde etkili asli unsurlardan biri olarak insanların hayattaki tavır alışlarını belirlemede önemli rol oynarlar. Bu yönleriyle modern dönem sonrasında ideolojilerle³⁶⁰ ve kültürle derin bağları olmuştur³⁶¹. Bireyler ve toplumlar gündelik hayatlarında olduğu kadar siyasi tutumlarında da farkında olarak ya da olmayarak pek çok kez dini kimliklerinin yönlendirmeleri ile hareket ederler³⁶². Dinlerin toplumsal yapılarda kalıcı değişiklikler oluşturduğu da gözlemlenmiştir. Bazı dinler dünya üzerinde etnik kökene ilişkin sınırları kaldırma amacına hizmet ederken³⁶³ bazı etnik gruplar dindar cemaatler haline gelmişlerdir. Ermeniler, Yahudiler, Monofiziz Habeşliler ve Mısır'ın Araplar tarafından fethinden önce Kıptiler etnik kökene dayalı kimlik sahiplerinin bir dini kimliği benimsemelerine örnek verilebilir. Tersine de tarihte rastlanmıştır. Dini bir cemaati oluşturan topluluğun belli bir etnik kimliğe büründüğüne etno-dinsel bir topluluk olan Dürziler'de şahit olunmuştur³⁶⁴.

Modernleşme sonrasında din kültür ilişkilerine farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri dinin kültürün bir unsuru olduğunu ileri sürmüş ve dinlerin toplumların ahlaki ve duygusal yönünü oluşturmada etkili olduğunu belirtmişlerdir³⁶⁵. Dini, kültür kadar kapsamlı sayan ve dinin kültürün bir alt unsuru olamayacağını iddia eden diğer görüşe göre ise kültür, dinin vücut bulmuş şeklidir ve her toplumun benimsediği din, onun kültürünü oluşturur³⁶⁶. Nitekim XVI. yüzyılda Avrupa'da dini fonksiyonlar arasında farklılaşma bir dini bölünme noktasına geldiğinden mezhep sayısında artış görülmüş ve bu durum Avrupa kültüründe bölünme olarak nitelendirilmiştir³⁶⁷.

Din - kültür ilişkisine dair yaklaşım, din - devlet ilişkisine yaklaşım konusunda belirleyici olmaktadır. Din ve kültürün birbiri ile örtüştüğünü ileri süren görüş, 'laikliği' devletlerin dinleri kontrol altına almak ve dinlerin devlet çıkarı ile çelişen kısımlarını budamak için kullandıkları bir kavram olarak nitelemiştir. Çünkü din kültürle eş iken onun kültürün belirli kısımları ile ilgili olduğunu iddia eden devletin bu kısımları kamusal alan dışına çıkarmakta haklı gerekçesi olduğu

³⁶⁰Mardin, Şerif (2015a) Din ve İdeoloji, 23. Baskı, İstanbul, İletişim, 31 – 36.

³⁶¹Eliot, 23.

³⁶²Çapcıoğlu, İhsan (2008) 'Küreselleşme, Kültür ve Din' Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, C: 49, S: 2, s. 153 – 183, 157.

³⁶³Üstel, Füsun (1999) Yurttaşlık ve Demokrasi, 1. Baskı, Ankara, Dost, 54.

³⁶⁴Dürziler, uğradıkları baskılar sonucu Lübnan Dağına kaçmışlar ve liderleri Baha'al Din'in ölümünden sonra cemaate dışardan insanların kabul edilmesini yasaklamışlardır böylece geçen zaman içinde 'etno- dinsel' bir topluluğa dönüşmüşlerdir. Smith, 21 – 22.

³⁶⁵Eliot, 19 – 21.

³⁶⁶Cangızbay, Kadir (2002) Çok-hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi, 1. Baskı, Ankara, Liberte, s. 69.

³⁶⁷Eliot, 20.

düşünülmekte ve o kısmı kamusal alanın dışına çıkarılabilir hale gelmektedir³⁶⁸. Dini kültürün bir unsuru sayan yaklaşım, devletlerin dini olan alanla, dini olmayan alanı ayrıştırmasını ve dini olan alanı kamusal alanın dışına çıkarmasını olağan görür ve laikliği bu ayrıştırmanın tekniği olarak kabul eder³⁶⁹.

Din aydınlanma sonrasında eleştirilerin odağında yer alırken Hristiyanlığın kilise tarafından yorumlanması, bütün dinlere genellemiş ve din ile insan aklı birbirlerine zıt konumlandırılmıştır. Önce Rönesans ve Reformla Avrupa’da dinin eleştirilmesine kapı açılmış sonra Aydınlanma felsefi ile din reddedilip yerine insanın yegane rehberi olarak akıl koyulmuştur³⁷⁰. Aydınlanma çağı sonrasında din insanların dünyevi yaşamlarından uzaklaştırılıp salt iç dünyalarına hapsedilmeye çalışılsa da³⁷¹ pek çok toplumda din siyasal yaşamda etkin unsurlardan bir tanesi olmayı sürdürmüştür³⁷². Modern dönemde, dinin etki alanı daraltılmak için önemli çaba sarf edilmiş pozitivism, evrim teorisi, sekülerizm, laisizm³⁷³, Karl Marx’ın materyalist felsefesi³⁷⁴ ve çağdaşlık gibi ideolojik kavramlar kendilerini kutsallaştırırken, din modası geçmiş bir kavram gibi yansıtılmaya çalışılmıştır.

Avrupa’da kurumsal anlamda dinin toplumsal yaşamdan soyutlanması büyük ölçüde gerçekleşmişse de inanç anlamında dinin toplumdan koparılması mümkün olmamıştır. İnsanları inançlarından vazgeçirmek mümkün olmayınca da “*din gündelik hayatımıza müdahil olmaya başladığı anda ondan vazgeçmenin zamanı gelmiştir*” anlayışı topluma pek de sezdirilmeden yerleştirilmiştir³⁷⁵. Ayrıca burjuva sınıfın önderliğinde yeni hegemonya aracı olan kültür emperyalizmiyle insanlar tek tipleşirken, ‘din’ yerine ‘rasyonalizm’ merkezli bir yaşam tarzı oluşturulmuş³⁷⁶ dünya kültüründeki yeni dönüşümde dine biçilen rol ‘seküler yaşam tarzı’ çerçevesinde şekillenir olmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen post modern dönemde tekrar dinin önemli ölçüde hesaba katılması gereken bir siyasi güç haline geldiği görülmüştür³⁷⁷.

---

³⁶⁸Cangızbay, 75 – 80.

³⁶⁹Ulusoy, Ali (Yıl Belirtilmemiş) ‘Fransız ve Türk Laiklik Anlayışlarının Karşılaştırılması’ <http://www.libertedownload.com/ldt/din%20hurriyeti/Ali_Ulusoy.pdf> s. e. t. 25.10. 2019, s. 238.

³⁷⁰Kar, Sait (2014) ‘Din, Aydınlanma ve Eleştirisi’ Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 42, s. 173 – 192, 177 – 178.

³⁷¹Eagleton (2011), 15.

³⁷²Roskin, 13.

³⁷³ Laisizm: laikliğin felsefi yönüdür ki anlamı din karşıtı öğretilerdir. Bkz. Erdoğan (2000), 7.

³⁷⁴Güven, Mustafa (2012) ‘Kültürün Bir Unsuru Olarak Din’ Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, C: 1, S: 1, s. 933 – 948, tüm makale.

³⁷⁵Eagleton (2011), 15.

³⁷⁶Uğur, Aydın ‘Kültür, Kültürel Kimlik ve Kültürel Haklar’: Karamani, Arzu (Editör) (2004) Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi Yayınları.

³⁷⁷Eagleton (2011), 18.

Avrupa’da aydınlanma sürecinin ürettiği laiklik ve sekülerizm³⁷⁸ farklı ülkelerde farklı şekillerde uygulanmıştır. Fransa dışındaki Avrupa ülkeleri, din ve vicdan hürriyeti ve bunun objektif sınırlarını, din devlet ilişkilerini düzenlemeyi yeterli görmüşler ve dinin kamusal alanda var olmasını tehdit saymamışlardır. Fransa ise dinin kamusal alanda varlığını toplum ve devlet düzenine karşı bir tehdit kabul etmiş ve din ve vicdan hürriyetinin yanı sıra laiklik ilkesini de benimseyerek dini olanı kamusal alanın tamamen dışına çıkarmıştır. Katolik Kilisesi’nin Fransa’da siyasal etkinliğini devretmek istememesi ve Avrupa devletlerinin kalkınmasına Fransa’nın yetişememesinin, Kilise’nin bu tutumuna bağlanması laiklik ilkesinin sisteme eklenmesinin siyasal nedeni olarak gösterilmiştir³⁷⁹. Aydınlanma ve Fransız devrimi bir yönüyle dini olana ve dini değerlere (Katolik Kilisesi’nin değerlerine) bir başkaldırı niteliği taşımış ve dini unsurların kamusal alanda yer bulması, tüm bunların siyasal açıdan reddini simgelediği algısı oluşturulmuştur. Benzer bir uygulama Türkiye’de de uzun müddet varlık göstermiştir.

Türkiye toplumunun modernleştirilmesi sürecinde, kültürünün omurgasını oluşturan dini değerlerin yerine ideolojik değerler yerleştirilmeye çalışılırken Fransa benzeri bir laiklik anlayışı kullanılmış³⁸⁰ ve dini sembol olarak nitelenen her şey kamusal alanın dışına çıkarılmıştır. Toplumsal kültürde dini olan şeylerin yerine modernizmle Batıda benimsenin değerlerin koyulmaya çalışılması süreci Kemalist ideoloji bağlamında devletin ideolojik ve cebri aygıtlarıyla yürütülmüştür.

D. Siyasi Haklar ve Vatandaşlık

Ulus devlet anlayışının ortaya çıkmasıyla egemenliğin felsefi temeli değişmiş, kralın Tanrısal hakkının yerini halkın/ulusun Tanrısal hakkı almış ve bir topluluk ulus olarak ortaya çıktığı anda hukuken ulusun tüm bireylerinin kendiliğinden egemenlik hakkıyla donatıldığı kabul edilmiştir³⁸¹. Böylece en üst kural koyucu olan egemen gücün siyasi ve hukuki varlığı halkın temsiline dayanarak meşruiyet kazanırken³⁸², bireyler siyasi hak ve ödevlerle donatılmışlardır.

³⁷⁸İmga, Orçun (2010) Amerika’da Din ve Devlet, 1. Baskı, Ankara, Liberte, 32 – 33.

³⁷⁹Ulusoy, 239 – 240.

³⁸⁰Karahanoğulları, Onur (2017) ‘III. Cumhuriyet’te Din Kamu Hizmetinin Kaldırılması, Laiklik’ Siyasal Bilgiler Dergisi, C: 72, S: 4, s. 849 – 913, 855.

³⁸¹Duguit, Leon ‘Egemenlik ve Özgürlük’: Akal, Cemal Bali (Editör) (2011) Devlet Kuramı, 3. Baskı, Ankara, Dost, 380 – 391.

³⁸²Kelsen, Hans ‘Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği’: Akal, Cemal Bali (Editör) (2011) Devlet Kuramı, 3. Baskı, Ankara, Dost, 439.

Siyasal hakların gelişimi süreci Yeni Çağ'da anayasacılık hareketinin gelişimi ile paralel ilerlemiştir. İngiltere'de Krallığın yanında iki kanatlı parlamento varlık kazanırken, Avrupa'da, ABD'de ve Rusya'da siyasi iktidarın kontrolü tamamen parlamentolara bırakılmıştır³⁸³. Demokratik rejimler dünya genelinde yaygınlaşırken, bireyler açısından devlet yönetimine katılmayı ve siyasi iktidarı denetlemeyi mümkün kılan aktif statü haklarının tanınması asli olarak anayasalarla sağlanmıştır. Demokratik düzenlere hukuki dayanak sağlayan bu durum³⁸⁴ aynı zamanda anayasaların toplumdaki hangi grupların siyasi iktidar üzerinde etkili olabileceğini belirlemesi konusunda etkin olmasını da beraberinde getirmiştir. Siyasal haklar toplumdaki tüm gruplara hemen eşit olarak verilmemiş ve vatandaşlık ilk zamanlarda siyasal katılım hakkını kapsamamıştır. Önce erkeklere, toprak sahiplerine, belirli bir düzeyin üzerinde geliri olanlara verilen seçme ve seçilme hakları zamanla belirli bir yaştan üzerinde olan tüm vatandaşlara tanınmaya başlamış ve vatandaşlığın kapsamında sayılır olmuştur³⁸⁵.

Genel oy ilkesi zamanla anayasalarla ve seçim yasaları ile benimsenmiş olsa da anayasal/yasal düzenlemelerle veya bu normlardaki düzenlemelerin yorumlanışları ile bazı gruplar siyasi haklarından mahrum bırakılmışlardır. Bu durum dışarıda tutulan grubun düşünce ve değerlerinin iktidara yansımaları önlemiş ve siyasi iktidarda etkili olacak hegemonyanın ilgili grubun ideolojik tercihlerine kapalı olmasına neden olmuştur. İdeolojik içerikli anayasalar, içerdikleri ideolojileri eleştiren siyasi partileri siyasal arenanın dışına çıkarma aracı olarak kullanılmıştır. Benzer şekilde ideolojik içerikli vatandaşlık tanımına yer veren anayasalar, içerdikleri ideolojik değerlerin dışında kimlikleri benimsemiş olan bireyleri ötekileştirmiştir.

Günümüzde siyasal katılımın asli unsurlarından olan ve toplumsal grupların siyasi iktidara aday olmasını sağlayan siyasi partilerin, siyasal haklar bakımından değerlendirilmesi gerekir. Siyasi partilerin kurulmasının, onlara üye olunmasının engellenmesi³⁸⁶ ve siyasi partilerin kapatılması yoluyla bu partilerin toplumsal tabanlarının seçim süreçlerinin dışına çıkarılmalarına neden olur. Bu durum dolaylı olarak siyasal düşüncelerin ve toplumsal taleplerin meşru siyasal arenanın dışına çıkarılması sonucunu doğurur³⁸⁷. Toplumu yönlendirmek isteyen kişi ve gruplar

³⁸³ **Eroğul, Cem** (1991) Devlet Yönetimine Katılma Hakkı, 1. Baskı, Ankara, İmge, 25 – 31.

³⁸⁴ **Günalp, Haldun** (2018) Laiklik, Vatandaşlık, Demokrasi Türkiye'nin Siyasal Kültürü Üzerine Çalışmalar, 1. Baskı, İstanbul, Metis, 147.

³⁸⁵ **Marshall Thomas – Bottomore Tom** (1987) Citizenship and Social Classes, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Pluto Press (Çeviren: Kaya, Ayhan (2000) Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, 1. Baskı, İstanbul, Gündoğan), 29 – 30.

³⁸⁶ Kast edilen -bazı meslek mensuplarının siyasi partilere üyeliklerinin yasaklanmasında olduğu gibi- yasal düzenlemelerle ve meşru gerekçelerle getirilen sınırlamalar değildir.

³⁸⁷ Siyasi Parti kurma örgütlenme özgürlüğü kapsamındadır ve örgütlenme özgürlüğü de ifade hürriyetinin bir yansımasıdır. AİHM de siyasi partilere ilişkin kararlarında konuyu düşünceyi açıklama özgürlüğünün tezahür

siyasi iktidarı ellerine almak için ve siyasi iktidarı kaybetmemek için yaptıkları hukuki düzenlemelerle ve Anayasa Mahkemelerinin siyasi parti kapatma davalarındaki yorumlarıyla, kendi dünya görüşünden olmayan kesimleri siyaset arenasının dışında tutabilmektedirler. Böylece anayasal düzenlemeler ve mahkeme kararları siyasi sistem içindeki farklı grupların meşru iktidar yarışındaki konum ve güçlerini belirleyerek, siyasal ve sosyolojik yapı üzerinde etkili olmakta ve siyasal arenanın ideolojik değerler çerçevesinde dizayn edilmesine neden olmaktadır.

Önce siyasal daha sonra toplumsal yapının devlet eliyle hukuk aracılığıyla dizayn edilmesinde kullanılan önemli diğer bir siyasal hak da vatandaşlıktır. Bir yönüyle toplumdaki bireylere ortak bir kimlik dayatan vatandaşlık diğer yönüyle de modern dönemin dayanışma zeminini oluşturan bir kavram olmuştur³⁸⁸. Ortaya çıkma sürecinde vatandaşlık siyaset felsefesi açısından önemli bir ikilemi aşma işlevini yerine getirmiştir. Bu ikilem modernizmin bir taraftan bireyi ön plana çıkarma diğer taraftan da sosyal bir bütünlük olarak milletleri oluşturma ikilemidir³⁸⁹. Vatandaşlık bu ikilemi bireyi millet unsurunun parçası kılmakla, millet menfaati içinde birey menfaatini eritmekle³⁹⁰ ve farklı bireyleri tektipleştirici bir kimlikle ortak bir çerçeveye dahil etmekle aşmıştır. Bireylerin kişisel kimliklerindeki farklılıkların ortak kimlikle (vatandaşlığın içerdiği kimlikle) çatıştığı hususlar gerilimler oluşturmuş olsa da hem ulus devletler hem de liberal siyaset teorisi açısından vatandaşlığın birleştiriciliğinin işlevselliği çatışmalara rağmen vatandaşlık kavramının benimsenmesini sağlamıştır³⁹¹.

Vatandaş, ahlaki bir yargı içeren, erdemliliği kanıtlanmış sadık, vefalı, seçme ve seçilmeye layık, özetle özgür ve rasyonel devletin esas üyesidir. Vatandaşlığın yüklendiği bu anlamsal içerik zaman zaman bireylerin farklı kimlikleri ile çatıştığı gibi zaman zaman da militanlığa varan tutumlara ulaşmıştır. Vatandaşlık ulus devlet elinde güvenlik kaygısı ve korkuları denetme anlayışıyla şekillenmiş ve güç ve otorite dağılımında etkili olmuştur³⁹². Bu bağlamda vatandaşlık bağının iki tür ilişki getirdiğini söylemek yanlış olmaz. Bunlardan birincisi bireylerin devlete aidiyetine ilişkin olan siyasal ilişkidir. İkincisi ise bireylerin, devleti oluşturan ulusun tümüne dair

---

şekillerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bkz. **Gözübüyük, Şeref / Gölcüklü Feyyaz** (2009) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, 1. Baskı, Ankara, Turhan, 367.

³⁸⁸**Günalp**, 149.

³⁸⁹**Üstel** (1999), 51.

³⁹⁰ Rousseau'nun birey iradesini milletin iradesinin içinde erittiği ve bireyin çoğunluk iradesine uyarak özgürleşeceği teorisi vatandaşlık anlayışının da felsefi temelini oluşturmaktadır.

³⁹¹**Üstel** (1999), 81.

³⁹²**Füsun** (1999), 53.

bir aidiyet hissi taşımalarını sağlayan psikolojik ilişkidir³⁹³. Modern ulus devlet ideolojik aygıtları ile vatandaşlığa ilişkin siyasal ve psikolojik ilişkileri daim kılmaya çalışır ki kendi ekonomik üstünlüğünü kalıcı kılan siyasal sisteme bireyler kendi rızaları ile itaat etsinler. Sınıf çatışmasını merkezine alan söz konusu Marksist yaklaşım liberal yaklaşımın vatandaşlık anlayışına yöneltilen bir eleştiriden hareket ederek geliştirilmiştir.

Liberal yaklaşımın vatandaşlık anlayışına göre ise modern devlet, kendi düzenine tabi olan insanlarla arasında ‘vatandaşlık bağı’ ile ilişki kurarken, yönetilenleri kul olmaktan çıkarıp hak sahibi birer birey kılar³⁹⁴. Vatandaşlık temel hakların gelişim çizgisiyle paralel bir kavramsal dönüşüm geçirmiş ve günümüz anlayışında oldukça kapsayıcı bir noktaya evrilmiştir. Vatandaşlık siyasal katılım, askerlik, idari birimlerde görev alabilme, vergi verme ve devletin kurallarına uygun davranma hak ve yükümlülüklerini beraberinde getiren sivil, siyasal ve sosyal vatandaşlık türlerinin tamamının özelliklerini yansıtır hale gelmiştir³⁹⁵.

Tüm bu anlatılanlar çerçevesinde devletin yönetim gücünü ele alacak kişileri belirleme potansiyelini etkileyen siyasal haklar ve bireylerin kimliklerini etkileyen vatandaşlık, anayasalardaki düzenlenme şekilleri açısından anayasaların ideolojik araçlar olmalarında önem taşıdıkları için tezde ele alınan unsurlar olmuşlardır.

---

³⁹³Çarkoğlu, Ali / Kalaycıoğlu Ersin (Yıl Belirtilmemiş) ‘Türkiye’de ve Dünya’da Vatandaşlık’ <<http://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2015/12/T%C3%BCrkiyede-ve-Dunyada-Vatandaslik-2014-1.pdf>> s. e. t. 16.08.2017.

³⁹⁴ Medeni yurttaşlık olarak da nitelenen bu vatandaşlık anlayışı, bireylere düşünce, ifade ve inanç özgürlüğü, mülkiyet ve adalet haklarının tanınmasını sağlamıştır. **Marshall, Thomas** (1950) *Citizenship and Social Class*, 1. Baskı, Cambridge, Cambridge University Press, s. 10.

³⁹⁵**Marshall / Bottomore**, 22 – 37.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN TÜRK DEVLETİ'NİN KÜLTÜR İNŞASI:

1921 – 1924 ANAYASALARI

I. OSMANLI'DA MODERNLEŞME, ANAYASACILIK ve KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM HAREKETLERİ

Her ne kadar aynı toplum üzerinde iktidar kurmuş olsalar da Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti birbirinden farklı rejime sahiptirler. Biri diğerinin ardılı olması itibarıyla aralarında bir süreklilikten mi yoksa bir kopuştan mı bahsedilebileceği tartışılmalıdır. Kemalist görüş Türkiye Devleti'nin, Osmanlı Devleti'nden mutlak bir kopuşla modern bir yapı olarak inşa edildiğini ileri sürerken, muhafazakar görüş Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemlerindeki reformlarının Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından devam ettirildiğini savunmuştur³⁹⁶. Her iki yaklaşımın da bir ölçüde haklılık payı olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin kurumsal ve kültürel yapısı açısından konuya bakıldığında bazı unsurlarda kopuş söz konusu olmakla birlikte bazı unsurlarda süreklilik söz konusu olduğu görülür. Kopuş yaşanan temel unsurlardan birisi bireylerin kimlik algılarıdır. Osmanlı Devleti'nin bireyleri kimliksel nitelendirmesi '*din*' merkezli iken; Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu resmi ideolojisi olan Kemalizm, bireysel kimliği '*Türklük*' merkezinde milliyetçi ideolojiye dayandırarak şekillendirmiştir³⁹⁷. Diğer bir önemli kopuş Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısındaki Saltanat ve Hilafet kurumlarının Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından tamamen ortadan kaldırılmasında yaşanmıştır.

Süreklilikten bahsedilebilecek alanlarsa özellikle Osmanlı Devleti'nin toplumsal modernleşme çabalarını yürüttüğü dönemde oluşmuş olan bazı yüksek yargı organları (Yargıtay, Danıştay, Sayıştay), kolluk (zabıta teşkilatı), bazı kamu hizmet birimleri (İtfaiye Teşkilatı, Deniz Hatları İşletmesi), bazı sivil ve askeri okullar (Siyasal Bilgiler Fakültesi, Mekteb-i Mülkiye, İstanbul Üniversitesi Harp Akademileri) gibi kurumlardır³⁹⁸. Osmanlı İmparatorluğu'nun modern eğitim kurumlarında yetişen asker ve sivil memurlar Cumhuriyet

³⁹⁶İki görüşün detaylı iddiaları için bkz. **Bora, Tanıl** (2017) Cereyanlar, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 213.

³⁹⁷**Bora**, 21.

³⁹⁸**Alkan, Mehmet** 'Giriş': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002a) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 20.

dönemi bürokrat kadrolarını oluşturmuştur³⁹⁹. Ayrıca toplum parlamento ve seçim pratiklerine Osmanlı Devleti'nden aşınadır⁴⁰⁰.

Klasik dönem olarak da nitelenen⁴⁰¹ 18. yüzyıla kadar olan dönemde Batılı devletler karşısında Osmanlı Devleti zihinsel ve kurumsal olarak daha gelişmiş durumdadır. Avrupa'da mezhep savaşları ile yıkım ve katliamlar yaşanırken Osmanlı Devleti farklı kimliklere bugünkü anlamıyla çokkültürlülük politikalarından daha ileri düzeyde yaşama alanı tanımıştır. Azınlıklar Osmanlı Devleti'nin otoritesini tehdit etmedikleri sürece kendi kimliklerini koruyabilmişler ve kendi değerlerine uygun yaşayabilmişlerdir. Modern devlet açısından egemenlik anlayışını tehdit olarak değerlendirilebilecek denli geniş bir hoşgörü ile hareket edilmesi sonucu azınlıkların aile hukuku, borçlar hukuku, ticaret hukuku ve miras hukuku gibi konulardaki uyuşmazlıklarında kendi dinlerinin kuralları geçerli olmuştur. Bu geniş hoşgörü hem Osmanlı Devleti'nin İslam dinini benimsemiş bir devlet olmasının sonucu⁴⁰² hem de imparatorluk olması bakımından egemenlik anlayışını modern devletten farklı yapılandırmış olmasının sonucudur⁴⁰³.

Geleneksel döneminde Osmanlı Devleti, merkezi yönetim yapısıyla⁴⁰⁴ Balkanlar üzerindeki hakimiyeti aracılığıyla Avrupa'yı etkilemiştir. Balkanlardaki toprakları sıkı devlet kontrolü ve denetimi altında tutması, daimi merkezi askeri yapılanması olan yeni çeri ocağı ve piyasa üzerinde devlet kontrolünün varlığı Osmanlı Devleti'nin merkezi sistemini güçlendiren

---

³⁹⁹Çolak, 87.

⁴⁰⁰1876 Kanun-i Esasi ile birlikte Meclis-i Umumi kurulmuştur. Meclisi Umumi'nin içinde Meclis-i Mebusan isimli ülke genelinden seçilen temsilcilerin katılımıyla kurulan temsili nitelikte bir meclis vardır. Bkz. **Gözler, Kemal** (2018) Türk Anayasa Hukuku, 14. Baskı, Bursa, Ekin, 16 – 17.

⁴⁰¹Osmanlı Devleti, iki önemli döneme ayrılarak incelenmektedir. İlk dönem, 'klasik dönem (nizam – ı kadim)'; ikinci dönem 'yenileşme dönemi (nizam-ı cedid)' olarak nitelenir. Klasik dönem 11. yüzyıldan 18. yüzyıl sonlarına kadar olan süreci kapsar. Bu yedi yüzyıllık dönem 'oluşma – olgunlaşma – esnekliği kaybetme' şeklinde üç alt dönemden oluşur. Yenileşme dönemi ise: 1774 yılında Rusya'ya karşı yenilen Osmanlı'nın KüçükKaynarca anlaşmasını imzalanmasıyla (askeri alandaki yenilgilerin kalıcı hale geldiğinin açıkça görülür olmasıyla), sistem içi yenilenmenin kaçınılmaz hale geldiğinin anlaşılması sonucu, 1790 yılından; Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulduğu yıl kabul edilen 1923'e kadar olan dönem kabul edilir. Bkz. **Tabakoğlu, Ahmet** 'Osmanlı İktimai Yapısının Ana Hatları': Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 2. Baskı, Bursa, Dora, 22.

⁴⁰²**Doğan, İlyas** (2014) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ankara, Astana, 24 – 27.

⁴⁰³Geleneksel dönem devletlerinde hukuk birliği sadece kralların/padişahların koyduğu kurallara uymak hususunda söz konusu iken, modern dönem devletlerinde ülkenin tamamında uygulanacak tek hukukun devletin koyduğu hukuk olması onun egemenlik nişanlarından kabul edilir. Bkz. **Aybudak, Utku** (2017) 'Modern Devlet Bağlamında Ortaya Çıkan Egemenlik Kavramı ve egemenliğin Dönüşümü' Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C: 10, S: 54, s. 226 – 237, 232.

⁴⁰⁴**Kafadar, Cemal** (2018) İki Cihan Aresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, 1. Baskı, İstanbul, Metis, 278 – 279.

unsurlar olmuştur⁴⁰⁵. Özellikle merkezi gücü ve ortaya çıkışının fetihlere dayanması itibarıyla Osmanlı Devleti bazı yabancı yazarlar tarafından despotik yönetim kategorisinde değerlendirilmiştir⁴⁰⁶. Bu değerlendirmenin pek çok açıdan yanlış olduğu açıktır. Osmanlı hükümdarları akla, mantığa dayanan ve Kur'an-ı Kerim'e aykırı olmayacak araştırma ve geliştirmelere izin vermişler ve dönemlerinin dünya üzerindeki yaygın meşruiyet anlayışlarına uygun şekilde yönetim hakkını ellerinde tutmuşlardır⁴⁰⁷.

Osmanlı Devleti'nde ticaretin devletin kontrolü ve denetimi altında olmasının iktisadi nedeni, yetersiz üretim nedeniyle tüketicinin daha yüksek fiyatlar ödemesine, aşırı üretim nedeniyle de zanaatkarların düşük fiyatlar yüzünden haksızlığa uğramasına engel olmaktır. Toplum tarafından hem tüketicinin hem de üreticinin yararına görülen bu anlayışa binaen Osmanlı Devleti'nin ticaret üzerindeki kontrolü olumlu karşılanmıştır⁴⁰⁸. Zaman içinde özellikle kapitülasyonlarla kalıcı şekilde güç kaybeden Osmanlı Devleti ticaret alanındaki üstünlüğünü, gayrimüslim yabancıların tüm Osmanlı topraklarında serbestçe dolaşp ticaret yapmasıyla⁴⁰⁹, Avrupa'da yükselen burjuvazi ile işbirliği içinde çalışan gayrimüslimlere ve yabancı tüccar topluluklarına kaptırmıştır. Neticede yabancı konsoloslar, kendilerinin himayelerindeki yabancı tacirlerin işlerini yürütmek için Osmanlı içinde etkin konuma gelmişler ve ülkedeki bürokratik işleyişe kolaylıkla müdahale edebilmeye başlamışlardır⁴¹⁰. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliye ve uzak mesafe ticaret alanlarındaki üstünlüğünü de bankerlere ve mültezimlere kaptırmış⁴¹¹ böylece ülkenin mali yapısı ve buna bağlı olarak siyasal yönetimi üzerinde merkezin kontrolü büyük ölçüde zayıflamıştır.

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu süreç gerek iç gerekse dış egemenlik konusunda eski gücünde olamamasına yol açmıştır. Türk toplumuna zihinsel ve kurumsal yapıların aktarımı Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl sonrasında eski gücünde olmadığına fark edilmesiyle başlamış ve Osmanlı dönemi modernleşme süreci, iç dinamiklerin sürekli dış dinamikler tarafından şekillendirilmeye çalışılmasıyla baskı altında ilerlemiştir⁴¹². Bu dönemde Batılı devletler, Batı

---

⁴⁰⁵ **İnalçık, Halil / Quataert Donald** (Editörler) *An Economic and Social history of the Ottoman Empire* (Çeviren: Berktaş, Halil (2000) Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, Eren), 50, 90.

⁴⁰⁶ Montesquieu ve Ezop gibi tanınmış yazarlar da bu yanlış değerlendirmeyi yapanlar arasındadır.

⁴⁰⁷ **Thornton, Thomas** (2015) *Being and Place Among the Tlingit* (Culture, Place and Nature), 1. Baskı, Washington, University of Washington Press, (Çeviren: Ertürk, Ercan (2015) Osmanlı'da Ticaret, Toplum, Din, Yönetim (1793 – 1807), 1. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları), 119 – 121.

⁴⁰⁸ **İnalçık / Quataert**, 90.

⁴⁰⁹ **age.**, 240.

⁴¹⁰ **age.**, 243 - 249.

⁴¹¹ **age.**, 263.

⁴¹² Yabancı Devletlerin ülkeye müdahaleleri özellikle hukuk aracılığıyla siyasal sistem üzerinde kalıcı olacak şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Islahat fermanı bunun en açık delilidir. Ferman İngiliz ve Fransız büyük elçileri

dışı toplumların modernleşme süreçlerini kendi politikaları ile şekillendirme çabasında olmuşlardır. Batı, üretim ve teknoloji alanlarındaki ilerlemesi ile Doğu karşısında önemli bir avantaj elde etmiş olmasının verdiği güçle Doğu toplumlarını tamamen kendi kontrolü altına almak istemiş ve Doğulu güçleri kendi yöneticileri ile içeriden kuşatmıştır. Doğu devletlerinin içinde Batı yanlısı düşünce akımları ve bunu savunan kesimler oluşturulmuş ve bu kesimlerin iktidara gelmeleri sağlanmıştır⁴¹³.

Osmanlı modernleşme süreci de Batı'nın bu politikasından ari kalamamıştır. Temelde toprak bütünlüğünü koruma amacıyla 'savunmaya yönelik' bir modernleşme süreci olarak nitelenebilecek olan⁴¹⁴ bu süreç iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama, özellikle Avrupa ülkelerinde eğitim almış genç elitlerin (seçkinlerin) modernleşmesi; ikinci aşama ise ülkenin kurtuluşunu, güçlenmesini eski ihtişamına kavuşmasını, Avrupalı devletlerin birebir örnek alınmasında gören elitlerin, toplumu modernleştirmesi oluşturmuştur⁴¹⁵. Bu sürecin ikinci aşamasında devletin ideolojik ve cebri aygıtı olarak hukuk, topluma rağmen meşruiyet devşirmede önemli bir araç olarak işlev görmüştür.

Geleneksel döneminde Osmanlı yönetim yapısının meşru otoritesinin devamı bakımından gerek kentsel gerekse kırsal yerleşim yerlerinde dinsel ve kültürel özellikler taşıyan tasavvufi örgütlenmeler (tekke ve zaviyeler) toplumu şekillendiren ve eğiten yapılar olmuşlardır. Tasavvuf, Osmanlı döneminde sadece mistik bir ihtiyacın tatmini ve basit bir tercih konusu olmanın ötesinde bir hayat tarzını yansıtan sosyal bir vakıdır⁴¹⁶. Tasavvufi oluşumlar, Osmanlı Devleti'nin heterojen yapısı içinde toplumda hem denetim işlevi hem de eğitim işlevi üstlenmişlerdir⁴¹⁷. Ben ile toplum arasındaki ilişkide bireyselleşmeyi olumsuz etkilememişlerdir⁴¹⁸. Modernleşme girişimleri öncesinde toplumsal kültür kodları ile devletin siyasal sisteminin uyumlu olması sonucu Osmanlı toplumsal yapısı Osmanlı yönetim sistemiyle uyumlu olmuştur.

---

ve Osmanlı'dan görevlendirilen iki devlet adamı tarafından hazırlanmış ve Padişah tarafından ilan edilmiştir. Hazırlık safhasında bir meşveret meclisinden geçmemiş olası bazı devlet adamlarınca eleştirilmiştir. **Berkes, Niyazi** (2017) Türkiye'de Çağdaşlaşma, 25. Baskı, İstanbul, YKY Yayınları, 217.

⁴¹³**Bayram, Kaçmazoğlu** (2012a) Türk Sosyolojisinde Temalar:3 Doğu – Batı Çatışması,1. Baskı, İstanbul, Doğu Kitapevi, 49.

⁴¹⁴**Göle, Nilüfer** (1998) Mühendisler ve İdeoloji, 1. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 64 – 65.

⁴¹⁵**Vatandaş, Celalettin** 'Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi': Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 2. Baskı, Bursa, Dora, 77.

⁴¹⁶**Zürcher, Eric Jan** (2004) Turkey, A Modern History, 4. Baskı, London, Tauris & Co. (Çeviren: Saner, Yasemin (2017) Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, 34. Baskı, İstanbul, İletişim), 30.

⁴¹⁷**Ocak, Yaşar Ahmet** (2016) Yeni Çağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi, 3. Baskı, İstanbul, Kitap, 98 – 141.

⁴¹⁸**Kafadar, Cemal** (2012) Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, 3. Baskı, İstanbul, Metis, 70 - 71.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için bir taraftan merkezi iktidarın otoritesini kurabildiği sınırların daraldığı⁴¹⁹ diğer taraftan da ileride toplumsal yapıda dönüşüm gerçekleştirecek nesillerin dünyalarında Batılı zihniyet temellerinin atıldığı bir dönem olmuştur. Öncelikle askeri konularda Batı'daki gelişmeyi yakalamak için askeri öğrenciler Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerine eğitim için gönderilmiş ilerleyen zamanlarda Osmanlı coğrafyasında Batılı anlayışa uygun eğitim veren okullar açılmıştır⁴²⁰. Avrupa'ya eğitim almak için gönderilen ve Osmanlı'nın sivil ve askeri elitlerini oluşturmuş olan gençler aldıkları eğitimle modernleşen ve laikleşen Avrupa'nın düşünce dünyasından etkilenmişler ve bilimsel materyalizmi benimseyerek pozitivist değerleri içselleştirmişlerdir⁴²¹. Bu gençler hem Osmanlı'nın son dönemini hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve ilk dönemlerini şekillendirmişlerdir.

Osmanlı'nın son dönemleri modernleşme çabaları ile geçmiştir. Osmanlı'nın nasıl bir modernleşme süreci izleyeceği tartışmalı olmuştur. Bir grup aydın Batıya ilerlemenin modernizmle gelmiş olmasından hareketle Osmanlı modernleşmesinin Batı'daki modernizmin ürettiği toplumsal, kültürel ve zihinsel yapının içselleştirilmesiyle mümkün olabileceği düşüncesinden hareket etmiş⁴²² ve topyekün modernleşmeyi savunmuşken⁴²³ diğer bir grup aydınsa kısmi modernleşmeyi savunmuştur⁴²⁴. Kısmi modernleşmeciler Batı'dan sadece bilim ve teknik alanındaki bilgilerin alınması gerektiğini toplumsal kültür ve değerlerin korunması gerektiğini savunmuşlardır⁴²⁵. Modernleşmenin nasıl yapılması gerektiği tartışmaları özellikle

---

⁴¹⁹19. Yüzyılda Osmanlı Padişahlarının egemenliği fiilen daralmıştı, merkezi otorite karşında bazı iktidar odakları ortaya çıkmıştı. Bazı ülkeler bağımsız (Yunanistan) ya da yarı bağımsız (Eflak, Boğdan, Sırbistan), bazı geniş bölgeler ise Babıali yönetimine sözde bağımlı görünüyorlardı (Girit, Trablus, Arabistan); aslında iktidarı isyankar Paşalar (Girit'te Mehmet Ali), yabancı devletler (Güney Akdeniz'de Fransızlar) ya da yerel güçler (Arabistan gibi) kontrol ediyorlardı. Dicle ile Fırat kıyılarındaki halklar az bağlılık gösteriyorlar; Karadeniz ve Bosna'da ise yerel ayan kontrolü elinde tutuyordu. Yerel temsile dayanan organlar kurulmuştu ve bunlar merkezi otoritenin iktidarını dengeler hale gelmişlerdi. Bkz. **Tanör, Bülent** (2017) Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, 29. Baskı, İstanbul, YKY Yayınları, 72.

⁴²⁰ II. Mahmut döneminde ilk kez bir grup öğrenci Avrupa'ya eğitim almak için gönderilir amaç yapılan reformları sürdürecektir kadrolar oluşturmaktı. İlerleyen zamanlarda II. Mahmut ilk kez laik nitelikli rüşdiye okullarını kurmuştur. Bu okullarda Kur'an eğitimi ve geleneksel eğitim veren ilk okul mezunu erkek çocuklar eğitim almışlardır. **Zürcher**, 74, 100.

⁴²¹**Türkdoğan, Orhan** (2007) Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri, 1. Baskı, İstanbul, Kum, 448.

⁴²²**Subaşı, Necdet** 'Cumhuriyet'ten Günümüze Dinsel Modernleşme ve Dini Yapıların Değişimi': Sunar, Lütfi, (Editör) (2016) Türkiye'de Toplumsal Değişim, Ankara, Nobel, 280.

⁴²³Topyekün batılılaşmayı savunan Tanzimat dönemi aydını ülkesinin içinde bulunduğu sorunlara karşı, gerçekçi derinlemesine ve bütünlükçü analiz yapamadıkları ve ayrıca köklerinden koptukları, havai bir tavırla budalaca bir batı hayranlığının peşine takıldıkları konusunda eleştirilmişlerdir. Bkz. Karaca, İsmail 'İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçek Değeri': Bora, Tanıl / Gültekinil (Editörler) (2005) Murat Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 39.

⁴²⁴ Kısmi modernleşmeyi savunanlardan önde gelen isimlerden bazıları Namık Kemal, Ahmet Mithat, Ziya Gökalp'tir. Topyekün modernleşmecilerden önde gelen isimlerse Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Abdullah Cevdet ve Mustafa Kemal'dir.

⁴²⁵**Çiğdem, Ahmet** 'Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon': Bora, Tanıl / Gültekin Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul, İletişim Yayınları, 73.

meşrutiyetin ilanından sonra yoğunlaşmıştır. Cumhuriyet dönemi yönetici kadroları topyekün modernleşme yöntemini benimseyip uygulamışlardır⁴²⁶.

Osmanlı'nın yenileşme dönemi olarak da nitelenen Tanzimat döneminden sonra eğitim sisteminde ciddi değişiklikler yapılmaya başlanmış ve II. Selim döneminden sonra ilim sahasında ilgi doğudan batıya kaymıştır. Avrupa'daki eğitim sisteminin model alınması ve eğitim teşkilatında, buna uygun okulların yaygınlaşması sonucu dini paradigmanın eğitim alanındaki işlevi azalmıştır⁴²⁷. Toplumda iki farklı anlayışla eğitim veren kurumların bulunması toplumun zihniyet kodlarının dini anlayışa uygun ve pozitivist zihniyete uygun olmak üzere⁴²⁸ iki farklı paradigma çerçevesinde şekillenmesine neden olmuştur⁴²⁹. Avrupa'da modern dönem sonrasında eğitim alanından dinin dışlanması benzer bir uygulama Osmanlı Devleti'nde de başlamış⁴³⁰ ve Batılı anlayışa uygun eğitim vermesi için açılan ve çoğunlukla bürokrat yetiştiren askeri okulların ders müfredatlarındaki din dersleri kaldırılmıştır⁴³¹. Zihinler eğitimle şekillenirken liberalizmin değerleri adım adım dini değerler karşısında alan kazanmaya başlamış ve Osmanlı Devleti'nde Batılı anlayışla eğitilen ve idari görevler üstlenen önemli bir kesim, mutlak monarşinin meşruiyet zemini ile çatışan düşüncelere sahip olmuştur⁴³². Bu çatışma özellikle egemenlik hakkının sahibinin halk olduğu ve bu hakkı bireylerin temsilcilerinden oluşan meclislerin kullanması gerektiği düşüncesinin kabulünden kaynaklanmıştır⁴³³. Eğitimle toplumsal zihniyetin bilişsel boyutunun liberal değerler ve pozitivist paradigmaya uygun şekillendirilmesi, ilerleyen dönemlerde genç bürokratların yönetim sistemini ve iktidar anlayışını modern hukuk devleti bağlamında şekillendirmek istemelerine ve mutlak monarşi ile yönetilen devletin geleneksel meşruiyet referansını kabul etmemelerine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Batıya meyiletmesi ile birlikte modern fikirlerle karşı karşıya gelmesi Türk - İslam kimliği ile rasyonalizmin etkileşim içine girmesine neden olmuş bu durum toplumda laikleştirici akım (radikaller) ve İslami eğilimli akım (muhafazakarlar) olarak iki

---

⁴²⁶ **Vatandaş**, 73 – 76; **Tanör** (2017), 322.

⁴²⁷ **Doğan, Recai** (1997) 'Osmanlı Eğitim Kurumları ve eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili' Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 37, S: 1, s. 407 – 442, 434.

⁴²⁸ **Şimşek, Selçuk** (2012a) 'Türkiye Eğitim Sisteminin Yapısal Özellikleri Bağlamında 1980 Sonrasında Türkiye'de Eğitim ve İktidar İlişkileri' (Yüksek Lisans) Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 49 – 50.

⁴²⁹ **Doğan**, 438.

⁴³⁰ **Age.**, 432.

⁴³¹ **Age.**, 432.

⁴³² **İnal, Kemal** (2008) Eğitim ve İdeoloji, 1. Baskı, İstanbul, Kaldeon, 49.

⁴³³ **İnsel, Ahmet** (2009) Türkiye Toplumunun Bunalımı, 1. Baskı, İstanbul, Birikim, 65.

farklı kutup oluşturmıştır⁴³⁴. Radikal laikleştirici akım İttihat ve Terrakki Cemiyetinin başını çektiği akımdır ki, bu cemiyetin kökeni Asker-i Tıbbiye’de yetişen öğrencilere dayanır. Asker-i Tıbbiye’de verilen derslerde biyolojik materyalizm fikri aşılanmış ve bu dersleri alanların pek çoğu yaşamın Allah’ın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlere dayanan bir varoluş biçimi olduğuna inanmışlardır⁴³⁵.

Muhafazakar akımda ise Yeni Osmanlılar grubu ve onun devamı niteliğinde sayılabilecek ancak, onun kadar liberal olmayan ‘İslamcılık’ grubu yer almıştır. Yeni Osmanlılar dünyadaki anayasacılık fikirlerinden etkilenecek anayasal bir meşrutiyet yönetimi kurmayı hedeflemiş reformcu bir harekettir. İslami değerlerle parlamenter sistemi yakın görmüşler ve İslam’a uygun bir meşrutî monarşiyi savunmuşlardır⁴³⁶. Yeni Osmanlıların bu fikirleri Osmanlı Devleti’nde 1876 Anayasası’nın yapılmasında etkili olan fikri özü oluşturmıştır⁴³⁷.

Yeni Osmanlılar hareketi temelde hürriyet istemiş, bunu da Saray ve devlet iktidarlarını sınırlandırmak amacıyla toplumsal meşruiyeti şeriat ilkelerinin reformuyla üretilecek yeni hukuk sistemine dayandırmakla sağlamayı hedeflemişlerdir⁴³⁸. Yeni Osmanlılar, Tanzimat’ın İslam felsefesine dayandırılması gerektiğini ve İslami değerlerin siyasal demokrasiyi de kapsadığını savunmuşlardır. Ayrıca Batı’nın sığ taklitçiliğinden kaçınmak ve geleneksel Osmanlı ve İslam değerlerine yüz çevirmemek gerektiğini ileri sürmüşlerdir⁴³⁹. Bu kapsamda toplumun kültürel kodlarına uygun anayasa hazırlanması gerektiğini ve anayasa metninin başka bir devletin anayasasından olduğu gibi kopyalanmaması (ithal edilmemesi) gerektiğini savunmuşlardır⁴⁴⁰.

Farklı bir kültür dünyası içinde şekillenen ve farklı bir zihniyet dünyasının dışı vurumu olarak ortaya çıkmış olan anayasa hareketinin⁴⁴¹ Osmanlı Devleti’ne olduğu gibi

---

⁴³⁴Findley, 20 - 21.

⁴³⁵Mardin, Şerif (2015b) Türk Modernleşmesi, 24. İstanbul, İletişim, 97 – 98.

⁴³⁶Karatepe, Şükrü (2009) Darbeler Anayasalar ve Modernleşme, 4. Baskı, İstanbul, İz, 176.

⁴³⁷Koçak, Cemil ‘Osmanlı/Türk Siyasi Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet’: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 82.

⁴³⁸İnsel, 68 – 69.

⁴³⁹Zürcher, 108 – 109.

⁴⁴⁰Toplumsal kültürün hukukun oluşturulmasında dikkate alınması gerekliliği hakkında tarihsel hukuk okulunun yaklaşımı önemlidir. Bu yaklaşıma göre “*hukukun özgün yeri halkın ortak bilincidir*” Bkz. Savigny, Friedrich Carl Von, (1831) Of The Vocation Of Our Age For Legislation nad Jurisprudence, 1. Baskı, London, Little wood & Co, (Çeviren: Acar, Ali (2018) Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine, İstanbul, Pinhan), 43.

⁴⁴¹Koçak, 82.

empoze edilmesinin yanlışlığını savunan Yeni Osmanlılar, Müslüman ağırlıklı bir topluma Hristiyan dünyasının değerleri ile yoğrulmuş kurumların olduğu gibi empoze edilmesinin yanlışlığını vurgulamışlardır. Yeni Osmanlılar batılılaşmanın, büyük toplumsal buhranlar yaşanmadan, bireyleri ve toplumu otoriter devletle karşı karşıya getirmeden gerçekleştirilmesi gerektiğini ve bunun da ancak İslam içindeki modernleşme nüvelerinden hareket edilerek gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüşlerdir⁴⁴².

Yeni Osmanlıların bu yaklaşımı toplumun kendi değerleriyle modernleşmesine kapı açmaya yöneliktir. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasal, sosyolojik ve ekonomik koşulları meşrutiyet hareketinin ülkenin kendi iç dinamikleriyle gerçekleşmesinin önünü açmamıştır. Her ne kadar Yeni Osmanlıların fikirleri ile anayasacılık düşüncesi Osmanlı Devleti'nde filizlenmiş olsa da süreç içinde bu fikirden oldukça farklı biçimde hayat bulmuştur⁴⁴³.

Yeni Osmanlıların dağıldığı 1870'lerde İslamcılar ortaya çıkmıştır. Doktrinde muhafazakarlar olarak da sınıflandırılan İslamcılar, Tanzimat ile batı kültürünün ülkeye yerleştirilmeye çalışılmasını ve bu sürecin ahlaktan ve felsefeden uzak olmasını eleştirirken, temel fikirleri, Tanzimat'ın gizlice reddettiği şeriat hükümlerini tekrar etkin kılmak olmuştur. İslamcılara göre Osmanlı, Tanzimat döneminde kendi kültürel benliğini yitirmeye başlamıştır⁴⁴⁴.

Padişahlar ve yönetici elitler (gerek radikal laikleşmeci gerekse muhafazakar elitler) arasında ortaya çıkan zihniyet çatışması ülkede istikrarsız bir ortam oluşturmuştur. Bu istikrarsız ortamda ülke siyasetine yön verme gücü elde eden İttihat ve Terrakki grubu, hem devleti hem de toplumu Batı'nın kurumsal ve zihinsel yapısını benimsemeye sürüklemiştir. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki *'dinin her şeyi kapsayan bir gerçeklik'* olduğu düşüncesi, özellikle Fransa merkezli seküler anlayışın yaygınlaşmaya başlaması ile *'dinin toplum içinde, sınırlı alanda kalması gereken bir olgu'* olduğu fikrine yerini bırakmaya başlamıştır⁴⁴⁵.

Mutlak monarşiden meşrutî monarşiye geçişte önemli rol oynayan Jön Türklerin liderleri eski Osmanlı taşra seçkinlerinin ailelerinden yetişen kişilerden çıkmıştır. Jön Türkleri

---

⁴⁴²İnsel, 69 – 70.

⁴⁴³Mardin, Şerif 'Osmanlı Düşüncesi': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 45 – 46.

⁴⁴⁴Mardin (2015b), 87 – 90.

⁴⁴⁵Findley, 7 – 9.

oluşturan kişiler İmparatorluğun siyasal yaşamının ve geleneklerinin dışında yetişen kişilerdir. Jön Türkler, İttihat ve Terakki Teşkilatı'na katılıp da yönetici konumuna geldiklerinde bu konumlarını korumak için önce ordunun daha sonra alt ve orta tabaka aydınların, küçük bürokratların, bazı subayların ve taşradaki çeşitli ekonomik grupların desteğini almışlardır. Jön Türkler döneminde yıldızı parlayan Türk Milliyetçiliği, İslam'ın manevi ve hukuksal temellerine zarar vermeyen ve antiemperyalist, kapitülasyonları kaldırmayı hedefleyen bir ekonomi politikasını düşünce dünyasının asıl argümanı kılmıştır⁴⁴⁶. Ancak bu çabalar sonuç vermemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik faaliyetlerini yürüten gruplar ve dolayısıyla ekonomik yapı, Avrupa'nın ekonomik – sosyal sisteminin hem gerisinde kalmış hem de ona bağımlı duruma gelmiştir⁴⁴⁷. İmparatorluk hızla kapitalist sistemin kontrolü altına girmeye başlamıştır⁴⁴⁸.

Jön Türklerle birlikte benimsenen Türkçülük, İttihat ve Terakki kadroları arasında hızla yaygınlaşıp Balkan savaşlarının da etkisi ile⁴⁴⁹ Osmanlılık fikri karşısında üstün görülmeye başlanmış ve düşünce dünyasında gelenekselden kopuşa meyil artmıştır. İttihat ve Terakki kadrolarından bir kesim için pozitivist felsefe, İslami düşünceden daha üstün kabul edilmiş; laiklik, çağdaş ve ilerici olmanın ön koşulu olarak görülür hale gelmiştir. Bu algı yaygınlaştıkça Osmanlı Devleti içindeki siyasi düşünceler çağdaşlaşma fikrini barındırdıkları ölçüde laiklik anlayışını da (açık ya da örtülü şekilde) içerir olmuşlardır. İkinci meşrutiyet sonrasında seçkinlerin zihinlerindeki Batıcı Türkçü motifler zenginleşirken laiklik temel sorun haline gelmiş, Arap medeniyetinin ve İslam'ın geri kalmışlığın nedeni olarak görülmesi yaygınlaşmış, laiklikle çağdaşlaşma ve ilerleme arasında bir sebep sonuç ilişkisi kurmuştur. Cumhuriyet kadrolarının zihniyetleri bu düşüncelerle şekillendiğinden, çağdaşlaşma projesinin temeline laikleşme koyulmuştur⁴⁵⁰.

⁴⁴⁶Karpat, Kemal (2015) Türk Siyasi Tarihi, 6. Baskı, İstanbul, Timaş, 15 – 16.

⁴⁴⁷Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde İngiltere, Avrupa devletlerinin ve Amerika'nın ekonomik açıdan korumacı politikalar izlemesi sonucu Afrika ve Asya ülkelerini kendisine Pazar haline getirmeye çalışmıştır. Bu süreçte Osmanlı'nın içine düştüğü zor koşullarda (Rusya'nın toprak talebi karşısında) Osmanlı'ya destek olmak karşılığında Osmanlı Devleti ile serbest ticaret anlaşması imzalamış ve kendi ürünlerinin Osmanlı pazarına (Osmanlı ürünlerinden alınan vergiden bile) düşük vergi ile girmesini sağlarken, Osmanlı'yı ucuz hammadde pazarı haline getirmiştir. Zamanla diğer Avrupa devletleri de Osmanlı Devleti'ni serbest ticaret anlaşması imzalamaya razı etmişler ve sonuçta Osmanlı ekonomisi geri dönülmez biçimde zarar görmüştür. Bkz. Zürcher, 77 – 78; Kaçmazoğlu, Bayram (2013) Türk Sosyoloji Tarihi – I, 3. Baskı, İstanbul, Doğu, 79.

⁴⁴⁸Karpat (2015), 9.

⁴⁴⁹Zürcher, 196; Kaçmazoğlu, Bayram (2018) Türk Sosyoloji Tarihi – III, 2. Baskı, İstanbul, Doğu, 55.

⁴⁵⁰Kadioğlu, Ayşe (1999) Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi, 1. Baskı, İstanbul, Metis, 80 – 81.

A. Hukuki Gelişmeler ve Anayasacılık Hareketleri

Osmanlı Devleti'nin hukuki olarak nasıl niteleneceği ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır⁴⁵¹. Bir yaklaşım Osmanlı Devleti'nin hiçbir zaman İslam ideolojisi gütmeyeceğini ve teokratik bir devlet olmadığını savunur. Bu görüşe göre Osmanlı Devleti rejimi, siyasaca Doğu despotizmi, dince Sünni halifeliği geleneği ile açıklanabilir⁴⁵². '*Doğu Despotizmi*' kavramsal olarak oryantalist paradigmanın bir uzantısı olarak yorumlanmaya müsaittir⁴⁵³.

Bizim de katıldığımız yaklaşım Osmanlı Devleti'ni kaynağı Kur'an-ı Kerim olan Şeriat'ı kabul eden teokratik bir devlet olarak niteler. Çünkü yöneticiler kanun yaparken yapılan kanunun Şer'iata uygun olduğundan emin olmak için dini otoritenin onayını almak zorunda hissetmişlerdir⁴⁵⁴. Bu bağlamda en azından teorik yönetimin meşruiyetini şer'i esaslara uygunluktan aldığı söylenebilir⁴⁵⁵. Buna karşın fiili durumda padişah insiyatifi, örfi hukuk olarak şeriatın yanında uygulama alanı bulmuştur⁴⁵⁶.

19. yüzyıla gelene kadar şer-i hukuk ve örfi hukuk birbirinden farklı sahalarda ama birlikte yürürlük alanı bulmuşlar, 19. yüzyılın değişen koşullarında, var olan kanunların düzenlemediği yeni alanlar bir yandan mevcut kanunların ıslahıyla bir yandan da Avrupa'dan alınan yeni kanunlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Örfi hukuka ayrılan müstakil bir sahanın bulunması Avrupa'dan alınan kanunların hukuk sistemine dahil edilmesini kolaylaştırmıştır⁴⁵⁷.

19. yüzyılda Avrupa ile hızla artan ticari, ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkiler zemininde Avrupa kanunları iç hukuka aktarılmaya başlanmıştır. 1840 yılında Fransız Ceza Kanunu ve İtalyan Ticaret Kanunu tercüme edilmiş ve çok eşliliğin suç sayılmaması, hapis cezalarının sürelerinin azaltılması gibi bazı küçük değişiklikler yapılarak iç hukuka aktarılmışlardır. Bu kanunların laik zihniyete uygun değerler getirmesi, bu anlayışa göre hüküm verecek mahkemelerin kurulması ihtiyacını doğurmuştur⁴⁵⁸. Bu ihtiyaca binaen Osmanlı adli

⁴⁵¹Çaylak, Adem (1998) Osmanlı'da Yöneten Yönetilen İlişkisi: Bir Şerif Mardin Çözümlemesi, 1. Baskı, Ankara, Vadi, 29.

⁴⁵²Berkes, 25 – 28.

⁴⁵³Doğu despotizmi kavramının oryantalistliği ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Çaylak, 29 – 70.

⁴⁵⁴İnalçık, Halil (2000) Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, 1. Baskı, İstanbul, Eren, 39.

⁴⁵⁵Subaşı, Necdet 'Cumhuriyet'ten Günümüze Dinsel Modernleşme ve Dini Yapıların Değişimi': Sunar, Lütfi (Editör) (2016) Türkiye'de Toplumsal Değişim, 3. Baskı, Ankara, Nobel, 283.

⁴⁵⁶Tanzimat Fermanı ile Padişah II. Mahmut, örfi ceza verme yetkisinden vazgeçmiş, açık yargılama yapılmadan ceza verilmeyeceğinin sözünü vermiştir. Mumcu Ahmet / Üçok Coşkun (1993) Türk Hukuk Tarihi, 1. Baskı, Ankara, Savaş, 313.

⁴⁵⁷Acun, Fatma 'Değişme ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları': Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 2. Baskı, Bursa, Dora, 51.

⁴⁵⁸Gözyayın, İhtar 'Türkiye Hukukunun Batılılaşması': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 287 – 288.

dönüşümü başlamıştır. Adli dönüşüm temelinde Osmanlı ticaret mahkemelerinin kurulması, yeni ceza hukuku sistemi ve Mecelle'nin ortaya çıkması olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir⁴⁵⁹.

Bir yandan yerli kanunlara uygun yargılama yapacak mahkemeler '*şer'i mahkemeler*' adıyla varlığını korurken diğer yandan Batılı kanunlara uygun yargılama yapacak olan '*nizamiye mahkemelerinin*' kurulması ülkede ikili hukuk sisteminin oluşmasına neden olmuştur⁴⁶⁰. Şer-i hukuk yanında, laik hukuk anlayışını temel alan Batılı kanunlara uygun örfi hukukun, hukuk sisteminde yer bulmaya başlamasıyla⁴⁶¹ toplumsal yapının normatif boyutu laik değerlere uygun şekillendirilmeye başlamıştır. Böylece zamanla kültürün bilişsel boyutunu değiştiren yahut bilişsel boyut açısından kabul edilebilir görülmesine neden olan alışma süreci normatif yolla yaygınlaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin millet sistemi içinde dini ve kültürel özgürlüklere sahip olan azınlıklar, kültürel kimliklerini korudukları için kendi değerleriyle ortak değerleri paylaşan yabancı devletlerle kolaylıkla yakınlık kurabilmişlerdir⁴⁶². Özellikle Islahat Fermanı ile gelen Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki eşitlik anlayışıyla yabancı devletlerin azınlıklara verdikleri dış desteklerin birleşmesi Osmanlı'daki azınlıkları merkezi otorite karşısında ve Müslüman çoğunluk karşısında ekonomik olarak güçlü hale getirmiştir. Yabancı devletler dış destekle beraber Osmanlı Devleti içindeki azınlıklarda milliyetçilik anlayışını körüklemişler, ekonomik olarak güçlenen azınlıklar bağımsızlık talep etmeye başlamışlardır⁴⁶³.

Osmanlı Devleti gerilemeye başladıktan ve milliyetçilik ideolojisinin etkisiyle parçalanmaya doğru gidildiğinin siyasal sinyalleri görülmeye başladıktan sonra, halkın devlete bağlılığının nasıl korunacağı sorunu siyasal alanın temel sorunu olarak gündeme oturmuştur. Bu soruna çözüm olması için üretilen '*Osmanlıcılık*' fikri devlet idarecileri ve bürokratlar tarafından ön plana çıkarılmış ve yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır⁴⁶⁴. Bu dönemde toplumsal birlikteliğin nasıl korunacağı sorununa üretilen çeşitli çözüm önerilerinden biri olan Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset isimli denemesi oldukça ilgi görmüştür. İlgili denemede Akçura, Osmanlı devletinin halkını bir arada tutmaya yarayacak üç birlik esasını ele almıştır. Birincisi,

---

⁴⁵⁹Mardin (2015b), 212 – 122.

⁴⁶⁰Acun, 51.

⁴⁶¹Findley, 8.

⁴⁶²Gök Almıla, Ayşe (2001) 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar' Türkiye ve Siyaset, C: Belirtilmemiş, S: 3, s. 101 – 108.

⁴⁶³Doğan, İlyas (2014) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 1. Baskı, Ankara, Astana, 85.

⁴⁶⁴Özgün Çakar, Yasemin 'Otoriter Düzenleme Zihniyeti Olarak Anayasacılık': Editörler: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 260.

din ve ırka bağılı olmaksızın, devlete Osmanlı vatandaşlığı ile bağılı olunması fikrini içeren Osmanlıcılıktır ki, Akçura bunun mümkün olmadığını savunur. Çünkü kendisini Osmanlı ulusu hisseden bir halk zümresinin olmadığını ileri sürer. Akçura'ya göre ikincisi İslamcılıktır ki, bunu Panislamizm olarak Abdülhamit Han denemiştir. Ancak Akçura, Müslümanlar arası birliğe Osmanlı içinden destek olsa da diğer Müslüman devletlerle birlik kurulmasını Hristiyan devletlerin engelleyeceklerini ve bunun da başarı şansının düşük olduğunu ileri sürmüştür. Akçura'nın öne sürdüğü üçüncü birlik esası ise Türkçülüktür. Akçura, bu politika için Osmanlıcılıktan daha az iç engel, İslamcılıktan daha az dış engel olduğunu bu nedenle Türkçülük politikasının başarılı olabileceğini savunmuştur⁴⁶⁵.

1876 Anayasası'nda bilinçli şekilde 'Osmanlıcılık' anlayışı tercih edilmiştir. 1876 Anayasası ideoloji-kültür ilişkisi başlığı altında Osmanlıcılık anlayışı detaylı olarak açıklandığından burada Osmanlı Anayasası'na giden sürece yer verilmekle yetinilecektir.

Osmanlı Anayasası'na giden süreç Yeni Osmanlıların anayasacılık konusunda ileri sürdükleri fikirlerin aydınlar arasında tartışılmasıyla başlar. Anayasa fikri tartışılırken padişah III. Selim döneminde (1789 – 1807) Osmanlı'da anayasacılığın fiili temellerinin atıldığı ve ilk anayasa taslağının hazırlandığı görülmüştür⁴⁶⁶. 1797 yılında Osmanlı Devleti'nde yaşayan bir Rum olan Regas Ferrios, Fransa'nın 1793 tarihli Anayasası'ndan ve İnsan Hakları Bildirgesi'nden esinlenerek Osmanlı Devleti için bir anayasa tasarısı hazırlamıştır. 124 maddeden oluşan bu anayasa tasarısında Osmanlı millet sistemine aykırı olan, tüm tebaanın herhangi bir ayırım olmaksızın eşit olması ilkesi yer almıştır⁴⁶⁷. Bu tasarıda Osmanlıcılık ideolojisi ismen olmasa da içerik olarak düzenlenmiştir. Ancak aynı metinde padişah için çok aşağılayıcı ifadelere de yer verildiğinden, tasarı idari birimlerce dikkate alınmadığı gibi Avusturya'ya kaçan Rigas Osmanlı Devleti tarafından geri alınarak idam edilmiştir⁴⁶⁸.

Bu anayasa girişiminden sonra Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan tüm anayasacılık adımları merkezi otorite eliyle yürütülmüştür. Osmanlı anayasacılık hareketinin Avrupa'daki anayasacılık hareketinden farklı bir yönü merkezi otorite tarafından yürütülmesi diğer bir farklı yönü de Osmanlı Devleti'ndeki anayasacılık hareketlerinin ülke bütünlüğünü korumak ve ülkeye Batılı devletlerden yardım almak için tasarlanmış olmalarıdır. Üçüncü bir farklı yönü

⁴⁶⁵Lewis, Bernard (2001) *The Emergence of Modern Turkey*, 3. Baskı, Oxford, Oxford University Press (Çeviren: Kıratlı, Metin (2004) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu), 323 – 325.

⁴⁶⁶**Türkkan, Hakan** (2013) 'Osmanlı Devleti'nde Modern Anayasal Hareketlerin Başlangıcı ve Osmanlı Anayasa Düşüncesine Rigas Ferrios'un Etkisi' *International Journal of History*, C: 5, S: 4, s. 221 – 231, 225.

⁴⁶⁷**Milas, Herkül** (1999) *Yunan Ulusunun Doğuşu*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 263, 266.

⁴⁶⁸**Türkkan**, 225 – 227.

ise anayasacılık hareketini destekleyenlerin burjuvazi değil bürokratlar olmasıdır⁴⁶⁹. Osmanlı modernleşmesindeki ilk anayasa hareketi Padişah ve ayanlar arasında imzalanan Sened-i İttifak (1808) olmuştur. Ayanlar, 17. yüzyılda Osmanlı içinde merkezi iktidarın iç güvenlik ve istikrar konusunda zayıflayan otoritesinin boşluğunu doldurmuş ve Osmanlı uygulamalarına aykırı olarak, toprak üzerinde özel mülkiyet kurmaya başlamışlardır. Böylece Osmanlı toplumunda yeni, zengin ve güçlü bir toplumsal tabaka haline gelen ayanlar⁴⁷⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun taşrasını hanedanla aralarında fiilen paylaşmışlar⁴⁷¹ ve Osmanlı devletinin siyasi otoritesi ilk kez bu kadar zayıflamıştır.

Padişah II. Mahmut'un temel amacı, zayıflayan merkezi devlet gücü karşısında ayanların ayaklanmasını engellemek, onları kontrol altında tutmak ve böylece ülkede reformlar gerçekleştirmek olmuştur. Sened-i İttifak toplumsal açıdan herhangi bir ideolojik dönüşüm getirmediği gibi ideolojik bir zorlama da içermemiştir. Bir anayasal belge olarak Sened-i İttifak'ın tüm amacı çevrenin merkezi otoriteye sadakatini sağlamaktır⁴⁷².

Padişah Abdülmecit zamanında da anayasacılık hareketleri ivme kazanarak devam etmiştir. Sultan Abdülmecit Tanzimatçılar grubunun başı olarak kabul edilen Mustafa Reşit Paşa'yı Sadrazamlığa getirmiştir. Mustafa Reşit Paşa, Padişah'ın, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa karşısında daha güçlü olması gerektiğine, bu gücün de yabancı devletlerden alınacak destekle elde edileceğine Padişah'ı ikna etmiştir. Yabancı devletlerin desteğini sağlamak için onların, Osmanlı içindeki azınlıklar hakkındaki taleplerine uygun olarak hazırlanan Gülhane Hatt-ı Şerifi (Tanzimat Fermanı) 1839'da ilan edilmiştir. Tanzimat dönemini başlatan Tanzimat Fermanı temelde bütün Osmanlı tebaası için kanun önünde eşitlik, askere almada adalet (her bölgeden lüzumu kadar asker alınacağı), iltizam sisteminin yerini alacak düzenli ve mali güce uygun vergi sistemine geçilmesini getirmiş ve tüm tebaanın can, mal ve namusunun güvence altına alındığını tasdik etmiş, müsadere yasağı getirilmiştir⁴⁷³.

---

⁴⁶⁹Berkes, 309 – 311.

⁴⁷⁰Tabakoğlu, 32.

⁴⁷¹Tanör (2017), 42.

⁴⁷²Sened-i İttifakla ayanlar, Padişah'ın otoritesini tanıdıklarını, asker ve vergi toplama konusunda devlete yardım edeceklerini, merkezi devlete karşı ayaklanmaların bastırılmasına yardım edeceklerini ve başkentteki ayaklanmaları re'sen bastırabileceklerini taahhüt etmişlerdir. Padişah ise merkezi devletten ayanlara karşı haksız yaptırımda bulunulmayacağını, ayanların toprağa bağlı imtiyazlarını korumayı ve yetkisini kötüye kullanan sadrazamları engellemeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca yoksulların ve reayanın vergi ve asayiş hususlarında haksızlıklara karşı korunacağı da Padişah'ın taahhütleri arasında yer almıştır. Bkz. Kili, Suna / Gözübüyük Şeref (2006) Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri, 3. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 31 – 33.

⁴⁷³Kili / Gözübüyük, 11 – 14; Erdoğan, Mustafa (2003) Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, 4. Baskı, Ankara, Liberte, 6 - 7 ; Gözler, Kemal (2019) Türk Anayasa Hukuku, 3. Baskı, Bursa, Ekin, 31 – 33.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin toplumu birleştirmek ve siyasi otoriteyi güçlendirmek için başta Avusturya olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın desteğini almak amacıyla hazırlanmış ve toprak kaybını, parçalanmayı engellemek için atılmış adımlardan biridir. Tanzimat Fermanı ile azınlıkların devlete bağlılıklarının sağlanması ve bu yolla toprak bütünlüğünün korunması amaçlanmıştır. Nitekim bu dönemde ülke nüfusunun yüzde kırkı azınlıklardan oluşmuştur⁴⁷⁴.

Tanzimat Fermanı yabancı devletlere, Osmanlı Devleti'ne (Padişah'a) pozitif hukuk normuna uygun davranması konusunda baskı yapma imkanı oluşturmuştur demek yanlış olmaz. Yabancı devletler, Osmanlı içerisinde yaşayan gayr-ı müslimlerin haklarının korunması gerekçesiyle ülkenin iç işlerine müdahil olma kapısını açmışlardır. Rusya, Fransa ve İngiltere gibi ülkeler bu durumu fırsat bilip emperyal çıkarlarını, Osmanlı içindeki aynı dinden veya etnik kökenden oldukları gruplar üzerinden devşirmişlerdir⁴⁷⁵. Örneğin Tanzimat Fermanı, Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı içindeki Ortodoksların himayesini üstlenmiş olan⁴⁷⁶ Rusya'nın işini daha da kolaylaştırmış ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesinin iyiden iyiye artmasına neden olmuştur denilebilir⁴⁷⁷.

Rusya'nın bu tutumuna karşı koymak için Batılı Devletlerin desteğini almak isteyen Osmanlı Devleti, Paris Konferansı öncesinde onlarla bir anlaşma yapmıştır. Anlaşma gereği Batılı Devletlerin Rusya karşısında Osmanlı'yı desteklemeleri karşılığında Osmanlı Devleti de Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir. Batılı Devletlerin Osmanlı'dan talepleri Islahat Fermanı ile Hristiyan azınlığa geniş haklar tanınması olmuştur⁴⁷⁸. Ancak Osmanlı Devleti'nin azınlıklara haklar tanımasının, devletin devamını sağlamadığı görülmüştür. Ayrıca bu gelişme bir yönüyle toplum içinde pozitivist zihniyetin yaygınlaşmasını ve Osmanlı kültürünün kendi inceliklerinden uzaklaşmasını hızlandırmıştır da denebilir.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nın hem Sened-i İttifak'tan hem de Tanzimat Fermanı'ndan ilk önemli farkı, doğrudan dış baskılar nedeniyle ilan edilmiş olmasıdır⁴⁷⁹. İkinci ve kültürel paradigma açısından önemli farkı ise ilk kez bir Osmanlı Padişahı'nın ilan ettiği bir

⁴⁷⁴Özdemir, Yavuz / Çiğdem, Erol / Aktaş, Elif (2014) 'Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı' Kastamonu Eğitim Dergisi, C: 22, S: 1, s. 321 – 338, 331.

⁴⁷⁵Karpat, Kemal (2017) Kimlik ve İdeoloji, İstanbul, Timaş, 35.

⁴⁷⁶ 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı Devleti Rusya'nın, Osmanlı'daki Ortodoks Kilisesi'nin fiili hamisi olduğunu kabul etmiştir. Lewis (1984), 321.

⁴⁷⁷Tanör (2017), 95.

⁴⁷⁸Tanör (2017), 95.

⁴⁷⁹Karal, Enver Ziya (1976) Osmanlı Tarihi II: Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşına 1908 – 1918, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 65.

belgede Kur'an-ı Kerim'e gönderme olmadığı gibi İslam dininden çıkanların idamla cezalandırılmamaları, Müslüman ve Müslüman olmayan kişiler arasındaki davalara karma mahkemelerde bakılması, vergide eşitlik gibi Şeriat'e aykırı bazı hükümlere yer verilmiş olmasıdır⁴⁸⁰. Bu düzenlemelerin yolunu açtığı en önemli konu azınlıklar lehine, Osmanlı Devleti'nin ve toplumsal çoğunluğun kabul ettiği Şeriat'a aykırı normların kabul edilebilir görülmeye başlamasıdır. Böylece Islahat Fermanı'yla Osmanlı toplumsal yapısında, devlet eliyle şekillendirme ve tepeden inme modernleştirme adımları geri dönülmez biçimde atılmaya başlanmıştır. Modern zihniyet, devlet eliyle İslami kuralları ve gelenekleri ihlal ederek, modern eşitlik anlayışının yansıması olan düzenlemelerle anayasal belgelerde kendine yer edinmeye başlamıştır.

Niyazi Berkes, Islahat Fermanı'nın Osmanlı içinde yaşayan Hristiyan milletlerin ulusal bağımsızlık belgesi sayılabileceğini söyler⁴⁸¹. Bülent Tanör ise bu ifadeye '*kendilerinin ilan etmedikleri bir "bağımsızlık bildirisi"*' olduğu haklı tespitini ekler⁴⁸². Gerçekten hukuki metin üzerinde müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğinden bahsedilmiş olsa da günün koşullarında yabancı devletlerin sürekli gayrimüslim azınlıkları desteklemeleri ve onlar lehine ticaretin önünü açmaları dikkate alındığında, uygulamada Islahat fermanının gayrimüslimleri, müslümanlardan üstün bir duruma taşıdığı görülür⁴⁸³.

Osmanlı Devleti toprak kaybetmemek ve Batılı devletlerin Rusya karşısında desteğini almak adına Batı kültüründe oluşan normları ülkesine birebir almaya başladığı bu süreçte Avusturya elçisi Osmanlı Devleti'nin bu tutumu konusunda uyarıda bulunmuştur. Türklerin Avrupalılaşma çabasının yanlış olduğunu Avrupa kanunlarının yalnız Avrupalılara özgü olduğunu, o kanunların Türklerin din ve geleneklerine uymadığını ve Avrupa'nın ne düşündüğüne bakmaksızın Türklerin kendi gelenek ve dinlerinin kurallarına uygun davranmalarının yeterli olduğunu söylemiştir⁴⁸⁴. Osmanlı Devleti parçalanmaya giden sonuçlarla karşılaştıkça bu uyarının yerindeliği açığa çıkacaktır. Devlet içindeki azınlıklar yabancı devletlerden aldıkları yardımlarla ekonomik alanda güçlenmişler, bu gücü Osmanlı Devleti'nin verdiği izne borçlu oldukları halde, Osmanlıcılığı benimsememiş ve bağımsızlık

---

⁴⁸⁰**Soykan, Tankut** (2000) Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü, 1. Baskı, İstanbul, Ütopya, 247.

⁴⁸¹**Berkes**, 218.

⁴⁸²**Tanör** (2017), 97.

⁴⁸³**Somel, Selçuk Akşin** 'Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi (2002) 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 104.

⁴⁸⁴**Berkes**, 218.

talep ederek⁴⁸⁵ Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında etkili olmuşlardır. Ayrıca nomatif yollarla Osmanlı toplumunda dinsel paradigma ötelenmeye ve pozitivist/modern batılı paradigma benimsenmeye başlamıştır⁴⁸⁶.

Aynı süreçte Osmanlı siyasal sisteminde egemenlik anlayışının dayandığı meşruluk zemini değişmeye başlamış ve yöneten/yönetilen, emir veren/emir alan ilişkisinin dayandığı zeminde dinsel ve geleneksel değerlerin yanında yazılı kurallar da yer almaya başlamıştır. Ayrıca yerel meclisler artmış, Müslüman olan ve olmayanlar aynı meclislerde din ayrımı gözetilmeksizin temsilcilik yapabilmişlerdir⁴⁸⁷. Böylece toplum içinde karar alma mekanizmaları sekülerleşmiş ve toplumsal zihniyette başlayan dönüşüm 'birey'i; tek başına siyasal bir aktör haline getirmeye başlamıştır⁴⁸⁸.

Hem hukuki hem de siyasal alanda dönüşmeye başlayan zihniyetin yanı sıra sosyo-ekonomik alanda Osmanlı Devleti yarı sömürge bir ülke haline gelmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti modernleşme girişimlerini yürütürken yüksek faizle borçlanmış ve borçlarını ödeyememiş, vergi sitemini revize etmeye çalışmış ancak başaramamış ve elde etmesi gerekenden çok düşük vergi toplayabilmiştir⁴⁸⁹. Bu ekonomik gidiş özellikle İngiltere ve diğer Avrupa devletleri tarafından, kapitalist sistemin Osmanlı'ya girebilmesine ve burada işleyebilmesine imkan verecek nitelikte hukuki ve kurumsal düzenlenmeler yapılmasını sağlayacak şekilde kullanılmıştır⁴⁹⁰. 19. yüzyılda kapitülasyonlar ve serbest ticaret sözleşmeleri ile Osmanlı sanayisi kendisini koruyamaz hale gelmiş ve devletin özellikle ordu ve ulaşımı modernleştirmek için yaptığı harcamalar, kendi kaynaklarını verimli kullanmasını engellenmiştir. Bu süreçte aynı zamanda yabancı devletlerin çeşitli yöntemlerle kaynakların bulunduğu bölgeleri özellikle istikrarsızlaştıracak ve merkezi otoriteye bağlılıklarını azaltacak müdahalelerinin etkisiyle beklenen gelir sağlanamamıştır. Sonuçta Osmanlı Devleti kendi

---

⁴⁸⁵Lewis (1984), 324.

⁴⁸⁶Davidson, Roderich (1963) Reform in Ottoman Empire, 1. Baskı, New Jersey, Princeton University Press, New Jersey, 37 – 42.

⁴⁸⁷ Taşrada kurulan meclislerle halk sınırlı da olsa yönetime katılmaya başlamıştır. Bu katılım Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra taşradaki temsilcilerin bu meclise katılmaları bakımından önemlidir. **Akyıldız, Ali** (2012) Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, s. 73 – 79.

⁴⁸⁸**Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar** 'Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme': Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009) Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, 4. Baskı, Bursa, Dora, 23 – 25.

⁴⁸⁹**Akyıldız**, 74; **Zürcher**, 102 – 105.

⁴⁹⁰**Avcıoğlu, Doğan** (1969) Türkiye'nin Düzeni, 1. Baskı, Ankara, Bilgi, s. 116 – 227, 120; **Berkes**, 202.

borçlarını ödeyemeyen dolayısıyla güçlü devletlerin baskılarına karşı koyamayan bir noktaya gelmiştir⁴⁹¹.

I. Meşrutiyete giden siyasal zeminin taşları Gülhane Hatt-ı Humayunu ve Islahat fermanı ile döşenmeye başlanmış ancak ülkeyi meşrutiyetin ilanına götüren son dönemeç Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaş hazırlığı içerisine girmesi ve bu süreçte Osmanlı'da yaşayan Hristiyanları bahane ederek Osmanlı iç işlerini daha çok karıştırmak için İstanbul'da bir konferans düzenlemesi olmuştur. II. Abdülhamit, bu girişimleri engellemek için Sadrazam Mithat Paşa'ya Anayasa ilan etme sözünü vererek tahta çıktıktan kısa süre sonra 1876 Kanun-i Esasi'yi hazırlatıp ilan etmiştir. Ferman niteliğinde olan 1876 Anayasası'nın ilanı Rusya'nın İstanbul'da düzenlediği Tershane Konferansı'nın '*ülke meşruti rejime geçtiği için yapılmasına lüzum kalmadığı*' gerekçesiyle dağılmasını sağlamıştır⁴⁹².

1876 Anayasası'nda egemenliğin asıl kaynağı belirtilmemiştir. Bu durum, egemenliğin dinsel ve geleneksel meşruiyet kaynaklarının yanına tamamen dünyevi (seküler) nitelikte bir unsur olan anayasanın da eklendiği şeklinde yorumlanmıştır. Padişah ülkeyi anayasal rejime taşımış ve kendi rızası ile Saltanat ve Hilafetin meşruiyet dayanaklarının arasına yazılı anayasayı da eklemiştir⁴⁹³. İslami paradigma ve pozitivist paradigma siyasal alanda yanyana var olmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda batılılaşma fikrine bağlı olarak geçirdiği idari, ekonomik ve toplumsal dönüşüm anayasal güvencelerle kararlı bir şekilde sürdürülmüştür. Modernleşme Osmanlı Devleti'ne pozitivist paradigma ile beraber onu üreten kapitalist sistemin değerlerini de getirmiştir⁴⁹⁴.

Kapitalizm batı dışı ülkelere gelirken mutlaka yanında kendini güvenceye alacak hukuki düzenlemeler getirmiştir. Osmanlı Devleti için de böyle olmuş ve modernleşme sürecinde 1876 Kanun-i Esasi başta olmak üzere tüm iç hukuk normları; liberal bir hukuki sisteme uygun olarak, mülkiyet güvencesini, sözleşme özgürlüğünü, şirketler için az masraflı, bağımsız ve (yabancı yatırımcıların) kendi normlarına göre yargılanmalarını sağlayacak düzenlenmeleri içerir hale getirilmiştir⁴⁹⁵. Liberal değerler hukukileşerek kapitalist sistemin

⁴⁹¹Suraiya, Faroqhi (1941) Kunst Und Alltagsleben Im Osmanischen Reich, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Kılıç, Elif (2002) Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı), 278.

⁴⁹²Tanör (2017), 131 – 133.

⁴⁹³age., 136.

⁴⁹⁴Devletin merkezindeki meşruiyet zeminindeki ikilik, Doğu'da dinden dahi önce kutsal kabul edilen devlet algısının yanına Batı'nın asıl kutsalı olan mülkiyet algısının da yavaş yavaş yerleşmesine sebep oldu. Kaçmazoğlu (2012a), 12.

⁴⁹⁵Güriz, Adnan (2010) Kapitalist İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Phoenix, 81 – 90.

uygulanabileceği güvenceli ortam hazırlanmış ve 1876 Anayasası ile (anayasanın diğer toplumsal kurallardan üstünlüğünün sağladığı avantajla), bu ortamın kalıcılığı garanti altına alınmıştır. Kapitalist sistemin hukuki garanti ile (liberal değerlerle) beraber Osmanlı'ya yerleşmeye başlamasından en çok azınlıklar ve Tanzimat Paşaları faydalanmıştır. Ülke içindeki gayrimüslim azınlıklar zenginleşip güçlenirken (millet sistemi yerine vatandaşlık anlayışının benimsenmesi ile) Müslümanlarla eşit statü elde etmekle yetinmemişler, bağımsız devletler kurmak istemişlerdir. Osmanlı Devleti'ni bir taraftan açık bir pazar haline getiren bu sosyo-ekonomik dönüşümün kısa süre içinde ülkenin bütünlüğü için olumsuz sonuçlar doğurmaya başladığı görülmüştür⁴⁹⁶.

B. 1876 Anayasası Dönemi İdeoloji Kültür İlişkisi

II. Abdülhamit'in Rusya karşısında güçlü olmak ve Osmanlı Devleti'nin devamını sağlayarak, sınırlarını korumak için Kanun-i Esasi'yi ilan etmek zorunda kalmasının yanı sıra siyaseten aktif olan bir grup reformistin devleti kurtarma ümidiyle anayasaya sarılmaları ile I. Meşrutiyet dönemi başlamıştır⁴⁹⁷. Kanun-i Esasi, din ve mezhep farkı gözetmeksizin, Osmanlı olarak nitelenen tüm halk için, ortak bir vatan kavramı ve eşit siyasi haklar ve bu hakların Osmanlı hanedanlığının yanında parlamenter bir sistem ile halkın katılımını sağlayacak bir rejim getirmek için hazırlanmıştır⁴⁹⁸.

1876 Anayasası'nın tasarısı padişahın bizzat atadığı, başkanı Mithat Paşa olan⁴⁹⁹, 2 asker 16 sivil bürokrat ve ulemeden 10 kişiden oluşan '*Cemiyet-i Mahsusa*' isimli kurul tarafından hazırlanmıştır. Cemiyet-i Mahsusa anayasa tasarısını hazırlarken, Mithat Paşa'nın ve Sait Paşa'nın daha önce hazırladıkları taslakların yanında Belçika, Polonya ve Prusya anayasalarından yararlanmıştır. Hazırlanan anayasa tasarısı Mithat Paşa'nın başkanlığındaki Heyet-i Vükela'dan geçmiş ve II. Abdülhamit tarafından kabul ve ilan edilmiştir⁵⁰⁰.

1876 Anayasası padişahın yetkilerini pek fazla sınırlamazken, hükümeti yasama organına değil de padişaha sorumlu kılmış⁵⁰¹, padişaha bürokratları sürgüne gönderme

⁴⁹⁶ **Avcıoğlu**, 116 – 117, 120; **Berkes**, 202; **Eryılmaz, Bilal** (2010) *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 2. Baskı, İstanbul, İşaret, 80 – 92.

⁴⁹⁷ **Bozkurt, Fatma Duygu** (2018) *Türkiye'nin Sivil Anayasa İhtiyacı*, 1. Baskı, Ankara, Adalet, 110.

⁴⁹⁸ **Oğuz, Ahmet** (2010) *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*, 1. Baskı, Ankara, Grafiker, 235.

⁴⁹⁹ Bazı kaynaklarda Server Paşa denmektedir. Bkz. **Gözler** (2019), 43. Başka kaynaklarda Server Paşa'nın bir alt komisyona başkanlık ettiği ifade edilmektedir. Bkz. **Oğuz**, 73.

⁵⁰⁰ **Gözler**, Kemal (2000), *Türk Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, Bursa, Ekin Kitapevi Yayınları, 24.

⁵⁰¹ 1876 Anayasası madde 7.

yetkisi⁵⁰² ve meclisi fesih yetkisi⁵⁰³ gibi geniş yetkiler tanımıştır. Hilafet otoritesi altında yürütülen meşveret sisteminin din, devlet, dış siyasa, savaş, barış ve ayrılıkçı akımlarla mücadele ile ilgili alınacak tedbirler açısından zorunlu olduğu düşüncesi sebebiyle⁵⁰⁴, Kanun-i Esasi gerek Anayasa Komisyonu'na gerekse alt komisyona getirilen tekliflerden oldukça farklı bir şekle büründürüldükten sonra kabul edilmiştir. Padişahı geniş yetkilerle donatan 1876 Anayasası'nın ilk hali, doktrinde gerçek bir meşrutî monarşiye geçiş sayılmasa da artık mutlak monarşiden de söz edilemeyeceği kabul edilmektedir⁵⁰⁵. 1876 Anayasası Devletin ideolojik bir aygıtı olarak tasarlanmış ve Tanzimat dönemi ile başlamış olan değişimin hukukileştiği ve pozitif paradigmanın alan kazanmaya devam ettiği bir belge olmuştur.

1. Resmi İdeoloji ve Vatandaşlık

1876 Anayasası Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminden başlayan ve anayasal düzenlemelerle devlet yapısının değiştirildiği sarsıntılı çöküş sürecinde⁵⁰⁶, ülkeyi kurtarma umudu ile ve çok kültürlü bir İmparatorluk olarak farklı kültür unsurlarını bir arada tutmaya ve yönetmeye imkan oluşturmayı hedefleyen bir anlayışla hazırlanmıştır. Bu nedenle resmi ideoloji olarak Osmanlılık anlayışı getirilmiş ve batıdaki vatandaşlık kavramı ile ülkedeki farklılıkları bir arada tutma ideali birleştirilmeye çalışılmıştır. Anayasa komisyonu Osmanlılık fikrini Batı'yı kopyalamaktan ziyade, kanunlar karşısında Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit olması anlayışının şeriatı aykırı olmadığı yorumundan hareketle benimsemiştir⁵⁰⁷.

1876 Anayasası'nda her ne kadar İslam dinine ve İslam dinin kurallarının uygulatılmasına lafzen yer verilmiş olsa da özgürlük kavramı bakımından liberal özgürlük anlayışı tercih edilmiştir. Anayasası'nın 9. maddesi “*Osmanlıların kaffesi hürriyet-i şahsiyelerine malik ve aherin hukuk-ı hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir*”⁵⁰⁸.” şeklindedir. Özgürlük İslam dininde kişilerin hem kendilerine hem de başkalarına zarar

---

⁵⁰² 1876 Anayasası madde 113.

⁵⁰³ 1876 Anayasası madde 35.

⁵⁰⁴ Berkes, 330.

⁵⁰⁵ Gözler (2000), 36; Erdoğan (2003), 15 – 16.

⁵⁰⁶ Polat, Zekî (2011) Tanzimat'tan Cumhuriyete Afyonkarahisar'da Ermeniler (1839 – 1923) (Doktora), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Önsöz'den, vi.

⁵⁰⁷ Berkes, 327 – 328.

⁵⁰⁸ 1876 Kanuni Esasi madde 9.

vermemeleri anlayışına dayanırken⁵⁰⁹, Kanun-i Esasi’de yer verilen liberal özgürlük anlayışında kişilerin özgürlüklerinin sınırı başkalarının özgürlüğünün başladığı yer olarak kabul edilmiştir⁵¹⁰. Diğer bir ifade ile kişiler başkalarına zarar vermedikleri sürece her şeyi yapmakta özgürdürler.

Bu tercihin nedeni üç şekilde açıklanabilir. Birinci neden dönemin koşullarında anayasa ile batılı modern anlayışın içselleştirildiği izlenimi verilmek istenmiştir ki Avrupalı devletlerden Rusya karşısında destek alınabilsin. İkinci neden: Avrupalı devletlerin ‘ülkede özgürlük yok’ iddiasıyla Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale etmelerinin önüne geçilebilmesini sağlamaktır. Üçüncü nedense Kanun-u Esasi’nin, halkın temsilcilerinden oluşan bir kurucu meclis tarafından değil de Mithat Paşa ve Sait Paşa’ların hazırladıkları taslak metinlerle Belçika, Prusya ve Polonya anayasalarının metinlerinden yararlanılarak hazırlanmış olmasıdır⁵¹¹. İdeolojik anlamda temel kavramlar içinde yer alan özgürlüğün anayasada pozitivist yaklaşımla tanımlanması, toplumsal zihniyet kodunun normatif yönünün değiştirilmesi açısından büyük bir adımdır.

Osmanlı’nın kendi uygulamasından vazgeçip Batılı anlamı tercih ettiği diğer bir konu da vatandaşlıktır ki Kanun-i Esasi’nin resmi ideolojisi de bu anlayış üzerine bina edilmiştir. Vatandaşlık Kanun-i Esasi’nin 8. maddesinde: “*Devlet-i Osmaniye taabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi efradı din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izaie edilir*”⁵¹² hükmünü getirmiştir.

Osmanlı vatandaşlığı anlayışından önce Osmanlı toplumsal yapısı, dini esaslara göre sosyal sınırları ve kategorileri düzenleyen yönetimin normatif ve pratik bir aracı olarak millet sistemine göre şekillendirilmiştir⁵¹³. Toplumsal yapıdaki Müslüman ve gayrimüslim arasında hiyerarşinin varlığı, gayrimüslimleri köleleştirmemiştir. Müslümanlara İslam dininin esasları/hükümleri uygulanırken gayrimüslimlere kendi dinlerine ve kültürel değerlerine uygun yaşama imkanı tanınmıştır. Osmanlı Devleti, toplumdaki farklı grupların dini ve kültürel

⁵⁰⁹ **Akgündüz, Ahmed** (1997) Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 24.

⁵¹⁰ **Özkulu, Fatih** (2018) ‘Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası’nın Değerlendirilmesi’ Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, C: 6, S: 12, s. 585 – 612, 594.

⁵¹¹ **Gözler** (2000), 24.

⁵¹² 1876 Kanuni Esasi madde 8.

⁵¹³ **Barkey, Karen** ‘Osmanlı’da Farklılıkların Yönetimini Yeniden Düşünmek: Modern Türkiye İçin Ne Öğrenebiliriz?: Kuru, Ahmet, Stepan Alfred (Editörler) (2012 - 2013) Türkiye’de Demokrasi, İslam ve Laiklik İstanbul Bilgi Üniversitesi, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 23.

yaşamlarına kendi siyasi otoritesine zarar vermedikleri müddetçe müdahale etmemiştir. Ancak dini lider seçimlerine, seçilecek liderin siyasi görevlerinin olacağı gerekçesi ile müdahil olmuştur⁵¹⁴. Dini ve kültürel hayatlarında oldukça özgür olan gayrimüslimler, kendi kararlarını alacak biçimde örgütlenebilmişlerdir. Osmanlı Devleti toplumunda genel güvenlik, maliye ve askerlik konularını üstlenmiş; diğer alanları her farklı grubun/milletin kendi uygulamasına bırakmıştır⁵¹⁵. Osmanlı Devleti gayrimüslimleri birey olarak değil tabi oldukları cemaat/topluluk olarak muhatap almış, sadece vergi alınacağı zaman devlet tarafından birey muhatap alınmıştır. Bunun dışında bireyle devlet arasında mutlaka bir ara kurum olarak bireyin tabi olduğu cemaat/millet yer almıştır. Bu durum devlet karşısında bireyi daha güçlü ve etkin kılmıştır⁵¹⁶.

Millet sistemindeki ‘millet’ kavramı klasik İslam literatüründeki anlamıyla bir sözü ya da vahiy kitabını kabul eden topluluklar için kullanılmıştır. Bu sistemde her millet grubu toplumda kendi inandığı dinin hükümlerine uygun olarak ve hiyerarşik biçimde yapılandırılmıştır⁵¹⁷. Millet sistemi yerine getirilen batılı ‘vatandaşlık’ kavramı ise Batı kültürü içinde yurttaşlık bağlarının antropolojik temellendirmesinden yola çıkarak eşitlik ve özgürlüğün kurumsal yönünün hukuk sistemi içinde inşası ile oluşmuştur⁵¹⁸. Osmanlı Devleti’ne özgü millet sistemi Osmanlı Devleti’nin İslami kimliği ile çokkültürlülüğü özümseyerek İslam dini dışındaki dinlere mensup kişilere özerklik tanımasını sağlamıştır. Modern vatandaşlık anlayışındaki ulus devletin bireylere hukuk karşısında eşitlik ve hukuk sınırları içinde özgürlük getirmesine karşın onların yaşam tarzlarına müdahale edip, vatandaşlık dışında taşıdıkları aidiyetleri yok etme eğiliminden farklı olarak Osmanlı Devleti millet sistemi ile tüm farklı kimlikteki grupların kendilerini hukuki açıdan güvende hissetmelerini sağlamış ve onlar üzerindeki siyasi otoriteyi onların iç işlerine müdahale etmeden kurabilmiştir⁵¹⁹.

---

⁵¹⁴Gök, 101.

⁵¹⁵Kurtaran, Uğur (2011) ‘Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi’ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 8, s. 57 – 71, 61.

⁵¹⁶Kurtaran, 63.

⁵¹⁷Lewis, Bernard (2000) *Islam And The Political Discourse of Modernity*, Baskı Belirtilmemiş, New York, Ithaca Press (Çeviren: Oskay, Ünsal (2011) *İslam’ın Siyasal Söylemi*, 2. Baskı, Ankara, Phoenix), 64.

⁵¹⁸Batı’da gelişen vatandaşlık anlayışı bir yönüyle Rousseau’cu anlamda her türlü dışsal ve aşkın tabiiyetle bağını kestiği ve ‘egemen’ eşit yurttaşlar topluluğunun üyesi olarak kendi yaptığı yasaya özgürce tabii olmayı kendi seçtiği sistemken diğer yönüyle Lock’çu anlamda ‘kendi şahsının mülk sahibi’ olmasına ve ticaret yapmak konusunda eşit kapasiteye sahip olmalarına dayanır. Balibar, Etienne (2010) *La Proposition De Légaliberte*, 1. Baskı, Fransa, Presses Universitaires de France, (Çeviren: Balibar, Etienne (2016) *Eşitlik Özgürlük*, İstanbul, Metis), 168.

⁵¹⁹Doğan, 25 – 27.

Kanun-i Esasi'nin mimarı kabul edilen Mithat Paşa⁵²⁰, Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesini Osmanlı Devleti için bir milat kabul etmiş, bu Anayasa sayesinde Osmanlı tebaasının eşitliği ile beraber Osmanlı Devleti'nde yaşayan farklı unsurların *Osmanlı* adı ve bayrağı altında birleşip toplanması ve tüm halkın anayasal sınırlar içine özgürlüğe kavuşmasını amaçlamıştır⁵²¹. Oysa ki Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullar dikkate alındığında salt anayasa ile Devletin ekonomik, siyasi ve kültürel tüm sorunlarını çözmesini beklemek gerçekçi olmaktan çok uzaktır⁵²². Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı döneminde anayasal hareketler gerçekleşmeden önce gayrimüslimlerin canları, malları ve kültürel yaşamları korunmuştur. Millet sisteminden vatandaşlık sistemine geçilirken örtük biçimde gerçekleştirilen temel değişiklik zihniyet ve felsefi temelin İslami olandan rasyonel olana doğru kayması olmuştur. Bu farklılaşma toplumsal zihniyet ve kimlik algısı açısından kültürel bir kırılmayı beraberinde getirmiştir denilebilir.

Osmanlı Devleti, anayasasında yer verdiği Osmanlıcılık resmi ideolojisini bürokratik yönetimin yayılması, ordunun güçlendirilmesi ve eğitimin zorunlu kılınması ile 19. yüzyılın ikinci yarısında perçinlemeye çalışmıştır⁵²³. Osmanlıcılık, Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da hızla yayılmaya başlayan milliyetçilik fikrinin etkisiyle Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını önlemek amacıyla üretilmiş bir birliktelik formülüdür. Anayasal belgeler içinde ilk kez Tanzimat Fermanı'nda görünmeye başlayan bu formülle dil, din ve milliyet gözetmeksizin Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkesi 'Osmanlı' kimliği altında birleştirmek hedeflenmiştir⁵²⁴.

Osmanlıcılık resmi ideolojisi toplumda karşılık bulamamış ve milliyetçiliğin etkisini beklenen ölçüde kıramamıştır. II. Abdülhamit, Hristiyan azınlıkların bir bir bağımsızlıklarını alma yolunda olduklarını görerek Osmanlıcılığın kendisinden beklenen işlevi yerine getirmeyeceğini sezdiğinden İslamcılığa yönelmiştir. II. Abdülhamit döneminin fiili resmi

---

⁵²⁰ Mahmut Reşit Paşa'dan sonra Doğuya pozitivist paradigmayı getirme konusundaki görevi devam ettiricisi olarak nitelenen Mithat Paşa, Osmanlı Devleti içindeki muhalif kesimin lideri olarak kabul görmüştür. Bkz. **Korlaelçi, Murtaza** 'Pozitivist Düşüncenin İthali': Bora, Tanıl / Gültekinil (Editörler) (2002) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 214 -233.

⁵²¹ Oğuz, 83.

⁵²² Berkes, 333.

⁵²³ **Alkan, Mehmet** 'Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002b) 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 380.

⁵²⁴ Ertem, Rekin (1991) Elifbe'den Alfabe'ye: Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi, 1. Baskı, İstanbul, Dergah, tüm kitap.

ideolojisi İslam – Türk Sentezi şeklinde nitelenebilir. Bu dönemde İslam tarihi dersleri okul programlarına eklenmiş ve genel tarih dersleri programdan çıkarılmıştır⁵²⁵.

2. Dil ve Milliyetçilik

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları sürerken tartışılmaya başlayan önemli konulardan biri de dil olmuştur. Bunun sebebi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti içinde yaygınlaşan Türk milliyetçiliğinin⁵²⁶ düşünsel merkezine din, dil ve ortak hedeflerin yerleştirilmiştir olmasıdır⁵²⁷. Madem Türk milliyetçiliği toplumsal yapının yeni tutkalı olacaktır o zaman Türk milleti Türk dili dışında, kolaylıkla anlayamadığı dillerden sıyrılmalıdır düşüncesi kabul görmeye başlamıştır.

Bu düşünce Osmanlı edebiyatının Türkçe olmamasının, İslam dininin dualarının ve ezanın Türkçe olmamasının; Türklerin toplumsal birlik içinde kendilerine yabancılaşmasına neden olduğu gerekçesi ile desteklenmiştir. Din dilinin Arapça olmasının Türklerin İslam'a yabancılaşmasına neden olduğunu ileri sürenler, sorunu çözmek için İslam'ın Türkçeleştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır⁵²⁸. Yine aynı kapsamda Osmanlı'da kullanılan dil ve alfabe millileşmeli mi? yoksa Arapça yazım (harflere işaretler koyarak ve bitiştirmeden yazarak) ıslah edilmeli mi tartışmaları yapılmıştır⁵²⁹.

Bu düşünceler ve iddialar Batı aydınlanmasındaki düşünce ve tartışmaların Osmanlı Devleti'ne nakledilmesinin yansımasıdır. Şöyle ki Avrupa'da kilise dilinin kullanılmasındansa ulusal dile ağırlık verilmesi gerektiği düşüncesi aydınlanmanın önemli unsurlarından biri sayılmıştır⁵³⁰. Osmanlı modernleşmesi için Batıyı topyekün benimseme fikrini savunan aydınlar, sorgulamaksızın ve sonuçlarını derinlemesine tahlil etmeksizin benzer bir yöntemi Osmanlı için de kullanmanın uygun olacağı düşüncesinden hareket ederek nakilciliği yöntem olarak benimsemişlerdir. 1876 Anayasası da büyük ölçüde nakilci bir anlayışın eseri olmuş

⁵²⁵ Alkan (2002b), 392 - 395.

⁵²⁶ Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda azınlıklar kadar Türkleri de etkileyen milliyetçilik fikri Türkler arasında yaygınlaşmış ancak 1876 Kanun-i Esasi'de Osmanlılık resmi ideolojisinin ülkenin toprak bütünlüğüne daha çok hizmet edeceği düşüncesi ile resmi ideoloji haline gelmemiştir. Ancak Osmanlılık ideolojisinin amaca yeterince hizmet etmediğinin anlaşılmasından sonra baskın ideoloji olarak etkinliğini artırmıştır. Bkz. **Gökçek, Fatma Müge** 'Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, 63.

⁵²⁷ Kadioğlu, 95.

⁵²⁸ Kadioğlu, 95.

⁵²⁹ Ertem, 101 – 134.

⁵³⁰ Çamuroğlu, Gülden (2016) 1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi, 1. Baskı, Ankara, Astana, 163.

milletin sosyal, siyasi hukuki, ekonomik ve hatta mahalli ihtiyaçlarından ziyade Belçika, Prusya ve Polonya Anayasalarındaki hükümler dikkate alınarak hazırlanmış⁵³¹ son şeklini ise Padişah'ın talepleri doğrultusunda almıştır⁵³².

Tanzimat döneminden itibaren bürokratlar arasında devlet işlemlerinde Türkçe kullanılması yönünde bir eğilim başlamıştır⁵³³. Kanun-i Esasi'nin tasarısında Türkçe resmi dil olarak düzenlenmemiş, her unsurun kendi dilinde eğitim yapacağı hükme bağlanmıştır. Ancak tasarı son halini alırken üzerinde değişiklik yapılarak Türkçe resmi dil haline getirilmiştir⁵³⁴. Kanun-i Esasi'de resmi dilin Türkçe olduğunun kabul edilmesiyle Türkçe'ye gösterilen eğilim normatiflik kazanmıştır. Devlet eliyle dil konusunda kültürün normatif boyutunda Türk milliyetçiliği merkezli anlayışa doğru adımlar atılırken, çok kültürlü yapıyı yüzyıllardır benimsemiş olan Osmanlı toplumunda kültürün maddi ve bilişsel boyutuyla çatışma doğurmuştur. Dönemin aydınları arasında yazı dili ve alfabe konusunda da tartışmalar yaşanmıştır. 1908 yılına dek Osmanlı içindeki alfabe ve yazım sorununa ilişkin tartışmada baskın gelen görüş 'ıslah' olmuşken; 1908 sonrasında, İkinci Meşrutiyetin özgürlükçü olarak yorumlanan ortamında siyasi kadroların istekleri doğrultusunda değişim görüşü baskın hale gelmiştir⁵³⁵.

1876 Anayasası'nın 68. maddesindeki düzenleme ile Türkçe bilmeyenlerin Meclis-i Mebusan'a üye seçilemeyeceği öngörülmüştür. Aynı maddenin son cümlesinde dört sene sonraki seçimlerde Türkçe okumanın ve yazmanın da milletvekili seçilme şartlarından sayılacağı hükme bağlanmıştır. Osmanlı Devleti döneminde halk arasında kullanılan dil Türkçe'dir. Hristiyanlar, Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere toplumdaki farklı kültürler önemli ölçüde Türkçe konuşmayı bildikleri gibi bir kısmının ana dili Türkçeleşmiştir⁵³⁶. Buna karşın, dil konusunda Birinci Meclis'te bazı sorunlar yaşanmıştır.

İlk meclis, toplumsal yapıyı yansıtır nitelikte, Müslüman, gayrimüslim ve tüm etnik grupların temsilcilerinin yer aldığı bir ortam olmuştur. Türkçe okuma ve yazma milletvekili

---

⁵³¹Karatepe (2009), 89.

⁵³²Berkes, 331.

⁵³³ Osmanlı Devleti 20 Mart 1853'te yapılan bir düzenleme ile Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerin başkentlerinde bulunan sefirleri ile yapacakları yazışmaların mümkün olduğu ölçüde (Fransızca yerine) Türkçe yapılması yönünde karar almıştır. Akyıldız, 110.

⁵³⁴Oğuz, 82.

⁵³⁵Ertem, 135.

⁵³⁶Tezel, Yahya Sezai 'Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'sinde 'Muhafazakarlık' Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2004) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, s. 23.

seçilme şartlarından olmadığı için Türkçe okuma ve yazmayı bilmeyen pek çok kişi vekil seçilebilmiştir. Bu vekiller, mecliste yemin edileceği zaman Türkçe dışında bir dille (kendi dillerinde) yemin edebilmeyi talep etmişler ancak Meclis Başkanı, 1876 Anayasası'na aykırı olduğu gerekçesiyle bu talebi reddetmiştir⁵³⁷. Başka bir sorun da Meclis'te konuşulurken kullanılan dilin ne olacağı konusunda ortaya çıkmıştır. Meclis-i Mebusan'daki Türk ve Müslüman mebuslar ısrarlı şekilde mecliste Türkçe konuşulmasına hassasiyet gösterilmesini istemişlerdir⁵³⁸.

Kanunlar hazırlanırken Türkçe bilmeyen gayrimüslimlerin memur olup olamayacakları konusunda da tartışmalar yaşanmıştır. Meclis'teki gayrimüslim mebuslar: 1876 Anayasası'nın 19. maddesinden⁵³⁹ hareketle, zaman içerisinde Türkçe bilmeyenlerin de Türkçe öğreneceklerini, o vakte kadar memur olarak işe alınmalarının gerektiğini savunmuşlardır. Ayrıca Kanun-i Esasi'ye dek haklar bakımından ayrı olduklarını ancak Kanun-i Esasi ile haklar bakımından eşitlendiklerini ileri sürerek mahkemelerde Türkçe bilmeyenlere de söz söyleme hakkının verilmesini istemişlerdir. Meclisteki Türk mebuslar ise 600 yıldır Osmanlı'nın eşitliği sağladığını, Osmanlı Devleti'nin Kanun-i Esasi ile geldiği seviyeye Avrupa'nın gelemediğini ileri sürerek önerinin kabul edilmemesini istemişlerdir⁵⁴⁰.

Toplum içinde milliyetçilik akımının yaygınlaşması ve Osmanlı Devleti'nin etnik köken temelli bir parçalanmaya doğru gidişinin daha çok hissedilir olmasıyla birlikte, dil alanında Türkçe ve ideoloji alanında Türk milliyetçiliği öne çıkmış ve ülke içinde bağımsızlık isteyen azınlıklara tepkisel olarak yükselişe geçmiştir. Ayrılmak isteyen azınlıklar da bu tepkiselliği daha çok kullanmış ve ülke içinde tartışmalar körüklenmiştir. 1876 Anayasası ile bu sorunlara bulunmaya çalışılan çözümler Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtaramamış olsa da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve devletin benimsediği temel niteliklerin şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Bu anlamda dil ve Türk milliyetçiliğinin kültürel boyutu konusunda Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte süreklilik söz konusudur denebilir.

---

⁵³⁷ Akbulut, Olgun (2012) 'Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş' Ankara Barosu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 3, s. 155 – 182, 165.

⁵³⁸ Oğuz, 82.

⁵³⁹ 1876 Anayasası madde 19: Devlet memuriyetinde umum teb'a ehliyet ve kabiliyetine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar.

⁵⁴⁰ Oğuz, 211, 258.

3. Siyasi Haklar ve Ödevler

1876 Anayasası gereği Osmanlı Devleti'nin rejimi Parlamenter Monarşi'dir⁵⁴¹. Tanzimat döneminden itibaren seçimler Osmanlı Devleti'nin siyasal yaşamında yer alan önemli unsurlardan olmuştur. Tanzimat dönemi öncesinde de padişahların gerekli gördükleri durum ve konularla ilgili fikir almak üzere yerelden seçimle gelen kişileri dinlediği, onlarla istişare ederek kararlar aldığı olmuştur ancak bunlar yönetim sisteminin kalıcı bir parçası olarak değerlendirilemez⁵⁴².

Tanzimat döneminde ise seçim ve temsil unsurları kalıcılaştırılmaya başlamıştır. Önce mahalli idarelere halk seçimle dahil olurken yarım yüzyıl içinde kurulan Mebusan Meclisi ile ülkenin merkezi iktidarında da halkın temsilini görmek mümkün olmuştur. Taşradaki isyanlar ve yapılan dış müdahaleler Osmanlı Devleti mahalli yönetimlerinin daha güçlü kılınması ihtiyacını doğurmuştur. Bu amaca yönelik olarak yerel yönetime katılım hakkı getirmekle birlikte 1871'de merkezi hükümete bağlı/bağımlı kalacak biçimde yerel yönetim yapısı tasarlayan *vilayet nizamnamesi* çıkarılmıştır. Bu nizamname ile vilayetlerde halk içinden seçilen üyelerden oluşan *vilayet idare meclisleri* kurulmuştur. Bu meclislerin üyeleri ileride kurulacak olan Mebusan Meclisinde de görev alacaklardır. Vilayet Meclisleri serbest tartışma ve çoğunluk oyu gibi konularda yönetim kültüründeki dönüşümde önemli bir okul işlevi görmüşlerdir⁵⁴³.

Balkanlarda azınlıklarla ilgili yaşanan bazı olumsuz olaylar⁵⁴⁴, Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhine bir tutum oluşturmuş ve bu tutumdan faydalanmaya çalışan bazı

---

⁵⁴¹ 1876 Anayasası madde 4: *Zat-ı hazret-i padişahıhasbel hilafe din-i İslamın hamisi ve bilcümle tebeai Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır.*

Padişah'ın yanında Meclis ve Bakanlar kurulu yer almaktadır. Meclisin ve Bakanlar Kurulu'nun varlığına işaret eden Anayasa hükümlerinden bazıları madde 7, madde 30, madde 42'dir.

⁵⁴² Örneğin III. Selim, örfi hukuk alanındaki yasama faaliyetlerinin, sadece Padişah'ın fikri yerine meşveret usulünü getirmek için 'Meclis-i Şura' adında bir meclis açmıştır. Bkz. **Akgündüz, Ahmed** (1997) *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası*, 5. Baskı, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını; Yine Padişah Abdülmecit, ıslahatların iyi gitmemesi üzerine, her bölgenin ileri gelenlerinden bir müslüman ve bir gayrimüslimi İstanbul'a davet edip *Meclis-i Valay* oluşturup, ıslahatlar hakkındaki sorunların doğrudan aktarılmasını ve çözüm önerilerinin oluşturulmasını sağlamıştır. Taşranın sorunlarının çözülmesi için oluşturulan *İmar Meclisleri* diğer bir örnektir. Bkz. **Oğuz**, 104.

⁵⁴³ **Davison, Roderic** (1963) *Reform in the Ottoman Empire 1856 – 1876*, Baskı Belirtilmemiş, Princeton, Princeton Legacy Library (Çeviren: Akınbay Osman (1997) *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856 – 1876*, 1. Baskı, İstanbul, Papyrus), 14 – 15.

⁵⁴⁴ Selanik Olayı, 5 Mayıs 1876 günü Müslüman olmak istediği için Selanik'teki Osmanlı idaresine başvuran bir Bulgar kızın; Frenk, Rum ve Bulgarlardan oluşan grup tarafından kaçırılıp feracesinin yırtılması olayıdır. Olayı görüp etrafta toplanan Müslüman halktan kızı kaçırmak isteyen grup, kızı Amerika konsolosunun evine götürür. Olaylar büyür ve Fransız konsolosu ve Alman konsolosu çıkan karmaşada ölür. Olay Avrupa'da büyük yankı uyandırır. Yine bu dönemde Bulgaristan'da katliam yapıldığı haberleri Avrupa'da yayılmıştır. Avrupa

devletler Osmanlı'dan toprak koparmak ve daha fazla imtiyaz elde etmek için Tershane Konferansı'nı toplamaya karar vermişlerdir. Bu nedenle Avrupa kamuoyunu ikna edip toprak kaybetmemek ve yeni imtiyazlar vermemek için hızla bazı tedbirler alınması ihtiyacı doğmuştur. Ülkede anayasa ilan edilmesi bu devletlere özgürlüklerin tanındığını ispatlamak açısından büyük bir koz olacağından meşruti yönetime geçilmesini sağlayacak bir anayasa hazırlanmasına karar verilmiştir⁵⁴⁵.

Şuray-ı Devlet reisi olan Mithat Paşa başkanlığında, Meşrutiyetle ilgili düzenlemeler yapmak üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon durumun aciliyetine binaen ilk aşamada 7 maddelik bir seçim talimatı yayımlamıştır. Seçim talimatnamesinde Meclis'in iki kanatlı olacağı ve seçimlerin yetişmesi zor olduğundan vilayet ve sancakların idare meclislerindeki, idare meclis üyelerinin mebus olarak atanması öngörülmüştür. Seçme ve seçilme yeterliliğine ilişkin ise devlet işlerinden anlayan ve Türkçe bilen ve 25 yaşından küçük olmayan erkeklerin seçilebileceği ve seçilen her mebusun sadece kendi vilayetinin değil tüm ülkenin temsilcisi olacağı düzenlenmiştir⁵⁴⁶. Mithat Paşa'nın Tershane Konferansının hazırlıklarının tamamlanmış olmasından ve konferans açılmadan seçimlerin yetiştirilmesini istemesinden ötürü Bakanlar Kurulu bu yönde bir seçim düzenlemesi yapmış ancak II. Abdülhamit'in Kanun-i Esasi tamamlandıktan sonra seçimlerin yapılması kararında direnmesi sonucu seçimler ertelenmiştir⁵⁴⁷. Daha sonra Meclis-i Mebusan'ın açılması için 29 Ekim 1876'da geçici bir seçim kanunu hazırlanmış⁵⁴⁸ ve seçimler yapılmıştır. Böylece toplum ülke genelinde seçimlerle yaygın bir şekilde tanışmıştır.

1876 Anayasası sadece 2 yıl yürürlükte kaldıktan sonra 93 Harbinin oluşturduğu olağanüstü şartlar altında Padişah II. Abdülhamit tarafından Meclis'in süresiz olarak tatil edilmesiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Padişah, Anayasayı yürürlükten kaldırıncaya, ülkede artan okuryazar oranının ve daha önce değinildiği üzere Batılı zihniyet kodlarıyla yetişmiş

---

kamuoyunda bu yapılanların mutaassıp Müslümanlar tarafından yapıldığı algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bkz. **Haslip, Joan** (2009), *Bilinmeyen Yönleri ile Abdülhamit*, 1. Baskı, İstanbul, Kariyer Yayıncılık, 74.

⁵⁴⁵ **Berkes**, 329.

⁵⁴⁶ **Oğuz**, 107.

⁵⁴⁷ **Berkes**, 328 – 329.

⁵⁴⁸ Kanunun Türkçe tam metni için bkz. **Erdem, Tarhan** (1982) *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876 – 1982*, 1. Baskı, İstanbul, Milliyet, 34.

öğrencilerin monarşi yönetim usulüne duydukları tepkinin etkisiyle⁵⁴⁹, basında etkili bir siyasi muhalefet başlamış, bu muhalefete karşı da padişah sansür uygulamasına başvurmuştur⁵⁵⁰.

1876 Anayasası'nın getirdiği siyasal ortamda bir tarafta devlet gelenekleri, devlet adabı öbür tarafta özgürlük ve hak adı altında devletin otoritesini sarsan ve iktidarı ele geçirme hevesinde olan genç ve tecrübesiz bürokratların talepleri yer almıştır. Osmanlı Devletini anayasacılık hareketine zorlayan Batılı devletler, görünüşte demokrasinin ülkeye gelmesini, ülkedeki azınlıkların özgür olmadığını ve anayasacılık hareketi ile hak ve özgürlüklerini korumalarını isterlerken, gerçekte Osmanlı devletin zayıflamasını isteyen emperyalist ülkeler, parlamenter sistemin asli unsuru olan Meclisi, Osmanlı Devleti'nin ideal bir yönetim oluşturması için talep etmemişler, Meclis-Padişah gerilimlerini çatışmaya çevirerek yönetimde oluşacak zafiyetten hareketle altı yüzyıllık imparatorluğu sona erdirmeyi kolaylaştırmayı amaçlamışlardır⁵⁵¹.

Ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik bunalımı, ülkenin bütünlüğünü bozma yönünde değerlendiren yabancı ülkeler bürokratik sistem üzerinde oldukça büyük etkinlik kazanmışlardır⁵⁵². Bazı vilayetlerde bulunan yabancı ülke konsolosları beğenmedikleri Valileri merkeze şikayet ederek, sahip oldukları nüfuz gücüyle onları görevlerinden aldırabilmişlerdir. Konsoloslukların gayrimüslim halkın çıkarlarını korumak için yaptıkları ve hızla sonuç aldıkları işler, Müslüman halkın çoğunluğu oluşturduğu ülkede, Müslümanları zayıf ve etkisiz konuma getirdiği görülmüştür⁵⁵³.

4. Kanun-i Esasi'de 1909 Değişiklikleri ve Etkisi

II. Abdülhamit 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatile çıkararak Kanun-u Esasi'yi askıya almıştır. 1908 yılına kadar (30 yıl) Anayasa askıda kalmıştır. II. Abdülhamit Rumeli'de artan isyanların etkisi ile 1908 yılında Kanun-u Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymuş ve Meclis-i Mebusan'ı tekrar toplantıya çağırmıştır. Meclis-i Mebusan'ın toplanması için yapılan seçimlerde 275 mebusan 160 kadarı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden

⁵⁴⁹ Monarşiye muhalif olan kesimlerin önemli bir kısmı anayasayı tüm sorunları çözecek bir anahtar olarak görüyorlardı.

⁵⁵⁰ **Erdoğan** (2003), 22 – 23.

⁵⁵¹ **Mahmut Celalettin Paşa** (1983) Mirat-ı Hakikat, C: 2, İstanbul, Bereket, 81 - 83.

⁵⁵² Dönemin en etkili ülkelerinden olan İngiltere'de Disraeli Hükümeti yönetiminde iken Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasını destelemiş ancak hükümete karşı büyük bir seçim kampanyası başlatılmış ve Gladstone bu kampanyada Disraeli Hükümeti'nin bu politikasını eleştirerek Hükümeti zor duruma düşürmüştür. Bu gelişmeler sonucu Hükümet tutum değiştirmiş ve Tersane Konferansına Osmanlı'nın siyasi bütünlüğünü korumak istemeyen bir delege göndermiştir. Bkz. **Berkes**, 331 – 332.

⁵⁵³ **Akyıldız**, 78.

seçilmiştir. Meclis'teki çoğunluğu ele geçiren İttihat ve Terakki, ülke politikası konusunda Padişah II. Abdülhamit'le çekişmeye başlamıştır.

13 Nisan 1909'da yaşanan, Rumi takvimdeki karşılığı itibariyle⁵⁵⁴ 31 Mart vakıası olarak bilinen ayaklanmayı bastırmak üzere İttihat ve Terakki'nin emriyle ile Selanik'ten gelen hareket ordusu İstanbul'da kontrolü ele almıştır. Hareket ordusunun baskısı ile Meclis Padişah'ın değişmesi kararını almış ve II. Abdülhamit yerine tahta Mehmet Reşat çıkarılmıştır. Bu değişiklikten sonra Osmanlı Devleti'nde siyasi iktidar üzerinde tüm güç İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eline geçmiştir⁵⁵⁵.

İktidardaki etkin gücün değişmesinin bir sonucu olarak 1909'da Kanun-i Esasi'de önemli değişiklikler yapılmıştır. Değişiklikler özünde Padişah'ın yetkilerini daraltmaya, temel hak ve hürriyetleri genişletmeye yönelik olmuştur. Bu yönüyle 1909 değişiklikleri ile Osmanlı Devleti'nin gerçek anlamda meşruti monarşi yönetimine geçtiği doktrinde kabul edilmektedir.

Vatandaşlık bakımından anayasal düzenlemede bir değişiklik yapılmamıştır. Diğer bir ifade ile vatandaşlık bakımından II. Meşrutiyet dönemi, I. Meşrutiyet anlayışıyla örtüşmektedir. İktidarın kontrolünü ellerine alan İttihatçıların temel gayesi merkezi bir modern devlet oluşturmaktır⁵⁵⁶. Bu amaç için İttihat ve Terakki üyeleri vatandaşlık açısından Osmanlıcılık ideolojisini kuvvetle devam ettirme gayretinde olmuşlardır. II. Meşrutiyet döneminde daha da artan dış müdahaleler ve azınlıkların kendi devletlerini kurma teşebbüsleri Osmanlıcılık ideolojisinden beklenen etkinin oluşmasına engel olmuştur⁵⁵⁷.

II. Meşrutiyet döneminde, hem Türk ulusçuluğu fikrine inanan aydınların düşünceleri ile şekillenmiş olması itibariyle hem de Balkan savaşlarının etkisi ile, Türkçülük düşüncesi yükselişe geçmiştir⁵⁵⁸. I. Meşrutiyet döneminde başlamış olan askeri okullarda okutulan tarih kitaplarında dini unsurlardan ziyade 'Türklük' unsurunun ön plana çıkarılması, II. Meşrutiyet döneminde subaylar arasında yaygın olan milliyetçilik ideolojisine bağlılığın temelini oluşturmuştur⁵⁵⁹.

Osmanlı Devleti, I. Meşrutiyet döneminde İslam-Türk sentezini topluma benimsetmeye çalışmıştır. II. Meşrutiyet döneminde bu politikada önemli bir öncelik farklılaşmasına gidilmiş ve Türk-İslam sentezi topluma benimsetilmeye çalışılmıştır. Bu çaba dönemin koşullarının da etkisi ile toplumda bir kesimde karşılık bulmuş ve 1908 yılında

⁵⁵⁴ Olay Rumi takvime göre 31 Mart 1925'te yaşanmıştır.

⁵⁵⁵ Gözler (2017), 57 – 59.

⁵⁵⁶ Kansu, Aykut (2016) İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908 – 1913, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim, 9.

⁵⁵⁷ Tanör (2017), 210 - 211.

⁵⁵⁸ age., 176 – 177.

⁵⁵⁹ Alkan (2002b), 392 - 395.

kültürel ve bilimsel amaçlarla kurulan Türk Ocağı Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Rusya’da Sakin Müslüman Türk Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti gibi oluşumlarla halkın içinde Türk milliyetçiliği bilinci yaygınlaşmıştır⁵⁶⁰.

Dil konusunda I. Meşrutiyet döneminde var olan tartışmalar II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. İttihatçıların Türk vatandaşlığı projesinin bir uzantısı olarak devlet okullarının tamamında eğitim dilinin Türkçe olmasının ve yerel dillerin ikinci dil olarak eğitimde yer bulmasının önü açılmıştır⁵⁶¹.

Siyasal haklar yönünden bakıldığında ise 1909 değişiklikleri temel hak ve hürriyetleri geliştiren yönüyle siyasal katılımı artırıcı ve koruyucu düzenlemeler getirirse de uygulama bu yönde olmamıştır. Kanun dışı tutuklama yasağı getirilmiş⁵⁶² ve bireylerin siyasal faaliyetlerinden ötürü haksız yere tutuklanmaları yasaklanmıştır. Sansür yasağı getirilerek⁵⁶³ muhalif basın ve yayının önü açılmıştır. Muhalifleri bastırmak konusunda Padişah’ın sahip olduğu en güçlü araç olan sürgüne gönderme yetkisi kaldırılmıştır⁵⁶⁴.

Muhalif kabul edilenlere karşı siyasi iktidarın önemli baskı araçlarından biri de haberleşmeleri kontrol etmektir. 1909 değişiklikleri ile haberleşmenin gizliliği ilkesi anayasal bir hal almıştır⁵⁶⁵. Haberleşmenin gizliliği esası ile o dönemin en yaygın iletişim aracı olan mektupların (ve postanelere verilen evrakların) hakim veya mahkeme kararı olmadan okunamayacağı kuralı getirilmiştir. Ayrıca ‘toplanma hakkı’ anayasal bir nitelik kazanmış⁵⁶⁶ böylece siyasal taleplerin kamuoyuna duyurulması için bir araya gelmek anayasal olarak korunan bir hak haline gelmiştir. Tanınan bu temel hak ve özgürlükler İttihat ve Terakki’nin siyasal alandaki fiili baskıları ile askıda kalmış ve uygulamada bireylerin demokratik siyasal katılımını olması gerektiğinin aksine artırmamıştır. 1912 seçimlerinin “sopalı ve dayaklı seçimler” olarak tarihe geçmiş olması, temel hak ve özgürlükler konusundaki anayasal iyileştirmelerin sosyal yaşama aktarılmadığını gösteren önemli bir örnek olmuştur⁵⁶⁷.

---

⁵⁶⁰ **Tunaya, Tarık Zafer** (2015) Türkiye’de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, s. 440 – 444.

⁵⁶¹ **Kansu, Aykut**, (2016) İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908 – 1913, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim, 9

⁵⁶² Kanun-u Esasi madde 10.

⁵⁶³ Kanun-u Esasi madde 12.

⁵⁶⁴ Kanun-u Esasi madde 113.

⁵⁶⁵ Kanun-i Esasi madde 119.

⁵⁶⁶ Kanun-i Esasi madde 120.

⁵⁶⁷ **Üstel, Füsün** ‘II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı’ Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim, İstanbul, 167.

Neticede 1909 değişiklikleri ile gerçekleşen mutlak monarşî yönetiminden çıkılıp meşrutî monarşî yönetimine geçilmesi ve parlamenter sistemin işlevsel hale gelmesi⁵⁶⁸, gerçek demokrasiyi getirmemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin tek parti ve siyasal iktidarın asli sahibi olmak için cebri yöntemlerle muhalefeti sindirmesi ülkeyi tek parti diktasına götürmüştür⁵⁶⁹. Karatepe, II. Abdülhamit’in baskıcı yönetim uyguladığını iddia eden İttihat ve Terakki’nin, kendi iktidarı döneminde II. Abdülhamit’i arattığını ifade etmiş ve 1908 sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti eliyle kurulan meşrutî yönetimi “*hürriyet adına dikta rejimi*” olarak nitelendirmiştir⁵⁷⁰.

Neticede II. Meşrutiyet hürriyet düşüncesiyle, ulusal ve laik ideolojik yapının birbiriyle zihinsel olarak örtüştürüldüğü⁵⁷¹ ve demokrasi iddiası ile demokrasinin unsurlarının fiilen ortadan kaldırıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönem, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucu fikri yapısının zemininin oluştuğu dönem olarak da nitelenebilir.

5. 1876 Anayasası Dönemi Kültür İdeoloji İlişkisinin Değerlendirilmesi

Kanun-i Esasi’de, toplumda hızla yaygınlaşmaya başlamış olan Türk milliyetçiliği (resmî dilin Türke⁵⁷² olmasıyla), Osmanlı Devleti’nin kimliğinin asli unsurlarından olan İslam (resmî dinin İslam olmasıyla) ve bazı değerleri itibariyle liberalizm (özgürlük⁵⁷³, mülkiyet⁵⁷⁴, din farkı gözetilmeden kanun karşısında eşitlik⁵⁷⁵ kavramlarının liberal anlayışa uygun düzenlenmiş olmasıyla) kendilerine yer bulan ideolojiler olmuşturlardır. Kanun-i Esasi’nin resmî ideolojisi ise devletin birliğini korumak amacıyla üretilen, devlet karşısında Müslüman ve gayrimüslimleri eşitlemesi itibariyle Batı’nın vatandaşlık anlayışını yansıtan Osmanlıcılık olmuştur.

Osmanlıcılık birey-devlet arasındaki ilişkiyi millet sistemi ile belirlenmekten çıkarıp Batılı anlamıyla vatandaşlık ilişkisiyle belirlenir hale getirmiştir. Kanun-i Esasi tüm Osmanlı

⁵⁶⁸ Siyasal sistem üzerinde Padişah’ın etkinliği azalırken Meclis’in etkinliği artmıştır. Kanun-i Esasi madde 30 gereği Bakanlar Kurulu, Padişah’a değil Meclis’e karşı sorumlu hale gelmiştir. Kanun-i Esasi madde 43 gereği Meclis Padişah’ın davetini beklemeksizin toplanabilir hale gelmiştir. Kanun-i Esasi madde 53 gereği her bir milletvekili ya da ayan Padişah’tan izin almaksızın kanun teklif edebilir hale gelmiştir.

⁵⁶⁹ Tanör (2017), 218.

⁵⁷⁰ Karatepe (2009), 114.

⁵⁷¹ Tanör (2017), 219.

⁵⁷² Kanun-i Esasi madde 18.

⁵⁷³ Kanun-i Esasi madde 9.

⁵⁷⁴ Kanun-i Esasi madde 21.

⁵⁷⁵ Kanun-i Esasi madde 17.

tebaasını Osmanlı vatandaşı⁵⁷⁶ kabul etmiştir. Devletin ideolojik aracı olarak Kanun-i Esasi ile pozitivist zihniyet temelinde şekillenen vatandaşlık anlayışı, devletin diğer bir ideolojik aracı olan eğitimle topluma benimsetilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra okul müfredatlarına Malumat-ı Medeniye isminde yeni bir dersin eklenmesi ile II. Meşrutiyet ideolojisini ve değerlerini içselleştirecek yeni kuşak, modern birey ve modern vatandaş oluşturulmak istenmiştir. II. Meşrutiyet’in vatandaşlık projesi 1908 – 1912 arasında ders kitaplarında anayasalı devlet anlayışı ve hak ve görev dengesi açısından hak ve özgürlüklere çok daha fazla ağırlık veren, görevleri göreceli olarak ikincilleştiren bir yaklaşımla yürütülmüştür. 1912 – 1913 Balkan Savaşları’ndan sonra ise İttihat ve Terakki’nin zihnindeki ideolojik dönüşümün yansıması olarak intikamcı bir milliyetçilik söylemi müfredata hakim olmuştur⁵⁷⁷.

I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki, muhalefetin zorla bastırılmış olmasının da sağladığı serbesti ile Osmanlı Devleti’nde kurumsal ve toplumsal yapıya ilişkin önemli dönüşümler gerçekleştirmiştir. Arapların I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ni desteklememeleri ve Şerif Hüseyin’in Osmanlı’ya isyan etmesinden sonra, ülke içinde dini hassasiyetlerin önemsenmemesinden çekinilmemeye başlanmıştır. 1916’da tüm Şer’iye Mahkemeleri Şeyh’ül İslamlıktan ayrılıp Adliye Nezareti’ne bağlanmıştır ki bu laikleşme yönünde çok büyük bir adım olmuştur. 1917’de Hukuk-u Aile Kararnamesi ile Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlıların aile hukukunu düzenleyen bir sistem getirilmiştir. Yine 1917’de Rumi ve Miladi takvim arasında var olan 13 günlük fark kaldırılmıştır, Rumi yıl muhafaza edilmiş ancak Rumi ve Miladi takvimin gün ve ayları özdeşleştirilmiştir⁵⁷⁸. 1917’de yapılan önemli bir değişiklik de çıkarılan Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun’dur. Bu kanunla medreselerin ders programlarına doğal bilimler ve Batı dilleri alınmıştır⁵⁷⁹. Tüm bu değişiklikler Kanun-i Esasi’nin ideolojik bir araç olarak kullanılmasıyla kültürün normatif boyutunda yapılan değişikliğin, kültürün bilişsel ve maddi boyutlarına taşınmasını destekler niteliktedir.

Kanun-i Esasi ile batılılaşma yanlısı bürokratik kesimin ve Batı dışı toplumları kendi kontrolünde tutmak isteyen kapitalist sistemi benimseyen güçlü devletlerin, istekleri

---

⁵⁷⁶Kanun-i Esasi madde 8.

⁵⁷⁷Üstel, Füsün ‘Bir Vatandaşlık Projesi Olarak Kemalizm’: Altınörs, Alp (Editör) (2013) Resmi İdeoloji ve Kemalizm, 2. Baskı, İstanbul, Ceylan, 43 – 44.

⁵⁷⁸Akşin, Sina ‘Siyasal Tarih (1908 – 1923)’: Akşin, Sina (Editör) (1997) Çağdaş Türkiye 1908 – 1980, İstanbul, Cem, 64.

⁵⁷⁹Akşin, 64.

doğrultusunda pozitivist paradigma Osmanlı toplumuna aktarılmıştır. Toplumsal kültürün normatif boyutu başta anayasal belgelerle, maddi boyutu eğitimle pozitivist zihniyete uygun şekillendirilmeye başlamış sonuçta kültürün bilişsel boyutunda pozitivist değerlere yer açılmıştır.

II. ULUS DEVLETİN OLUŞUM SÜRECİ: 1921 ANAYASASI DÖNEMİ

1921 Anayasası Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği dönemde, Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra I. Meclis tarafından kabul edilen ve 1876 Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmadan, meclis hükümeti sistemi kuran bir belgedir⁵⁸⁰. Vurguladığı temel fikir 'halkçılık' olmuştur⁵⁸¹. 1876 Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmayan 1921 Anayasası Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi sonrasında yaygınlaşan batılı kültür ve yerli kültür (alafranga- alaturka) ve batılı hukuk-İslam hukuku ikiliğinin bulunduğu dönemin anayasası olmasının yanı sıra kurtuluş savaşının devam ettiği dönemde Anadolu'da ortaya çıkan yeni iktidar yapısının da ilk anayasasıdır.

1921 Anayasası'nın hazırlandığı dönemin siyasal koşullarına bakıldığında Kurtuluş Savaşı'na destek sağlanmak için toplumun tamamının birleştirilme gayretinde olduğu, bu nedenle resmi bir ideolojiye yer verilmediği ve Kurtuluş Savaşı'nın örgütleneceği hukuki bir iktidar odağı oluşturmanın asıl amaç olduğu görülür. 1876 Anayasası'nın 1921 Anayasası ile çelişmeyen hükümleri yürürlükte olduğundan 1921 Anayasası yürürlükte olduğu sürece 1876 Anayasası'nın düzenlediği temel hak ve özgürlüklerin anayasal düzeyde hukuk sisteminde yer aldığı kabul edilir.

A. Birinci Meclis Dönemi Kültür – İdeoloji İlişkisi

Birinci Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra çalışma biçiminin nasıl olacağını düzenleyen '*Büyük Millet Meclisinin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevadd-ı Kanuniye*' başlıklı yasa tasarısı mecliste reddedilmiştir. Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti daha sonra '*Halkçılık Programı*' olarak anılacak ve 1921 Anayasası Taslağını da oluşturacak olan, '*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası*' isimli metni Meclis genel kuruluna sunmuştur. Bu metnin, hukuki olarak ve

⁵⁸⁰ Atar, Yavuz (2017) Türk Anayasa Hukuku, 11. Baskı, Ankara, Seçkin, 44 - 45.

⁵⁸¹ Sevinç, Murat / Demirkent Dinçer (2017) Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 12 – 13.

içerik açısından incelenmesi için *Encümen-i Mahsus* adlı özel bir komisyona gönderilmiş ve komisyon *Halkçılık Programı*’nın ilk dört maddesini ayrı bir *Beyanname* haline getirip, geri kalanı da anayasa tasarısı olarak hazırlayıp Meclis görüşmesine sunmuştur⁵⁸².

Yayınlanan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Beyannamesi “*Türkiye Büyük Millet Meclisi, milli hudutlar dahilinde (İslam ekseriyetinin) hayat ve istiklalini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis andiyle teşekkül etmiştir. Binaenaleyh hayat ve istiklalini, yegane mukaddes emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hakimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vasil olacağı kanaatindedir.*

*Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve bu maksada münafi hareket edenleri tedip azmiyle müesses bir orduya sahiptir. Emir ve kumanda salahiyeti Büyük Millet Meclisi’nin şahsiyeti maneviyesinde*⁵⁸³.” ifadelerine yer vermiştir.

Bu ifadelerin de etkisiyle bazı çevrelerce Kemalist ideolojiye sol-sosyalizan bir anlam yükleme çabası olsa⁵⁸⁴ da beyannamenin kapitalizmi bir ekonomik sistem olarak değil, dış sömürü ve saldırı olarak yorumladığı anlaşılmaktadır. Beyannamenin sosyalist eğilimli olduğu yönünde yorumlanmasında, yayınlandığı dönemde Bolşevik Devrim’in gerçekleşmiş olmasının ve dünyada sosyalist düşüncelerin güç kazanmasının olduğu kadar⁵⁸⁵ TBMM içindeki sol grupların da etkisi olmuştur. Ancak TBMM hiçbir zaman ekonomik sistem olarak antikapitalist bir iddia ileri sürmediği gibi⁵⁸⁶ yürüttüğü politikalar Marksist–sosyalist anlamda antiemperyalist bir karakter de taşımamış, hatta Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğu dönemden itibaren global kapitalist sistemle bütünleşmeye yönelik bir ekonomi yürütmüştür denilebilir⁵⁸⁷.

TBMM beyannamesinin ideolojik nitelikteki diğer önemi savaş gerekçesini İslami nitelikteki cihat ve fetih anlayışına değil, antiemperyalist ulusal savunma anlayışına dayandırmış olmasındadır⁵⁸⁸. Kurtuluş savaşını kazanmak için toplumu birleştirme aracı olacak

---

⁵⁸²Tanör (2017), 248.

⁵⁸³Büyük Millet Meclisinin Halkçılık Beyannamesi, <<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/landau/content/structure/190410>> s. e. t., 22.01.2019, 15.

⁵⁸⁴Bora, 164.

⁵⁸⁵Milli mücadele döneminde Batılı Devletlerin kendi koydukları kurallara uymadıkları ve ebedi düşman kalacakları fikri Bolşevizm sempatisini artıran önemli etkenlerden oluştu. Bkz. Bora, 212.

⁵⁸⁶Tanör (2017), 249.

⁵⁸⁷Başkaya, 136 – 137.

⁵⁸⁸Tanör (2017), 249.

ideolojik unsurlarda İslami değerleri içerenler yerine, modern ulus devletin değerlerini içerenler tercih edilmiştir. Pozitivist paradigmanın yeni kurulan ulus devlet için tercih edildiğini gösteren bu durum, hem ulus devlet kurucularının zihniyet olarak Batılı değerleri tercih ettiklerini hem de uluslararası arenada Batı kültürünü tercih eden bir ulus devlet oluşturulacağı imajını sergilemektedir.

1920’lerde TBMM kurulduktan sonra ideoloji-kültür ilişkisi bağlamında toplumsal yapıyı ve yaşamı önemli ölçüde etkileyen (gerek geleneklere yansımalarıyla gerek kültürüyle iç içe olmasıyla) diğer bir konu din ve rejim konusudur. 1921 Anayasası hazırlanırken de din ve rejim konuları saltanat ve hilafet meselesi olarak beraber ele alınmış ve tartışılmıştır. Bunun iki nedeni vardır. Birinci neden Heper’in de belirttiği üzere Osmanlı Devleti’nin devlet felsefesinde padişah (devletin siyasal başı), Allah tarafından devletin farklı unsurlarını bir arada tutmak ve idare etmek üzere görevlendirilmiş kişidir⁵⁸⁹. Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti’nin rejimi meşruiyet temelini dinden almıştır. 1920’ler tam da Osmanlı Devlet’inden Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne geçiş sürecini yansıtır. Bu yüzden iki devletin siyasal kurumları ve bu kurumların meşruiyet kaynakları birbiriyle kıyaslanan ve devam edip etmeyeceği konusunda karar verilen yıllar olmuştur.

Din ve rejim konusunun birlikte ele alınmasının ikinci nedeni ise, siyasal iktidarın sahibi olan padişahın, (4 Şubat 1517’de Mısır’ın fethiyle Hilafetin Osmanlı’ya geçmesinden beri) aynı zamanda halife olmasıdır. Osmanlı siyasi bakiyesinde dini liderlik ve siyasi iktidar örtüştürülmüştür. Bu bakiyeyle yola çıkan TBMM’de anayasa hazırlanırken söz konusu siyasi kültürün temel taşları olan hilafet (yani din ile ilgili iktidar alanı) ile saltanat (yani rejim ile ilgili iktidar alanı) hususları iç içe değerlendirilmiştir.

Doktrinde rejim konusu, I. TBMM içindeki grupların turnusol kâğıdı olarak değerlendirilir. Birinci Grup olarak bilinen ve Mustafa Kemal ve onu destekleyenlerden oluşan grup, ilk zamanlarda bunu pek açığa vurmasalar da⁵⁹⁰, Osmanlı rejiminin yerine Cumhuriyet’in geçmesini ve batılılaşmayı isteyenlerden oluşmuştur. İkinci Grup olan muhafazakarlar grubu padişahın işgalci devletlerin baskısı altından kurtarıldıktan sonra Osmanlı rejiminin devam etmesi gerektiğini, özellikle halifelik makamının mutlaka korunması gerektiğini düşünenlerden oluşmuştur. Ancak her iki grup da temelde bağımsız bir devlet arzusunda birleştikleri için 1921

---

⁵⁸⁹Heper, Metin (2010) Türkiye’de Devlet Geleneği, 1. Baskı, İstanbul, Doğu Batı, 57. Farklı yaklaşım için bkz. **Akgündüz**, 21.

⁵⁹⁰**Zürcher**, 237.

Anayasası'nda herhangi bir ideolojik değer hususunda ısrar etmemişler; halkçılığın egemen fikir olmasını desteklemişlerdir⁵⁹¹.

Birinci Meclis'teki siyasal ortamın anlaşılması adına mecliste toplumun çok farklı kesimlerinden kişilerin bulunduğunu söylemek gerekir. Meclis'teki vekil dağılımı farklı özellikleri itibariyle farklı sınıflandırmalara tabi tutulabilir. Mesleklerine göre yapılan sınıflandırmaya göre vekillerin dağılımı şöyledir: ticaretle uğraşanlar 40, çiftçi ve ziraatçılar 32, avukatlar 20, gazeteciler 11, mühendisler 2, tüfekçi ustabaşı 1 kişi olmak üzere toplam 120 kişi serbest meslek erbabıdır. Osmanlı dahiliye vekilliğinde görevli memurlar ve idareciler 36, maarifçiler 25, adliyeciler 19 ve diğer kamu hizmetinde çalışan toplam 125 memur. 13 belediye işçisi, 53 ordu mensubu (ki içlerinden 10 tanesi paşa rütbesindedir), 14 müftü, 13 müderris, 10 şeyh (Mevlevi, Bektaşî, Nakşibendi gibi tarikat şeyhleri) de dahil olmak üzere toplam 53 ilmiye mensubu vardır. Son mesleki grup olarak aşiret reislerinden de bahsetmek gerekir ki mecliste 5 tane de aşiret reisi vardır⁵⁹².

Siyasal kamplaşmaya göre meclisteki vekil dağılımı ise şöyledir: Birinci Grup 202 milletvekili, İkinci Grup 63 milletvekili, bağımsız 90 milletvekili ve ayrılan 82 milletvekili⁵⁹³. Bu dağılımdan da anlaşıldığı üzere Birinci Grup (Müdafa-i Hukuk Grubu), kendi içinde muhalefetle karşılaştığında zaman zaman yapılan oylamalarda ve seçimlerde azınlıkta kalsa da siyasi gelişmeleri kontrol gücüne sahip olmuştur⁵⁹⁴.

1921 Anayasasının hazırlanış sürecinde Meclis içinde yapılan ve toplumsal kültür açısından en derinlikli tartışma rejim ve din hususlarında, Saltanat ve Hilafet sorununa ilişkin yaşanmıştır. Bu tartışma Meclis gizli oturumunda yapılmıştır⁵⁹⁵. Mecliste bir grup Teşkilat-ı Esasi'de saltanat ve hilafete ilişkin hüküm bulunmasını isterken, diğer bir grup böyle bir hüküm bulunmasını istememiştir. Teşkilat-ı Esasi'de saltanat ve hilafete ilişkin hüküm bulunmasını isteyen grubu bu fikre yönelten düşünce: birer siyasi kurum olarak saltanat ve hilafetin anayasada tanınmasıyla siyasi iktidarı yeni eline alan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplumda ve İslam ülkelerinde meşruiyet ve itibar kazanacağıdır. Ayrıca toplum içinde ortaya çıkan olumsuz söylentilerin önüne bu yolla geçilebileceği beklentisidir. Önerilen madde

⁵⁹¹Tanör (2017), 280 - 281; Ağaoğlu, Samet (2011) Kuvay-ı Milliye Ruhu, 1. Baskı, İstanbul, YKY Yayınları, 42.

⁵⁹²Tunaya, Tarık Zafer 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri': Koçak, Cemil (Editör) (1998) Birinci Meclis, 1. Baskı, İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 5 – 6.

⁵⁹³Demirel, Ahmet (2007) Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 594.

⁵⁹⁴Koçak, 130.

⁵⁹⁵Özbudun, Ergun (1992) 1921 Anayasası, 1. Baskı, Ankara, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 24.

“*Makamı hilafet, esaretten tahlisinden sonra vazı meşruunu ahzeder*” şeklindedir. Saltanat ve hilafete ilişkin Teşkilat-ı Esasiye’de hüküm bulunmasını isteyenler bu talepleriyle birlikte meselenin hassasiyetinin ve uluslararası çevrelerde iki başlı siyasal güç izlenimi çizilmesinin olumsuz olacağının farkındadırlar. Bu nedenle ülkenin öncelikli işinin vatan topraklarını kurtarmak olduğunun bilincinde olduklarını belirtmişlerdir⁵⁹⁶. Bu öneri mecliste açıklanırken bazı mebuslar, (oturdıkları yerden) sözlü müdahalede bulunarak, dine ve saltanata ilişkin hükümlerin, Teşkilat-ı Esasi’de hiç yer almaması gerektiğini hatta dinin tümünden kaldırılacağını söylemişlerdir⁵⁹⁷.

Meclisteki bu tablo Tanzimat döneminden itibaren toplumsal kültürün batılı ve geleneksel olarak iki farklı yapıya bürünmüş olmasının yansımasıdır. Nitekim toplumda altı yüzyıldır bayrağı altında yaşadığı Osmanlı Devleti’nin kurumlarıyla devamını isteyenlerin yanında Osmanlı’dan ve geleneksel kültürel yapıdan ayrılıp yepyeni batılı anlamda modern bir ulus devlet oluşturmak isteyenler de vardır. Durumun farkında olan ve halkın farklı kesimlerinin desteğini kaybetmek istemeyen Mustafa Kemal ve bazı mebusların⁵⁹⁸ tutumu, Teşkilat-ı Esasi’de saltanat ve hilafet makamlarına ilişkin düzenleme bulunmaması gerektiği yönünde olmuştur⁵⁹⁹.

⁵⁹⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Eylül 1920, Cilt 4, 2. Celse. Bu görüşmenin tarihi 25.07.1920 olarak belirtilmişse de gerçekte görüşme 7 Aralık 1920’de yapılmıştır. Nitekim Eylül’de henüz Anayasa görüşülmeye başlanmamıştı. Tarihle ilgili bilgiyi aktaran: Özbudun, 24, 28. dipnot.

⁵⁹⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Eylül 1920, Cilt 4, 2. Celse, 134.

⁵⁹⁸ Örneğin Kütahya Mebusu Ragıp Bey, konuya ilişkin beyanında “*Teşkilatı Esasi’nin kanun teklifi niteliğinde olan halkçılık programının başında, TBMM millî hudutlar dairesinde hayat ve istiklali temin ve hilafet ve saltanat makamlarının tahlis edeceğinin belirtilmiş olduğunu*” söyler. Bununla birlikte Teşkilat-ı Esasi’nin Kanun-u Esasi’yi ilga eden bir hükmünün bulunmamasından ötürü halen yürürlükte olan Kanun-u Esasi’de saltanat ve hilafetin açıkça düzenlenmesinin yeterli olduğunu savunmuştur. Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Eylül 1920, Cilt 4, 2. Celse, s.135.

⁵⁹⁹ Mustafa Kemal, saltanat ve hilafet meselesinin hassasiyetine binaen bu meselede çok tartışmaya girilmemesi gerektiğini savunmuştur. Bunun gerekçesi olarak “*Gerek TBMM’nin açılışında gerekse Teşkilatı Esasi’nin kanun teklifi niteliğinde olan halkçılık programında, saltanat ve hilafet kurumlarını kurtarmanın en mühim meselelerden sayılması ve her zaman baş tacı edilmesi nedeniyle,*

Teşkilat-ı Esasi’de Kanun-i Esasi’nin ilga edildiğine dair hüküm bulunmadığından, Kanun-i Esasi’nin halen yürürlükte olması ve Kanun-i Esasi’de Saltanat ve hilafete yer verilmesi nedeniyle, Teşkilat-ı Esasi’de Saltanat ve Hilafete yer verilmemiş olmasının bu kurumları yürürlükten kaldırmayacağını,

Teşkilat-ı Esasi’de bu kurumlara yer verilmesi halinde uluslararası ve ulusal siyaset arenasında ‘Padişah’ınız ve halifeniz nerede?’ şeklinde yöneltilcek sorulara ‘o şimdi esir’ dememek için,

Padişah ve halife sıfatını taşıyan kişinin haince davranmasından ötürü, bu makamlara Teşkilat-ı Esasi’de yer verilmesi halinde bu kişiyi tanıma zorunluluğu doğabileceği nedeniyle,

Meselenin hassasiyeti karşısında savaş koşulları sona ermeyen ülke için Teşkilat-ı Esasi’nin günün koşullarına uygun öncelikli kurumları düzenlemesinin sağlanması için bu hassas konu üzerinde tartışılarak vakit kaybedilmesini doğru bulunmamasından...” hareket etmiştir. Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Eylül 1920, Cilt 4, 2. Celse, s.135 – 137.

Saltanat ve hilafetin 1921 Anayasası'nda yer almamasını isterken Mustafa Kemal de (kişilere değil) bu siyasal kurumlara bağlılığını ve bunların değerini dile getirmekten geri durmamıştır. Toplumsal zihniyet kodlarındaki kutsalın, pozitivist zihniyetle beraber var olacağı imajı oluşturan, toplum nezdinde yüksek saygı gören kurumlara karşı Kurtuluş Savaşı sürerken takınılan bu tutum; toplumu ortak hedefler etrafında birleştirme amacına yönelik olmuştur. Siyasi koşullar oluştuğunda (savaş kazanıldığında) İslami unsurlarla ilişkili tüm düzenlemeler kaldırılacak ve toplumsal kültür baştan inşa edilecektir.

İslam dini konusunda, 1921 Anayasası'nın 7. maddesinde İslam dininin benimsendiğine ilişkin zımni ifadeler yer verilmiştir. 1921 Anayasası'nın 7. maddesinde⁶⁰⁰ '*Ahkam-ı Şeriye'nin tenfizi ... Büyük Millet Meclisi'ne aittir*' denerek⁶⁰¹ şeri hükümlerin uygulanmasının sorumluluğu Büyük Millet Meclisi'ne bırakılmıştır. Aynı maddede "*... Fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelat esas ittihaz kılınır...*" ifadesine de yer verilmiştir. Bu ifade gereği İslam hukuku olan fıkıh hükümleri, batılı kanunlarla birlikte hukuk normlarından sayılmıştır. Bu hükümlerin bir anayasada yer alması o anayasanın resmi din getirmiş bir anayasa sayılması için kanaatimizce yeterlidir. Nitekim 1923 yılında Cumhuriyet ilan edilirken resmi dinin İslam olduğuna ilişkin hüküm açıkça anayasada yer alacaktır.

Ayrıca I. TBMM'nin 23 Nisan 1920 Cuma günü açılması ve açılışından önce Hatm-i Şerif okunması, Cuma namazının mebuslarca hep beraber kılındıktan sonra Sakal-ı Şerif ve Sancak-ı Şerif taşınarak TBMM'ye girilmesi, toplumun zihniyet kodlarına hitap eden simgelerin, toplumdaki ve İslam devletlerindeki prestijinden yararlanmak için siyasi birer taktik olarak araçsallaştırıldıklarını gösterir⁶⁰².

1921 Anayasası'nda, bir devlet başkanlığı veya bir padişah kaymakamlığı makamına yer verilmemiş⁶⁰³, bunlar yerine hükümet sistemi olarak Meclis Hükümeti Sistemi benimsenmiştir. 1921 Anayasasının 2. maddesi gereği yürütme ve yasama güçleri meclisin elinde toplanmıştır. Yargı yetkisi de İstiklal Mahkemeleri vasıtasıyla TBMM'ye verilmiştir⁶⁰⁴. Tam bir kuvvetler birliği modeli oluşmuş ve bu kapsamda devlet tek elden TBMM tarafından

⁶⁰⁰ 7. madde 1921 Anayasası'nın ilk halinden yürürlükten kaldırılıncaya kadar anayasada yer almıştır.

⁶⁰¹ **Derdiman, Ramazan Cengiz** (2006) Karşılaştırmalı Türk Anayasaları ve TBMM İçtüzüğü, 1. Baskı, İstanbul, Alfa, 403 - 404.

⁶⁰² **Doğan, Mehmet** (2005) Darbeler, Müdahaleler ve Siyasi Sistem, 1. Baskı, İstanbul, İz, 40.

⁶⁰³ **Tanör** (2017), 260.

⁶⁰⁴ **Tanör** (2017), 261.

yönetilmiştir. Bu sistemde bir Meclis başkanı vardır, ancak bu devlet başkanı değildir⁶⁰⁵. Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı süresince kuvvetler ayrılığı ilkesini *'halkları oyalamaktan ibaret'* şeklinde değerlendirmiş ve şiddetle kuvvetler birliği sistemini savunmuştur⁶⁰⁶.

1921 Anayasası'nda 1876 Anayasası'nda olduğundan daha baskın şekilde milliyetçilik ideolojisinin etkileri görünür olmuştur. Öncelikle egemenliğin kaynağı münhasıran millete dayandırılmış (madde 1 ve 2) ve milletin ülkesinden (madde 3) bahsederek yeni bir ulus devlet anlayışı sezdirilmiştir. Diğer yandan bir devlet başkanlığı kurulmamış ve anayasal bir rejimde düzenlenmesi gereken konular düzenlenmemiş böylece Osmanlı anayasal rejiminin geçerli olduğu izlenimi de oluşturulmuştur⁶⁰⁷. Daha önce açıklandığı üzere 1921 Anayasası gizli görüşmelerinde hem Mustafa Kemal hem de bazı başka milletvekilleri, 1876 Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırılmadığını, ondaki düzenlemelerin de halihazırda geçerli olduğunu belirtmişlerdir⁶⁰⁸. Meclisteki Birinci Grup ve İkinci Grup üyeleri arasında anlaşmazlık çıkmasının önlenmesini sağlayan bu siyasal tutum uzun sürmemiştir.

Lozan Konferansı'na hem İstanbul hem de Ankara hükümetlerinin davet edilmesi ve İstanbul hükümetinin başbakanı Tevfik Paşa'nın Ankara hükümetine *"Lozan'a birlikte gidelim!"* çağrısını içeren telgrafı, Ankara Meclisi'nde olumsuz bir hava ve İstanbul hükümetine karşı bir öfke oluşturmuştur⁶⁰⁹. İki iktidar merkezi arasında İngiliz güdümüyle oluşan bu çatışmalı ortamda, Lozan'da iki başlı olunması siyaseten önemli bir dezavantaj oluşturacağı gerekçesi ile TBMM 1 ve 2 Kasım 1922 tarihli, 307 ve 308 sayılı iki kararla *'Saltanat'ın 16 Mart 1920 tarihinden geçerli olmak üzere kaldırıldığına'* hükmetmiştir⁶¹⁰. Bu kararla birlikte altı yüzyıllık bir devlet tarih sahnesinden silinmiştir.

⁶⁰⁵1922 tarihli *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun* vekillerin Meclis Başkanı tarafından aday gösterilmeden doğrudan Meclis tarafından seçileceğini ve gene Meclis'in bir kişiyi İcra Vekilleri Heyeti başkanı olarak seçeceğini düzenlemiştir. Erdoğan (2003) 48 - 49.

⁶⁰⁶Sevinç / Demirkent, 32.

⁶⁰⁷Erdoğan (2003), 46 – 47.

⁶⁰⁸ Mustafa Kemal: *"Kanun-i Esasimizi külliyyen ilga etmiyoruz."*; Kütahya Mebusu Ragıp Bey: *"Bunun ahkâmı münderecesine muhalif, mugayir olmayan Kanun-i Esasi'nin mevaddı sairesi de tamamen mer'i ve cari'dir"*. TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Cilt:4, 2. Celse, 25 Eylül 1336, s.135.

⁶⁰⁹Özellikle İngilizler toplumsal algıyı yönlendirmek için toplumsal zihniyette değerli argümanların başında gelen dini ve saltanatı hem ülke içinde hem de diğer Müslüman ülkelerde Ankara'daki iktidara karşı başkaldırma propagandası olarak kullanmışlardır. Kendi kontrollerinde olan İstanbul'da baskı kurarak Ankara hükümeti aleyhine fetvalar yayınlanmasını sağlamışlardır. İstanbul'dan yayınlanan fetvalar meclisteki vekillerin İstanbul'a öfke duymasının temel sebebi olmuştur. Ayrıca Padişah'ı Camide bile İngiliz askerlerin koruduğu (!) bir ortamda Ankara hükümeti ile Padişah'ın İngilizlerden habersiz iletişim kurabilecekleri bir söz konusu olamayacağından, Ankara ve İstanbul arasında gizli bir görüşme yapmak ve uzlaşmaya varmak mümkün görünmemektedir. Bkz. 24 Nisan 1920 günlü TBMM'nin ilk gizli celse oturumu Mustafa Kemal'in konuşması.

⁶¹⁰Gözler (2019), 73 – 74.

Saltanat kaldırılınca rejim boşluğu doğmuş bu nedenle Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihine kadar ülkenin rejimi Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak nitelendirilmiştir⁶¹¹. Meclis içindeki muhafazakar grup her ne kadar hem Osmanlı rejimine hem de Halifelik makamına manevi bağlılığını korusa da saltanatın kaldırılmasına engel olmamıştır. Çünkü Kurtuluş Savaşı boyunca Padişah'ın baskı altında da olsa İtilaf Devletleri'nin taleplerini uygulamış olması, saltanatın devamını isteyenlerin bile, Padişah'ı savunma imkanlarını ortadan kaldırmıştır⁶¹². İkinci Grubun, toplumdaki geleneklere bağlı kesimin meclisteki temsilcilerinden oluştuğunu söylemiştik. Dönemin olağanüstü koşullarından yararlanarak yeni bir devlet kurup Osmanlı'yı ideolojik açıdan reddetmek isteyen kesim için⁶¹³ bu grup meclisteki tek engel olarak görülmüştür.

Zamanla Meclis'teki İkinci Grup, Meclis Reisi Mustafa Kemal'in tavırlarının diktatörce olduğunu⁶¹⁴, İstiklal Mahkemeleri'nin Meclis denetimi altına alınması gerektiğini, Lozan Barış Anlaşması konusunda son söz yetkisinin Mustafa Kemal'e değil, Meclis'e ait olması gerektiğini ve Misak-ı Milli sınırlarından hiçbir suretle taviz verilmemesi gerektiğini ileri sürmüştür⁶¹⁵. Birinci Meclis'te artan muhalif tavır ve tartışmalar nedeniyle Mustafa Kemal önce grupta sonra da Meclis'te 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi kararı aldırılmıştır⁶¹⁶. Meclis, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olarak "*gayenin husulüne*" yani amacın gerçekleştiğine basit çoğunlukla karar vermiştir. Oysa bu karar Anayasa'ya göre üçte iki çoğunlukla alınması gereken bir karardır. Basit çoğunlukla amacın gerçekleştiğine ilişkin karara gerekçe olarak da *üçte iki çoğunluğun sağlanamayabileceği kaygısı* gösterilmiştir⁶¹⁷. Seçimlerin yenilenmesi kararından sonra Mustafa Kemal, Meclis'teki Birinci Grubun Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini açıklamıştır⁶¹⁸.

Birinci Meclis'in seçime gitme kararı alındıktan sonra Meclis, son kez 15 Nisan 1923'te toplanmış ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda bir değişiklik yapmıştır. Bu değişiklik

---

⁶¹¹Özbudun, Ergun (2016) Türk Anayasa Hukuku, 17. Baskı, Ankara, Yetkin, s. 30. Aynı zamanda bu kararla Osmanlı Devleti'nin sona erdiği, İstanbul hükümetinin meşru olmadığı ve İstanbul ve çevresinin yönetiminin Ankara hükümetinin kontrolünde olduğu ilan edilmiştir. Yılmaz, Faruk (2012) Türk Anayasa Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, İz, s. 106 – 108.

⁶¹²Sezgin, Ömür (1984) Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, 1 Baskı, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 53 – 54, 100.

⁶¹³Kaçmazoğlu (2018), 52.

⁶¹⁴İkinci grubun kurulmasında da bu fikrin etkili olduğu bilinmektedir. Bkz. Ömür, 85.

⁶¹⁵Demirel, 505 – 507.

⁶¹⁶Gözler (2019), 75.

⁶¹⁷Tanör (2017), 282.

⁶¹⁸Tunçay, Mete (1981) Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923 - 1931, 1. Baskı, Ankara, Yurt, 57.

Saltanatın Kaldırılmasına İlişkin Kararın yazılı veya sözlü olarak eleştirilmesi vatana ihanet suçu kapsamına alınmıştır⁶¹⁹. TBMM'nin ikinci dönemi için yapılan seçimlerde aday listelerini bizzat Mustafa Kemal belirlemiştir. Birinci Meclis'teki İkinci Grup yapılacak seçimlere bir grup olarak/toplu bir oluşumla katılmama kararı almış ve milletvekillerinden dileyenlerin münferit olarak seçime katılabileceği görüşünü benimsemiştir⁶²⁰. Böylece seçimlere Birinci Meclis'teki Birinci Grup, Halk Fırkası yapısıyla örgütlü olarak katılırken Halk Fırkası'nın karşısında örgütlü bir yapı olmamıştır. Seçim sonucunda Halk Fırkası⁶²¹ seçimi kazanmış ve siyasal iktidarın sahibi olmuş, İkinci Grup'tan birkaç bağımsız aday hariç hiç kimse TBMM'ye girememiştir⁶²².

Gerek muhalefetin planlı ve sistemli biçimde Meclis dışı bırakılması gerekse Birinci Meclis'in fesih kararının Teşkilat-ı Esasiye'ye aykırılığına rağmen uygulanması, nedeniyle Birinci Meclis'in sona erdirilmesi doktrinde bir '*mevzuat anarşisi*' ya da '*fiili hükümet darbesi*' olarak nitelendirilmiştir⁶²³. Birinci Meclis'in seçimlerinin yenilenip İkinci Meclis'in tamamen modernist reformculardan oluşması sağlanarak⁶²⁴, gelenekçiler tamamen saf dışı bırakılmışlardır.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, ülkeyi yabancı işgalinden, padişah ve halifeyi de İngilizlerin fiili tutsaklıklarından kurtarmak için yola çıkmış ancak ülkenin gelecekteki yönetim şekline ilişkin bir tasarı üretmemiştir. İkinci Meclis'in kurulmasıyla siyasi iktidarı tekeline alan modernist reformcular, kültürel ve siyasal yapıyı devletin ideolojik ve cebri aygıtlarını kullanarak köklü biçimde değiştirmeye uygun siyasal imkana sahip olmuşlardır⁶²⁵.

---

⁶¹⁹İkinci gruptaki vekiller bu düzenlemenin '*İnsanlığın fikrine, düşüncesine pranga vurduğunu*' savunurlar. **Tanör** (2017), 282.

⁶²⁰**Demirel**, 562.

⁶²¹Kasım 1924'e kadar Cumhuriyet Halk Partisi'nin isminde 'Cumhuriyet' ifadesine yer verilmezken 1923 yılında yapılan seçimlerden sonra 'Cumhuriyet' ifadesi partinin ismine eklenmiştir. Bkz. **Kocabaş, Süleyman** (2007) TC Devleti Tarihi: 3 Atatürk Dönemi 1923 – 1938, 1. Baskı, İstanbul, Vatan, s. 37.

⁶²²**Demirel**, 512

⁶²³**Erdoğan** (2003), 52 – 53; **Tanör** (2017), 218.

⁶²⁴**Ekici, Yunus** (2017) 'Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası' Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 27, S: 2, s. 349 – 359, s. 349.

⁶²⁵**Karpat** (2015), 50.

B. İkinci Meclis Dönemi Kültür – İdeoloji İlişkisi

İkinci Meclis'in kimlerden oluştuğu ve icraatları çok büyük ölçüde Mustafa Kemal tarafından belirlenmiştir. Yukarıda değinildiği üzere birkaç istisna dışında Mustafa Kemal'in belirlediği kişiler (açıkça muhalif olmayanlar ve muhalif olduğuna dair şüphe dahi bulunmayanlar⁶²⁶) aday olup seçilebilmişken⁶²⁷, Mustafa Kemal'in seçim beyannamesi olarak ilan ettiği 'Dokuz Umde' ikinci meclisin yol haritası olmuştur⁶²⁸. Karşılarında muhalif güç kalmamış olmasının etkisiyle, İkinci Meclis ortamında Mustafa Kemal ve ekibi ülke için topyekün Batılılaşma idealini topluma rağmen uygulamaya başlamıştır⁶²⁹. Muhalefetten uzak İkinci Meclis ortamında Lozan Barış Anlaşması kolaylıkla imzalanabilmiş ve Meclis'te kabul edilmiş⁶³⁰, Cumhuriyet ilan edilmiş ve Hilafet kaldırılmıştır.

1. Milliyetçilik

Milliyetçilik ideolojisi 1921 Anayasası'nda lafzen yer almamış ancak egemenliğin kaynağı bakımından, ulus devlet anlayışı ile kendisine yer bulmuştur. Ayrıca gerek 1921 Anayasası'nı hazırlayan gerekse 1920'lerdeki siyasete yön veren kesimin zihnindeki ve kurucu ideoloji olan Kemalist ideoloji içindeki yerini henüz Kurtuluş Savaşı sürerken almıştır⁶³¹. 15 Temmuz 1921 yılında Maarif Kongresi'nin açılışında Mustafa Kemal'in sözlerinden anlaşılan bu durum, milliyetçiliğin egemen eğitim ideolojisi olarak toplumsal kültüre damgasını vuracağının da habercisidir⁶³². 1921 yılındaki konuşmasında Mustafa Kemal, milli eğitim programında eski devrin hurafelerinden ve yaratılış niteliklerimizle ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelen bütün etkilerden tamamen uzak milli ve tarihle uyumlu bir kültürden söz etmiş ve ancak böyle bir kültürle milli davanın gelişebileceğini belirtmiştir⁶³³.

1921 Anayasası'ndaki vatandaşlık tanımında ideolojik vurguya yer verilmemiş, Anayasa'nın 1., 2., 4., 12., 18., maddelerinde sadece “*millet*” ve “*halk*” ifadeleri kullanılmıştır. Bu ifadelerin önüne herhangi bir tanımlayıcı/sınırlandırıcı sözcük eklenmemiştir. Ayrıca 1921

---

⁶²⁶Demirel, 598.

⁶²⁷Sevinç / Demirkent, 37.

⁶²⁸Sezgin, 110 – 134. Dokuz umdenin tek tek anlatımı için bkz. Ekici (2017), 354.

⁶²⁹Halide Edip Adıvar'ın aktardığı üzere, Mustafa Kemal daha Kurtuluş savaşı yıllarında, Türkiye'nin topyekün Batılılaşması idealine sahipti hatta bir keresinde “*Adnan, sen Tıbbiye ve ordunun en önde batılılaşmasından dolayı ilerlediğini söylerdin. Biz şimdi bütün memleketi Batılılaştıracağız*” demişti. Bkz. Adıvar, Halide Edip (Yayın Yılı Belirtilmemiş) Türk'ün Ateşle İmtihani, İstanbul, Atlas, s. 222.

⁶³⁰Yıldız, Ahmet, Ne Mutlu Türk'üm Diyebilene, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, s. 95.

⁶³¹Zürcher, 240.

⁶³²Kaplan, İsmail ‘Milli Eğitim İdeolojisi’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, 788.

⁶³³Kaplan, 789.

Anayasası'nın hazırlanmasına temel teşkil eden Halkçılık Programı ve TBMM beyannamesinde de “*Türkiye halkı*” ifadesinin tercih edilmiş olması, 1921 Anayasası'nda vatandaşlık konusunda kapsayıcı bir yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir⁶³⁴. 1921 Anayasası dönemi bir geçiş dönemi olduğundan ve halen ülkenin bağımsızlık mücadelesi sürdüğünden bu dönemde milliyetçilik birleştirici, ırk temeline dayanmayan, ortak bir gelecek isteyen ve Kurtuluş Savaşı'na omuz veren tüm kesimleri kapsar nitelikte değerlendirilmiştir ve 1921 Anayasası'nda vatandaşlığa dair bir sınırlama getirilmemiştir⁶³⁵.

1923 Lozan Antlaşması ve azınlık tanımı 1921 Anayasası döneminde milliyet ve etnik köken konusundaki en önemli konudur denebilir. Toplumsal kültür içinde bireyin kimliğinin devlet tarafından şekillendirilme sürecinde etkili olacak olan bu konu, Lozan görüşmelerinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne en çok baskı yapılan meselelerden olmuştur. Azınlık meselesi Lozan Konferans İçtüzüğü'nün 5. maddesi gereği, Garrani'nin (İtalya'nın) başkanlık ettiği '*Azınlıklar ve Yabancılar Komisyonu*' (2. Komisyon) tarafından ele alınması gereken bir konu iken Lord Curzon'un⁶³⁶ (İngiltere'nin) başkanlık ettiği '*Arazi ve Askerlik Komisyonu*'nda (ilk komisyonda)⁶³⁷, Türk tarafına bir gün önceden bilgilendirme yapılmaksızın gündeme getirilmiştir⁶³⁸. Böylece Türkiye azınlıklar konusunda hazırlıksız yakalanmak ve baskı altına alınmak istenmiştir. Azınlıklar konusunda Türk tarafına iletilen temel talepler şöyle özetlenebilir:

1. Azınlık kavramının, bu dönemde Milletler Cemiyeti'nde benimsenen terminolojinin unsurları olan 'dil, din, ırk' ölçütlerine göre şekillendirilmesi⁶³⁹,

---

⁶³⁴Erdem, Fazıl Hüsnü (2012) 'Osmanlı Türkiye Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık' Ankara, SETA Analiz, s. 10.

⁶³⁵Erdem, 11.

⁶³⁶ Lord Curzon, Lozan görüşmelerinde en etkili kişi olmuştur. İngiltere görüşmelerin baskın gücü olmuştur. Bkz. **Zürcher**, 239.

⁶³⁷**Öksüz, Hikmet** (1997) 'Lozan'da Azınlıklar Meselesi' Türk Yurdu, C: Belirtilmemiş, S: 122, 87 – 98, 88; **Akyol, Taha** (2014) Bilinmeyen Lozan, 1. Baskı, İstanbul, Doğan, 150.

⁶³⁸ Lord Curzon, Azınlık meselesinin konuşulacağını, gece yarısından sonra (günlerdir uykusuz olan İsmet İnönü yattıktan sonra) bildirmiştir. Sabahleyin durumu öğrenen İsmet İnönü durumdan haberdar edilmediği için çok kızmış ve kendisini uyandırıp haber vermeyen kişiyi cezalandırmış. Önceden azınlıklarla ilgili hazırlanmış olan uzun muhtırayı alarak oturuma gitmiştir. **Bilsel, Cemil** (Yıl Belirtilmemiş) Lozan, C: 2, İstanbul, Sosyal, 272.

⁶³⁹ I. Dünya Savaşı öncesinde kullanılan azınlık koruma sistemleri: 1 tek büyük devlet tarafında koruma sağlama, 2 kolektif koruma sistemi, 3 dinsel azınlık kavramından, ulusal azınlık kavramına geçiş ve ulus devletin doğuşu 4 M.C.'nin kurulmasıyla evrensel örgüt güvencesi altında uluslararası koruma: Bkz. **Oran, Baskın** (2010) Türkiye'de Azınlıklar, 7. Baskı, İstanbul, İletişim, 20 – 21.

2. Ermeniler için şimal şarki (doğu Anadolu bölgesinde) ve/veya Kilikyanın cenubi şarki taraflarında (Çukurova civarında) yurt kurmaları için (üzerinde Türk Devleti'nin vali tayin edebileceği) toprak verilmesi⁶⁴⁰,

3. Azınlıklara umumi af, askerlik yapmamak için bedel ödeme imkanı, ülkeye giriş çıkış serbestisi haklarının verilmesi,

4. Ülkedeki azınlık haklarının korunmasını sağlamak için, Milletler Cemiyeti'nin daimi bir temsilcisinin denetiminin bulunması⁶⁴¹.

Türk heyeti ise azınlıkların Osmanlı Devleti'nin yıkılmasındaki rollerinin zihinlerde çok taze olması nedeniyle, azınlık kavramının olabildiğince dar tanımlanmasını istemiştir. Bu hususu Türk delegeler Lozan'da *"Hep insanlık düşüncesi ileri sürülerek işlerimize karışılmıştır. Türkiye'nin tamamlığı resmen taahhüt edilmişken, kaç defa parçalanmış değil midir? Türkiye nasıl itimatsızlık göstermez?"* şeklinde dile getirmiştir⁶⁴². Daha önce değinildiği üzere Batılı devletlerin azınlıkları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeleri ve toplumdaki belli gruplar için bazı ayrıcalıklar almaları Osmanlı millet sistemi içindeki hassas dengeleri bozmuş ve yerleşik kültürde sorunlar oluşturmuştur⁶⁴³. Lozan'a katılan kadro Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan parçalanma sürecine doğrudan tanık olmuş ve Lozan'daki tavırlarını bu zihinsel altyapı belirlemiştir⁶⁴⁴.

Nihai olarak verilen kararda Türk heyeti Ermeni yurdunu mutlak olarak reddetmiş⁶⁴⁵, Milletler Cemiyeti gözlemciliğini ve askerlik ve yurt dışına gidiş geliş serbestisini reddetmiştir.

---

⁶⁴⁰ Ermenistan Lozan görüşmelerinin tarafı değildi. Özellikle Amerika'da yaşayan Ermeniler ve diğer batılı devletlerde yaşayan Ermeniler (Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da yaşayan Ermeniler) ciddi bir kamuoyu oluşturup özellikle Lozan görüşmelerinin etkin gücü konumundaki İngiltere'yi ve Lozan görüşmelerinde gözlemci olarak bulunan Amerika'yı kendileri için Anadolu'dan toprak koparmalarını konusunda ciddi ölçüde baskı kuruyorlardı. Ne İngiliz ne Amerikan ne de diğer Batılı devletlerin kendi asli çıkarı söz konusu değildi Ermeni yurdu talebinde. **Çiçek, Kemal** (2009) 'İsimsiz Bildiri', Yok Oluştan Dirilişe Tutsaklıktan Özgürlüğe Lozan, 25.07.2009, İstanbul Barosu Yayınları, 26 – 34.

⁶⁴¹ **Bilsel**, 272 - 273.

⁶⁴² **Bilsel**, 280.

⁶⁴³ **Kaya, Önder** (2005) Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 117.

⁶⁴⁴ **Canefe, Nergis** (2007) Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet, İstanbul, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, XVII.

⁶⁴⁵ Ermeni yurdu talebi karşısında geri adım atmama, gerekirse görüşmeleri kesip ülkeye dönme yetkisi TBMM tarafından Lozan'a giden heyete en baştan verilmiştir. Bu durumdan İngiliz heyetinin de haberi vardır. Bu nedenle salt Ermeni meselesi nedeniyle Lozan'ı sonlandırma niyetleri yoktur. Lord Curzon, Türk heyetinin katı olduğu azınlıklar konusunda siyasi bir oyunla, rest çeker gibi görünüp (görüşmeleri kesme tehdidi), karşı tarafın verebileceği maksimum tavizi koparmayı zorlamıştır. Nitekim bu rest karşısında Türkiye azınlıklar hususunda kabul edebileceği ne varsa kabul etmiş ve kırmızı çizgilerinden taviz vermemiştir. Türk heyetinin kabul edebileceğini belirttiği kısmı duyar duymaz (o tavizsiz görünen) Lord Curzon konu üzerinde uzlaşmayı kabul etmiştir. **Çiçek**, 27.

Ancak azınlıklara hukuki haklar tanınmasını kabul etmiştir. Ayrıca azınlık kavramı için sadece ‘gayrimüslim’ ölçütünün esas kabul edileceğini bildirmiştir. Neticede Lord Curzon söz konusu ifadeleri uzlaşmaya elverişli bulmuş ve memnuniyetle kabul etmiştir⁶⁴⁶.

Sonuçta Lozan Anlaşması kapsamında, sadece Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ndeki gayrimüslimler azınlık kabul edilmişlerdir. Uygulamada da gayrimüslimler içinden sayıca kalabalık üç grup olan Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler azınlık kabul edilmiş ve azınlıklara tanınan haklar bu üç gruba tanınmıştır⁶⁴⁷. Azınlık konusunda gayrimüslim ölçütü yerine Lord Curzon’un ve diğer bazı delegelerin talebine uygun olarak ‘dil, din ve ırk’ ölçütünün kabul edilmesi halinde, Anadolu’da pek çok grubun (arap, kürt, çerkez, alevi vb.) azınlık olarak ortaya çıkacağı ileri sürülmüştür. Bu yaklaşıma göre eğer karşı delegelerin azınlık tanımı kabul edilseydi din azınlıkları kapsamında Müslüman azınlıklar dahi ortaya çıkardı ki bu da toplumda kültürel bölünmeyi artırırdı⁶⁴⁸.

Bu yaklaşıma karşı çıkan görüşe göre ise, ‘dil, din, ırk’ ölçütü benimsenmediği için toplumda var olan pek çok azınlık, azınlık haklarından yararlanamaz duruma düşmüştür. Kağıt üzerinde kabul edilmeseler de toplum içinde azınlıklar ve kültürel farklılıklar zaten vardır ve bunların varlığını hukuken tanımak, bölünme getirmez. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Lozan Anlaşması’nda azınlık olarak çok dar bir grubu tanımış olmakla ve bu kapsamı geliştirmemiş olmakla çağının insan hakları anlayışını yakalayamamaktadır⁶⁴⁹.

Lozan’da azınlıklarla ilgili üzerine anlaşılan diğer bir konu da Türk-Rum mübadelesi hususudur. Mübadele sürecinde ilk bir yılda önemli bir sorun yaşanmamışsa da daha sonra kimlerin İstanbul’da yerleşmiş sayılacağına dair sorun çıkmıştır. Sorunun çözümü için önce Muhtelit Mübadele Komisyonu’na başvurulmuş, sonuç alınamayınca Yunanistan, Milletler Cemiyeti Meclisi’ne müracaat etmiştir. Milletler Cemiyeti Heyeti, konunun Muhtelit Mübadele Komisyonu’nda görüşülmesine devam edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak Muhtelit Mübadele Komisyonu’nda sorun çözülemediği ve komisyon konunun La Haye Daimi Adalet Divanına taşınmasına karar vermiştir. La Haye Daimi Adalet Divanı iki ülke arasındaki mübadele sözleşmesini yorumlamış ancak bu yorum taraflar için yeterli çözüm sağlamamıştır. Yunanistan, gerginliği iyice artıran bir uygulama başlatmış ve sözleşmeye açıkça aykırı olarak

---

⁶⁴⁶Bilsel, 278.

⁶⁴⁷Oran, 70.

⁶⁴⁸Şimşir, Bilal (2009) ‘İsimsiz Tebliğ’, Yok Oluştan Dirilişe Tutsaklıktan Özgürlüğe Lozan, 25.07.2009, İstanbul Barosu, 23.

⁶⁴⁹Oran, 65 – 67, aynı yönde görüş için bkz. Okutan, Çağatay (2009) Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 73.

Batı Trakya'daki Müslümanların mallarına el koymaya ve Türkiye'den gelen Rumları buralara yerleştirmeye başlamıştır. Türk Devleti'de misilleme olarak İstanbul'daki Rumların mallarına el koymuştur. Bu uygulamalarla iyice krize dönüşen sorunun çözümü 10 Haziran 1930'da imzalanan Ankara Anlaşması ile sağlanmıştır⁶⁵⁰.

Mübadele sorunu çözülene dek yaşananlar Türkiye ve Yunanistan'dan göç eden insanlar için büyük sosyolojik sorunlar oluşturmuştur. Bu insanlar mübadele esnasında ulaşım imkanlarının yeterli olmaması ve büyük bir kalabalık halinde hareket etmek zorunda kalmalarından ötürü ciddi sağlık sorunları yaşamışlar, içlerinde ölenler olmuştur. Göç etmek zorunda bırakılmanın yanında malları ellerinden zorla alınan ve fakir duruma düşen, alıştığı çevreden zorla koparılan insanlarda psikolojik sorunlar oluşmuştur. Bazı göçmenlerse hak etmedikleri halde fazla mala mülke sahip olmuşlar ve bu da toplum içinde adaletsiz bir ekonomik duruma neden olmuştur. Zorla göç ettirilenlerden bazıları gittikleri yerin dilini bile bilmez konumda olduklarından kültürel çatışma ve yozlaşma yaşamışlardır⁶⁵¹.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu madde 3 ve 10'da '*Türkiye Devleti*' ifadesine yer verilmiştir. 1924 Anayasası madde 38'de ve 1961 Anayasası madde 54'te bu ifade yerine '*Türk Devleti*' ifadesi tercih edilmiştir. Bu farklılık doktrinde farklı yorumlara neden olmuştur. Kemal Gözler, söz konusu ifade farkının özel bir anlam taşımadığını nitekim her iki ifadenin de neticede aynı anlama geldiğini öne sürmüştür ve "*Türk*" ile "*Türkiye*" ifadeleri arasında anlam farkı olduğunun iddia edilmesinin ideolojik ve zorlama bir yorum olduğunu dile getirmiştir⁶⁵².

Diğer bir görüş ise 1921 Anayasası'ndaki bu ifadenin, Türk olan ve olmayan unsurları birleştirmek amacıyla tercih edildiğini öne sürmüştür. Türk milliyetçiliği her ne kadar kurucu ideoloji olan Kemalizm içinde yer alsa da 1921 Anayasası'nda bu ideolojinin ön plana çıkarılmamasının nedeninin savaş koşullarında halkçı ve antiemperyalist çizginin vurgulanmasının, halkın birleşmesi için yararlı görülmesinden kaynaklandığını belirtmiştir⁶⁵³. 1921 Anayasası'nda '*Türk Devleti*' ifadesine hiç yer verilmezken, 1924 ve 1961 Anayasalarında hem '*Türk Devleti*' (1924 Anayasası madde 38, 1961 Anayasası madde 54) hem de '*Türkiye Devleti*' (1924 Anayasası 1, 2; 1961 Anayasası madde 1, 3) ifadelerine yer

---

⁶⁵⁰ Akın, Fatih (2006) Türkiye'de Azınlık Politikaları, İstanbul, Kum Saati, 71 – 76.

⁶⁵¹ Akın, 77.

⁶⁵² Gözler (2000), 49 – 50.

⁶⁵³ Tanör (2017), 254.

verilmiştir. Bu durum savaş koşullarının atlatılmasından sonra anayasa hazırlayan güçlerin anayasalarda ideolojik düzenlemeler yapma yönündeki eğilimlerinin arttığını göstermektedir.

2. Din, Laiklik ve Rejim

1921 Anayasası'nın 1. maddesindeki: *"Hakimiyet bila kaydū şart milletindir"* hükmünden yola çıkılarak laiklik hususunda doktrinde yaygın olarak kabul edilen görüş 1921 Anayasası'nın, iktidarın meşruiyet kaynağını ilahi olmaktan çıkarıp milletin iradesine verdiği⁶⁵⁴ ve bu yönüyle devlet sistemine laik anlayışı getirdiği şeklindedir⁶⁵⁵. Ancak bu yorum 1921 koşullarına pek uygun görünmemektedir. 1921 koşullarında ilgili hükmü, ülkenin bağımsızlık mücadelesi verdiği süreçte yalnızca siyaseten yönetme ve karar verme hakkını baskı altında olan Padişah'tan (Halife'den) alıp Ankara'daki Meclise verme amacına yönelik olduğu şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır. İlgili hüküm Meclisteki radikal reformcu kesim tarafından olduğu kadar muhafazakar kesim tarafından da desteklenmiş ve kabul edilmiştir.

Meclisteki radikal reformcu Birinci Grup bu hükmü desteklerken ileride devletin rejiminin Cumhuriyet olarak değiştirilmesinin kolaylaşacağını düşündükleri ileri sürülmektedir⁶⁵⁶. Diğer taraftan muhafazakarlar ilgili hükmü, Mustafa Kemal'in kişisel otoritesinin artmasını demokratik yoldan engelleyeceği ve hilafet ve saltanatı destekleyen çoğunluğun iradesini egemen kılacağı düşüncesi ile destekledikleri ileri sürülmektedir⁶⁵⁷.

1921 Anayasası tasarısının ön hazırlığı niteliğinde olan Halkçılık Programında, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ulusal sınırlar içinde bağımsızlığın ve hilafet ve saltanatın kurtarılması yeminine dayanarak kurulduğu dile getirilmiştir⁶⁵⁸. Hilafet ve saltanatın

⁶⁵⁴ **Daver, Bülent** (1955) Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları, 67.

⁶⁵⁵ **Sevinç / Demirkent**, 45.

⁶⁵⁶ Mustafa Kemal'in ilgili hükmü Cumhuriyete gidişin temeli algısıyla yaklaştığını ortaya koyan ifadelerine 27 Eylül 1923'te Neue Freie Presse muhabirine verdiği demeçte rastlarız. İlgili demeçte *"Yeni Türkiye teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilk maddelerini size tekrar edeceğim: 'Hakimiyet bila kaydū şart milletindir. İcra Kudreti, Teşrii salahiyeti milletin yegane hakiki mümessili olan mecliste tecelli ve temerküz etmiştir. Bu iki kelimeyi bir kelimede hülâsa etmek kabildir: 'Cumhuriyet' ...Türk Teşkilat-ı Esasinin inkişafı henüz kat-i bir şekil almış addedilemez. Tadilat ve tahsisat yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir... kısa bir zaman zarfında Türkiye'nin bugün fiilen almış bulunduğu şekil kanunen de tespit edilecektir. ..."*

⁶⁵⁷ **Özbudun, Ergun** (1992) 1921 Anayasası, 1. Baskı, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 24.

⁶⁵⁸ İlgili yemin Halkçılık Beyannamesi'nde *"... Büyük Millet Meclisi, milli hudutlar dahilinde hayat ve istiklalini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül etmiştir"* (s.13 – 21, 15) ifadeleri ile yer almıştır. Aynı yönde ifadelere Mustafa Kemal'in hazırladığı ve Meclis açıldıktan bir gün sonra (24.04.1920 günü) Meclise verilen önergede *"... Makamı saltanat aynı zamanda makamı hilafet olmak itibarıyla Padişah'ımız Cümhuriyetinde reisidir. Mücadehatımızın birinci gayesi ise saltanat ve hilafet makamlarının tefrikını istihdaf eden*

kurtarıldıktan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılacak kanunlarla yüksek yerlerini alacakları ifade edilmiştir⁶⁵⁹. Bu düzenlemeyle Meclis'in ilk zamanlarında saltanat ve hilafetin kurtarılmasının ve korunmasının amaçlandığı izleniminin verildiği açıktır.

1921 Anayasası'nın metninde din ile devletin ayrıştırılacağı manasında düzenlemeler yapılmadığı gibi tam tersi yönde anayasanın açık hükümleri vardır. Bunlardan ilki 1921 Anayasası'nın 7. maddesidir. İlgili maddede: “*Ahkam-ı şeriyenin tenfizi ... Büyük Millet Meclisine (BMM) aittir*” ifadesine yer verilmiştir. Bu madde ile BMM'ye şeriatı uygulama yükümlülüğü getirilmiştir.

Ayrıca 1921 Anayasası yürürlüğe girdikten iki yıl sonra (1923'te) 2. maddede yapılan değişiklikle “*Türkiye Devleti'nin dini din-i İslam'dır*” hükmü anayasada yerini almıştır. Resmi dinin benimsendiğini gösteren bu hüküm Cumhuriyet'in ilanı ile bir arada Anayasaya eklenmiştir. Bu durum göstermektedir ki, fiilen Kurtuluş Savaşı'nın sürdüğü 1921 koşullarından sonra Kurtuluş Savaşı'nın sahada kazanıldığı 1923 koşullarında bile Anayasa'da, Cumhuriyet ile İslam Dini resmi olarak beraber kabul görmektedir. Diğer bir ifade ile 1921 koşullarında toplum milli hakimiyet yanında ‘İslam dinini benimsemeyi’ beraberce kabul etmektedir. Yoksa 1921 Anayasası döneminde laik anlayışın gerektirdiği dini devlet işlerinden tamamen arındırmak, hatta 1930'lar sonrasında uygulanan laik anlayışla dini unsurların olabildiğince ortadan kaldırılması⁶⁶⁰ çoğulcu yapıdaki Birinci Meclis'in çoğunluğunun isteği değildir.

1921 Anayasası'nda hakimiyetin millete ait olduğu ifadesine yer verilse de 1876 Kanun-i Esasi'sinin yürürlükten kaldırılmamış olması ve Kanun-u Esasi'deki 11. maddeye⁶⁶¹ aykırı bir düzenleme getirilmemiş olması 1921 Anayasası'nda laiklik anlayışından bahsetmenin doğru olmadığını gösterir. Nitekim 1921 Anayasası, 1876 Kanun-i Esasi'yi açıkça ilga

---

düşmenlerimize iradei milliyenin buna müsait olmadığını göstermek ve bu makamı mukaddeseyi esati ecnebiyeden tahlis edrek ulümlerin salâhiyetini düşmanın tehdit ve ikrahından azade kılmaktır.” (s. 28 – 32, 30) ifadeleri ile yer verdiği Bkz. Halkçılık İlkesinin Tarihçesi, <<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/landau/content/structure/190410>> s. e. t. 04.01.2019.

⁶⁵⁹Demirel, 186 - 187.

⁶⁶⁰Kadıoğlu, 51.

⁶⁶¹1876 Anayasası'nın 11. maddesi: “*Devlet-i Osmaniye'nin dini din-i İslamdır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş-i halk ve adab-ı umumiyeyi ihlal etmemek şartile memalik-i Osmaniyyede maruf olan bilcümle edyanın serbesti icrası ve cemaatı muhtelifiye verilmiş olan imtiyaza-ı mezhebiyenin kemakan cereyanı Devletin tahdi himayetindedir*” Bkz. Kili / Gözübüyük, 37.

etmemiştir. Her iki anayasanın da yürürlükte olduğu bu dönemde 1921 Anayasası'nda hüküm bulunmayan hallerde 1876 Anayasası'ndaki hükümlerin geçerli olduğu kabul edilmiştir⁶⁶².

Kanun-u Esasi'deki 11. maddede resmi din İslam olarak belirlenmiştir. Halkın güvenliği ve düzeni ile genel adabın korunması şartıyla, İslam dışındaki tüm din ve mezheplerin din ve ibadet hürriyeti kapsamında olduğu vurgulanmıştır. Ve İslam'dan başka bir inanca mensup olanlara tanınan imtiyazlar devletin himayesi altına alınmıştır. 1921 Anayasası döneminde anayasal düzeyde hem resmi bir dinin benimsendiği hem de diğer dinler için inanç ve ibadet özgürlüğü tanındığı görülmektedir⁶⁶³. 1923'e kadar 1921 Anayasası din konusunda herhangi bir hüküm içermeseydi bile 1876 Kanun-i Esasi'nin 11. maddesi hükmü gereği ülkede resmi din olarak İslam'ın benimsendiği söylenebilecektir.

1923 yılında 1921 Anayasası'nda Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yapılan değişiklikle Anayasanın 2. maddesine '*Devletin dini din-i İslamdır*' hükmü eklenerek resmi dinin devamlılığı sağlanmıştır. İlgili dönemin hukuki ve siyasi sürecine bakıldığında 1921 Anayasası için laik anlayışı getirdiği söyleminin doğru bir söylem olmadığı görülmektedir. Sadece meclisteki radikal reformcu kesimin zihnindeki 'Cumhuriyet'in felsefi temelleri atıldı' denilebilir. Nitekim 1924 Anayasası'nın ilk halinde de varlığını koruyan İslam dinini resmi din kabul eden hüküm 1928'de Anayasa'dan çıkarılmıştır. Bu bağlamda Türkiye, resmi din benimsemekten vazgeçerek 'laik anlayışa' anayasal düzeyde 1928 yılında fiilen adım atmıştır.

Cumhuriyet fikri Osmanlı Devleti topraklarında özellikle II. Meşrutiyet sonrasında tartışılmıştır⁶⁶⁴. Ancak I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin parçalanmakta olduğunu ve bunu engellemek için Anadolu'da bir hareket başlatmanın yerinde olduğunu gören Saltanat Anadolu'daki hareketi desteklemiştir. Koşullar değişmiş ve Devletin bağımsızlığı ve

---

⁶⁶²Gözler, Kemal (2017) Türk Anayasa Hukuku Dersleri, 13. Baskı, Bursa, Ekin, 24; Özbudun (2016a), 28; Erdoğan (2003), 47.

⁶⁶³Günümüzde de Anayasalarında resmi din tanıyıp aynı zamanda diğer dinlere inanç ve ibadet özgürlüğü veren ülkeler vardır. Örneğin Birleşik Krallık, Norveç, İsveç, Finlandiya, Danimarka, İzlanda ve Yunanistan gibi ülkelerde halen bir devlet dini bulunmakla beraber; devletin ya da tahtın, bir dine ya da mezhebe bağlılığını gösteren uygulamaları devam etse de diğer dinlerin de korunduğu bu devletler laik devlet olarak nitelendirilmektedir. Bkz. Özkul, Fatih (2014) 'Anayasalarımızda Laiklik İlkesi', Ankara Barosu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 4, s. 273 – 310, 279. Almanya, İngiltere, Norveç, Finlandiya, İzlanda ve Danimarka gibi ülkeler resmi olarak tanımlanmış ancak temsili ve sembolik niteliğe bürünmüş devlet dini modeli olarak kabul edilmektedir. Ran Hirschl'in din devlet sınıflandırmasında da Zayıf Dini Kurumsallaşma modeli kapsamında değerlendirilirler. Bkz. Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları: Bilgin, Murat / Koçak, Konur Alp (Editörler) (2012) TBMM Araştırma Merkezi, 68 – 69.

⁶⁶⁴Tunaya, Tarık Zafer 'Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller': Kalaycıoğlu, Ersin / Yaşar, Ali (Editörler) (2009) Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, 4. Baskı, Bursa, Dora, 254 – 255.

bekası için (çoğunlukla bu tarihlerde fazla açığa vurmadıkları görüşleriyle) Cumhuriyet taraftarları ve Saltanat taraftarları elele vermişlerdir. Henüz 1919 yılında yani Kurtuluş Savaşı Anadolu’da filizlenirken, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir John de Robeck, Hariciye Nazırı Lord Curzon’a gönderdiği telgrafta “... gelen tüm haberlere göre Anadolu’da bağımsız bir Cumhuriyet kurulmasına doğru sürekli bir ilerleme vardır. Buna rağmen, (bu hareket) İstanbul’daki Savunma Bakanlığı’nca apaçık fazlasıyla desteklenmektedir ve Veliahtla kesin olarak iletişim halindedir... ” demiştir⁶⁶⁵. Aynı zaman diliminde müdafaa-i hukukçular grubu içinde Refet Paşa gibi pek çokları ise saltanatın devam edeceği, Cumhuriyetin ise gerekli olmadığı öngörüsünde bulunmuşlardır⁶⁶⁶. Tarihsel süreç, Kurtuluş Savaşı’nı yürütenlerin bir kısmının öngöremediği ancak İngilizlerin söylediği/tespit ettiği doğrultuda ilerlemiştir.

Lozan görüşmelerinde iki farklı temsil olmasın diye saltanat kaldırıldıktan sonra ülkede bir rejim boşluğu doğduğuna değinmiştik. Rejim konusunda bir netlik yokken çıkarılan bir hükümet krizini aşma ihtiyacı⁶⁶⁷, Cumhuriyeti ilan etmenin zemini yapılmıştır. 28-29 Ekim 1923 gecesi Çankaya’da yapılan bir toplantıda Cumhuriyetin 1921 Anayasası’nda yapılacak bir değişiklik ile kabul edilmesine karar verilir⁶⁶⁸. Bir gece toplantısıyla kararlaştırılan teklifin Meclis’e hemen getirilmesi pek çok milletvekili için sürpriz olmuştur. Bazı vekiller kendilerine sorulmadığını, konudan haberdar dahi edilmediklerini dile getirirler de değişiklik kabul edilmiştir⁶⁶⁹.

Aslında Mustafa Kemal, Cumhuriyet’in ilanını yeni bir anayasanın kabulü ile yapmayı planlamış ve bunun için bir Anayasa taslağı hazırlatmıştır. Ancak, hazırlanan taslak metnini uzun ve ayrıntılı bulmuş, tasarının mecliste uzun tartışmalara sebep olabileceğini; hatta belki de reddedilebileceğini düşünmüştür. Bu nedenle Cumhuriyet’in ilanını ve rejim değişikliğini 1921 Anayasası’nda değişiklik yaparak hızlı ve etraflıca tartışılma imkanı olmayan bir ortamda gerçekleştirmeye karar vermiştir⁶⁷⁰.

29 Ekim 1923 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Tavzihan Değiştirilmesine Dair Kanun ile yapılan Anayasa değişikliği sonucu 1. madde: ‘Türkiye

⁶⁶⁵Şimşir, Bilal (2006) İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919 – 1938), C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 104.

⁶⁶⁶Tunaya, Tarık Zafer ‘Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye’de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller’: Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009) Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Bursa, Dora, 255.

⁶⁶⁷ Mustafa Kemal hükümet krizinin çıkmasında teşvik edici olmuş ve kriz çözümü için Cumhuriyet’i ilan edilmesini telkin etmiştir. Zürcher, 248.

⁶⁶⁸Cebesoy, Ali Fuat (1960) Siyasi Hatıralarım, İstanbul, Doğan Kardeş, 39.

⁶⁶⁹Berkes, 509.

⁶⁷⁰Cebesoy, 60.

Devletin şekli hükümeti Cumhuriyettir’ olmuştur. 1. maddedeki düzenleme ile rejim tartışmalarına son nokta koyulmuş ve Cumhuriyet, mecliste derinlikli inceleme ve görüşmelere tabi olmaksızın ilan edilmiştir⁶⁷¹. Cumhuriyet’in ilanı resmi olarak yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Yeni rejim laik, milliyetçi ve Batıcı anlayışlarla şekillendirilmiş, devletin siyasal ve toplumsal yapısı Batılılaştırılmak için radikal bir değişime tabi tutulmuştur⁶⁷². Bu dönüşüm kültürel yapının da evrim yoluyla değil, devrim yoluyla değişmesini beraberinde getirmiş, kültürel yapının dönüşümündeki tepeden inme ve baskıcı tarz, farklı toplumsal kesimlerden farklı dönemlerde tepkiler olsa da bu tepkiler cebren bastırılmıştır.

3. Erken Cumhuriyet Döneminde Kültürel Kırılma

Cumhuriyet kadroları ülkenin gelişip ilerlemesi için toplumun batılı anlayışa uygun dönüştürülmesi ve medenileştirilmesi gerektiğini düşünmüşler, bireylerin kimliklerini bu kapsamda şekillendirirken yerel kültüre ait değerleri ötekileştirmişlerdir. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye’de kültür yeni bir toplumsal düzen kurmanın önemli bir aracı olarak devlet tarafından üretilen kimlik kurucu unsur haline gelmiştir⁶⁷³. Söz konusu duruma bağlı olarak idari, ekonomik ve sosyal alanlarda değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin başlangıcı ve temel bir kırılma evresi olarak nitelenebilecek 3 Mart 1924 kanunları toplumsal yapıda dini alanın kontrolünün ulus devletin eline geçmesinin önünü açmıştır.

a. Halifeliğin Kaldırılması Kanunu

Yavuz Sultan Selim Han’dan itibaren üç yüz yıldır toplumda yaygın itibar edilen, Türk Devleti’nin sınırlarını aşan etkililiğe sahip⁶⁷⁴ İslam dininin siyasi liderlik makamı olan hilafetin ortadan kaldırılması, kültürel anlamda derin bir kırılmanın en sert hamlesi olarak nitelenebilir.

---

⁶⁷¹ Cumhuriyetin ilanı esnasında Ankara’da olmayan bağımsızlık savaşında önemli rol oynayan Hüseyin Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar, Refet Bele ve Kazım Karabekir gibi siyasiler, kararın zamanlamasını yanlış ve aceleci bulmuşlar, rejimin adının Cumhuriyet olmasının tek başına özgürlük getirmediğini asıl önemli olanın istibdat ve demokrasi arasındaki ayrım olduğunu belirtmişlerdir. **Zürcher**, 248.

⁶⁷² **Kaçmazoğlu** (2018), 11.

⁶⁷³ **Çolak**, 21.

⁶⁷⁴ **Zürcher**, 247.

Nitekim Şeyh Sait isyanı gibi dini-etnik temelli bir isyanın çok geniş toplumsal taban edinmesinde bu gelişmenin etkisi büyük olmuştur⁶⁷⁵.

Hilafet, ikinci meclisin muhalefetten uzak ortamında saltanatın kaldırıldığı ve Cumhuriyetin ilan edildiği bir dönemde 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılmıştır. Hilafetin kaldırılmasının gündeme alınmasında kamuoyu nezdinde Cumhuriyetin ilanından sonra başlıca muhalif basın organları olan *Tanin*, *Vatan*, *Tevhid-i Efkar* ve *Sebilürreşad Gazeteleri* ile Adana'da *Tokgöz Gazetesi'nin* halifelik meselesini sürekli gündeme getirmeye başlamış olmaları etkili olmuştur⁶⁷⁶. Ülke içinde rejim değişikliği sonrası halifelik meselesi en önemli gündem halini alınca basındaki haberler toplumsal algıyı yönlendirmede etkili olmuştur. 8 Kasım 1923 tarihli *Akşam Gazetesi'nde*, Halife'nin istifa edeceği haberi çıkmıştır. İki gün sonra yayınlanan *Tanin Gazetesi'nde*, İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Halifelik kurumunun İslam aleminin liderliğinin Türk devletinde olmasını sağladığını, bu nedenle ilgili kurumun kaldırılmaması gerektiğini söylemiş, kaldırılması yönünde bir girişim olursa da Halife'nin direnmesini salık veren bir yazı kaleme almıştır. Ayrıca Halifelik makamına saldırının içerden geldiğini de belirtmiştir⁶⁷⁷. Halifelik makamının salt tarihi/ sembolik bir makam mı, yoksa bazı siyasi yetkilere sahip bir makam mı olması gerektiği basında tartışılmaya başlanmıştır. Halife makamı ile Meclisin ilişkilerinin nasıl olduğuna ilişkin anayasal bir düzenlemenin olmaması bu makama ilişkin belirsizliğe çözüm bulunamamasında etkili olmuştur⁶⁷⁸. 5 Aralık 1923'te *Tanin* ve *İkdam Gazetelerinde* ve 6 Aralık 1923'te *Tevhid-i Efkar Gazetesinde* yayımlanan mektuplar hilafet tartışması konusunda basının İstiklal Mahkemeleri marifeti ile susturulmasına neden olmuştur⁶⁷⁹.

Bu dönemde ikisi de İngiltere ile yakın ilişkili olan iki kanaat önderi (Hindistan Müslümanlarının önderi haline gelmiş III. Ağa Han ve Londra İslam Cemiyeti başkanı Emir Ali) imzalı, İsmet Paşa'ya ve Mustafa Kemal'e yazılmış (ancak bazı gazetelere gönderilmiş mektuplar⁶⁸⁰), Hilafetin tekrar siyasi yetkilerle donatılmasının istendiği izlenimini vermiştir.

---

⁶⁷⁵ Şeyh Sait isyanı geniş katılımlı olsa da bölgesel bir ayaklanma olarak kalmıştır. Halifeliğin kaldırılmasına karşı yurt genelinde bir ayaklanma olmamasının nedenlerinden en önemlisi de bu kanunun çıkarılmasına giden süreçte, Kurtuluş Savaşlarından yeni çıkmış toplumun bir anlamda yeni kurtardıkları ülkelerinin bekası için halifeliğin kaldırılmasının bir zaruret olduğuna inandırılmış olmasıdır.

⁶⁷⁶ Cemal, Behçet (1955) Şeyh Sait İsyanı, 1. Baskı, İstanbul, Sel, 11 – 12.

⁶⁷⁷ Bu yazısı nedeniyle Lütfi Fikri İstanbul İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve 5 yıl kürek cezasına çarptırılmış ve Meclis tarafında affedilmiştir. Aybars, Ergün (1998) İstiklal Mahkemeleri, 2. Baskı, Ankara, Milliyet.

⁶⁷⁸ Zürcher, 249.

⁶⁷⁹ Türker, Hasan (1998) 'Basında 'Hanedan-ı Hilafet' Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması' <http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/pdf/dergi8/c3_s8_hasan_turker.pdf> s. e. t., 11.12.2017, 75 - 76.

⁶⁸⁰ Koçak, 135.

Bu izlenim İslam aleminin Halifeyi siyasi yetkileri olması konusunda destekleyeceği algısı oluşturmuştur⁶⁸¹. Bu olay üzerine, İstanbul İstiklal Mahkemesi kurulmuş, olaya karışan gazeteciler vatana ihanet suçu kapsamında yargılanmışlardır⁶⁸².

Olayın diğer bir sonucu da Halifelik makamının cumhuriyet rejiminin siyasal iktidarı açısından bir risk oluşturduğu algısının güçlenmesine neden olması olmuştur. Sünni Müslümanların Halifesini destekler görünen Ağa Han ve Emir Ali, aslında Sünni değildirler. Ağa Han İsmaili cemaatinin ruhani lideri iken, Emir Ali Hindistan Şiilerinin önderlerindendir. Kendi mezhepleri Halifeyi tanımadığı halde, böyle bir mektup yazmalarındaki amaç Hindistan'daki Sünni Müslümanların hilafetten ve dinden güç alarak Gandhi ile birlikte İngiliz devletine direnmelerine engel olmaktır⁶⁸³.

3 Mart 1924 günü Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun kabul edilir. Toplumda hilafetin kaldırılmasının ilkesel olarak dine karşı alınmış bir tedbir değil de, iktidar mücadelesi ile ilgili bir konu olduğu algısı oluşturulmak için kanunda, Hilafet hükümetin ve Cumhuriyetin mana ve mefhumunda mündemiçtir denmiştir⁶⁸⁴. Ayrıca devletin dininin İslam olduğu hükmünün anayasada varlığını koruması bu durumun delili olarak gösterilmiştir⁶⁸⁵. Ancak bu tarihten sonra ne hükümetler ne de devlet başkanları bu sıfatı kullanarak bir işlem yapmışlardır. Uluslararası alanda da halifeliğin etkinliği kalmamıştır. Halifelik kaldırılınca Sünni Müslümanların hilafet adına Müslüman ulusçuluğu yapmayı bırakıp Gandhi'nin ulusal kongre akımından ayrılmaları İngilizler için oldukça olumlu bir gelişme olmuştur⁶⁸⁶.

Hilafetin kaldırılması yine İngiltere ile Türkiye arasında Musul sorununun masada olduğu bir dönemde yaşanmıştır. Halifeliğin kaldırılması önergesi verildiğinde mecliste Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey ve Kazım Karabekir Paşa, Hilafet makamının hükümetin kontrolünde pasif durumda tutulabileceğini ve halifenin gerekirse Ankara'ya taşınabileceğini, günün koşullarında Hilafetin ülke içinde siyasal olarak aktif hale gelebilecek durumda

⁶⁸¹ Mektubun tam metni için bkz. <<https://www.timeturk.com/iste-aga-han-in-hilafet-icin-yazdigi-mektup/haber-2124>> s. e. t. 07.12.2017.

⁶⁸² Olay Meclis görüşmelerine taşınmış İngiltere'nin ve mektupları yayınlayan gazetecilerin tutumları sert biçimde eleştirilmiş ve İstiklal Mahkemelerini harekete geçirme kararı alınmıştır. Bkz. TMTD 8.12.1923 günü tutanağı C. 2, İ. 64, 315.

⁶⁸³ Berkes, 512 – 513.

⁶⁸⁴ Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına dair Kanun madde 1: Halife hal edilmiştir. Hilafet Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülgadır. Bkz. Kili / Gözübüyük, 122.

⁶⁸⁵ Erdoğan (2003), 54 - 55.

⁶⁸⁶ Berkes, 512 – 513.

olmadığını ifade etmişlerdir. Ancak TBMM, uluslararası arenada elinde siyaseten önemli bir koz olarak tutabileceği bu makamı kaldırmakla iç ve dış siyaset açısından vakitsiz bir karar alıp elini zayıflatmış ve Türkiye İngiltere karşısında ‘Musul’ konusunda masada siyasi taleplerini elde edememiştir⁶⁸⁷.

Halifeliğin kaldırılmasının anayasal açıdan ve siyaseten üç temel anlamı olduğu söylenebilir. İlk olarak, *ulusal devlet* düzeninin temelleri kurulurken ulus öncesi (ümme anlayışını benimseyen) ve siyasi iktidar odağı haline gelme ihtimali olan bir kurumun sona erdirilmek istendiği, eski rejime dair her şeyin silinip yok edilerek yeni rejime meşruiyet kazandırılmak istendiği söylenebilir⁶⁸⁸. İkinci olarak ulus üstü (İslam enternasyonal) bir kurumun devam ettirilmesinin istenmediği söylenebilir. Halifeliğin kaldırılması, Türkiye’nin ulus üstü iddialarda bulunmayacağını ve uluslaşma sürecini kararlılıkla yürüttüğünün uluslararası arenadaki delili olmuştur denebilir. Bu durum bir yönüyle göstermektedir ki, en azından askeri anlamda uluslararası arenada hak iddia etmeyeceği sözü veren ve kendi kalıpları dışına çıkmayacağını vaad eden bir ulus devlet oluşturulmaktadır⁶⁸⁹.

Üçüncü olarak da devletin dinsel – siyasal bir kurumdan arındırılmak istendiği söylenebilir. Bu gelişme Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin laikliği temel bir ilke olarak benimseyeceği süreçte önemli bir adımdır. Nitekim bu yasa ile aynı gün çıkarılan *Şeriye ve Evkaf Vekaleti ve Erkan-ı Harbiye- i Umumiye Vekaletinin İlmasına Dair Kanun ile Tevhidi Tedrisat Kanunu* her ne kadar halen Anayasanın 2. maddesi “Devletin dini, İslam’dır.” hükmünü içerse de uygulamada siyasal sistemin, ülkedeki hukuki düzenlemelerin ve toplumsal yapının dinden hızla laikliğe doğru hareket edeceğinin habercisi niteliğindedirler⁶⁹⁰.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, modern bir ulus devlet olma sürecinde Osmanlı geçmişini tamamen ortadan kaldırmak için ülke içinde kendi iktidarına alternatif bir iktidar odağı bırakmama amacıyla⁶⁹¹ toplumun önemli bir kesimini rahatsız edeceği açık olsa da halifeliği kaldırmıştır. Yeni rejim laik anlayışın uzantısı olarak rasyonel zihniyeti yerleştirip

---

⁶⁸⁷ Gümüşhane milletvekili Zeki Bey’in Meclis’te ‘Hilafet’in ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Haricine çıkarılmasına dair kanun teklifi’ üzerine Meclis’te yoğun sözlü sataşmalara rağmen yaptığı konuşma için bkz. **Yılmaz, Hüseyin** (1991) İttihad-ı İslam ve Hilafet, 1. Baskı, İstanbul, Timaş, s. 293 - 304. Kazım Karabekir’de Hilafet’in kaldırılmasının acele bir karar olduğunu ve Lozan Anlaşması sırasında özellikle Musul konusunda TBMM’nin siyaseten elinin zayıfladığını belirtmiştir. Bkz. **Karabekir, Kazım** (1994) Kürt Meselesi, 1. Baskı, İstanbul, Emre, s. 145 – 148.

⁶⁸⁸ **Kaçmazoğlu** (2018), 52.

⁶⁸⁹ Halifelik kuramsal olarak tüm Müslüman aleminin liderliği iddiasını barındıran bir hegemonya getiriyordu. Bkz. **Zürcher**, 248.

⁶⁹⁰ **Tanör** (2017), 287.

⁶⁹¹ **Bozkurt, Mahmut Esat** (1995) Atatürk İhtilali, İstanbul, Kaynak, s. 53.

aşkın olan fikir ve kurumları uzaklaştırırken toplumda dine dayanan fikir ve kurumlardan doğan boşluğu milliyetçilik, laiklik ve Batı tipi yaşam tarzı ve kurumlarla doldurma gayretinde olmuştur⁶⁹².

b. Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin Kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu

3 Mart 1924 tarihinde yapılan üç düzenlemeden ikisi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin toplumsal yapısında, radikal reformcuların talepleri doğrultusunda, gerçekleştirilecek sosyo-kültürel dönüşümün başlangıcı niteliğindedir. Bu iki kanun Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur.

429 sayılı Kanun, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti'nin kaldırılmasını düzenlemiştir. Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekaleti'nin kaldırılıp yerine Genel Kurmay Başkanlığı'nın kurulması toplumsal kültür açısından bir dönüşüme neden olmayan kurumsal bir değişiklik olarak nitelenebileceğinden bu düzenleme tezde detaylı olarak incelenmemiştir.

Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması Kanunu ile Şeyh'ül İslamlık da kaldırılmış, aynı kanunun ikinci fıkrası ile Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı, genel olarak Sünni – Hanefi inancı temsil, teşvik ve kontrol ederken, Alevilik gibi İslam'ın diğer mezhep ve kollarını da kontrol etmiştir. Ayrıca seküler eğitim veren kurumların müfredatlarına müdahalelerde bulunduğu gibi, bu eğitim kurumlarındaki din ile ilgili eğimin içeriğini bizzat belirlemiştir⁶⁹³. Diyanet İşleri Başkanlığı, Kemalist laiklik anlayış çerçevesinde dinin devletten tamamen ayrılmaması, doğrudan devlete bağlı bu kurum aracılığıyla devletin kontrolü ve denetimi altında tutulması amacıyla kurulmuştur⁶⁹⁴. Cumhuriyet kadroları devlet kurumlarıyla reformları topluma benimsetmek için dini yaşamı şekillendirmekten ve dini yapıları kendi ideolojik hedefleri için kullanmaktan geri durmamışlardır⁶⁹⁵.

3 Mart 1924 değişiklikleri Türk kültürünü Kemalist düşünce sistemi temelinde millileşme, laikleşme ve medenileşme (çağdaşlaşma) unsurları etrafında şekillendirmek için

⁶⁹²Kaçmazoğlu (2018), 15.

⁶⁹³Mardin, Şerif (2015c) Türkiye'de İslam ve Sekülerizm, 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 69.

⁶⁹⁴Zürcher, 277.

⁶⁹⁵Karpat, Kemal (2018) Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din, 6. Baskı, İstanbul, Timaş, 213.

yapılmıştır⁶⁹⁶. Devlet dini kendi ideolojisine uygun yönlendirebilmek için eğitim aygıtından faydalanmış ve medreseleri kapatıp, imam-hatip okullarını ve İstanbul Dar'ül Fünun'da İlahiyat Fakültesi'ni açmıştır⁶⁹⁷. Bu yönelimin bir boyutu özellikle taşra bölgelerinde bireylerin dini eğitim alabilmek için tarikatler ve cemaatler etrafında birleşmeleri olmuştur⁶⁹⁸. Osmanlı döneminde toplumsal kültürün en belirleyici unsuru olan din erken Cumhuriyet döneminde Fransız laiklik anlayışıyla çeşitli yöntemlerle önce toplumdan uzaklaştırılmaya ve Devlet eliyle şekillendirilmeye sonra toplumsal alandan atılmaya çalışılmıştır. Erken Cumhuriyet kadroları Müslüman bir toplumda dini tamamen reddetmeden kamusal alandan uzaklaştırmak ve İslam'a rağmen laikliği etkin kılmak için iki farklı yöntem uygulamışlardır. Bunlardan ilki ve erken Cumhuriyet kadrolarının Batılılaşmak için ağırlıklı olarak tercih ettikleri, İslam'ı yeniden tanımlamaktır. İkincisi ve birincinin başarısız olduğu durumlarda başvurulana ise, laikliği Türkiye'nin özel şartlarına uygun hale getirmektir. Dini yeniden tanımlamakla İslam dininin insan yaşamının her yönüne ilişkin düzenleme yapan bir olgu olduğu gerçeği unutturulup, dini insanların vicdanlarına kilitlemek amaçlanmıştır. Böylece İslam'ın sosyal ve siyasal yönleri gözardı edilerek, İslam sadece bireysel inanç ve ibadet yönüne indirgenmeye çalışılmıştır⁶⁹⁹. Bunun temel nedenlerinden biri, Cumhuriyet kadrolarının da içinde olduğu topyekûn modernleşmecilerin pozitivizmi rehber alarak metafiziksel olan her şeyi dışarıda bırakacak bir toplumsal zihniyet oluşturma idealini taşımalarıdır⁷⁰⁰.

İslam'ı yeniden tanımlama görevini İslami olan ve ülkede İslam'a ilişkin konuları düzenleyen bir kurumun yapması daha işlevsel görülmüş ve bu noktada görev Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Amaç modernleşen Avrupa'da olduğu gibi din ve devlet işlerini ayırmak olsa da, toplumla dini kültür fazlasıyla iç içe olduğundan (kültürün bilişsel boyutunda din çok fazla etkili olduğundan) dini olanın tamamen devletten uzaklaştırılmasındansa din üzerinde güçlü devlet kontrolü kurma (dolayısıyla insanların kültürel değerlerinin kontrol altında tutulması) yöntemi daha işlevsel görülmüştür. Ancak Hristiyanlıktaki "*Kayser'in hakkı Kayser'e, Papa'nın hakkı Papa'ya*" anlayışı İslam için de geçerlidir denemez⁷⁰¹. Bu bakımdan

⁶⁹⁶ **Kaynar, Reşat** (1995) '3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Genel Yapısı' Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi Paneli, 1995, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 15 – 17.

⁶⁹⁷ **Zürcher**, 277.

⁶⁹⁸ **Mardin** (2015c), 70.

⁶⁹⁹ **Ertunç, Ahmet Cemil** (2013) Cumhuriyetin Tarihi, 7. Baskı, İstanbul, Pınar, 143 – 149.

⁷⁰⁰ Özellikle ikinci meşrutiyet döneminde batıdan en çok aktarılan fikir pozitivizm olmuştur ve modernleşmeciler bu kapsamda Auguste Comte 'un düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Comte, insanlığın gelişmesinin üç evreden oluşacağını ve bunlardan ilkinin teolojik evre, ikincisinin metafizik evre üçüncü ve en önemlisininse pozitivist evre olduğunu savunuyordu. Pozitivist evrede metafiziksel olan her şey dışlanıyor ve her şeyin bilim ışığında bilinebilir olduğuna inanılıyordu. Bkz. **Bora**, 45.

⁷⁰¹ **Ertunç**, 151.

toplumsal yaşam için oluşturulmaya çalışılan modern, pozitivist düzen Müslüman halk için farklı sorunları beraberinde getirmiştir.

İslam ilahi dinleri tamamlayan son din olarak insanlar için sadece bireysel alana ilişkin değil toplumsal alana ilişkin kurallar da içerir. Müslüman olduğunu iddia eden kişilerin bu kurallara uymak istemesi normaldir. Ancak siyasal sistemin geleneksel sistemden dolayısıyla da iktidar odaklarının geleneksel iktidar odaklarından korunması amacıyla erken Cumhuriyet döneminde ulus devletin cebri aygıtları dahi kullanılarak din siyasal ve toplumsal hayatın dışına atılmaya çalışılmış, topyekün Müslüman kimliği baskı altına alınmıştır. Ayrıca toplumun geleneksel iktidar odaklarını uzun vadede desteklemesini engellemek için devletin salt cebri aygıtlarının kullanımının yeterli olmayacağı bilindiğinden devletin ideolojik aygıtlarıyla dini eğitimi devletin tekeline alması, siyasal iktidarın dini istediği şekilde halka öğretmesinin önünü açmıştır. Toplumsal bilinçten, dini lider olarak halifenin ve imparatorluk geçmişinin silinmesi ve geçmişi hatırlatacak unsurlar üzerine konuşulmaması, yazılmaması gibi bir tavır içinde olan erken dönem Cumhuriyet kadroları için Diyanet İşleri Başkanlığı çok işlevsel bir kurum olmuştur.

1921 Anayasası yürürlükten kalkmadan kısa süre önce yapılan bu düzenlemenin toplumsal kültürde oluşturduğu tepkilerin dışı vurumu 1924 Anayasası döneminde gerçekleşmiştir. Bu nedenle laiklik ilkesinin uygulanışına ve bunun toplumdaki yansımalarına ilişkin tartışma ve değerlendirmeler 1924 Anayasası bölümünde daha geniş ele alınacaktır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile devlet tüm okulların denetimi ve idaresini tekeline almıştır. Böylece ülkede yetişecek nesillerin eğitim aracılığı ile devlet tarafından tek elden şekillendirilmesi imkanı oluşturulmuştur. Diğer bir ifade ile devletin en önemli ideolojik aygıtı olan eğitim, devletin tekelinde toplanmıştır. Bu yolla da Türkiye'nin modernleştirilmesi ve geçmiş dönemin kurum ve kuruluşlarının toplumsal zihniyetten tasfiyesi hedeflenmiştir⁷⁰².

Ayrıca Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim aracılığıyla laikliğin yayılması ve dini eğitim veren devletten bağımsız oluşumların kapatılması böylece eğitim alanındaki ikiliğin giderilmesi amaçlanmıştır⁷⁰³. Devletten bağımsız dini eğitim kurumlarının devlet tarafından ötekileştirilip kapatılması sonrasında, toplumun bir kesiminde dini eğitimin gerici ve kötü olduğu algısı oluşmuştur. Bu durum dindar insanların genel olarak 'gerici/yobaz vb.'

⁷⁰² **Parmaksızoglu, İsmet** (1966) Türkiye'de Din Eğitimi, 1. Baskı, Ankara, M. E. B, s. 24.

⁷⁰³ **Arı, Asım** (2002) 'Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim' Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C: 2, S: 2, s. 181 – 192, 182 – 183.

nitelemelere maruz kalmalarında da etkili olmuştur. Toplumun itibar ettiği dinin ruhuna uygun işlev gören tarikatların ve din adamlarının etkisi kırılmıştır. Böylece toplum dinsel bir yapı olarak değil, siyasal bir yapı olarak homojenleştirilmeye başlanmıştır.⁷⁰⁴

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile doğrudan dini eğitim kurumları (medreseler) kapatılmamış, bu okulların idaresi ve bütçesi Maarif Vekaleti'ne verilmiştir. Ancak Kanunun mecliste kabul edilmesinden çok kısa bir süre sonra ülke çapındaki 479 medresenin '*sedd ve ilga*' edildiği Maarif Vekili tarafından kamuoyuna açıklanmıştır⁷⁰⁵. Böylece dolaylı olarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler kapanmıştır. Ayrıca Maarif Vekaleti din kitaplarını da toplatmıştır⁷⁰⁶.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yabancı misyoner okullarının da neredeyse tamamı kapatılmıştır. Kalan az sayıdaki okulda da dini propaganda yasaklanmış ve yürütülen eğitim, Maarif Vekaleti'nin denetimine bağlanmıştır⁷⁰⁷. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda amaç tamamen devlet kontrolünde olacak şekilde eğitim birliğinin sağlanması ve toplumda ulus olma duygu ve düşüncesinin uyarılıp yayılmasıdır.⁷⁰⁸

Fransız Devrimi sonrasında Fransa'da tek bir Fransız ulusu oluşturmak için bireylerin tüm aidiyetlerini vatan ve ulus için terk etmeleri ve salt yurttaşlık aidiyeti ile yetinmeleri ve böylece modern bir topluluk oluşturmaları sağlanmaya çalışıldığı gibi⁷⁰⁹, Türkiye'de de erken Cumhuriyet dönemi uygulamaları ile salt 'millet' olgusunda homojenleşen bir toplum oluşturulması hedeflenmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP'nin) 1931 programında milli eğitim ve öğretim konusunda güdülen ideolojinin ilkeleri sayılırken "*eğitim her türlü hurafeden ve yabancı fikirlerden uzak, üstün, ulusal ve yurtsever olmalıdır*"⁷¹⁰ şeklinde ifade edilmiştir.

Söz konusu yasayla ulus devlet, merkezîyetçi yapısının bir uzantısı olarak dini eğitimi kendi tekeline almıştır. Din adamları yetiştirmek için Dar'ül Fünun içinde İlahiyat Fakültesi

---

⁷⁰⁴Karpat (2018), 241.

⁷⁰⁵Anadolu'da Yenigün Gazetesinin 13 Mart 1924 tarihli nüshasından aktaran: Alpkaya, Faruk (1998) Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu 1923 – 1924, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

⁷⁰⁶Öz, Asım 'Manevi İmar ile İslam İnkılabı Arasında: Altmışlı Yıllarda İslam Davası Etrafındaki Vaziyet Alışlar Üzerine': Kaynar, Kaan Mete (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 598.

⁷⁰⁷Beriş, Hamit Emrah (2015) Tek Parti Döneminde Devletçilik, 1. Baskı, Ankara, Tezkire, 71.

⁷⁰⁸Para, Taha, (2008) Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u, 3. Baskı, İstanbul, Deniz, s. 76; Kirişçi, Kemal / Windrow, Gareth (1997) The Kurdish Question and Turkey 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Rout Ledge Curzon (Çeviren: Fethi, Ahmet (1997) Kürt Sorunu, 6. Baskı, İstanbul, Türk Tarih Vakfı), 99.

⁷⁰⁹Üstel, Füsün (2011) Makbul Vatandaşın Peşinde, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, 156 - 157; Nalbant, Atilla (1997) Üniter Devlet: Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye, 1. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi, 67.

⁷¹⁰Parla (2008), 76.

kurulmuş. Toplumun günlük dinsel ihtiyaçlarını karşılamak için imam- hatip okulları açılmıştır⁷¹¹. Ancak dini konularda yürütülen politikalar aracılığıyla 1924 – 1925 ders döneminde 284 öğrencisi olan İlahiyat Fakültesi'nin 10 yıl sonra öğrenci sayısı 20'ye düşmüş ve fakülte kapatılmıştır⁷¹². İmam- hatip okullarının 29 olan toplam sayısı ise 1930'lara gelindiğinde 2'ye düşmüş ve bu okullar da öğrencisizlikten kapatılmıştır⁷¹³.

Cumhuriyet döneminde eğitim felsefesi laikliğin aşırı yorumuna uygun anlayışla oluşturulmuş ve dini eğitimin devlet eliyle verilmesi sonucu dini alanın belirlenmesinde de eğitim kritik bir fonksiyon üstlenmeye devam etmiştir⁷¹⁴. Cumhuriyet dönemi boyunca ilk ve orta öğretim için Yurttaşlık Bilgisi, Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye'nin vazgeçilmez dersler olarak okutulması⁷¹⁵ sonucu İslami kültürel kökten gelen ve potansiyel siyasal özne olan çocukların⁷¹⁶ kendilerini dini kimlikle değil ulusal kimlikle tanımlamalarının önünü açmıştır.

Modern bir ulus devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti, eğitim ideolojik aygıtını tekeline alarak özellikle gelecek nesillerin zihniyetlerinin şekillenmesinde en önemli gücü bünyesinde toplamıştır. Cumhuriyet dönemi eğitim ideolojisi kapitalist sistemin zihinsel arka planını oluşturan pozitivist ve pragmatist anlayışa uygun olarak planlanmıştır⁷¹⁷. Böylece devlet eliyle toplumsal ve bireysel değerleri belirleyen zihinsel kodlar, gelenekselden kopararak modern ulus devletin ve kapitalist sistemin meşruluğunu destekleyecek şekilde biçimlendirilmişlerdir denebilir.

C. 1921 Anayasası Dönemi Kültür İdeoloji İlişkisinin Değerlendirilmesi

1921 Anayasası Türkiye'nin çerçeve niteliğindeki tek anayasasıdır. Yürürlükte kaldığı üç yıl boyunca siyaset arenasının temel sorunu Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu ve sınırlarının belirlenmesi olmuştur. Ayrıca 1921 Anayasası çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'nden, ulus devlet olarak şekillendirilen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçiş

---

⁷¹¹Beriş, 70.

⁷¹²Tunçay, 236.

⁷¹³age., 236.

⁷¹⁴Duman, Tayyip 'Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı': Güngör, Nazife (Editör) (2007) Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Günümüze Dil, Kültür, Eğitim, 1. Baskı, Ankara, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 227.

⁷¹⁵Üstel (2011), 33.

⁷¹⁶age., 25.

⁷¹⁷İnal, 84.

döneminin ürünü olduğu için resmi bir ideoloji getirmemiş halkçılık fikrini temel almıştır. Bu dönemde halk sınıfsal veya toplumsal bir özne şeklinde değil millilik vasfının taşıyıcısı olarak algılanmış ve halkçılık korporatist bir anlayışla şekillendirilmiştir⁷¹⁸.

1921 – 1924 arası dönem Cumhuriyetin ilan edildiği, Halifeliğin kaldırıldığı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun çıkarıldığı, dolayısıyla toplumda gerçekleştirilmek istenen zihniyet dönüşümü için çok önemli adımların atıldığı bir dönem olmuştur. Bu adımlar batılılaşma taraftarları açısından olumlu karşılanmış ve ülke istibdattan kurtuluyor, özgürlük geliyor sevinci yaşanmıştır⁷¹⁹. Ancak toplumda halifeye bağlılık duyan ve İslam’ı kimliğinin bir parçası gören kesim için bu uygulamalar derinden sarsıcı olmuştur. Özellikle Kürtlerin devlete bağlılıklarını sağlayan dinsel simge olan halifeliğin kaldırılması ve dinin toplum yaşamından uzaklaştırılması, kürtlerin yoğun yaşadıkları bölgelerdeki isyanların asli nedenlerinden olmuştur⁷²⁰.

Ayrıca ulus devletin dini ve dine dair olan şeyleri ötelemeye ve kamusal alandan çıkarmaya başladığı bu süreçte Anayasa’da İslam dinine ilişkin olumlu hükümlerin yer alması Anayasa’nın toplumsal algıyı yönetmek için kullanıldığını düşündürür niteliktedir. Hem 1921 Anayasası’nın 7. maddesinde hem de yürürlüğü devam eden 1876 Kanun-i Esasi’nin 11. maddesinde devletin ödevleri arasında şeriat hükümlerini uygulama yükümlülüğü bulunması ve son olarak 1921 Anayasası’nda 1923 yılında yapılan değişiklikle ‘*Devletin dini Din-i İslam’dır*’ ifadesinin anayasa metnine eklenmesiyle, İslam dininin ve İslam dininin unsurlarının korunacağı algısı oluşturulmuştur. Böylece muhafazakar kesimin siyasal ve toplumsal tepkisi engellenmeye çalışılmıştır.

1921 Anayasası dönemi, devletin resmi dininin olduğu ancak uygulamada toplumun, sosyo-kültürel yapısını radikal biçimde laikleştirecek adımların atıldığı bu anlamda Cumhuriyet tarihinin ilk derin kırılmalarının (3 Mart 1924 Kanunları) yaşandığı dönem olarak nitelenebilir. Milliyetçi düşüncenin, vatanseverlik coşkusuyla şekillendiği⁷²¹ TBMM’de genel olarak dönemin toplumsal değerleri ile çelişmeyen hakimiyeti millete verme azmini ifade eden 1921 Anayasası, demokratik niteliğe sahip, resmi ideoloji dayatması barındırmayan Türkiye’nin tek anayasası olmuştur⁷²². 1921 Anayasası’nda temel hak ve özgürlüklere ve vatandaşlık tanımına

---

⁷¹⁸**Karaömerlioğlu, Asım** ‘Tek Parti Döneminde Halkçılık’: Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 275.

⁷¹⁹**Berkes**, 509.

⁷²⁰**Zürcher**, 253.

⁷²¹ Milliyetçilik ve yurtseverlik düşüncelerinin gelişimi ve sonuçları için bkz. **Lewis, Bernard** (1995) The Middle East; 2000 Years Of History From The Rise Of Chistiannity To The Present Day, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Weidenfeld & Nicolson (Çeviren: Harmancı, Mehmet (1996) Ortadoğu, Basım Yeri Belirtilmemiş, Yeni Binyıl), 254 – 258.

⁷²²**Tanör** (2017), 250.

yer verilmezken halen yürürlükte olan 1876 Anayasası'nda yer verilen temel hak ve özgürlüklerin tanındığı kabul edildiğinden mülkiyet ve özgürlüğe ilişkin liberal düzenlemeler geçerliliklerini korumuşlardır.

III. MODERN DEVLETİN ULUS İNŞASI VE KÜLTÜREL KIRILMA: 1924 ANAYASASI DÖNEMİ

1921 Anayasası döneminde anayasa değişikliği ile Cumhuriyet'in ilanından sonra devlet eliyle atılmaya başlayan kültürel dönüşüm adımları 1924 Anayasası sürecinde daha kararlı ve sert biçimde devam etmiştir. 1924 Anayasası'nın hazırlanma gerekçesi Meclis'te, Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan süreci tamamlayacak düzenlemelerin yapılması olarak ifade edilmiştir⁷²³. 1924 Anayasası Kurucu Meclis olarak tasarlanmamış, olağan bir yasama organı tarafından hazırlanmıştır⁷²⁴. Birinci Meclis'in seçimleri yenilemesinden sonra yapılan seçimlerde muhalif kişilere yer verilmediğine değinilmişti. Gerçek bir muhalefetin olmadığı meclis ortamında hazırlanan 1924 Anayasası, 1789 Fransız İnkılabından gelen birey merkezci, liberal hukuki ve siyasi ideolojinin temsil ve ifadesi olarak tasarlanmıştır⁷²⁵.

Fransız İnkılabı sonrasında benimsenen sisteme paralel olarak 1924 Anayasası'nda da çoğunlukçu demokrasi anlayışına yer verilmiş ve bu sisteme uygun olarak yasama organını dengeleyecek/frenleyecek Anayasa Mahkemesi (AYM), ikinci meclis gibi kurumlar öngörülmemiştir. AYM bu dönemde dünya üzerinde yaygın bir kurum değildir ancak iki meclis uygulaması yaygındır bunun da etkisi ile 1924 Anayasası Mecliste görüşülürken çift meclisli sistem gündeme gelmiştir.

Çift meclis sistemine dair temel olarak iki farklı görüş ileri sürülmüştür. İlk görüş Bursa Milletvekili Refet Bey tarafından ifade edilen, iki meclisli sistemin lehindeki görüştür. Refet Bey “*Cumhuriyet ile idare olunan memleketlerin parlamentoları kamilen ikişer meclisten müteşekkildir*”⁷²⁶ demiş ve iki meclisli sistemden çıkan kanunların daha özenli ve düzgün hazırlanmış olacağını ileri sürmüştür⁷²⁷. İkinci görüşse İzmir milletvekili Şükrü Bey tarafından

⁷²³Özbudun, Ergun (2012a) 1924 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 3.

⁷²⁴ Olağan Meclis tarafından kabul edilen 1924 Anayasası 11.3.1924 tarihli 83 sayılı Meclis Kararı ile olağan yasaların kabulünden farklı olarak nitelikli (2/3) çoğunluğun kabulü usulüne tabi tutulmuştur. Bkz. Özbudun (2012a), 1 - 2.

⁷²⁵Bora, Tanıl / Peker, Bülent / Sancar, Mithat ‘Hakim İdeolojiler, Batı, Batılılaşma ve İnsan Hakları’: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul, İletişim, 299.

⁷²⁶Gözübüyük, Şeref / Sezgin Zekai (1957) 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, 1. Baskı, Ankara, Balkanoğlu, 47.

⁷²⁷Gözübüyük / Sezgin, 47 – 50.

ileri sürülen iki meclis aleyhindeki görüştür. Şükrü Bey, çift meclisli yasama organının eski devirlere hitap eden bir yapı olduğunu, içinde bulunulan döneme uygun olan meclis sistemininse tek meclis sistemi olduğunu ikinci meclislerin milletler için bir yükten farksız olduğunu (bir *ur* olduğunu) ifade etmiştir⁷²⁸.

1924 yılında Avrupa’da yaygın olarak kabul gören yasama organı yapısı, güçlü yetkilerle donatılmış tek meclisli yapıdır. 1921 sonrasında İtalya’da resmi devlet rejimi olarak benimsenen faşizm yükselmeye ve tüm Avrupa’yı etkiler hale gelmeye başlamıştır. 1920’lerin başında başlayan bu eğilim İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar sürmüş ve Avrupalı devletler faşist ya da otoriter eğilimde olmuşlardır⁷²⁹. Dünyada yaygın olan bu eğilim 1924 Anayasası’nda da etkili olmuştur.

1924 Anayasası’nın kurduğu çoğunlukçu demokrasi sistemi salt siyasi iktidarı elinde tutanların iradeleri doğrultusunda politikalar yürütülmesine, siyasi iktidar üzerinde etkisi olmayan kesimlerin ülke politikalarına yön vermek bir tarafa haklarını dahi talep edememelerine neden olmuştur. Bu durum 1924 Anayasası’ndaki temel hak ve hürriyetlerin uygulamada işlevsiz hale gelmelerine sebep olmuş ve böylesi bir güç topyekün kültürel dönüşüm yapmak için uygun hukuki zemin oluşturmuştur⁷³⁰.

Nitekim 1924 Anayasası’nın tanıdığı temel hak ve hürriyetler, siyasi iktidar tarafından toplumsal kültürü resmi ideoloji kapsamında inşa etmek için 1950’ye kadar pek çok kez ihlal edilmiş ancak bu durum herhangi bir denetime tabi olmadığı gibi, kamuoyunca dile dahi getirilememiştir. Eğitim özgürlüğünü anayasaya aykırı olarak sınırlandıran Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun 1924 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra da varlığını korumuş olmasının yanı sıra basın ve yayın aracılığıyla meşru muhalefet özgürlüğünü sınırlayan Tahrir-i Sükun Kanunu (1925), memleketin umumi siyasetine dokunacak yayınlar yapan gazetelerin Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılabilmesinin önünü açan Matbuat Kanunu (1931), 1950 öncesi yapılan anayasa ihlallerinin örneklerinden bazılarıdır⁷³¹.

1924 Anayasası, Cumhuriyet dönemi anayasaları içinde ilk kez ideolojik unsurların açıkça yazılı olarak yer aldığı anayasaya olmuştur. 1924 Anayasası hazırlanırken 1875 Fransız Anayasası ve 1921 Polonya Anayasası’ndan yararlanılmıştır. 1924 Anayasası’nın temel felsefesi, XVIII. yüzyıl felsefesidir; etkili prensipler ise Fransız İhtilali prensipleridir⁷³². Bu

⁷²⁸Gözübüyük / Sezgin, 92 – 93.

⁷²⁹Çelikçi Abdül Samet / Kakışım Can ‘İtalyan Faşizmi ve Tarihsel Gelişimi’ Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:1, S: 2, s. 83 – 99, 84.

⁷³⁰Berkes, 524.

⁷³¹Gözler (2000), 70.

⁷³²Kapani, Münci (1993) Kamu Hürriyetleri,1. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları, 109.

felsefeyle kuvvetli bir devlet oluşturma amacıyla demokratik ve temsili bir organ olan Türkiye Büyük Millet Meclisi sisteme hakim kılınmıştır. Kültürel dönüşüm için gereken siyasal gücü sağlamaya yönelik olarak 1924 Anayasası'nı hazırlayan meclisteki vekillerin çoğunda yapılmaya başlayan inkılapların tekâmül ettirilmesi gerektiği düşüncesi vardır. Bu düşünce kuvvetler birliği anlayışının benimsenmesinde etkili olmuştur⁷³³.

Anayasa hazırlık sürecinde genel kurulda “ihtilal ilkeleri” olarak sık sık dile getirilen ve özü “*milli egemenlik*” kavramına dayanan ve temelini⁷³⁴ Fransız İhtilali örneğinden alan yaklaşım çoğunlukçu demokrasi anlayışı ile birleştirilmiştir. Rousseau'nun genel irade anlayışı üzerine inşa edilen çoğunluğun iradesinin daima kamunun iyiliğine yönelik olduğu düşüncesi ile siyasi sistem kurgulanmıştır. Diğer bir ifade ile 1924 Anayasası 3. ve 4. maddelerindeki: “*Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.*”, “*Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder.*” ifadeleri ile yasama, yürütme ve yargı erklerinin tamamının Meclis'in tekeline verilmesi meşrulaştırılmaya çalışılmıştır⁷³⁵.

Aksi bir durum olsa ve 1924 Anayasası'nda çoğulcu demokratik sistem benimsense idi, yönetici kesimin hedeflediği Kemalist ideoloji kapsamında toplumsal dönüşüm projesi gerçekleştirilemeyebilirdi⁷³⁶. Nitekim çoğulcu bir yapıda olan Birinci Meclis'te muhafazakar kesim önemli bir siyasi güç teşkil etmekteydi⁷³⁷.

Cumhuriyet kadroları kurucu iktidar vasfıyla hareket etseler de o günün siyasal koşullarında 1921 Anayasası'nı tam anlamıyla ideolojik bir aygıt olarak kurgulayamamışlardır. 1924 Anayasası ise 1921 Anayasası'ndan farklı olarak görevler ayrılığı sistemini getirirse de kuvvetler birliğini benimsemiştir⁷³⁸. 1921 Anayasası'ndan farklı olarak 1924 Anayasası'nda - 1789 Fransız ihtilali sonrasında yaygınlaşan- liberal hak ve özgürlüklere geniş ölçüde yer

---

⁷³³Gözübüyük /Sezgin, 34 – 51.

⁷³⁴Tanör (2017), 291 – 292.

⁷³⁵Özbudun (2016a), 33 – 34.

⁷³⁶Özbudun (2016a), 35.

⁷³⁷Berkes, 502 – 503.

⁷³⁸1924 Anayasası yasama ve yürütme yetkilerini meclise tanımış (madde 5) ancak yürütme görevini Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'nun yerine getireceğini öngörmüştür (madde7). Bu nedenle kuvvetler birliği görevler ayrılığı sistemini, hükümet sistemi olarak belirlemiştir. Görevler ayrılığı ile kuvvetler ayrılığına bir adım daha yaklaşmış böylece liberal ideolojinin gereklerine de yaklaşmıştır.

verilmiştir⁷³⁹. 1924 Anayasası'ndaki liberal⁷⁴⁰ ve otoriter eğilim oldukça açıktır. Radikal reformcular, muhalefeti Meclis dışında bıraktıktan sonra 1924 Anayasası ile güçlü ve seçimler dışında denetlenemez bir yasama organı oluşturmuşlardır. 1937'de yapılan Anayasa değişikliğiyle, muhalefetten uzak Meclis ortamında Kemalist ideolojinin ilkeleri Anayasa'ya eklenmiş ve Anayasa devletin ideolojik aygıtı olma misyonunu güçlendirmiştir.

1924 Anayasası'ndaki liberal eğilimin bir benzeri bu dönemin iktisadi yapısı için söz konusu olmuştur. 1923 – 1929 dönemi Türkiye ekonomisi için 'çaresiz liberalizm' dönemi olarak nitelenmektedir. Lozan Anlaşması'nın Türkiye'ye dikte ettiği iktisadi ve ticari şartlar 'Milli İktisat' sistemini getirmeyi imkansız kılmış⁷⁴¹ ve liberalizm dayatması ile ülkenin açık pazar haline gelmesine dönük düzenlemeler yapılmak zorunda kalınmıştır. Türkiye bu koşullarda kaçınılmaz olarak tarım ve hammadde ihracatçısı ve sınai madde ithalatçısı konumuna gelmiştir⁷⁴².

Erken Cumhuriyet döneminde toplum, liberal ekonomik değerlere hızla alışırken dini değerler konusunda bir ikilemle karşı karşıya kalmaya başlamıştır. Buna örnek olarak İzmir İktisat Kongresi'nde hem Cuma gününün resmi tatil yapılmasına hem de yerli sermayeli bankalar kurulmasına karar verilmesi gösterilebilir⁷⁴³. Bankalar faizle iş yapan kuruluşlar olarak İslami değerlere aykırı yapılar oldukları halde kurulmalarına karar verilmişken, İslam dininde Cuma gününün önemli kabul edilmesi ve toplu bir ibadet şekli olan Cuma namazı uygulaması nedeniyle Cuma günü tatil olarak kararlaştırılmıştır. Toplumsal talebe bağlı olarak alınan bu karara rağmen siyasi iktidar banka kurulmasının önünü açan düzenlemeler yapmış ancak resmi tatili 02.01.1924 tarihli Hafta Tatili Hakkında Kanun'la önce Cuma günü olarak belirlemiş daha sonra 27.05.1935 tarihli 2739 sayılı Kanunun 3. maddesi ile Pazar günü olarak değiştirilmiştir⁷⁴⁴.

⁷³⁹Özel mülkiyet hakkı, girişim özgürlüğü, bireylerin eşitliği, kadın ve erkeklere seçme ve seçilme hakkı, bir sınıf veya gruba aidiyet nedeniyle ayrıcalık tanınmaması, bir kişinin özgürlüğünün, başkasının özgürlük alanının başladığı yerde son bulması - özgürlük tanımı 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'ndeki 4. maddeden alınmıştır özgürlük tanımında alınmıştır- kişi dokunulmazlığı ve güvenliğinin korunması, işkence ve eziyetin yasaklanması, mülkiyet hakkı, din hürriyeti, konut dokunulmazlığı, basın hürriyeti, seyahat hürriyeti, sözleşme yapma; çalışma, mülk edinme, tasarrufta bulunma, toplanma, dernek kurma, şirket kurma, vicdan, düşünce ve ifade özgürlükleri, eğitim, dilekçe ve haberleşmenin gizliliği hakları anayasada yer almıştır. 1924 Anayasası 10, 68 – 82. maddeler.

⁷⁴⁰Kapani (1993), 109 - 110.

⁷⁴¹Boratav, Korkut (2003) Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 1985, 7. Baskı, İstanbul, Gerçek, 28.

⁷⁴²Bahçe Serdal / Eres Benan 'İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim': Alpkaya, Faruk (Editör) (2017) 1920'den günümüze Toplumsal Yapı ve Değişim, 1. Baskı, Ankara, Phoenix, s. 21 -22.

⁷⁴³Bahçe / Eres, 23.

⁷⁴⁴02.01.1924 gün ve 394 Sayılı Hafta Tatili Hakkında Kanun için bkz. <<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.3.394&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=>>, s. e. t. 10.02.2019.

1924 Anayasası'nın 103. maddesinde “*Teşkilat-ı Esasiye Kanununun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal ve tadil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilat-ı Esasiye Kanununu münafi olamaz.*” hükmüne yer verilmiştir. Ama uygulamada, özellikle 1950’ler sonrasında anayasaya aykırı kanunlara ilişkin, bir yaptırımın yokluğu tartışma oluşturmuştur. Oysa 1950’lerden önce tek parti döneminde anayasaya aykırı atılan adımlar yaşam hakkı gibi en temel hakların ortadan kaldırılmasına neden olsa da⁷⁴⁵ böyle bir tartışma ilgili dönemde dile dahi getirilememiştir.

Anayasaya aykırı olarak çıkarılan yasaları denetleyecek bir mahkemenin bulunmaması kaçınılmaz olarak anayasanın sertliğini işlevsiz kılmıştır. Bu durum Meclis çoğunluğunun anayasaya aykırı kanunlar çıkarmasına ve anayasaya aykırı kanunların uygulanmasının önünde herhangi bir engel olmamasına neden olmuştur. Diğer bir ifade ile 1924 Anayasası döneminde meclis üstünlüğü ilkesi ile anayasa üstünlüğü ilkesi çatıştığında tartışmasız meclis üstünlüğünün kabul edilmesi sonucu doğmuştur⁷⁴⁶ ki, bu durum anayasacılık anlayışının temeli olan iktidarı keyfilikten alıkoyma anlamında *sınırlama işlevi* ile çelişir.

Kemal Gözler, bu görüşe eleştirel yaklaşır. Öncelikle AYM’nin kurulmasının dünya üzerinde 1920’lerde başlayan⁷⁴⁷ bir durum olmasının yanı sıra, AYM’nin yokluğunun anayasaya uygun davranma zorunluluğunu işlevsiz kıldığı iddiasının, hukukun genel teorisine aykırı olduğunu ileri sürer. Böyle bir iddianın kanunların anayasaya uygunluğu denetiminin olmadığı bir sistemde anayasa normlarının etkisizliğini/geçersizliğini öne sürmek anlamına geldiğini belirtir ve bunun kabul edilemez olduğunu söyler. Kanunların hukuka uygunluğunun denetiminin olmadığı bir sistemde kanunların anayasaya uygunluğu veya aykırılığından bahsedilemeyeceğini, herkesin kanunun anayasaya aykırılığı ile ilgili fikir beyan edebileceğini, ancak bu durumun kanunu hukuken geçersiz kılmayacağını belirtir. Bu sebeple kanunların anayasaya aykırılığının hukuki değil görünüşte bir aykırılık olduğunu ve böyle bir durumda kanunların anayasaya uygunluğundan veya aykırılığından bahsedilemeyeceğini ileri sürer. Bu kapsamda 1924 Anayasası sisteminde anayasanın üstünlüğünün sadece yasama organına hitap eden bir ilke olduğunu ve “*Yasama organı bir kanunu kabul ediyorsa onun anayasaya aykırı*

⁷⁴⁵ Şapka giymeyenlerin Şapka Kanunu’na muhalefet etmekten İstiklal Mahkemeleri’nde yargılanmaları ve idamla cezalandırılmalarına karşın siyasal alanda bu uygulama temel hak ve hürriyetlere aykırılığı yönüyle dile getirilememiştir.

⁷⁴⁶ **Arşel, İlhan** (1962) Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, 1. Baskı, Ankara, Mars; Tanör, Bülent (1986) İki Anayasa 1961 – 1982, 1. Baskı, İstanbul, Beta, 19.

⁷⁴⁷ İlk Anayasa Mahkemesi 1920 yılında Avusturya’da, ikincisi 1948’de İtalya’da, üçüncüsü 1949 yılında Almanya’da kurulduğu için Türkiye’de de 1924 Anayasası ile Anayasa Mahkemesinin kurulmamasının şaşılacak bir durum olmadığını belirtir Kemal Gözler. Bkz. **Gözler** (2000), 59.

olmadığını düşünüyor.” şeklinde yorum yapmak gerektiğini belirtir⁷⁴⁸. Bu görüşe göre 1924 Anayasası döneminde çıkarılan kanunların tamamını anayasaya uygun saymak gerekir.

1924 Anayasası döneminde yargı organları anayasaya aykırı bir kanunla karşılaştıklarında nasıl bir yol izleyecekleri konusunda çelişkili tutumlar takınsalar da⁷⁴⁹ kanunların anayasaya aykırılığı denetlenmemiş ve iktidarda olan partiler zaman zaman anayasaya aykırı kanunları kolaylıkla çıkarıp uygulayabilmişlerdir⁷⁵⁰. Bu durum en çok anayasadaki temel hak ve hürriyetleri ihlal ederek toplumsal kültürü topyekûn inşa etme sürecinde işlevsel olmuştur. Devletin cebir gücü ile karşı karşıya kalan toplum resmi ideolojinin değerlerine uymak yahut cezalandırılmak seçenekleriyle karşılaşmıştır. Anayasaya aykırılık konusu çok partili dönemde⁷⁵¹ resmi ideolojiyi etkili kılmak isteyenler tarafından milli irade aleyhine sıklıkla dile getirilmiştir.

A. Tek Parti Dönemi (1924 – 1950)

Her ne kadar 1924 Anayasası’nda siyasal sistemde birden çok partinin varlığını engelleyecek bir hüküm bulunmasa da 1946 yılına kadar seçimlerde açık oy gizli sayım ilkesinin, siyasetçiler üzerinde baskı oluşturulmasının ve CHP’nin yöneticilerinin kendilerini devletin sahibi görmelerinin etkisi ile siyasal sistemde tek bir parti (CHP) var olabilmıştır. Başka partiler kurulmuşsa da resmi ideolojinin ilkelerinden toplumun kültürel değerlere duyduğu eğilimin etkisi ile uzaklaşılmasından duyulan tedirginlikten ötürü, çeşitli nedenlerle kapatılmışlardır. Dönemin koşullarında Cumhuriyet’in kurucu kadrolarınca devletin tüm

---

⁷⁴⁸Gözler (2000), 59 - 60.

⁷⁴⁹Danıştay Dava Daireleri Genel Kurulu, 28.01.1950 tarihli kararında özetle bir kanun hükmünün anayasaya uygunluğunu incelemeyi Danıştay’ın görev alanı haricinde gördüğünü ifade etmiştir. Başka bir karar da Danıştay 5. Dairesi tarafından verilmiştir. Danıştay 5. Dairesi 15.11.1950 tarihli kararında özetle: mahkemelerin anayasaya aykırılık itirazlarını incelemeye yetkili olmadıklarını ancak önlerine gelen bir davada kullanılacak kanunun anayasaya aykırılığı defini incelemekten geri duramayacaklarını ve eğer anayasaya aykırılık tespit ederlerse ilgili kanunu uygulamama yükümlülüğü altında olduklarını, belirtmiştir. Akşehir Asliye Hukuk Hakimisi Refik Gür, Yargıtay’ın bozma kararına direnme kararında, davada uygulanacak kanun hükmünün anayasaya aykırılığını güçlü biçimde savunsa da Yargıtay Hukuk Genel Kurulu 07.04.1952 tarihli kararında Gür’ün düşüncelerine katılmamış ve bu kararı bozmuştur. Benzer yönde Yargıtay Hukuk Genel Kurulu’nun 03.12.1956 tarihli kararında özetle: kanunların açıkça mahkemelere yetki vermemiş olmaları nedeniyle, milli hakimiyeti temsil eden meclisin çıkardığı kanunların anayasaya aykırılığını mahkemelerin inceleme haklarının olmadığını kabul edilmiştir. Netice olarak 1924 Anayasası döneminde mahkemeler anayasaya uygunluk denetimi yapmamışlardır. Bkz. Taşkın, Cankat, 2010 Anayasa Değişikliklerinden Sonra Anayasa Mahkemesi’nin Yapılanması, TBB Dergisi, S.97, 2011, s. 172 – 230, 174 – 175.

⁷⁵⁰Özbudun, Ergun (2012) ‘Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri’ Liberal Düşünce Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 68, s.7.

⁷⁵¹Balkır, Gönül (2009) Türk Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, 1. Baskı, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi, 12.

aygıtlarının, toplumun topyekün modernleştirilmesi projesi kapsamında kullanılması gerektiği düşünülmüştür.

1. Resmi İdeoloji

1924 Anayasası'nda resmi ideolojinin yer alıp almadığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu anayasada resmi ideolojinin yer almadığını savunan görüş 1924 Anayasası'nda bir başlangıç kısmının bulunmadığını, anayasanın içerdiği hükümlerin teknik anayasa hükmü olduğunu ve hükümlerin bir ruh atfına konu olacak biçimde kurgulanmadığını belirtmiştir. 1937 yılında yapılan değişiklikle CHP'nin altı okunun anayasal ilkeler olarak 1924 Anayasası'na eklenmesinin de devletin temel yaklaşımlarında bir değişikliğe neden olmadığına ve bu ilkelere rağmen 1940'lı ve 1950'li yıllarda farklı politikaların uygulanabildiğine dayanarak, ilgili ilkelerin 1924 Anayasası'na bir resmi ideoloji getirmedığını ileri sürmüşlerdir⁷⁵².

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğu dönemden itibaren kademe, kademe siyasi gelişmeler elverdikçe uygulamaya geçirilen ve fiilen hissedilen, Türkiye'yi modernleştirmeyi hedefleyen resmi ideoloji olan Kemalizm 1930'ların sonlarında ortaya çıkmamış, 1920'lerden itibaren günün koşullarında dünya siyasetindeki eğilimden de büyük ölçüde etkilenecek şekilde şekillenmiştir⁷⁵³. Çokkültürlü ve kendine has bir ekonomik yapıyı benimsemiş bir imparatorluğun çöküşünden sonra kapitalist sistemin yerleşmesi sürecinde tutunulacak yeni ideoloji ve sadakatle bağlanılacak yeni düşünce sistemi olarak da nitelenebilecek olan Kemalizm⁷⁵⁴, 3 Mart 1924 tarihinde yürürlüğe giren kanunlardan itibaren adım adım toplumsal kültür üzerinde uygulanmaya başlamıştır. Resmi ideolojinin unsurlarının anayasada yer alması 1937 yılını bulmuştur. 1924 Anayasası döneminde 1937 yılında yapılan değişikliklerle CHP'nin altı oku Anayasa'ya eklendiğinde Kemalizm de bir ideoloji olarak tüm ilkeleriyle anayasada yerini almıştır⁷⁵⁵. Bu nedenle 1924 Anayasası'nın 1937 yılından itibaren, 1920'lerde oluşmaya başlamış olan Kemalist resmi ideolojiyi içerdiğini kabul etmek gerektiği söylenebilir.

Kemalizm'in içerdiği ilkeler CHP'nin 1931 yılında yaptığı 3. Kongresi'nde benimsediği ideolojik ilkelerdir. Bu ideolojik unsurlara değinmeden önce 1931 yılındaki sosyo – kültürel ortamın kısmen açıklamasını yapmak, resmi ideolojinin nasıl bir anlayışla anayasaya dahil edildiğinin anlaşılması açısından önemlidir. CHP'nin iktidarında uyguladığı baskı sonucu

---

⁷⁵²Şentop, Mustafa 'Anayasanın İdeolojisi Kemalizm mi?' <<http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=52&makaleid=658>> s. e. t. 20.03.2018, 735.

⁷⁵³Parla (2008), 20.

⁷⁵⁴Oran, Baskın 'Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme' <<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/38183>> s. e. t. 24.01.2019, 20.

⁷⁵⁵Öz, Esat (1996) Otoriterizm ve Siyaset, 1. Baskı, Ankara, Yetkin, 103.

ülkede CHP'ye muhalefet edebilecek örgütlü bir yapı kalmamıştır. CHP ile siyasal iktidarı paylaşabilecek SCF'nin kapatılmasının ötesinde, CHP'ye alternatif üretebilecek sivil toplum kuruluşlarının dahi etkinliklerine son verilmiş (Türk Kadınlar Birliği CHP güdümünde fesh ettirilmiş⁷⁵⁶ ve Türk Ocakları kapatılarak tüm malvarlığı CHP bünyesine aktarılmış⁷⁵⁷) böylece 1934 yılında ülkede tek partili Cumhuriyet kurulmuştur.

1931 yılında toplanan CHP'nin üçüncü büyük Kongresi'nde CHP Programına 6 ok olarak bilinen ilkeler (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık) eklenmiştir⁷⁵⁸. 1935 yılında CHP Tüzüğü'nün 95. maddesine eklenen "*Parti kendi bağrından doğan hükümet örgütü ile kendi örgütünü birbirini tamamlayan bir birlik tanır*" ifadesi ile ülkede devlet parti bütünleşmesinin gerçekleştiği açıkça ilan edilmiştir⁷⁵⁹.

1931 yılında CHP Programına eklenen altı ilke, 1937 yılında yapılan anayasa değişikliği ile 1924 Anayasası'na eklenmiştir. Bu gelişmelerinde etkisi ile 1945'e dek bazen otoriter bazense totaliter egemenlik anlayışı kapsamında yönetilmiş olan⁷⁶⁰ Türkiye Cumhuriyeti'nin "*parti devletine*" dönüşmesi resmiyet kazanmıştır⁷⁶¹.

1924 Anayasası'ndaki vatandaşlık hükmü, devletin resmi din olarak İslam'ı benimsemiş olmasına karşın batılı anlayışa uygun olarak düzenlenmiştir. Kemalist ideoloji kapsamında yeni ulusun vatandaşları Batılı anlamıyla hür ve laik yurttaşlar olarak tahayyül edildiğinden⁷⁶², 1924 Anayasası'ndaki vatandaşlık tanımında (1876 Anayasası'nda olduğu üzere) dini bir referansa yer verilmemiştir.

---

⁷⁵⁶ Türk Kadınlar birliği 1924 yılında kurulmuş ve özerk ve radikal politik çizgi benimsemeye başlamış ve kadınlara oy hakkı istemiştir. Politik çizgisi nedeniyle CHP ile anlaşamayan örgütün kurucu başkanı 1927'de yönetimden uzaklaştırılmış ve örgüt CHP güdümüne girmiştir. 1935 yılına gelindiğinde ise kadınlara oy hakkı verilmesiyle hak eşitliği amacına ulaşıldığını açıklayan dernek kendini feshetmiştir. Bkz. **Saktanber, Ayşe** 'Kemalist Kadın Hakları Söylemi': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 326.

⁷⁵⁷ 1927 yılında yapılan Türk Ocakları Yönetmelik değişikliği ile CHP ideolojisini halka tanıtmak Türk Ocaklarının vazifeleri arasına alınarak Türk Ocakları ile CHP'nin birlikte çalışacak olmaları resmiyet kazanmıştır. Ancak SCF ile çok partili hayat denemesi sonrasında, yönetici kadroların tüm toplumsal kontrolün CHP'de olması gerektiği yönündeki düşünceleri kapsamında Türk Ocakları kapatılmış malvarlıkları ve CHP'ye devredilmiştir. Bkz. **Arıkan, Mustafa / Deniz, Ahmet** (2004) 'Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlakinin Tasfiyesi', Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 15, s. 401 – 432.

⁷⁵⁸ Tunçay, 309.

⁷⁵⁹ Parla (2008), 148.

⁷⁶⁰ Mazıcı, Nurşen '24 Mayıs Kemalizmin Restorasyonu Mu?': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 556.

⁷⁶¹ **Pakdil, Hayri** 'Altı Ok ve Tarihsel Bağlamı' <<http://www.gazetebilkent.com/2014/05/13/alti-ok-ve-tarihsel-baglami/>> s. e. t. 07.11.2017.

⁷⁶² **Güvenç, Bozkurt** 'Kültür, Kimlik ve Kimlikler': Pultar, Gönül (Editör) 1. Baskı, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 34.

1924 Anayasası'nın 88. maddesinde: *"Türkiye ahalisinde din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur"*⁷⁶³ ("*Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese 'Türk' denir*") ifadesi ile vatandaşlık tanımlanmıştır. İlgili hükümde din ve ırk farklılıkları dışlanmış ve Türk olmak coğrafi ve hukuki unsura bağlanarak, liberal vatandaşlık anlayışı benimsenmiştir⁷⁶⁴. Vatandaşlık bağı aynı zamanda kültürel olarak inşa edilen yeni ulusun kimliğini belirleme işlevi üstlenmiştir. Diğer bir ifade ile modern bir ulus devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde yaşayan kişiler kendilerini devlet karşısında dini kimlikleri ile değil vatandaşlık bağları ile tanımlayacaklardır.

Uzun yıllar kendilerini dini kimlikleri ile tanımlayan bireylerin kısa bir süre içinde kendilerini vatandaşlık bağları ile tanımlar hale gelmeleri elbette kolay değildir. Bireylerin bu hassasiyeti bilindiğinden Kemalist ideoloji adım adım sisteme dahil edilirken, uzun müddet toplumdan İslam'ın uzaklaştırılacağı açıkça beyan edilmemiştir. Hatta yönetici kadro, bireylerin İslami kimliklerinin korunacağı izlenimi vermek için 1924 Anayasası'nın ilk halinde devletin dininin İslam olduğuna ve İslam dinin kurallarını uygulamak konusunda meclisin görevli olduğuna ilişkin hükme yer vermiştir denebilir. Buna karşın tıpkı 1876 Kanun-u Esasi'de olduğu gibi özgürlük tanımı ve nelerin temel hak ve özgürlük sayılacağı konusunda batılı modern liberal anlayış esas alınmıştır. 1928 yılında toplumun hazır olduğu ve siyasi düzenin yerleştiği düşünülerek İslam dinine ilişkin hüküm anayasadan çıkarılmıştır⁷⁶⁵. 1928'e kadar resmi dinin İslam olmasına ilişkin hüküm ideolojik açıdan 1924 Anayasası'nı hibrik bir hale getirmekle birlikte, 1937 yılında laiklik ilkesinin anayasada yer almasıyla tam anlamıyla modern Batılı liberal felsefe 1924 Anayasası'nın asli felsefesi olmuştur.

1924 Anayasası başından beri liberal ideolojinin değerlerini benimsemiştir. Liberalizmin anayasada yer aldığını gösteren en açık düzenleme özgürlük kavramını açıklayan *"Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabii haklardan hürriyetin sınırı, başkalarının hürriyetinin sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer"*⁷⁶⁶. ifadesine yer veren 68. maddedir.

1937 yılında 1924 Anayasası'nın resmi ideolojisi haline gelen Kemalizm, laiklik başta olmak üzere modern değerleri içermekle beraber dönemsel olarak farklı ideolojilerle birlikte

---

⁷⁶³Kili / Gözübüyük, 147.

⁷⁶⁴Özkulu, Fatih (2018) 'Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası'nın Değerlendirilmesi' Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 12, s. 585 – 612, 34.

⁷⁶⁵1924 Anayasası 2. Maddesinin ilk şekli: *"Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslamdır: resmi dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir"*. 1928 değişikliği sonrasında 2. madde: *"Türkiye Devleti'nin resmi dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir."*

⁷⁶⁶Kili / Gözübüyük, 143.

var olabilme özelliği taşır. Bu yönüyle 1937 yılında anayasada açıkça yer almaya başlayan ve kalıcılaşan Kemalizm, kapitalist sistem ve liberal değerlerle uyum sağlayarak, siyasal ve toplumsal alana dahil edilmiştir denebilir.

a. Laiklik ve Din Politikaları

Batıyı Hristiyanlık ve onun kültürel geleneklerinin dünyasından ayrı düşünüp akılcı ve evrensel olarak değerlendirerek⁷⁶⁷, Cumhuriyet Türkiye'si'nin modernleşmesi projesinde hedeflenen topyekün Batılılaşma için ideolojik dönüşümün devletin ideolojik araçlarıyla toplumun kültür kodlarına işlenmesi sürecinde⁷⁶⁸ en hassas ve önemli hususun laiklik olduğu kabul edilebilir. Toplumun genelinin İslam dini konusunda hassasiyeti bilindiği için Cumhuriyet ilan edilip de siyasal rejim kökten değiştirilirken toplumun tepkisini çekmemek için 1921 Anayasası'na devletin dininin İslam olduğu ifadesi eklenmiş ve 1924 Anayasası'nda 1928 yılına kadar bu hüküm korunmuştur.

Hilafetin kaldırılması, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılması 1921 Anayasası döneminde toplumun dine dayanan zihniyet kodlarından koparılmasının ve laik kültürel kodların yerleştirilmesinin basamakları olsa da devletin dininin İslam olduğuna ilişkin hüküm Anayasada varlığını korumuş ve laiklik hükmü anayasaya eklenmemiştir. Resmi ideolojinin diğer ilkeleri ile beraber laiklik 1937 yılında yapılan değişiklikle ilk kez anayasada yer almaya başlamıştır⁷⁶⁹.

Laiklik anayasal ilke olmadan önce ülkede 17 Şubat 1926'da Medeni Kanun yürürlüğe girene dek şer-i kurallar uygulama alanı bulmuştur. Şeriat Mahkemeleri 8 Nisan 1924 günlü 469 sayılı Kanunla kaldırılmış ancak bu tarihte henüz Medeni Kanun yürürlüğe girmediğinden Şer'i Davalar, Nizamiye Mahkemeleri'nde görülmeye devam etmiştir⁷⁷⁰.

1924 Anayasası'nın ilk halinde 2. madde “*Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslam'dır.*” şeklindedir. Bu hüküm gereği Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmi dininin İslam olduğu kabul edilmiştir. Bu hükmün, 10 Nisan 1928 günü 1222 sayılı Kanunla yapılan anayasa değişikliği ile anayasadan çıkarılmasıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti için İslam resmi din

⁷⁶⁷Toker, Nilgün / Tekin, Serdar ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten Kamusuz Demokrasi’ye’: Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 84.

⁷⁶⁸Çolak, 119 – 120.

⁷⁶⁹ 1937 yılında yapılan anayasa değişikliği ile 1924 Anayasası'nın 2. maddesi: “*Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarırı Ankara şehridir.*” ifadesine yer verir olmuştur.

⁷⁷⁰Tunçay, 228’de 77. dipnot.

olmaktan çıkarılmıştır. Aynı değişiklikle milletvekillerinin (madde 16) ve Cumhurbaşkanının (madde 38) yemin metnindeki dini ifadeler kaldırılmış ve Şer'i hükümlerin uygulanması yükümlülüğü TBMM'nin görev tanımından çıkarılmıştır (madde 26). Söz konusu değişikliğin gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır:

“Muasır medeniyet hukuku ammesinde, millet hakimiyetinin tecellisine medar (hizmet eden) en mütekmil (gelişmiş) devlet şeklinin laik ve demokratik cumhuriyet olduğu müsellemtandır (bilinen gerçeklerdendir). Millet Meclisi'nin ittifakıyla tasvib edilmiş olan Kanunun-u Medeni, Ceza Kanunu gibi müdevvenat-ı hazıramız (bugünkü kanunlarımız) da bu esası tatbikat ve fiiliyet sahalalarında tecelli ettirmektedir. Esasen devlet bir şahsiyet-i maneviye (tüzel kişi) olduğuna göre bizatihi (kendisi) bir mefhum-u mücerrettir (soyut kavramdır). Dinin maddi şahıslara tahmil ettiği (mükellefiyetleri), farzları amelen ifasına imkan da mutasavver değildir (düşünülemez). Böyle mümkün olmayanı istihsal (elde etme) peşinde ısrarın bir zaaf – bütün zaafı gibi zararlı bir zaaf teşkil edeceğinde şüphe yoktur. Esbab-ı mesrudeye (ileri sürülen sebeplere) binaen laik devletin esas terakkisine münafi (aykırı) fıkraların Teşkilat-ı Esasiyeden tayyî (çıkarılması) teklif olunmuştur. Din ve devletin ayrılma prensibi, devlet ve hükümetçe dinsizliğin tervici (teşviki) manasını tazammun etmemelidir (içermemelidir). Din ve Devlet işlerinin birbirinden ayrılması; dinlerin, devleti idare edenlerle, edecekler elinde bir alet olmaktan kurtuluş teminatıdır... Bu suretledir ki, beşeriyetin manevi saadetlerini deruhte eden din, ağıyar (başkaları) eli değmeyen vicdanlarda bülent (yüce) mevkiini ihraz ederek (kazanarak) Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır. Bu kutsi teması Camilerde, Kiliselerde, Havralarda veya sadece vicdanlarında arayıp bulanlar vardır. Devlet ve kanunları cümlesinin hamisidirler (koruyucusudurlar)”⁷⁷¹.

1222 sayılı Kanun teklifinde “Devletin en ileri şeklinin laik ve demokratik bir Cumhuriyet olduğu” ifade edilmiştir⁷⁷². Bu gerekçe Avrupa'nın modernleşme sürecinde aydınlanma adı verilen ve dini, insanların kalpleriyle sınırlandırarak kamusal ve sosyal yaşamdan dışlayan anlayışına⁷⁷³ uygundur. Gerekçede din ve devletin ayrıldığına ve devletin dini herhangi bir yükümlülüğünün bulunamayacağına; çünkü onun bir tüzel kişilik olarak soyut bir varlık olduğuna işaret edilmiş ve dinin ancak maddi varlığı olan insanlara bazı sorumluluklar getirebileceği belirtilmiştir. 1928 yılında yapılan bu değişiklikle, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan beş yıl sonra resmi dini benimsemiş bir devlet olmaktan çıkarılmış ve laik bir

⁷⁷¹Özbudun (2012a), 8

⁷⁷²Mardin (2015d), 98.

⁷⁷³ Aydınlanmanın, dini insanların kalplerine kilitleme, sosyal ve kamusal alanlardan dışlama amacına hizmet ettiğine ilişkin bkz. Eagleton (2014), 18 – 19.

devlet haline getirilmiştir. Ancak ‘laiklik ilkesi’ henüz anayasaya lafzen eklenmemiştir. Kurucu kadroların zihninde ise toplumun önemli değerlerinden biri olan dinin, laiklik ilkesi ile kamusal alandan dışlanması vardır. Onlara göre laiklik ilkesi ile yeni kurulan devlet eliyle bireyler dini inançlardan (onlara göre boş hurafelerden) kurtulacak, yeni toplumun temeli müspet ve tecrübi ilimle şekillendirilecek, İslami inanç sistemi yerine bilimsel inanç ve örgütlenme sistemi getirilecektir. Bu hedef uğruna din ve vicdan hürriyetinin ihlal edilebileceği ve dinin insanların dünyasında devletin meşru gördüğü ölçüde ve şekilde yer alabileceği kabul edilmiştir⁷⁷⁴.

Toplumsal kültür üzerinde oldukça etkili olan din hususunun hiç tartışılmadan anayasadan çıkarılabilmiş olmasında anayasa değişikliğinin, meclisin tümüyle rejim yanlılarından oluştuğu ve muhafazakar muhalefetin tamamen bastırıldığı bir ortamda yapılmış olmasının etkisi göz ardı edilemez⁷⁷⁵. Özellikle 1925 yılında çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla basın başta olmak üzere ülkede muhalif kitlelerin odağı olabilecek merkezler pasivize edilmiş, ‘*Muhalif olan vatan hainidir!*’ anlayışı iktidardaki etkin güç tarafından muhalif düşünenlerin siyasetten uzaklaştırılması için kullanılmıştır⁷⁷⁶. Erken Cumhuriyet dönemindeki bu tutum sivil toplumu demokrasinin gerçekleştiği bir saha değil kültürel hegemonya kurulan bir alan haline getirmiştir. Cumhuriyet kadrolarının bu tutumlarındaki muradı Cumhuriyetle birlikte üst yapıda meydana getirilen yeni ideolojinin alt yapıya benimsetilmesi ve kalıcılaştırılmasıdır. Uygulanan yöntem Gramsci’nin devlet aygıtlarıyla sivil toplum üzerinde kurulan hegemonya aracılığıyla belli bir ideoloji yönünde kültürün şekillendirilmesi teorisine benzetilmektedir⁷⁷⁷.

1928 yılında devletin dininin İslam olduğuna ilişkin hükmün ve bununla paralel Anayasa hükümlerinin Anayasadan çıkarılması, İslam dinine aykırı (radikal laiklik kapsamında değerlendirilebilecek) uygulamaları⁷⁷⁸ artık Anayasayı ihlal etmez hale getirmiştir. Değişikliğin gerekçesinde laik devlet ifadesine yer verilmiş olması 1928 değişikliği ile laiklik ilkesinin anayasal boyut kazanmasının hedeflendiğini göstermektedir⁷⁷⁹. Laiklik ilkesi 1937

---

⁷⁷⁴**Köker, Levent** (2012) Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, 13. Baskı, İstanbul, İletişim, 179 – 181.

⁷⁷⁵**Özbudun** (2012a), 8.

⁷⁷⁶ Ulus egemenliği anlayışına dayanan 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, liberal haklara ilişkin hükümleri Takrir-i Sükun Kanunu ile, ‘cumhuriyeti korumak’ adına askıya alınmıştır. Bu dönemde Şef, parti ve ulus adeta özdeşleştirilmiştir ve bireysel haklardan üstün tutularak, cumhuriyet kurumları korumaya alınmıştır. Bkz. **Demirkent, Dinçer** (2017) Bir Devlet İki Cumhuriyet, 1. Baskı, İstanbul, Ayrıntı, 165.

⁷⁷⁷**Doğan, İlyas** (2002) Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum, 1. Baskı, İstanbul, Alfa, s. 216 - 225; **Doğan** (2014), 102 – 103.

⁷⁷⁸1928’e kadar, yani Devlet’in resmi dinin İslam olduğu hükmünün 1924 Anayasası’ndan çıkarılmasına kadar, Şeriat’a aykırı her düzenleme (özellikle 1925’te Aşar vergisinin kaldırılması, 1926’da kabul edilen Medeni Kanun, Borçlar Kanunu ve Ceza Kanunu’nun ve 1927’de kabul edilen Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu’nun içerdikleri Şeriat’a uygun olmayan hükümler) teknik olarak Anayasaya aykırıdır.

⁷⁷⁹**Özbudun** (2012a), 8 – 9.

yılında yapılan Anayasa değişikliği ile CHP'nin altı ilkesinden biri olarak 1924 Anayasası'ndaki yerini almıştır. 1937 yılında yapılan anayasa değişikliği ile 1924 Anayasası'nın 2. maddesi: “*Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.*” olmuştur. Kemalist ideoloji ve CHP'nin altı oku ideolojik bir bütün olduğundan⁷⁸⁰ 1937 değişiklikleri ile parti – anayasa bütünleşmesi gerçekleşmiştir. 1937 yılından itibaren Kemalist ideoloji Türk anayasalarında kalıcılaşan yerini almış ve kültür, siyaset hatta ekonomi alanlarında ülkenin politikalarını etkilemiştir denebilir.

1937 yılındaki köklü değişikliklerin arasına sıkışan ve bu değişiklikler kadar ses getirmeyen, fakat kültürel açıdan resmi ideolojinin anayasallaşması kadar önemli sayılabilecek nitelikteki diğer bir değişiklik de 1924 Anayasası'nın 75. maddesinde yapılmıştır. İlgili madde özgün haliyle “*Hiç kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez ...*” şeklinde iken 1937 yılında yapılan değişiklikle “*tarikat*” ifadesi maddeden çıkarılmıştır⁷⁸¹. Bu değişiklik fiili bir durumun kanunilik kazanmasından ibarettir. Çünkü uygulamada, anayasada bu değişiklik yapılmadan önce (anayasaya aykırı olarak) tarikatlar zaten kapatılmıştır. 1925 yılında Şark İstiklal Mahkemesi tarikatlarla ilişkin bölgesel nitelikte kapatma kararı vermiştir. Dört ay sonra ise *Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair* 30 Kasım 1925 tarihli 677 sayılı Kanunla ülke çapında tekke, zaviye ve tarikatlar tamamen yasaklanmıştır⁷⁸². Anayasada tarikatlerin bireysel özgürlükler kapsamında yer alıyor olmasına karşın uygulamada kapatılmış olmaları, her ne kadar anayasa teorisi açısından 1924 Anayasası'nın liberal ideolojinin tabii hak anlayışına uygun hazırlandığı söylene de⁷⁸³ uygulamada etkin olan Kemalist ideolojinin liberal değerleri içermediğini gösterir niteliktedir⁷⁸⁴.

Anayasada tarikatlarla ilişkin değişiklik yapılmasaydı bir müddet sonra toplumun dini eğitim kurumu olarak gördüğü bu sivil kurumlar, tekrar hukuki eğitim kurumlarına dönüşebilir miydi bilinmez. Ancak o dönemde devlet, sivil dini oluşumları ortadan kaldırıp toplumu laiklik anlayışına uygun homojenleştirmeye çalışırken⁷⁸⁵, toplumda dinin ve dini kurumların korunmasını talep edenleri ve halkçılık ilkesini dikkate dahi almadığı söylenebilir⁷⁸⁶.

---

⁷⁸⁰Parla (2008), 302.

⁷⁸¹Derdiman, 377 – 378.

⁷⁸²Tunçay, 152.

⁷⁸³Özbudun (2016), 33.

⁷⁸⁴Parla (2008), 303.

⁷⁸⁵Doğan (2014), 103.

⁷⁸⁶Köker (2012), 178 – 179.

Laikliğe bağlı olarak kabul edilebilecek diğer bir mesele de hafta tatilidir⁷⁸⁷. İslam’a göre hafta tatili uygulaması olmadığı gibi Osmanlı uygulamasında da sadece okullarda cuma günleri hafta tatili yapılmıştır. 1920’de Ankara hükümeti “*Cuma tatili*” adıyla demiryolu işçilerine haftalık tatil vermiş, 1924’te ise Cuma tatili genelleştirilmiştir⁷⁸⁸. 27 Mayıs 1935’te 2739 sayılı Kanunla Cuma olan hafta tatili Pazara alınmıştır, Ramazan ve Kurban Bayramları ise resmi tatil olarak bırakılmıştır⁷⁸⁹.

Genel olarak tek parti döneminde laiklik ilkesi kapsamında yapılan uygulamalar din, vicdan, ibadet, dini eğitim ve yayın, hak ve özgürlüklerini olabildiğince sınırlandırmaya ve sadece devletin kabul ettiği “*makbul biçiminin*” uygulanmasına izin verilmesine yönelik olmuştur. Yapılan uygulamalardan belli başlı örnekler pek çok ibadethanenin ülke genelinde kapatılması veya farklı amaçlarla kullanılması⁷⁹⁰, ezanın Türkçe okutulması, bazı mülki erkânın cemaatle namaz kılınmasını engelleyici kararları⁷⁹¹ ve hac yapmanın dolaylı olarak engellenmesi⁷⁹² olarak verilebilir. Bu nedenle tek parti dönemi -gerek Mustafa Kemal dönemi gerekse İsmet İnönü dönemi- laiklik ilkesinin değil laisizmin⁷⁹³ uygulandığı dönemler olarak kabul edilebilir. Zira insanların hanelerindeki ibadete bile karışılmış ve dinin kamusal da olsa özel de olsa herhangi bir alanda tezahür etmesinin önü alınmaya çalışılmıştır. İki dönem arasındaki farksa Mustafa Kemal’in İstiklal Mahkemeleri’ni, İsmet İnönü’nün ise idama varmayan cezai müesseseleri (kültür ve eğitim müesseselerini) bu amaçlarla kullanmış olmalarıdır⁷⁹⁴.

⁷⁸⁷**Tarhanlı, İftar** (1993) Müslüman Toplum, ‘Laik’ Devlet, 1. Baskı, İstanbul, Alfa, 20.

⁷⁸⁸Jeschke, Gotthard (1951) Der Islam In Der Neuen Türkei, Baskı Belirtilmemiş, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basım Yılı Belirtilmemiş, (Çeviren: Örs, Hayrullah (1972) Yeni Türkiye’de İslamlık, 1. Baskı, Ankara, Bilgi), 31.

⁷⁸⁹Tunçay, 229.

⁷⁹⁰1935’te kabul edilen 2845 Sayılı *Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun*’la ibadethanelere ilişkin olumsuz adımlar atılmıştır. İbadethanelerin hangar, depo, Halk Partisi Ocak Merkezi, ikametgah olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. **Saruhan, Rahmi** (1954) Abidelerimiz, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye Anıtlar Derneği, 312 – 315.

⁷⁹¹Ankara Valisi Nevzat Tandoğan’ın, camiler dışında toplu namaz kılınmasını engellemeye yönelik idari karar alması üzerine dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi bu karara karşı direnir Başbakanlığa şikayette bulunmuştur. Neticede alınan karar camiler dışındaki yerlerde toplu ibadete izin verilmemesi yönünde olmuştur. Bkz. **Torun, Esma** (2002) ‘II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri’ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 29 – 30, s. 143 – 158, 152 – 153.

⁷⁹²1930’lu yıllarda çıkarılan döviz engeli ile hac ve umre yapmak fiilen imkansız hale gelmiştir. 1948 yılında döviz tahsisli sağlanması ile ancak hac ibadeti yapmak mümkün hale gelmiştir. Bkz. **Tanör, Bülent** (1994) Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunları, 2. Baskı, İstanbul, BDS, 48.

⁷⁹³Laisizm: laiklik gibi sadece, devlet din ilişkisi içinde dini ele almaz. Bunun ötesinde sosyal yaşamda da dine müdahale eder ve dini olabildiğince toplumsal yaşamın her alanından çıkarmayı hedefler. Bkz. **Sambur, Bilal** (2009) ‘Türkiye’de Din Özgürlüğü Laisizm ve Resmi İdeoloji’ Liberal Düşünce, C: 14, S: 55, s. 41 – 59, 47. Laisizm: laikliğin felsefi yönüdür. Anlamı din karşıtı öğretilerdir. Bkz. **Erdoğan** (2000), 7.

⁷⁹⁴**Şimşir, Emrah** (2017) Laiklik Teorileri Açısından 1938 – 1950 Dönemi Türkiye’sinde Laiklik Anlayışı, 1. Baskı, Bursa, Ekin, 107 – 108.

i. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

Medreseler birer örgün eğitim kurumları olarak, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile devletin kontrolüne alınıp kapatıldıklarında Tekke ve zaviyeler dergah (doğrudan devlete bağlı olmayan, dini ve ahlaki eğitim kurumu, tarikat) niteliğinde çalışan yapılar olduklarından varlıklarını korumuşlardır⁷⁹⁵. Osmanlı Devleti'nin kendi içindeki bozulmalara dair hazırlattığı raporlarda; ulemanın aksine tekke ve zaviyelerin bozulmaya uğramadıkları ve bozulmaya en çok direnen kurumlar arasında oldukları tespit edilmiştir⁷⁹⁶. Buna karşın hem son dönem Osmanlı aydını hem de Türkiye Cumhuriyeti yönetici kesimi pozitivist düşüncenin etkisi ile dinsel metafizik düşüncenin yerini bilimsel akılcı düşüncenin alması gerektiği, ancak bu şekilde ülkenin gelişebileceği fikrinden hareket ederek⁷⁹⁷, dini eğitim veren bu yapılara olumlu bakmamışlardır.

Dini öğretiyi yayan bu yapıların istenmeme gerekçesi olarak, bu kurumlarda öğretilen tevekkül felsefesi ile çağın çalışkanlığına ayak uydurulamadığı, dinin siyasete karışmasında etkili oldukları ve insanları suça teşvik ettikleri iddiaları etkili olmuştur⁷⁹⁸. Tarikatlerin dini fonksiyonlarından ziyade potansiyel muhalif fonksiyonları olduğu savunulmuş ve nüfuzlarıyla çağdaş ve medeni bir toplum oluşturma gayesindeki Cumhuriyet için bir tehdit oldukları savunulmuştur⁷⁹⁹. Buna katılmayan görüş ise tekke ve zaviyelerin ve sufilerin modernleşme sürecindeki yenilik faaliyetlerine karşı çıkmadıklarını, itirazların ulemadan geldiğini ayrıca bir iki tarikat şeyhinin ayaklanmasından tüm tarikatlerin yönetime başkaldırdığının çıkarılmasının doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir⁸⁰⁰.

Tekke ve zaviyelerin kapatılması sürecindeki önemli etkenlerden biri de Şeyh Sait ayaklanması olmuştur. Bu ayaklanma bir yönüyle etnik nitelik taşıırken diğer yönüyle dini nitelik taşıdığı için dini yapıların ortadan kaldırılmasını sağlayacak zeminin oluşturulmasında araçsallaştırılmıştır. Şeyh Sait ayaklanması, toplumsal zihniyetteki Osmanlı döneminden gelen ümmet birliğinin ve Türk- Kürt bağlarının tehlikeye düşmesinde de etkili olmuştur. 28 Haziran 1925 günü Şark İstiklal Mahkemesi, Şeyh Sait ayaklanmasına ilişkin kararın içinde, tekke ve

⁷⁹⁵ Akyüz, Yahya (2007) Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2007,1. Baskı, Ankara, Pagem, 108; Gündüz, Mustafa 'Türk/Osmanlı Eğitim Tarihinin Klasik Devrine Kısa Bir Bakış': Gündüz, Mustafa (Editör) (2013) Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler, 1. Baskı, Ankara, Doğu Batı, 53.

⁷⁹⁶ Güzel, Abdurrahman (1992) Tekke ve Zaviyelerin İslam Düşüncesindeki Yeri ve İlgaı, 1. Baskı, Ankara, Kemalist Atılım Birliği, 101.

⁷⁹⁷ Mert, Nuray 'Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2001), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 199 – 207.

⁷⁹⁸ <<https://www.atam.gov.tr/duyurular/tekke-zaviye-ve-turbelerin-kapatilmasi>> s. e. t. 29.11.2019.

⁷⁹⁹ Apaydın, Cem (2017) 'Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme' Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, C: 16, S:32, 2017/2, s. 149 – 171, 155.

⁸⁰⁰ Güzel, 104.

zaviyelerin kapatılmasına da hükmetmiştir. Buradaki temel sorun tekke ve zaviyelerden hangisinin ayaklanmaya karıştığı, hangisinin karışmadığı şeklinde bir ayırım yapılmaksızın topyekûn hepsinin kapatılmasına hükmedilmiş olmasıdır. Suçlu- suçsuz ayırımı yapılmaksızın tüm tekke ve zaviyelerin kapatılması Kemalist ideoloji kapsamında, dinin kamusal alanda etkili olmasının istenmemesinin⁸⁰¹ yanı sıra Şeyh Sait isyanının dine ve dini yapıları ortadan kaldırmaya yönelik adımların kolaylıkla atılabilmesine zemin oluşturduğunu şeklinde yorumlanabilir⁸⁰².

Şeyh Sait ayaklanması bastırıldıktan sonra hemen ertesi gün Şark İstiklal Mahkemesi tarafından tekke ve zaviyelerin kapatılması için savcılığa yazı yazılır. Savcılık da hükmün gereğini yerine getirir. Kapatmalar karşısında toplumsal birkaç küçük tepki dışında herhangi bir olay yaşanmaz⁸⁰³. Tepkilerin küçük olmasında halkın kapatılmayı kabullenmiş olasından ziyade, Takrir- i Sükun Kanunu'nun ve idam cezası vermeye yetkili olan ve verdiği idam cezaları (Meclis'in onayı beklenmeksizin) derhal uygulanan İstiklal Mahkemeleri'nin⁸⁰⁴ toplumda yaydığı korkunun payı büyüktür. 1925 yılında Anayasa'nın 75. maddesinde tarikatlara ilişkin koruma olmasına rağmen⁸⁰⁵ İstiklal Mahkemeleri'nin verdikleri kararla tekke ve zaviyelerin kapatılması, tarikatların ahlaki ve dini eğitim kurumları ve dini ayinlerini yaptıkları yerlerin kapatılmış olması anlamına gelmektedir ki bu karar anayasaya aykırıdır. 1937'ye kadar 1924 Anayasası'nın 75. maddesi yürürlükte olduğundan ilgili kapatma hükmü bu tarihe kadar anayasaya aykırılığını sürdürmüştür. Bu durum fiili laikliğin anayasaya rağmen uygulandığını ve anayasal hüküm olan “*Devletin dini İslam'dır.*” hükmünün içinin boşaltıldığını göstermektedir. Anayasaya aykırılık 1937'de yapılan anayasa değişikliği ve 75. maddeden “*tarikat*” ifadesinin çıkarılmasıyla son bulmuştur.

Modern iktidar, güce dayalı görünümünden hegemonya biçimine kadar bir bütündür. Türkiye'de egemen güç cumhuriyetin ilanından sonra benimsenen ideoloji ve modern değerler doğrultusunda makbul vatandaş ve toplum inşa etme amacıyla hareket ederken Anayasal açıdan en güçlü ivmeyi 1937 yılında resmi ideolojinin ve laikliğin Anayasa'da yer alması ile edinmiştir denebilir.

---

⁸⁰¹Nitekim İstiklal Mahkemelerindeki hakimler aynı zamanda milletvekilidirler. Bu ortamda hukuki tarafsızlıklarından bahsedilemez. Bu nedenle de siyasi iktidarın daha önce değinildiği üzere pozitivist zihniyetle dine bakması -mahkeme kararını da neticede milletvekillerinin vermiş olması- bu düşünceyi akla getirir.

⁸⁰²Findley, 250.

⁸⁰³Aybars, Ergün (1998) İstiklal Mahkemeleri, 1. Baskı, İstanbul, Milliyet, 275 – 276.

⁸⁰⁴Aybars, 403.

⁸⁰⁵1924 Anayasası 75. madde: Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, adabı muaşeretini umumiye ve kavanine mugayyir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir.

ii. Şapka İktizası Hakkında Kanun

İnsanların kişisel kimliklerini ve değerlerini dış dünyaya yansıtma ve giyim tarzı, davranışlar kadar etkili olagelmıştır. Kişilerin giyim tarzları dünya görüşlerinin, ait oldukları toplumsal sınıfın/grubun, estetik zevklerinin ve ekonomik durumlarının bir dışa vurumu olarak insanların zihinsel değerlerinin (kültürlerinin bilişsel boyutunun) sembolü görevi görür⁸⁰⁶. Bu sebeple kültürün ürettiği yaşam tarzının, en görülür haliyle dışa vurulduğu alanlardan biri giyimdir.

Tarihsel süreç içinde Orta Doğu coğrafyasındaki insanların ve dini grupların üyelerinin (Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler) birbirlerinden farklı şeyler giymeleri; kişilerin kimliklerini gösterme, kökenlerini belirleme, dinlerini yansıtmaya ve böylece tanınma gibi önemli manalar taşımıştır. Osmanlı Devleti'nde de insanların kullandıkları başlıklar, kültürel anlamda kimliklerini yansıttığından önemli bir yere sahip olmuştur. Bu duruma ilişkin en önemli kanıt Osmanlı döneminden kalma mezarların çoğunun mezar taşının üst bölümünde ölünün hayattayken giydiği sarığı temsil eden, taşta oyulmuş bir sarığın bulunmasıdır⁸⁰⁷. Bu durum, başlığın bir kişinin ölünce dahi kimliğini, toplum içinde anlatan önemli kültürel bir sembol olduğunu gösterir. Sarık, fes gibi başlıklar, bu yönüyle Osmanlı toplumunda yaşayan Müslümanlar için İslam dinine bağlılığın sembolü olarak kabul edilmiştir⁸⁰⁸.

Şapka ise 1920'lerde batılı giyim ve yaşam tarzının sembolü kabul edilmiştir. Bu dönemde Müslüman halkın bir kesimi için 'şapka giymek' deyiminin 'din değiştirmek veya dinini reddetmek' anlamına geldiği bilinmektedir⁸⁰⁹. Toplumda şapka dinsizlikle ve büyük günahla eş değer görülmektedir⁸¹⁰. Osmanlı'nın son döneminde ve 1920'li yıllarda toplum için şapka giymeye yüklenen anlam 'İslam dininden vazgeçmek/çıkmak' şeklinde algılandığı için 1925'lerde İstanbul'da birkaç kişinin şapka giyerek gezmesi, onların darp edilmelerine bile neden olmuştur⁸¹¹.

Topluma şapka giydirmeye çabalarından önce benzer bir giyim sembolü değişikliğinin Osmanlı'da sarıktan fese geçişte yaşandığını belirtmek gerekir⁸¹². Ancak bu girişim, şapka

⁸⁰⁶Barbarosoğlu, Fatma (2015) Moda ve Zihniyet, 1. Baskı, İstanbul, İz, 23.

⁸⁰⁷Lewis (1996), 3- 4.

⁸⁰⁸Mert, 207.

⁸⁰⁹Lewis (1996), 4.

⁸¹⁰Falih Rifki Atay da, evlerine çağırdıkları doktorun başında şapka ile gelip evin girişinde şapkasını bir yere koyduğunu, evden giderken de şapkayı alıp gittiğini, ancak o gittikten sonra şapkanın koyulduğu yerin kaynar sularla silindiğini anlatır. Atay, Falih Rifki (1980) 1. Baskı, İstanbul, Bateş, 429 - 430

⁸¹¹Atay, 433.

⁸¹²Beriş, 73 – 74; Lewis (2001), 101 – 102.

kanunundaki kadar sert ve zorlayıcı nitelikte olmamıştır. Şapka giyme zorunluluğu getiren kanunun çıkarılması ve uygulanması süreci şöyle özetlenebilir. Önce 2 Eylül 1925'te (1341'de) hükümet üç kararname yayınlamıştır. Bu kararnamelerden birinde memurlar için şapka giymek zorunlu tutulmuştur. Diğer kararnamede sarık, ilmiye sınıfına mahsus kılınmış ve ilmiye sınıfına kimlerin tabi olduğu tek tek sayılarak açıkça belirlenmiştir⁸¹³. Üçüncü kararname ise tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilişkindir⁸¹⁴.

Kararnamelerden kısa süre sonra Meclise, “Şapka İktizası Hakkında Kanun Teklifi” sunulmuş, teklife bir tek bağımsız milletvekili Nurettin Paşa karşı çıkmıştır. Nurettin Paşa, Meclis Başkanlığına sunduğu önergede şapka iktizası ile ilgili Bakanlar Kurulu Kararnamesi varken aynı konuda kanun çıkarmanın gereksiz olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Nurettin Paşa, memurlar ile milletvekillerinin hukuki statülerinin aynı olduğunu, bu nedenle memurlar için öngörülen şapka zorunluluğunun milletvekillerini de kapsayacağını ve yasama organının özgürlüğü açısından milletvekillerine böyle bir zorunluluk getirilemeyeceğini belirtmiştir. Ancak Nurettin Paşa'nın sözleri itibar görmemiş ve 25 Kasım 1925 günü “Şapka İktizası Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir⁸¹⁵.

Sembollerin, kitleleri uzun mantıksal konuşmalardan daha fazla etkilemeleri ve kitlesel hareketleri ortaya çıkarmada daha işlevsel olmaları, onların doğrudan insanların zihinlerindeki bilişsel boyutun dışavurumu olmalarıyla ilgilidir. Bu nedenle çoğunluğu meydana getiren Müslüman toplumdaki pek çok kişi laikliğe ilişkin pek çok girişimde susmuşken, Şapka Kanunu'na karşı tepki göstermiştir. Şapka Kanunu taraftarlarınca fes, sarık, çarşaf, ferace gibi kıyafetlerin Türklerin geleneksel kıyafetlerinden olmadığı İslamiyet sonrası giyilmeye başlandığı ve Yunan malı fesi giymeyi meşru gören yaklaşımın şapkayı giymeyi meşru görmemesinin kabul edilemez olduğu ileri sürülmüştür⁸¹⁶.

Şapka aleyhine Sivas'ta duvarlara pek çok yazı asılmıştır. Kim tarafında asıldığı tespit edilemeyen bu yazılar nedeniyle tüm Sivas muhtarları yargılanmış, savcı sanıklar hakkında “*Türkiye Devleti'nin şeklini tebdil ve tağyir amacıyla halkı ayaklanmaya kışkırttığı sabit olduğundan*” ceza almaları gerektiği iddiasıyla dava açmıştır. Suçlu bulunan İmamzade Mehmet Necati'nin idamına, olayda tahrik ve teşvikleri görülen Şükrü oğlu İsmail ve arkadaşının 5'er sene, altı kişinin 10'ar sene, Belediye Başkanı Abbas ve diğerlerinin 7,5 sene hapsine hükmedilmiştir. Diğer davalılar ise suçları sabit görülmediğinden beraat etmişlerdir⁸¹⁷.

---

⁸¹³Beriş, 74 – 75.

⁸¹⁴Akgün, Seçil (1981) ‘Şapka Kanunu’ Tarih Araştırmaları Dergisi, C: 14, S: 25, s. 69 – 79, 76.

⁸¹⁵Beriş, 75 – 77.

⁸¹⁶Gökgöz, Bülent / Kurbanoglu, Bahadır (2013) İskilipli Atıf Hoca, 1. Baskı, İstanbul, Ekin, 86.

⁸¹⁷Aybars, 344.

Erzurum'da 3 bin kişi Şapka Kanunu aleyhine ayaklanmıştır. Ayaklanmada bir jandarma subayı yaralanmış, ayaklanmacılardan 3 kişi ölmüştür. Bu olay üzerine hükümet sıkıyönetim ilan etmiş. İstiklal Mahkemesi de bölgeye gitmiş, inceleme ve yargılama yapmıştır. Ancak bu sırada Şapka Kanunu'na karşı Sivas'ta, Rize'de, Giresun'da, Tokat'ta ve Anadolu'nun başka çeşitli illerinde ayaklanmalar başlamıştır. Tepkiler hızla ülke çapına yayılmıştır. Ancak hükümet kararından geri adım atmamıştır. Ayaklanmalar bastırılıp önderleri cezalandırılmak üzere İstiklal Mahkemesi'ne yollanmıştır. Rize'de 143 sanığı yargılayan mahkeme köy imamlarının halkı ayaklanmaya kışkırttığına ve kışkırtıcılık unsuru olarak da İskilipli Atıf Hoca'nın "*Frenk taklitçiliği ve Şapka*" adlı risalesini kullandıklarına hükmetmiştir. Mahkeme 143 kişiden 8'nin idamına, 14'ünün 15 yıl, 22'sinin 10 yıl, 19'unun 5 yıl hapsine karar vermiştir. Yine Şapka Kanunu'na tepki gösteren Giresun'da 60 kişi yargılanmış, bunlardan 2'sinin idamına, 3'ünün 15 yıl, 6'sının 5'er yıl hapsine karar verilmiştir⁸¹⁸. Kemalist ideolojinin kontrolünde olan modern devletin şekillendirici yönü Şapka Kanunu konusunda o denli sıkı tedbirler almıştır ki, toplumdaki sıradan vatandaşlar için "*artık sorun fes ya da şapkayı değil, onlardan birinin giyileceği kafayı yerinde tutabilmek*"⁸¹⁹ haline gelmiştir.

Halide Edip Adıvar, bu Kanun için "*Şapka Kanunu, Cumhuriyet İnkılaplarının içinde en sathisi olmasına rağmen en çok velveleyi mucip olmuştur. Hariçte çok dikkati çektiği gibi, dahilde de çok itirazlarla karşılanmıştır. Hariçteki alakanın birinci psikolojik sebebi herhalde, Garp'ın kanunla kıyafet değiştirme hadisesine alışmamış olması, ikincisi de Türk tarihinde kıyafet değiştirme vakasının daha çok esaslı olmak şartıyla, II. Mahmud'un, sarıktan fese, şalvar ve cübbeden pantolon ve cekete geçmesi daha çok cezri (köklü, temel, radikal) bir hareketti.*" der⁸²⁰. Halide Edip'in, yüzeysel olarak değerlendirdiği için gereğinden fazla tepki ile karşılandığını ileri sürdüğü kanun, toplumsal kültürün doğrudan bilişsel boyutundaki değerlere müdahale eder nitelikte bir düzenlemedir. Üstelik, ihtiyarılık içermediğinden ve hatta ciddi yaptırımlarla desteklenerek uygulanılmaya çalışıldığından, toplumda kaçınılmaz olarak bir psikoza ve direnişe sebep olmuştur.

Toplumsal algının farkında olan Mustafa Kemal, Şapka Kanunu ile toplumu modern Batı tarzı bir görünüşe büründürmenin ötesinde toplumun zihinsel kodlarındaki dini kimliğe ilişkin derin ve yerleşik bir kodun silinmesini hedeflemiştir. Bireylerden dini kimliklerinin gereği olduğunu düşündükleri hususlarda veya dinlerinin yasakladığını düşündükleri

⁸¹⁸Aybars, 342 – 345.

⁸¹⁹Tunçay, 150.

⁸²⁰Adıvar, Halide Edip (2009) Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri, 1. Baskı, İstanbul, Can, 206.

konularda, dini kurallara değil ulus devlet kurallarına uymaları beklenmiştir⁸²¹. Cumhuriyet döneminin Batılılaşma hareketinin toplum yaşamının her alanını kuşatmaya dönük, bireylerin kimliğini şekillendiren batı referanslı yeni değer yargıları oluşturma girişiminin⁸²² önemli bir adımıdır Şapka Kanunu.

Şapka Kanunu'nun çıkarılmasına ve uygulanmasına yönelik gelişen toplumsal tepkinin devletin cebri araçları ile (ordunun ayaklananlarla çatışması, İstiklal Mahkemeleri'nin konuya ilişkin görevlendirilmesi, yerel mahkemelerde ağır cezalar verilmesi gibi yöntemlerle) bastırılması devlet (CHP) ve toplum arasında güvensizliğin oluşmasına ve derinleşmesine neden olmuştur. Erken Cumhuriyet dönemindeki bu tür uygulamalar rejimin pozitivist-otoriter⁸²³ çizginin ötesine geçtiği ve totaliter nitelik sergilediği uygulamalardır⁸²⁴. Şapka Kanunu toplumsal psikolojide önemli bir kırılma meydana getirmiş ve Müslüman çoğunluk tarafından devletin (CHP'nin) ideolojik dayatmaları ile çatışmaya girmeme sadece kendisini korumaya alma refleksi geliştirmesine neden olmuştur. Çok partili hayata geçildiğine CHP'nin alternatif olabilecek nitelikteki partiye yoğun teveccüh duyulmasında bu uygulamaların büyük etkisi olmuştur⁸²⁵.

iii. Türkçe İbadet ve Ezan

Ulus devlet kurulma sürecinde laikliğin, laisizim olarak yorumlanmasına bağlı olarak toplumsal kültürden uzaklaşılan diğer bir konu da dini alanda kullanılacak dilin ulus devlet tarafından şekillendirilmesinde/millileştirilmesinde karşımıza çıkar. Tanzimat döneminden itibaren uluslaşma fikrinin bir tezahürü olarak din-siyaset ilişkilerinde ibadet, Kur'an-ı Kerim ve ezan dili sürekli gündeme gelmişti. Cumhuriyet döneminde yürütülen dinin millileştirilmesi ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi tartışmaları, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yapılan tartışmaların devamı niteliğindedir. Bu bakımdan din dilinin Türkçeleştirilmesi konusunda bir kopuştan değil bir süreklilikten bahsedilebilir⁸²⁶.

Din dili tartışmaları Türkçülük düşüncesinin yaygınlaşması ve hakim düşünce haline gelmeye başlaması ile eş zamanlı yaşanmaya başlamıştır. Bu sebeple ibadet ve Kur'an dili

---

⁸²¹Atay, 435.

⁸²²Toker / Tekin, 93.

⁸²³Toker / Tekin, 84.

⁸²⁴Zürcher, 261.

⁸²⁵Zürcher, 304, 311.

⁸²⁶Dikici, Ali (2006) 'İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler' İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Araştırmaları Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 10, s. 77 – 104, 77.

meselesi dini değil siyasi bir mesele olarak tartışılmalıdır⁸²⁷. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe meali ilk kez II. Meşrutiyet'in ilanının ilk yıllarında yapılmış ve yayımlanmıştır (Tefsir'ul Beyan, 1908), aynı dönemde bu meali takiben birden çok Kur'an tefsiri yayımlanmıştır⁸²⁸.

Türk ulusu için din dilinin Türkçe olmasının, İslam'ın anlaşılır hale gelmesini sağlayacağı iddia edilmiştir. 1918 yılında Ziya Gökalp'in, *Yeni Hayat Dergisi*'nde yayınladığı *Vatan* isimli şiirinin ilk mısraları şöyledir:

*“Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın.
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın
Ey Türkoğlu! İşte senin orasıdır vatanın!”⁸²⁹*

Çağdaşlaşmak amacıyla laiklik ilkesi yorumlanırken, milli bir toplum oluşturulması için ibadetin ve ibadete çağrının dilinin de Türkçe olması gerektiği fikrinden hareketle Batıcılığı yerellikle birleştirerek yeni bir din formu üretilmeye çalışılmıştır. Bu formla İslam dinini milli değerlerle örtüştürerek, Cumhuriyeti yerelde meşru kılmak amaçlanmıştır. Çoğunlukçu demokrasi anlayışına hizmet eden 1924 Anayasası'nın tek parti döneminde iktidara verdiği imkanlarla devletin cebri ve ideolojik aygıtlarıyla din devlet eliyle kurgulamaya çalışmış, ahlak dinsel kalıpların dışında tanımlanmaya çalışılmış ve devlet eliyle yeni bir hakikat düzeni tasarlanmıştır⁸³⁰. Ancak büyük ölçüde karşılık bulmayan bu girişimle devlet toplumsuz bir kamu üretmekten öteye gidememiştir⁸³¹.

Osmanlı dönemindeki tartışmalardan farklı olarak Cumhuriyet döneminde Türkçe ibadet ve ezan bir toplumsal proje olarak tasarlanmış ve uygulanmaya çalışılmıştır. Bu projeye 1923'te Ziya Gökalp tarafından 'Dini Türkçülük', 1928'de İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından 'İslam'ın Türkleştirilmesi' ve 1932'de Reşit Galip tarafından 'Milli Müslümanlık' adı verilmiştir⁸³². Cumhuriyet kadrolarınca bunun bir din meselesi değil, dil meselesi olduğu fikri savunulmuş⁸³³.

Erken Cumhuriyet kadroları, ibadet ve ezanın Türkleştirilmesi konusunu salt dil meselesi gibi yansıtmışlardır. Toplumda ise ibadetin ve ezanın dil ile ilgili değil, din ile ilgili

⁸²⁷Cündioğlu, Dücan (1998) Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi, 1. Baskı, İstanbul, Kitapevi, 22.

⁸²⁸Cündioğlu, 20.

⁸²⁹Gökalp, Ziya 'Vatan' <<https://www.antoloji.com/vatan-271-siiri/>> s. e. t. 08.12.2017.

⁸³⁰Köker, Levent (2012) Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, 13. Baskı, İstanbul, İletişim, 178.

⁸³¹Toker / Tekin, 93.

⁸³²Cündioğlu, 74.

⁸³³Ayşar, Zakir / Kaya Emre, Ayşe Elif (2017) 'Arapça Ezan Yasağı ve Kaldırılması' Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: 33, S: 95, s. 94 – 123, 94.

olduğu ve bu nedenle anlaşılmasından öte hissedilmesi gereken konulardan olduğu düşüncesi yaygındır. Zira Arapça ezan İslam'ın en önemli sembollerinden olagelmıştır⁸³⁴. Türkçe ezan uygulamasından önce Türkçe namaz uygulaması denenmiş, 6 Nisan 1926 günlü Vakit Gazetesi haberinde Göztepe Camii İmamı Hacı Cemalettin Efendi'nin Türkçe namaz kıldırıldığı bildirilmiştir. İmanın okuduğu ayetten örnek de verilmiştir: *“De ki, o Allah'tır, Allah herkese yetişen ulu Mevla'dır. Doğurmadı, doğurulmadı ve ona denk kimse yoktur.”*⁸³⁵. Bu girişim bir ay içinde Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin karşı çıkmasıyla durdurulmuş ve 3 Mayıs 1926 günlü Cumhuriyet Gazetesi'nde *“Türkçe namaz kılınabilir mi? Diyanet İşleri Reisi'nin beyanı: Kılınamaz”* şeklinde haber çıkmıştır⁸³⁶.

Mustafa Kemal, 30 Kasım 1929'da Vossische Zeitung muhabirine verdiği demeçte *“Ahiren Kur'an'ın tercüme edilmesini emrettim. Bu da ilk defa Türkçe'ye tercüme ediliyor. Muhammed'in hayatına dair bir kitabın (Sahih-i Buhari'nin) tercüme edilmesi için de emir verdim. Halk tekerrür etmekte bulunan bir şey mevcut olduğunu ve din ricalinin derdinin, ancak kendi karınlarını doyurup, başka bir işleri olmadığını bilsinler”*⁸³⁷ demiştir.

Bu gelişmeler üzerine Cumhuriyet'in ilanının ilk aylarında yayımlanan eserler arasında Nur'ul Beyan ve üç tane Kur'an-ı Kerim Tercümesi yer almıştır. Ancak yayımlanan Kur'an-ı Kerim tercümeleri hatalı veya özensiz bulunduğundan Diyanet İşleri Başkanı tarafından bir beyanname yayınlanmış ve halk, çevirilere kıymet vermemesi gerektiği konusunda uyarılmıştır. Çevirilere ulusal basından da tepkiler gelmeye başladığından çeviri işini ehil ve güvenilir birine yaptırma ihtiyacı doğmuştur. 21 Şubat 1925'te Meclis'te, Kur'an-ı Kerim tercümesi yazma vazifesini Mehmet Akif Ersoy'a vermek yönünde karar alınmıştır. Ancak Mehmet Akif Ersoy bu vazifeyi tamamlamayınca (bazı sakıncaları olduğunu mülhaza etmiştir), Elmalılı Hamdi Yazır'a görev verilmiş ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe meali yazdırılmıştır⁸³⁸.

Ezanın Türkçe olarak okunması bu gelişmelerden sonra olmuştur. ezanın Türkçeleştirilmesine ilişkin düşünce Protestanlık Mezhebi'nin dine ilişkin uygulamalarına benzerlik gösterir. Katolik Kilisesi'nin Avrupa'daki yerleşik iktidarının sarsılmasında etkili olan ve Protestan Mezhebinin kurucusu sayılan Martin Luther'in önemli fikirlerinden biri de

---

⁸³⁴İslam'ın şiarı ve Müslüman varlığının sembolü olan ezan, İslam Dini Peygamberi Hz. Muhammed döneminden beri, namaz vaktini bildirmek ve insanları namaza çağırmak için okuna gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. <<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c12/c120018.pdf>> s. e. t. 06.12.2017.

⁸³⁵6 Nisan 1926 günlü Vakit Gazetesi'nden aktaran: **Tunçay**, 158.

⁸³⁶3 Mayıs 1926 günlü Cumhuriyet Gazetesi'nden aktaran: **Tunçay**, 158.

⁸³⁷**Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi** (1997) 1. Baskı, Ankara, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 124.

⁸³⁸**Cündioğlu**, 20; **Jaschke**, 44 – 45.

anadilde ibadettir. Dini hayatı özünden uzaklaştırma sonucu doğursa bile, Cumhuriyet döneminin milliyetçi düşüncesine uygun olarak din milli dille yaşanır hale getirilmek istenmiştir denebilir⁸³⁹.

Henüz bu konuda kanuni bir düzenleme yapılmadan önce ilk Türkçe ezan 30 Ocak 1932’de ikindin namazı için okunmuştur⁸⁴⁰. 18 Nisan 1932’de Diyanet İşleri Başkanlığı’na fetva niteliğinde 636 sayılı bir genelge yayınlanmış ve ezan ve kametin Arapça okunması yasaklanmıştır. Türkçe ezan metni, Türkiye’nin her ilindeki Evkaf müdürlüklerine gönderilmiş ve Arapça ezan okumaya devam edenler hakkında soruşturmalar açılmaya başlanmıştır⁸⁴¹.

Anadolu kültüründeki, ezanın dini anlamda sembolik ve manevi yerine önem verilmeden salt ‘anlaşılsın’ gerekçesiyle atılmış olan bu modernleştirmeci adımı toplum benimsemek istememiştir. Her ne kadar, Şapka Kanunu gereği İstiklal Mahkemeleri’nde alınan idam kararları toplumsal hafızada çok taze olsa da, toplumsal kültürün bilişsel boyutundaki önemli bir simge olan ezan konusunda da toplum ilk günden itibaren tepki göstermeye başlamıştır. Türkçe ezan uygulamasının ilk dönemlerinde Bursa’da ezanın Türkçe okunmasına karşı çıkan 100 kadar kişi Valiliğe doğru yürüyüş yapar. Olaylar bastırılırken tutuklamalar yaşanır ve olayların üzerinden kısa süre geçtikten sonra Mustafa Kemal, Bursa’ya olayların mahiyetiyle ilgili bilgi almaya gider. Basın, olayı gerici bir ayaklanma olarak yansıtır⁸⁴².

Ezanın Türkçe okunmasının zorunlu olduğu süreçte; toplum ezanı Arapça okumak için farklı yollara başvurmuştur. Bunlardan bazıları minarede değil de bireysel düzeyde caminin içinde kısık sesle Arapça ezan okuma, cezai ehliyeti olmadığı için delilere ve çocuklara ezan okutturma uygulamalarıdır⁸⁴³. 1941’e kadar bireysel olarak bu yasağı ihlal edenler için ceza kanununda herhangi bir ceza öngörülmemiştir.

⁸³⁹ **Kutay, Cemal** (1999) Atatürk Bugün Olsaydı, 1. Baskı, İstanbul, Aksoy, 249.

⁸⁴⁰ **Dikici**, 83. Türkçe ezanın tam metni şu şekildedir:

“Tanrı uludur (4 kez)

Şüphesiz bilirim, bildiririm: Tanrıdan başka yoktur tapacak (2 kez)

Şüphesiz bilirim, bildiririm: Tanrı’nın elçisidir Muhammed (2 kez)

Haydin namaza (2 kez)

Haydin felaha (2 kez)

(Namaz uykudan hayırlıdır)

Tanrı uludur (2 kez)

Tanrı’dan başka yoktur tapacak” Bkz. Emre Kongar’ın Resmi İnternet Sitesi: <https://www.kongar.org/aydinlanma/2004/440_Turkce_Ezanin_Oykusu.php> s. e. t. 09.12.2017.

⁸⁴¹ **Dikici**, 78, 84.

⁸⁴² **Atılğan, Gökhan / Aytekin, Atilla / Deniz Ozan Ebru vd.** (2016) Osmanlı’da Günümüze Siyasal Hayat, İstanbul, Yordam, 273.

⁸⁴³ Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerinde kayıt altına alınan, Arapça ezan okuduğu için hakkında emniyette işlem yapılan kişilerin yaşadıkları vakıalar için bkz. **Dikici**, 88 – 89.

Arapça ezan ve kamet okumak nedeniyle mahkemeye biri çıkarıldığında ise mahkemeler, Şapka Kanunu'na ve Türk Harflerinin Kullanılmasına Dair Kanun'a muhalefet etme suçlarını düzenleyen, TCK'nın 526. maddesinin ilk fıkrasında yer alan genel ifadelerden hareketle ceza vermişlerdir. İlgili hüküm: “*Selahiyetli (yetkili) makamlar tarafından adli muameleler (adaletle ilgili işlemler) dolayısıyla veya amme emniyeti (kamu güvenliği) veya amme intizamı (kamu düzeni) veya umumi hıfzıssıhha mülahazasıyla (genel sağlığın korunması düşüncesiyle) kanun ve nizamla aykırı olmayarak verilen bir emre itaat etmeyen veya bu yolda alınmış bir tedbire riayet etmeyen kimse (...) bir aya kadar hapis veya 50 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır*” şeklindedir.

1941 yılında Yargıtay, söz konusu kanunla ilgili “*Arapça ezan yasağı bu hüküm kapsamında değerlendirilemez. Çünkü Arapça Ezan ve Kamet okumak Diyanet İşleri Başkanlığı genelgesiyle yasaklanmıştır. Oysa ki, bu eylem kanun nizamına aykırı bir eylem değildir.*” şeklinde karar vermiştir. Bu karar sonrası mahkemeler ilgili konuda ceza vermez olmuşlardır. Bu gelişme sonrasında ülke genelinde Arapça ezan okuma hızla artmıştır. Ülkedeki tek parti olan CHP, mecliste TCK'nın 526. maddesine ‘*Arapça ezan ve kamet okumak*’ ifadelerini de ekleyerek, bu fiilleri kanunen suç haline getirmiştir⁸⁴⁴.

Ceza kanunundaki düzenleme ile kamusal alanda, İslami kültürün en önemli sembollerinden olan ezan asıl hali ile yer almaz duruma gelmiştir. Toplumsal kültür, resmi ideoloji eliyle bir adım daha İslami kültürden uzaklaştırılmıştır. Demokrat Parti (DP) döneminde ise Arapça ezan yasağı ortadan kaldırılmış, böylece toplum yine orijinal dilinde dini uygulamaları yürütmeyi tercih etmiştir. Tıpkı şapkadaki gibi bu konuda da kültürel dönüşüm toplum tarafından reddedilmiştir. Ancak Şapka Kanunu yürürlükte kalmayı sürdürüp metruk bir yasaya dönüşmüşken Arapça ezan yasağı kanunlardan çıkarılarak konuya ilişkin yasal serbestlik getirilmiştir. Çok partili dönemde kültürel sembole yönelik bu önemli dönüşüm detaylı olarak anlatılacaktır.

b. Temel Kanunların İktibas

Avrupa'daki uygulamaya benzer şekilde laik toplum oluşturma yönündeki girişimler Cumhuriyet kadroları tarafından hukuk aracılığıyla tekamül ettirilmeye çalışılmıştır⁸⁴⁵. Türkiye toplumunun kültürel olarak modernleştirilmesi için sosyal yapıya yasa aygıtı ile doğrudan müdahale edilmiştir. Modern devletin hem ideolojik hem de cebri aygıtı olması yönüyle hukuk

⁸⁴⁴Öymen, Altan (2004) Değişim Yılları, 1. Baskı, İstanbul, Doğan, 486 – 487.

⁸⁴⁵Gözaydın, 294 – 295.

Cumhuriyet kadrolarınca, Kemalist kültürel iktidarın kurumsallaşması ve meşrulaştırılmasında rasyonel bir araç olarak kurgulanıp kullanılmıştır⁸⁴⁶.

Hukukun laik anlayışla düzenlenmesi ve toplumun yaşam tarzının sekülerleştirilmesi için⁸⁴⁷ Medeni Kanun, Borçlar Kanunu, Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu gibi temel kanunlar Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden iktibas edilmiştir. Cumhuriyet döneminde oluşturulması amaçlanan modern toplum için kanunların modern ideolojik değerler içeren kanunlardan aktarılması önemli adımlardan olmuştur⁸⁴⁸. Toplumsal yaşamdan dini sembol ve ritüellerin çıkarılmasına dönük bu hamle mutlak başarı sağlamamışsa da oldukça işlevsel olmuştur⁸⁴⁹.

Lozan Barış Anlaşması görüşmelerinde I. Dünya Savaşı'nın galip devletleri Türkiye'de Mecelle'nin varlığına rağmen yeni bir Medeni Kanun yapılmasını istemişlerdir. Türkiye, bu görüşmelerde hukukunu ve mahkeme teşkilatını devletler hukukuna uygun biçimde organize edeceği vaadinde bulunmuştur⁸⁵⁰. Böylece modern zihniyet ve pozitivist paradigma ile hukukunu şekillenme sözü vermiş, bu söz kapsamında 1926 yılında önce Medeni Kanun'u sonra da Borçlar Kanunu'nu, İsviçre Medeni ve Borçlar Kanunlarından çevirerek aynen kabul etmiştir. İslami paradigma ve kültürün normatif boyutu, yeni Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu aracılığıyla değiştirilerek Batıdaki laiklik ilkesine uygun şekillendirilirken, devletin yasa aygıtıyla toplumsal kültür pozitivist paradigmaya daha da yaklaştırılmaya çalışılmıştır⁸⁵¹.

Kültürün normatif boyutunun devletin hukuku hegemonya aracı olarak kullanması ile şekillendirilmesi uzun vadede yeni nesillerin zihinsel kodlarını (kültürün bilişsel boyutunu) değiştirmekte oldukça etkili bir araç olmuştur. 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'un hazırlanması sürecinde özellikle aile ile ilgili kültürel dönüşüm projesi hedeflenmiştir. Bu hedef üç başlıkta incelenebilir:

1. Modern yurttaşlık anlayışını benimseten ve böylece bireyle ulus devlet arasında bağlı oldukları etnik veya dinsel cemaatler üzerinden değil, aracısız biçimde iletişim kuracakları bir ilişki biçimi geliştirecek yeni *çekirdek aile* modeli oluşturmak.

---

⁸⁴⁶Çolak, 113.

⁸⁴⁷Gözyayın, 291.

⁸⁴⁸Tunaya, Tarık Zafer, (2016) Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 110.

⁸⁴⁹Kan davalarının önlenmesi için bu saikle işlenen suçlarda cezanın ağırlaştırılmasının öngörülmesi, imam nikahlı eşlerden doğan çocukların nesebi sahih sayılmaları için af kanunları çıkarılmak zorunda kalınması gibi durumlar iktibas yoluyla alınan kanunlara toplumsal direncin devam ettiğini gösterir. Gözyayın, 293 – 294.

⁸⁵⁰Oğuz, Arzu (2006) 'Türk Medeni Hukuku'nun Gelişim Çizgisi ve Karşılaştırmalı Hukukun Rolü' AÜHFD, C: 55, S: 1, s. 195 – 205, 200.

⁸⁵¹Atay, Aytekin (1978) 'Neden İsviçre Medeni Kanun'u?' Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, İstanbul, 163 – 164.

2. Kadınlık olgusunun ve kadının aile içindeki rolünün modern toplumun gereklerine uygun olarak yeniden tanımlanması.

3. Aile içindeki odak noktanın yaşlılardan çocuklara kaydırılması⁸⁵².

İsviçre’den alınan Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu, hukuksal hegemonya araçları olarak uzun vadede kendilerinden beklenen işlevleri yerine getirmişlerdir. Toplumdaki doğru - yanlış algılarının, hukuki düşünce tarzının, ideallerin ve anlamlandırmaların değişmesinin yolunu açmışlardır⁸⁵³. Medeni Kanun’un ülkenin örfüne adetine, tarihi gerçekliğine uygun olmadığı bu yönüyle toplumun çekirdeği olan aile kurumuna zarar verdiği bu nedenle kendi geleneklerimizi de dikkate alarak değişiklikler yapılması gerektiği dönemin önemli hukukçuları tarafından tespit edilmişse de dikkate alınmamıştır⁸⁵⁴.

Dini nitelikli kurallar yerine seküler nitelikte kuralların iç hukukta bu kadar hızlı yer bulabilmesi hukuk sistemindeki temel anlayışın da aynı hızla değiştirilmesine neden olmuştur. Bir hukuk sisteminin temelden farklı bir anlayışa dönüşmesi, kendiliğinden işleyen bir süreçte oldukça uzun yıllar alır. Ancak sömürge ilişkisine bağlı dış bir etki ile hukuk sisteminin bu denli hızlı iktibasının gerçekleşebildiği bilinmektedir. Örneğin *Code Civil’in* (Fransız Medeni Kanunu’nun) Kuzey Afrika ülkelerinde hızla benimsenmesi bu ülkelerin Fransa’nın sömürgesi olmalarından kaynaklanmıştır⁸⁵⁵.

Arzu Oğuz, Türkiye’de söz konusu dönüşümün hızlı yaşanmasını şöyle açıklar: “*Türk kanunun koyucusunun bilinçli olarak verdiği kararlar başlamıştır. İşte bu nedenle de modernleşme, son derece hızlı ve hemen hemen ihtilafsız gerçekleşebilmiştir*”⁸⁵⁶. Ancak tezde de yeri geldikçe değinildiği üzere dönüşüm ihtilafsız gerçekleşmemiş özellikle Takrir-i Sükun Kanunu ile muhalif seslerin tamamen kısılmasıyla gerçekleşmiştir⁸⁵⁷.

Türkiye’nin Lozan Anlaşması’nda hukuk sistemini dönüştüreceği sözü vermiş olması, hukuki dönüşüm konusunda kendi iradesinden bahsedilemeyeceği düşüncesini akla getirmektedir. Her ne kadar ülke içinde belirli bir kesim her yönü ile batılılaşmayı benimsemiş

⁸⁵² **Aytaç, Ahmet Murat** ‘Türkiye’de Ailenin Toplumsal Dönüşümü: 1925 – 2010’: Alpkaya, Faruk / Duru, Bülent (Editörler) (2017) 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim, 4. Baskı, Ankara, Phoenix, 307.

⁸⁵³ Hirsch, Schweizerische Juristen – Zeitung 50 (1954) 337’den aktaran: Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht und Konkursrecht 116 (1954) 202’den aktaran: **Oğuz** (2006), 202.

⁸⁵⁴ **Deren, Sevil** (2002) ‘Kültürel Batılılaşma’: Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul, İletişim, 390.

⁸⁵⁵ Pritsch, E.: Das Schweizerische Zivilgesetzbuch in der Türkei, Seine Rezeption und die Frage seiner Bewahrung, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 59 (1957) 127’den aktaran: **Oğuz** (2006), 196.

⁸⁵⁶ **age.**, 196.

⁸⁵⁷ 1925 – 1929 yılları arasında yürürlükte kalan Takrir-i Sükun Kanunu erken dönem Cumhuriyet kadrolarına totaliter bir yönetim oluşturma zemini sağlamıştır. Siyasi iktidar bu süreçte bazı durumlarda otoriter bazı durumlarda ise totaliter tavır takınmış ancak kurmayı iddia ettiği demokratik sistemi hayata geçirmemiştir. Bkz. **Öngider, Seyfi** ‘Kemalist Rejimin İnşası: Takrir-i Sükun Kanunu’: Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, İstanbul, İletişim, 312.

olsa da toplumun genelinin bu denli hızlı bir dönüşümü kabul edeceği tartışmalıdır. Hukuk sistemindeki ani paradigma dönüşümü İslam'a dayanan zihni paradigmayla Batı değerlerine dayanan zihni paradigmanın ideolojik tezahürlerinin temelde farklılaşmasından ötürü Türkiye'de hukukun felsefi alt yapısının zayıf kalmasında etkili olmuştur denebilir⁸⁵⁸.

Hukuk, kültürün normatif boyutunu etkileyen asli unsurlardandır. Toplumsal kültürün bilişsel boyutunu şekillendirerek, toplumsal zihniyet kodlarını yapılandırma özelliğine sahiptir. Hukuki alanda yapılan söz konusu köklü değişiklikler toplumsal yaşamda İslami kültürün özünden uzak, İslam – Batı kültürü melezi bir toplumsal kültürün oluşmasında etkili olmuştur. Sonuç olarak hukuksal anlamda melez bir sistem, kültürel anlamda melez bir toplum oluştuğu söylenebilir.

2. Toplumsal Kültürde Milliyetçilik Algısı ve Vatandaşlık

Kurtuluş Savaşı süresince ve 1921 Anayasası döneminde Mustafa Kemal, vatandaşlığa dair yaptığı konuşmalarda '*Türkiye halkı*' veya '*Türkiye*' ifadelerini kullanmış, Türk etnik kimliğine atıf yapmaktan kaçınmış, ulusal kimliğe ilişkin kapsayıcı mesajlar vermiştir⁸⁵⁹. 1921 Anayasası'nın hazırlandığı I. Meclis ortamı toplumun farklı kesimlerinden kişilerin katılımıyla olduğundan çoğulcu yapıdadır. Böyle bir mecliste hazırlanan 1921 Anayasası'nda vatandaşlığa ilişkin bir tanımlamaya yer verilmemiş, vatandaşlık kelimesi yerine '*halk*' ve '*millet*' kelimeleri tercih edilmiştir. Böylece kişiler normatif anlamda etnik ya da sosyal bir grubun üyeleri olmak şartına bağlı olarak kimlik kazanmamışlardır⁸⁶⁰.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra, I. Meclis tasfiye edilip potansiyel muhaliflerin II. Meclis'e alınmamasının⁸⁶¹ ve Avrupa'da faşist düşüncelere eğilimin yükselmesinin etkisiyle⁸⁶² çoğulcu anlayıştan uzaklaşmıştır. Siyasal tutumdaki dönüşüm 1924 Anayasası'nın diline de yansımış ve 1921 Anayasası'ndaki kapsayıcılık terk edilmiştir. 1924 Anayasası'ndaki vatandaşlık hükmünü içeren madde tartışılırken savunulan bazı görüşler şöyledir: Hamdullah Suphi Bey'e göre Türkiye'deki azınlıklar olan Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler, Türk dilini ve kültürünü kendi dil ve kültürleri olarak benimseyene kadar Türk

---

⁸⁵⁸ Kaya, 193 – 195.

⁸⁵⁹ Güzel Polat, Ezgi (2010) 'Anayasal Vatandaşlık' (Doktora) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 286.

⁸⁶⁰ Korkut, Levent (2015) 'Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye'de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları' İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 1, S: 2, s. 5 – 41, 14.

⁸⁶¹ Karatepe (2009), 177.

⁸⁶² Ergin, Murat "Bizden Irkçı Olmaz" Türk Kimliği ve Irksal Sözcükler': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, İstanbul, İletişim, 387.

Milletine ait olamazlar⁸⁶³. Celal Nuri Bey'e göre ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gerçek vatandaşları Hanefi Müslüman olan ve Türkçe konuşanlar olmalıdır. Ermeni, Yahudi ve Rumlar, 'Türk' kabul edilemezler⁸⁶⁴.

Mustafa Kemal ise bu dönemdeki konuşmalarında ulusu, aynı toprak parçasında yaşayan, aynı kanunlara tabi, ortak dili ve ahlakı paylaşan insan topluluğu olarak nitelendirmiştir⁸⁶⁵. Bu yaklaşımda 1789 Fransız Devrimi sonrasında yaygınlaşan etnik temelli olmayan aynı coğrafyada yaşayanları kapsayan vatandaşlık tanımının benimsendiği⁸⁶⁶ görülmekle birlikte, dil konusunda 1924 Anayasası döneminde uygulanan "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası, Güneş Dil Teorisi gibi Almanya'daki sistematik ayrımcılığa varmayan ancak ırksal diskurları önplanda tutan yaklaşımın sinyalleri de görülmüştür⁸⁶⁷.

Anayasa Komisyonu'nda vatandaşlık düzenlemesi, yabancı devlet vatandaşı olmayan ve Türkiye'de yaşayan herkesi din ve ırk ayrımı gözetilmeden kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Eşitlik anlayışına uygun olarak ve dil kısıtlaması içermeyecek şekilde düzenlenmiştir. 'Türk' ifadesi ile de milliyetin değil tabiiyetin kast edildiği ileri sürülmüştür⁸⁶⁸. Vatandaşlık tanımı 1924 Anayasası 88. maddesinde: "*Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese 'Türk' denir.*" şeklinde kabul edilmiştir. Bu hükmün içindeki '*Türk denir*' ifadesi bugüne dek gelen anayasal vatandaşlık tartışmalarını başlatmış ve pek çok farklı görüş ileri sürülmüştür. Tüm görüşlere yer vermek tezin kapsamını aşacağından konuya ilişkin bazı görüşler ele alınacaktır.

Bir yaklaşım 1924 Anayasası'ndaki 88. madde hükmünden Türkiye'de birden fazla din ve ırk bulunmakla birlikte hepsinin kanun karşısında sadece vatandaşlık bakımından Türk kabul edildiklerine dikkat çeker. Bu yaklaşıma göre 'vatandaşlık bakımından Türk' demekle, Türk vatandaşlığının bir 'üst kimlik' olarak kabul edildiği, alt kimliklerin yok sayılmadığı anlaşılmalıdır. Etnik olarak herkesi Türk kabul etmek, hükmün lafzından çıkmaz⁸⁶⁹.

Diğer bir görüş gayrimüslimlerin Türk kabul edilmek istenmediğini bu nedenle 1924 Anayasası'nda 'din ve ırk ayrımı kabul edilmeksizin herkese Türk ıtlak olunur' ifadeleri yerine 'din ve ırk ayrımı kabul edilmeksizin *vatandaşlık bakımından* herkese Türk ıtlak olunur' ifadesinin kullanıldığını ileri sürer. Bu görüş yukarıdaki görüşün tam aksine 1924

---

⁸⁶³Gözübüyük, Şeref / Zengin, Zekai (1957) 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, 1. Baskı, Ankara, Balkanoğlu Matbaacılık, 436 – 441.

⁸⁶⁴Gözübüyük / Zengin, 439 – 440.

⁸⁶⁵Parla, Taha (2008), 88.

⁸⁶⁶Korkut, 11.

⁸⁶⁷Ergin, 388.

⁸⁶⁸TBMM Zabıt Ceridesi, C: 8 S: 1, 1924, 908 – 911.

⁸⁶⁹Gözler (2019), 91; Tanör (2017), 309 – 310.

Anayasası'ndaki 88. maddenin, Türk vatandaşlığını üst kimlik olarak birleştirici saymaktan ziyade Türk ırkını üstün görüp gayrimüslimleri buna layık görmeyerek dışladığını ileri sürer⁸⁷⁰.

Diğer bir görüşse 1924 Anayasası'nın 88. maddesi ile modern ulus devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kendi inşa edeceği Türk ulusunun kast edildiğini belirtir. Bununla birlikte bu inşa sürecinde bireyleri farklı kimliklerinden muasır medeniyet düzeyine ulaşma ideali ile koparıırken, vatandaş olarak Türkleştirme iddiasına zemin hazırlandığını ileri sürer. Ayrıca bu durumu, 1924 Anayasası'nın hazırlandığı Meclis ortamında Fransa'da eğitim almış olan ve Fransız ihtilali sonrasındaki uygulamaları örnek alan askeri bürokratların etkin olmasının doğurduğunu belirtir⁸⁷¹.

1924 Anayasası'nın 69. maddesinde: *“Türkler yasa karşısında eşittirler ve ayrıksız kanuna uymak ödevindedirler. Her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaktır.”*⁸⁷² hükmüne yer verilmiştir. Liberalizmin eşitlik anlayışını vatandaşlık anlayışının felsefi temeline yerleştiren bu ifadeye rağmen vatandaşların nüfus cüzdanlarında ırkla ilgili bir bölümün bulunmaması, ancak dinle ilgili bölümün bulunmasına karar verilmiştir⁸⁷³.

Türkiye'de, Fransa gibi milliyet ve ulus devlet olguları eş zamanlı ortaya çıkmadığı gibi Almanya gibi millet devletten önce de ortaya çıkmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı bakiyesinden kültürel, etnik, dini ve toplumsal farklılıkların canlı olarak varlığını koruduğu bir yapı devralmış ve ulus devlet kurulduktan sonra devlet, kendi ulusunu üretmeye çalışmıştır⁸⁷⁴. Bu üretim sürecinde ilk zamanlar toplumdaki farklı kesimleri kapsayan bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu yaklaşım Mustafa Kemal'in konuşmalarından da anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, 1922 yılındaki bir konuşmasında: *“Efendiler! Türkiye halkı ırkan veya dinen ve harsen müttehit, yek diğerine karşı hürmet-i mütekaabile ve fedakarlık hissiyatıyla meşhun ve mukadderat ve menafii müşterek olan bir heyeti içtimaiyedir...”*⁸⁷⁵ demiştir. Bu konuşmada toplumun farklı kesimlerinin kapsandığı, milliyetçiliği etnik kökene indirgemeyen, birleştirici bir millet anlayışının kabul edildiği görülmektedir.

Lozan Barış Anlaşması imzalandıktan ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti uluslararası arenada kabul görmeye başladıktan sonra tek parti pozitivist-otoriter tavır takınmaya

⁸⁷⁰ Yeğen, Mesut (2009) 'Türkiye'deki Kürt Sorunu Örneği: Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık' Liberal Düşünce Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 50, s. 55 – 65, 58 – 59.

⁸⁷¹ Bekaroğlu, Mehmet '1924 Anayasası ve Kemalizm': Altınörs, Alp (Editör) (2013) Resmi İdeoloji ve Kemalizm, 2. Baskı, İstanbul, Ceylan, 87 – 88.

⁸⁷² Derdiman, 396.

⁸⁷³ Akın, 86.

⁸⁷⁴ Kadioğlu, Ayşe 'Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, İstanbul, İletişim, 284 – 287.

⁸⁷⁵ Parla (2008), 181.

başlamıştır⁸⁷⁶. 1930'lara yaklaşıldıkça uluslararası arenada -henüz Alman faşizmi iktidara gelmese de- İtalyan faşizmi ilk açılımlarını yapmış ve faşizan düşünce Avrupa'da yaygınlaşmaya başlamıştır⁸⁷⁷. Ayrıca 1925 yılında yaşanan Şeyh Said isyanı ile birlikte 1924 Anayasası döneminde başlayan herkesin Türk vatandaşı sayılacağı düşüncesinin topluma benimsetilemediği anlaşılmış ve bu nedenle vatandaşlık anlayışında önemli bir kopuş yaşanmıştır⁸⁷⁸. Tüm bu gelişmelerin etkisi ile vatandaşlık konusundaki söz konusu kapsayıcı yaklaşım yerini dışlayıcı ve etnik köken merkezli anlayışa bırakmaya başlamıştır⁸⁷⁹.

Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde okullar aracılığıyla vatandaşlık kavramını genç kuşaklara aktarmak için müfredata eklenen Malumat-ı Medeniye dersi Cumhuriyet döneminde Malumat-ı Vataniye olarak değiştirilmiştir. Kemalizm projesinin parçası olan vatandaşlık anlayışı, bu dersle belli ölçüde Meşrutiyetle başlayan vatandaşlık anlayışına benzerlik göstermiş ve süreklilik arz etmiştir. Bu kapsamda 1924 – 1926 dönemi ders⁸⁸⁰ kitaplarında Habermas'ın savunduğu kapsayıcı anayasal vatandaşlık anlayışı okutulmuş, 1926'da ise müfredat değiştirilerek, Yurt Bilgisi isimli derste devlete her yönüyle bağlanması beklenen ve bütünüyle devletle tabiiyet ilişkisi içinde olan başka kimlikleri dışlanan bir vatandaşlık anlayışına yer verilmiştir⁸⁸¹.

Bu yaklaşım değişimi Mustafa Kemal'in yaptığı konuşmalarda kullandığı, 'vatandaş/ulus/millet' kavramlarına da yansımıştır. Mustafa Kemal 1926 yılındaki bir konuşmasında: *"Binaenaleyh Efendiler, sizin de içinde bulunduğunuz mesai ... milletin hayati bir meselesini, ırki bir meselesini, medeni bir meselesini halle matuf bulunmadıkça, önünde mütereddit durduğunuz maddi manianın kendiliğinden mürtefi olacağına ve bütün önünüze çıkan müşkülâtın kendiliğinden hallolunacağına şüpheniz kalmayın. ... Bu kadar mühim spor hayatı bizim için daha mühimdir. Çünkü ırk meselesidir. ... Yalnız ben size millete, evladı memlekette sporculuğun, nazarımda ne kadar mühim olduğunu izah için şunu diyebilirim: mukaddes vatani, Türk milletinin yüksek şeref ve menfaatini müdafaa eden ordudur. ... Bu sayede Türk sporculuğu beynelmilel sahnede layık olduğu mevkiini ihraz edecektir. O zaman çok yukarıda işaret ettiğim gibi, Türk sporculuğu memleket ve millet hayatında müessir olduğu kadar biraz da medeni ve belkide benim tahminimden fazla bir şiarı medeniyet olacaktır. ..."*⁸⁸²

---

⁸⁷⁶Toker / Tekin (2002), 84.

⁸⁷⁷Parla (2008), 195.

⁸⁷⁸Üstel (2013), 44

⁸⁷⁹Güzel Polat, 286.

⁸⁸⁰Kadıoğlu (2017), 287.

⁸⁸¹Üstel (2013), 44.

⁸⁸²Parla (2008), 185 – 188.

demıştır. Yine 1932’de Keriman Halis⁸⁸³ dünya güzeli seçildiğinde, Mustafa Kemal bu durumu Türk ırkının güzelliğinin tescili olarak nitelendirmiştir⁸⁸⁴.

Ayrıca uygulamada da eşit vatandaşlık düzenlemesine rağmen temel hakların fiilen azınlıklara tanınmadığına ilişkin pek çok örneğe rastlanmıştır. Hristiyan ve Yahudiler askeri okullara alınmamış, Varlık Vergisi’nin sahası uygulamada gayrimüslimlerle sınırlandırılmış, 1930 yılında Türk Demir Yolları’nda çalışan tüm gayrimüslim personel işten çıkarılmış⁸⁸⁵ ve 1942’de Anadolu Ajansı’nda çalışan 26 Yahudi’nin hepsi işten çıkarılmıştır⁸⁸⁶.

Milliyetçiliğin etnik köken merkezli algılanmasının kanunlara da yansımaları olmuştur. 1934 tarihli 2510 sayılı İskan Kanunu’nda, Türk halkı üç gruba ayrılmıştır: Türkçe konuşan ve Türk etnik kökeninden gelenler, Türkçe konuşmayan ama Türk etnik kökeninden gelenler, Türkçe konuşmayan ama Türk kültüründen sayılanlar. Kanunun temel iki amacından biri Türk etnik kökeninden farklı etnik kökenden olanları, Türk dilinden farklı dil konuşanları ve Müslümanlık dışındaki dinleri benimseyenleri Türkleştirmek olmuştur. İkincisi ise Türk ve Kürt etnik kökenli göçer aşiretleri yerleşik düzene geçirmek⁸⁸⁷ ve Kürtlerin, Arapların ve diğer azınlıkların Türk kültürünün hakim olduğu ve bu kültür içinde eriyebilecekleri yerlere göç ettirilmesini sağlayarak⁸⁸⁸ vatandaşların Türkleştirilmesi olmuştur.

Ulus devletin yer yer aniden, tepeden inmece ve zora dayalı olarak ‘ulus’ oluşturma çabasının önemli bir diğer örneği Dersim’in Tunceli’ye dönüştürülmesi projesidir. Ulus devletin otoritesini doğu bölgelerinde kurmasının kültürel ve coğrafi açıdan daha zor olduğu bir gerçektir. Bu kapsamda Dersim Osmanlı döneminden itibaren bir derebeylik biçiminde var olmuştur⁸⁸⁹. Halkı vergi vermeyen, devletin kurallarından çok kendi örf ve adetlerinin kurallarına itaat eden, silahlarıyla kendi aşiret düzenleri içinde yaşayan ve bunların karşısında merkezden ciddi bir yaptırımla karşılaşmayan bir sosyal yapıyı benimsemiştir. Bu şekilde bir

---

⁸⁸³ Mustafa Kemal, Keriman Hanıma ‘Ece’ şeklinde hitap eder. Daha sonra Keriman Hanımın soyadı ‘Ece’ olarak değiştirilmiştir.

⁸⁸⁴ **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi** (1997) Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I - III, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 132.

⁸⁸⁵ Tunçay (1981), 301.

⁸⁸⁶ Glasneck, Johannes (1966) **Methoden der deutsch-faschistischen Propagandatätigkeit in der Türkei**, 1. Baskı, Wittenberg, Halle (Çeviren: Gelen, Arif (1976) **Türkiye’de Faşist Alman Propagandası**, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Onur), 26.

⁸⁸⁷ Kirişçi / Windrow, 104.

⁸⁸⁸ Sertel, Savaş (2013) ‘1938 Sonrasında Tunceli Milletvekillerinin İskanla İlgili Çalışmaları’, Boztuğ, Ali /Demir, Cem / Gün, Servet ve devamı, (Editörler)İkinci Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu, 20 -22 Eylül 2013, Tunceli, 213.

⁸⁸⁹ Doğan, Tuğba (2012) ‘Arşiv Belgelerine Göre 1937 – 1938 Dersim İsyanı’ International Journal Of History, C: 5, S: 1, s. 157 -169, 158.

yaşam tarzına sahip olan Dersim'in halkı “*tedip*” edilerek Türkleştirilmiştir⁸⁹⁰. Bu proje kapsamında takriben 13 806 kişi ölmüş, 11 683 kişi de yaralanmıştır⁸⁹¹.

a. Halkevleri

Devletin ideolojik ve cebri aygıtları olarak Tahrir-i Sükun Kanunu ve 1924 Anayasası, yapılan reformları halka benimsetmek için yeterli olmamış ve 1920’lerde yapılan Cumhuriyet Devrimlerinin halka nüfuz edemediği gerek 1925’teki Şeyh Sait Ayaklanması gerekse 1930’daki Menemen Olayıyla, göz ardı edilemeyecek şekilde ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Cumhuriyet kadrolarınca, modern anlamda bireyi oluşturup gelenekle bilinçli biçimde irtibatı kesecek toplumsal mühendislik projesine ağırlık vermeye ihtiyaç olduğu düşünülmüştür. Ancak bu yolla medeni ülkelerden biri olunacağına inanılmış, bu ‘*bilinçli hafıza kaybı*’ halinin oluşturacağı zihinsel tahribat ve kimlik buhranı öngörülemediği söylenebilir⁸⁹².

Cumhuriyet reformlarıyla benimsetilmek istenen modern paradigmanın ve erken Cumhuriyet dönemi resmi ideolojisinin topluma aktarılmasında önemli işlevler yerine getiren Halkevleri, Türk Ocakları’nın yerini alması planlanarak kurulmuştur. Türk Ocakları’nın kendi kendini feshetmesine zemin hazırlanırken bunun gerekçesi olarak, Türk Ocakları’nın Osmanlı’da yerine getirdiği işlevin Cumhuriyet Türkiye’sinde artık gereksiz hale geldiği ve Cumhuriyet Türkiye’sinin ideolojik değerlerini topluma taşıyacak yeni bir kurumun planlanması gerektiği belirtilmiştir⁸⁹³. Ancak bu gerekçenin ardında farklı gerekçelerin olduğu iddia edilmiştir.

1927 yılında toplanan IV. Kurultay’da Türk Ocakları Tüzüğü’nde değişiklik yapılmış ve tüzüğe ‘Türk Ocakları’nın devlet siyasetinde CHP ile beraber olduğu’ ifadesi eklenmiştir. Bu değişiklikle birlikte, CHP’nin ideolojisini (dönemin resmi ideolojisini) halka taşımak Türk Ocakları’nın resmi görevi haline gelmiş ve Türk Ocakları için CHP’nin hars şubeleri nitelemesi yapılmaya başlanmıştır⁸⁹⁴. Türk Ocakları’nın benimseyip yaymaya çalıştıkları fikirlerden ilki Türk milliyetçiliği iken ikincisi Batı medeniyetçiliği olmuştur⁸⁹⁵. Yeni bir kurumun yapması planlanan işlevi, halihazırda teşkilatlanmış ve toplum içinde yaygın biçimde kabul görmüş bir kurumun yapması daha kolay olacakken, Türk Ocakları’nın kapatırılıp malvarlığının CHP’ye

⁸⁹⁰Toprak, Zafer (2012) Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji, 1. Baskı, İstanbul, Doğan, 570.

⁸⁹¹Poyraz, Bedriye (2013) “Cesaret Et Hatırla! Dersim 1938 Tertelesi”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C: 68, S: 3, s. 63 – 93, 76.

⁸⁹²Kadıoğlu, 48.

⁸⁹³Üstel, 371.

⁸⁹⁴age., 368.

⁸⁹⁵Akyüz, Kenan (1986) ‘Türk Ocakları’ Türk Yurdu, C: 50, S: 196, s. 106 – 138, 129.

devrettirilmiş olması, Türk Ocakları'nın kapatılmasının ardında yatan bazı farklı nedenler olduğu iddiasını desteklemektedir.

Kapatılmanın altında yattığı iddia edilen nedenlerden ilki Türk Ocakları'nın içinden bazı kişilerin, siyaset konusunda CHP'yi eleştiren yazılar kaleme almaları ve Ocak üyesi bazı kişilerin de Serbest Cumhuriyet Fırkası'na (SCF) üye olmalarıdır⁸⁹⁶. Kapatılmanın ardında yattığı iddia edilen nedenlerden ikincisi ise Güneydoğu'daki aydınların Türkçülüğü esas alan derneklerden esinlenerek kendi etnik kimliklerine yönelik ocaklar kurmak istemiş olmaları ve bu taleplerini Mustafa Kemal'e yazdıkları mektuplarla dile getirmiş olmalarıdır⁸⁹⁷. Kapatılma nedenleri arasında yer aldığı iddia edilen diğer bazı hususlarsa şöyle özetlenebilir: Türk Ocakları'nın bazı Cumhuriyet devrimlerine kayıtsız kaldıkları, Cumhuriyet rejimine bir karşı devrim oluşumunun yuvası olma potansiyeli taşıdıkları, Turancılık ideolojisini savundukları⁸⁹⁸, Ocaklarda etkin kişilerin bazılarının Mustafa Kemal karşıtı kişiler olmaları⁸⁹⁹.

Mustafa Kemal, 1931 yılında Ocakları CHP ile birleştirme kararı alarak Türk Ocakları'nı CHP'nin altında yapılandırıp, CHP'nin geniş ve dinamik halk kitlelerine ulaşmasını kolaylaştırmayı hedeflemiştir⁹⁰⁰. Bu karara binaen CHP ile Türk Ocakları birleştirilmeye çalışılmış ancak gerginlikler oluşmuştur. Bunun üzerine Türk Ocakları kendisini fesh etmiş ve tüm malvarlığı CHP'ye devredilmiştir⁹⁰¹.

Dernek kendisini fesh etmiş görünse de pek çok dernek gibi Türk Ocakları'nın feshinin aslında otoriter rejimin bir yansıması olarak tek partinin tüm ülkede kendisine alternatif oluşturacak yapı bırakmak istememesinin⁹⁰², halkçılık ve milliyetçilik politikalarındaki kontrolü tamamen kendi elinde tutmak istemesinin bir yansıması olduğu söylenebilir⁹⁰³. Burada

⁸⁹⁶ **Zeyrek, Şerafettin** (2006) Türkiye'de Halkevleri ve Halk Odaları (1932 – 1951) 1. Baskı, Ankara, Anı, 14 – 15.

⁸⁹⁷ **Çeçen, Anıl** (2000) Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri, 2. Baskı, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 91.

⁸⁹⁸ Türk Ocaklarının kuruluşundan itibaren Türk Devletlerini birleştirme ideali 'Turancılık' adı ile savunulmuştur. Ancak özellikle ulus devlet olmanın getirdiği kendi sınırları ile kısıtlı olarak egemenlik haklarını kullanma yükümlülüğü nedeniyle resmîyette bu fikirden vazgeçilmiştir. Ancak Turancılık fikrinin ocak üyelerinin zihinlerinde yaşaması başta Rusya olmak üzere bazı kesimleri rahatsız etmiştir. Rusya ile ilişkileri olumsuz etkileyen bu ideoloji Mustafa Kemal tarafından - Rusya ile iyi geçinebilmek amacıyla - nahoş karşılanmıştır.

⁸⁹⁹ **Çeçen, 100; Heyd, Uriel** (1950) Foundations of Turkish Nationalism, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, The Harvell Press (Çeviren: Günay, Kadir (1997) Türk Ulusçuluğunun Temelleri, 1. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı), 151; Berkes, 169.

⁹⁰⁰ **Karaer, İbrahim** (1992) Türk Ocakları 1912 – 1931, 1. Baskı, Ankara, Türk Yurdu Neşriyat, s. 38 – 39.

⁹⁰¹ **Özdemir, Yavuz / Aktaş Elif** (2011) 'Halkevleri' Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 45, s. 235 – 262, 237 – 245.

⁹⁰² Erken dönem Cumhuriyet rejiminde otoriter ve bazen de totaliter yapı oluşturulup tek partiye alternatif olabilecek yapılar ortadan kaldırılırken, ilgili yapıya siyasi baskı uygulayarak bu yapının kendi kendisini fesh etmesini sağlama yöntemi benimsenmiştir. Türk Kadınlar Birliği, TpCF (ki bu fırka kendisini fesh etme talebine direnince İstiklal Mahkemeleri eliyle kapatılmıştır), SCF (TpCF örneğinden sonra bu parti talebe direnmemeyi daha doğru bulmuştur.) bunun örnekleridir. Bkz. **Ertunç**, 285.

⁹⁰³ **Üstel, Füsün** 'Türk Ocakları': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, 266.

amaç resmi ideoloji çerçevesinde yapılan kültürel ve siyasal devrimlerin kurucusu olan CHP çatısı altında, tüm vatandaşları bu devrimlerin taşıyıcısı olacak kişiler haline getirip birleştirmektir. Aynı dönemlerde benzer biçimde Rusya’da *Narodnıdom* ve Almanya’da Hitler *Yungend* teşkilatları, tüm ülkenin tek ideoloji etrafında kilitlenmesine yönelik çalışmışlardır⁹⁰⁴.

Halkevleri, Türk Ocakları’nın kapatılmasıyla onların kitlesini barındırmayı ve CHP’nin Üçüncü Büyük Kurultayı’nda temel ilkeler olarak kabul ettiği altı ilkeyi toplumda yaygınlaştırmayı hedefleyerek kurulmuştur⁹⁰⁵. Özellikle toplumu kültürel yönden şekillendirmesi planlanan Halkevleri Türk modernleşmesinde, toplumsal kültür mühendisliği projesinde önemli işlevler üstlenmiştir⁹⁰⁶. CHP’nin denetim ve gözetiminde çalışan Halkevleri’nin giderleri parti örgütü tarafından karşılanmıştır⁹⁰⁷.

Halkevleri Cumhuriyet’in dünya görüşünü aydınlar aracılığıyla halk arasında yayma ve halkı iktidar elitlerinin istedikleri yönde ve onların çağdaş kabul ettikleri ölçülere uygun olarak şekillendirip, yeni yurttaş formuna uygun bireyler haline getirmede kullanılmıştır. Halkevleri bu yönüyle parti devlet bütünleşmesinin bir adım öncesi diğer bir ifade ile parti devlet bütünleşmesinin siyasal psikolojik zeminini oluşturma amacına yönelik olarak parti – halk bütünleşmesine yönelik bir proje olmuştur. Toplum nazarında tek parti dönemi icraatlarını meşrulaştırıcı bir işlev üstlenmişlerdir. CHP Genel Sekreteri Recep Peker halkevlerinin misyonunu milleti aynı ideale bağlı bir halk kütlesi olarak teşkilatlandırmak olarak nitelmiştir⁹⁰⁸. Peker’in ‘aynı ideal’ olarak nitelendirdiği resmi ideolojinin idealleri olan ‘çağdaş (batı) medeniyet seviyesine’ erişmek bunun için de batının zihniyet yapısını ve yaşam tarzını benimsemiş bireyler oluşturmaktır.

Halkevleri şu alanlarda çalışmalar yürütmüşlerdir: Dil, edebiyat, tarih, güzel sanatlar, temsil (tiyatro ve seyirlik oyunlar), spor, sosyal yardım, halk dershaneleri ve kurslar, kütüphanecilik, köycülük, müze ve sergilerdir. Bu alanların tümünün tüm halkevlerinde açılması zorunlu tutulmamışken, en az üçünün açılması öngörülmüştür⁹⁰⁹. Bu faaliyetlere

---

⁹⁰⁴Ertunç, 285.

⁹⁰⁵Arıkan, Zeki (1999) ‘Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi’ Atatürk Yolu Dergisi, C: 6, S: 23, s. 261 – 281, 267.

⁹⁰⁶Yılmaz, Miraçhan (2018) ‘Bir Modernleşme Projesi Olarak Halkevleri: Ünye Halkevi ve Faaliyetleri (1932 – 1950)’ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 62, s. 399 – 416, 400.

⁹⁰⁷Şener, Mustafa ‘1923 – 1945 Burjuva Uygarlığının Peşinde’: Atılğan, Gökhan / Saraçoğlu, Cenk / Uslu, Ateş (Editörler) (2016) Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat, 2. Baskı, İstanbul, Yordam, 267.

⁹⁰⁸Yıldırım, Erinc Erdal (2014) İnönü Döneminde Tarih ve Eğitim: Tarih anlayışında Süreklilik ve Değişimler, 1. Baskı, Ankara, ODTÜ, 43.

⁹⁰⁹Arıkan, 272.

katılan kişiler batılı giyim tarzında giyinmiş, kendi tarihlerini resmi söyleme uygun öğrenmiş, batıdan nakledilen sanatları (tiyatro gibi) icra etmişlerdir.

Halkevlerinin dil, edebiyat ve tarih alanında etkili faaliyet alanlarından biri de yayınladıkları dergiler olmuştur. Bu kapsamda Ankara’da *Ülkü*, İstanbul’da ise *Yeni Türk* isimli dergiler çıkarılmış, diğer illere de bu dergileri örnek almaları telkin ve tavsiye edilmiştir. Dergiler yerel halkın ilgisini çekecek konularla birlikte, muhit özeli dikkate alınarak milli kültür konularını içerir nitelikte hazırlanmıştır⁹¹⁰. Halkevlerinin yayımladığı dergiler, okuyuculara yerel kültürel öğelerin tanıtılmasıyla birlikte tek parti ideolojisinin benimsetilmesine yönelik hazırlanmışlardır⁹¹¹.

Tüm bu anlatılanlar çerçevesinde Halkevleri, dönemin pozitivist-otoriter ve bazen de totaliter rejiminin baskısı altında batılı paradigmanın köylere kadar yaygınlaşıp benimsetilmesi amacıyla oluşturulmuşlardır denebilir. Devletin kültürel aygıtı olarak kültürün bilişsel boyutunun dönüşmesini hızlandırdıkları, Osmanlı kültürel mirasının unutturulmasında ve geleneksel kültürel yapıyı parçalayarak ve resmi ideoloji ilkeleri etrafında bütünleşen bir toplum inşa edilmesinde kullandıkları söylenebilir⁹¹².

b. Güneş Dil Teorisi, Harf İnkılabı ve Türk Dil Kurumunun Kurulması

Türkiye Cumhuriyeti Devlet’inde, Osmanlı İmparatorluğunun kültürel yapısından kopmak ve yeni oluşan ulus devlete özgü bir kültür oluşturmak için kullanılan argümanlardan üç tanesi diğerlerinden daha köklü etkiler oluşturmaya yönelik olduğu ileri sürülmüştür. Bunlar: Harf Devrimi, Dil Devrimi ve Türk Tarih Tezidir⁹¹³. Toplumda var olanı, olduğu gibi kabul etmek yerine tarihi ve dili baştan oluşturmaya kalkışmak, her ikisinin de ideolojik birer malzeme haline getirildiğini düşündürmektedir⁹¹⁴.

Kültürel anlamda en derin kırılmalardan biri olan dil devrimi⁹¹⁵ II. Meşrutiyet döneminde tartışılmaya başlamış ancak Osmanlı döneminde değil Cumhuriyet döneminde ideolojik gerekçelerle uygulanmıştır. 1876 Anayasası’nda Türkçe resmi dil olarak benimsenmiş ve bu düzenleme 1921 ve 1924 Anayasalarında da aynen korunmuştur. Anayasalardaki resmi dil düzenlemesi değiştirilmeden Dil Devrimi ile yapılan değişiklikler iki temel başlıkta

⁹¹⁰ Arıkan, 273.

⁹¹¹ Güz, Nurettin ‘Kültür Ocakları Olarak Halkevleri ve Halkevleri Dergileri’ Erdem, Ayhan / Işık, Metin (Editörler) (2008) Tüm Yönleriyle Medya ve İletişim, Konya, Eğitim Kitapevi, 65 - 66.

⁹¹² Kaçmazoğlu (2018), 48.

⁹¹³ Zafer Toprak, diğer iki argümanın da Harf Devrimi ve Dil Devrimi olduğunu belirtir. Toprak, 146.

⁹¹⁴ Karpas, Kemal (2012) Kısa Türkiye Tarihi 1800 - 2012, 1. Baskı, İstanbul, Timaş, 157.

⁹¹⁵ Findley, 247.

toplanabilir. Bunlardan ilki alfabeyi değiştirmek, ikincisi ise Türkçeyi yabancı etkenlerden arındırmaktır.

Öncelikle yazı dilinde kullanılan alfabenin Osmanlı geleneğinin devamı olarak Arap alfabesi mi, yoksa batı ülkelerince kullanılan Latin alfabesi mi olacağı meselesi tartışılmıştır. Türkler arasında Arap alfabesi İslam dini kabul edildikten sonra yayılmış⁹¹⁶, Osmanlı Devleti döneminde de yazı dilinde Arap alfabesi kullanılmıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte hızlanan Osmanlı modernleşme sürecinde alfabe değişimi ya da ıslahı konusunda tartışmalar yaşanmış, 1918 yılında meseleyle ilgili kamuoyunun canlı tutulması için, basın organlarıncı anketler düzenlenmiştir⁹¹⁷. Ancak Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu İslami kimlikle örtüşen⁹¹⁸ (Kur'an-ı Kerim'in aslının Arapça olması itibariyle) Arap alfabesinin kullanımından vazgeçilmemiştir.

Anayasasında resmi dil düzenlemesi olmasına karşın, çokkültürlü bir imparatorluğun toplumsal devamı olduğu için Avrupa'daki pek çok ulus devlet gibi Türkiye de siyasi birliğini sağladığında toplumda dil birliği yoktur⁹¹⁹. Geçiş dönemi anayasası olan 1921 Anayasası'nda resmi dil Türkçe olmasına karşın, toplum yazılı ve sözlü alanlarda Türkçe kullanmaya zorlanmamıştır. 1924 Anayasası döneminde ise Cumhuriyet rejimi toplumsal projesi kapsamında, oluşturulan milli devletin, geleneksel unsurları tasfiye edilip yerine Batı medeniyetinin unsurları alınırken⁹²⁰, bu yaklaşımdan vazgeçilmiş ve bazı zorlayıcı adımlar atılmıştır. Atılan adımlardan ilki Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin getirilmesi olmuştur⁹²¹.

Latin alfabesine geçiş süreci 1926 yılında 789 sayılı yasayla Maarif Vekaleti içinde Dil Heyeti oluşturulmasıyla başlamış, ardından 1928 yılı yazında Latin alfabesinin incelenmesinden sorumlu üyeler belirlenmiş ve bir encümen oluşturulmuştur⁹²². 9 Ağustos

⁹¹⁶**Tongul, Neriman** (2004) 'Türk Harf İnkılabı' Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 33, s. 103 -130, 103.

⁹¹⁷**Erdem, Rekin** (1991) Elifbe'den Alfabe'ye – Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi, 1. Baskı, İstanbul, Dergāh, 166 – 167.

⁹¹⁸**Barkey, 14.**

⁹¹⁹ İtalya siyasi birliğini gerçekleştirdiğinde toplumda İtalyanca konuşan oranının %2 olduğu tahmin ediliyor. 1789'da Fransa'da nüfusun yarısının Fransızca bilmediğine ve Almanya'nın siyasi birliğini kurduğunda Almanca bilenlerin oranının %17 olduğuna dair veriler var. Bkz. **Kasımoğlu, Alper** (2012- 2013) 'Milliyetçilik ve Dil, Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları', Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 5, s. 161 – 174, 166.

⁹²⁰**Karatepe, şükrü** (2018) Tek Parti Dönemi, 5. Baskı, Ankara, Binyıl, 16.

⁹²¹Mustafa Kemal'in Latin harfleri konusundaki düşüncesi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önceye dayanmaktadır. Kurtuluş Savaşı sürerken Mustafa Kemal, Halide Edip Adivar'a savaş sonrası ideallerini anlattığı bir konuşmasında Latin harflerinin kabul edilmesinden bahsedip bunun için sıkı tedbirler almak gerektiğini dile getirmiştir. Bkz. **Adivar** (Yayın Yılı Belirtilmemiş), 223.

⁹²²Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (naydın), Faliğ Rifkı (Atay), Fazıl Ahmet (Aykaç), Ragıp Hulusi (zden), Mehmet Emin (Erişirgil), İbrahim (Grandi), Ahmet Cevat (Emre) ve İhsan (Sungu) Beylerden oluşan bir encümen oluşturmuştur. Uluğ, Naşit Hakkı (1973)  Büyük Devrim, 1. Baskı, İstanbul, Ak, 170.

1928’de Mustafa Kemal, halka bu encümen tarafından oluşturulan ‘*Yeni Türk Alfabesini*’ tanıtmış, 1 Kasım 1928 günü Latin Alfabesi 1353 sayılı yasa ile TBMM’de kabul edilmiştir⁹²³.

Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş temelde yeni harflerle okuma yazma oranının kısa zamanda önemli ölçüde artacağı vaadine ve Türkçe diline yeni harflerin daha uygun olduğu fikrine dayandırılmıştır⁹²⁴. Ayrıca Latin alfabesine geçildiği dönemde Sovyetler içindeki Türk halklar da Latin alfabesine geçmişler ve Latin alfabesine geçişin bu halklarla aradaki bağın devamı açısından da önemli olduğu ileri sürülmüştür⁹²⁵.

Arap harflerinden Latin harflerine geçiş yukarıda ileri sürülen gerekçelerin ötesinde, köklü bir kültür ve zihniyet dönüşümü için gerçekleştirilmiştir. Çünkü hem her dil başlı başına bir kültürdür hem de dil kültür aktarımının en önemli aracıdır⁹²⁶. Ayrıca insanların zihinlerinde hangi dil varsa, insanlar o dilin kültürel unsurlarına yakınlık hissederler⁹²⁷. Latin alfabesinin kabulü de özünde Osmanlı İslam geleneklerinden tümenden ve geri dönüşü olmamak üzere kopmak ve Batılı modern paradigmayı benimsemek için yapılmıştır⁹²⁸. Dilde reform hareketi Osmanlıcada saklı olan değerleri toplumdan uzaklaştırırken⁹²⁹, Osmanlı geçmişiyle kesin kopuşu ve yeni nesillerin resmi tarih dışında araştırma yapma imkanını daraltarak, Cumhuriyet’in ürettiği resmi tarih çerçevesinde kalınmasını kolaylaştırmıştır⁹³⁰.

3 Kasım 1928’de resmi olarak Arap alfabesi kaldırılıp Latin alfabesinin kullanılmaya başlamasıyla birlikte ortaokul programlarından Arapça ve Farsça dersler de kaldırılmıştır⁹³¹. Dilin aktarımını sağlayan yazının en temel unsuru olan harflerin değişimi, dilde değişmeyi; dilde değişme, anlam dünyasında değişmeyi ve en nihayetinde de kültürde ve zihniyette köklü bir değişmeyi getirmiştir⁹³².

Dil devriminde önemli diğer bir adım 1930’lu yıllarda Mustafa Kemal’in öncülüğü ile geliştirilmiş olan Güneş Dil Teorisi’dir. Güneş Dil Teorisi, Türk Tarih Tezi’nin dil alanındaki devamıdır. Diğer bir ifade ile Türk Tarih Tezindeki neolitik uygarlığın Orta Asya’dan doğup göçler vasıtasıyla tüm dünyaya yayıldığı fikrinin dilbilim alanına aktarılmasıdır. Güneş Dil Teorisi ile temelde ilk neolitik uygarlık devrinin sahiplerinin Proto – Türkleri olduğu ileri

---

⁹²³Tunçay, 231 – 232.

⁹²⁴Tunçay, 232.

⁹²⁵Tunçay, 232.

⁹²⁶Göçer, Ali (Yıl Belirtilmemiş) ‘Dil Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine’ <http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/ali_gocer_dil_kultur_iliskisi.pdf> s. e. t., s. 54, 17. 05. 2018.

⁹²⁷Melanlıoğlu, Deniz (2008) ‘Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretim Programları’ Eğitim ve Bilim, C: 33, S: 150, s. 64 – 73, 66.

⁹²⁸Tunçay, 232.

⁹²⁹Çolak, 155.

⁹³⁰Kaçmazoğlu (2018), 49 – 50.

⁹³¹Karpat (2015), 141.

⁹³²Karpat (2015), 141.

sürülmüştür. Proto Türklerinin dillerinin Türk dili olduğu ve böylece tüm dünyadaki dillerin tamamının kaynağının Türk dili olduğu iddia edilmiştir⁹³³. Bu görüşün yayılması için Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi açılmış ve Türkoloji kürsüsü kurulmuştur. Güneş Dil Teorisi savunucuları o denli artmıştır ki, Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nda sunulan tezlerin tamamına yakını bu teoriye dayandırılmıştır⁹³⁴.

Türk diline ilişkin çalışmalar kurumsal bir çatı altında yapılabilsin diye Türk Dil Kurumu (TDK) oluşturulmuştur. TDK'nın ilk adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olmuştur. Bu cemiyet 12 Temmuz 1932'de Mustafa Kemal'in emriyle kurulmuş ve 1936'da Türk Dil Kurumu adını almıştır. Kuruluş amacı Türk dilinin değerini ve dünya dilleri arasındaki haysiyetini yüceltmek olarak açıklanmıştır. Bu kurum kurulduktan sonra ülkenin dil siyasetini yönetmiş ve belirlemiştir⁹³⁵.

Dil devriminin diğer bir yönü de 'dilin sadeleştirilmesi' olmuştur. Türk Dil Kurumu, Türkçedeki Arapça ve Farsça kelimeleri çıkararak dili sadeleştirmeyi amaçlamış ve çıkarılan kelimeler yerine öz Türkçe kelimeler getirmeye çalışmıştır⁹³⁶. 12.07.1932'de Türk Dili İnceleme Derneği kurulmuş ve 23 Eylül 1932'de Birinci Türk Dili Kurultayı toplanmıştır. Bu dönemde dil konusunda farklı iki görüş etkindir. Birinci görüş, dilde yapılacak yeniliklerin topluma benimsetilerek ve dilin özüne dayandırılarak yapılmasını ve zamanla geliştirilmesini savunmuş, ikinci görüş ise dildeki dönüşümü yeni kelimeler bularak ve bu kelimeleri hızlıca dile ve millete adapte ederek yapmayı savunmuştur. Radikal öz Türkçecilerin etkisi ile dil devrimine kendisini entegre etmeye çalışan toplumda konuşma dili kilitlenmiş, bilimin gelişmesi ve literatür oluşturmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bu nedenle öz Türkçe kelimelerden, dildeki eski kelimelere dönüş kaçınılmaz olmuştur⁹³⁷.

Türkçe sözcüklerin topluma benimsetilmesi ve eski rejimin geleneksel yapısının zihinlerden çıkarılması için pek çok tedbir alınmıştır. Bu kapsamda bazı yerlerin isimleri değiştirilmiş, herkesin iki yıl içinde bir soyadı almasını gerektiren Soyadı Kanunu⁹³⁸ çıkarılmış ve Soyadı Kanunu'nda toplumdaki tüm vatandaşların alacakları soyadlarının Türkçe olması zorunlu kılınmıştır⁹³⁹. Aynı zamanda Soyadı Kanunu ile modern bir sınıflandırma biçimi

---

⁹³³Şendeniz, Özlem (2014) 'Erken Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları: Güneş Türk Dil Teorisinin Türk Basınında Yansımaları', Cumhuriyet 4Tarihi Araştırmaları Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 20, s. 307 – 326, 317 – 319.

⁹³⁴Toprak, 450 – 452.

⁹³⁵Türk Dil Kurumu, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=77, son erişim: 27.10.2017.

⁹³⁶Findley, 253.

⁹³⁷Çolak, 164.

⁹³⁸RG, sayı: 2741, 2 Temmuz 1934.

⁹³⁹Çolak, 162.

benimsenirken geleneksel sınıflandırmalar (baba adıyla anılma, lakaplar ve unvanlar) yasaklanmıştır⁹⁴⁰.

1924 Anayasası'nın metni 10 Ocak 1945 yılında 4695 sayılı Kanunla, anlam ve kavramda değişiklik yapılmaksızın Osmanlıcadan Türkçeye çevrilmiştir. Toplumda bu zorla dönüşüm karşılık bulmadığından benimsenmemiş ve (DP iktidarı döneminde) 24 Aralık 1952 günü 4997 sayılı Kanunla 1945 yılına kadar yapılan anayasa değişiklikleri korunarak, 1924 Anayasası'nın metni orijinal diline (24 Nisan 1924 tarihinde kabul edildiği haline) döndürülmüştür⁹⁴¹.

Osmanlı- İslam geleneğinden kökten kurtulmayı ve Batı kültürüne eklemlenmeyi hedefleyen Dil Devrimi⁹⁴², Osmanlı kültürel mirasını ve toplumun hafızasını silmiş⁹⁴³ ve gelecek kuşakların bilimsel açıdan Osmanlı ve İslam kaynaklarından beslenmesini güçleştirmiştir⁹⁴⁴. Genç kuşakların Osmanlı ve İslam kaynaklarından beslenememeleri ve 1960 darbesi ile toplumda resmi ideolojinin revizyonu için atılan adımlar ile 1961 Anayasası'ndan itibaren Türk anayasalarının ve hukukunun dili 1945 yılındaki değişikliklerle paralel olarak öz Türkçeye daha yakın hale gelmiştir⁹⁴⁵.

c. Türk Tarih Tezi ve Türk Tarih Kurumu

1930'lar Türkiye'sinde tarih, kültür ve kimlik üretmek için iktidar eliyle kurgulanmış ve Türk ulusu inşa edilmiştir⁹⁴⁶. Daha sonra da Türkiye için -ister bilimsel ister resmi olsun- tarih yazımında, Kemalist ideolojinin çerçevesinin dışına çıkılmasına çeşitli yöntemlerle izin verilmemiştir. Türkiye için oluşturulmaya çalışılan tarih anlayışı bir kopukluk tezine dayanmaktadır. 1923'te Osmanlı Devleti tamamen yıkıldığı, bağımsızlığın kaybedildiği ve bir liderin öncülüğünde yeni bir devlet kurulduğu temel fikri etrafında tarih kurgulanmıştır⁹⁴⁷.

28 Nisan 1930'da *Türk Ocaklarının VI. Kurultayı* 'nda Mustafa Kemal'in emri ile Afet İnan öncülüğünde Türk Tarih Tetkik Heyeti oluşturulması için verilen önerenin kabulüyle kurulan heyet, Türk tarih ve medeniyetini ilmi suretle tetkik etme görevini üstlenmiştir. Türk

⁹⁴⁰ **Aytaç, Ahmet Murat** 'Türkiye'de Ailenin Tarihsel Dönüşümü: 1925 – 2010': Alpaya, Faruk / Duru, Bülent (Editörler) (2017) 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim, Ankara, Phoenix, 311.

⁹⁴¹ **Ertan, Temuçin** (2007) 'Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik' Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 39, s. 409 – 423, 411.

⁹⁴² **Kaçmazoğlu** (2018), 49.

⁹⁴³ **Çolak**, 149.

⁹⁴⁴ **Kaçmazoğlu** (2018), 50.

⁹⁴⁵ **Tanör** (2017), 323.

⁹⁴⁶ **Çolak**, 171.

⁹⁴⁷ **Kansu, Aykut** (2001) 1908 Devrimi, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 18.

Ocakları 29 Mart 1931’de yapılan VII. Kurultay’da kapatılma kararı alınca 15 Nisan 1931’de ‘Türk Tarih Cemiyeti’ oluşturulmuş ve bu Cemiyet 1935’te Türk Tarihi Araştırma Kurumu adını almıştır. Bu kurum daha sonra ise Türk Tarih Kurumu (TTK) adını almıştır. TTK tarafından liseler için hazırlanan tarih kitaplarının tüm ülkeye dağıtılması ile kurgulanan resmi tarih genç nesillere aktarılmıştır⁹⁴⁸.

1930 – 1940 arası dönemde Türk ulusu arayışı, bir yaklaşıma göre etnik köken merkezli (ırkçı) ve dışlayıcı (şövanist) nitelikte olurken⁹⁴⁹, diğer bir yaklaşıma göre ise kültürel perspektiften sosyal sistemin rasyonelleştirilip ‘ümme’ anlayışından ‘millet’ anlayışına; ‘patrimonyal devşirme sisteminden’ ‘halkçılık’ zihniyetine geçişin felsefi temellerini oluşturur nitelikte olmuştur⁹⁵⁰. Türkiye’de ulus kavramı 1925’lere kadar farklı kültürleri birleştirici yorumlanıp etnik vurgu içermemişken, 1925’lerden sonra, tüm dünyaya yayılan antropolojideki etnik köken merkezli çalışmalardan etkilenmiştir. Mustafa Kemal, manevi kızı Afet İnan’ı antropoloji alanında Türklerin incelenmesine yönlendirmiştir. Afet İnan, (İnsanlığın Evrimi dizisi içinde yayınlanan ‘İrklar ve Tarih’ isimli kitabın yazarı İsviçreli) Eugene Pittard’ın danışmanlığında Cenevre Üniversitesi’nde doktora tezi hazırlamış (1939) daha sonra TTK asbaşkanı olmuştur⁹⁵¹.

Avrupa’da bu dönemde her bir millet belli etnik özellikleri ile nitelenir olmuş ve kişiler hangi ırka mensupsa taşıdıkları özellik mutlaka kendi ırkının özelliğidir düşüncesi yaygın şekilde kabul görmeye başlamıştır. Antropolojinin din dışı algılanışı, ‘laik bilimin’ aydın zihniyetine daha çok yerleşmesinde etkili olmuştur. Özellikle 1930’lu yıllardan sonra, Batı’da yayımlanan antropoloji dergileri incelendiğinde uluslararası arenada antropoloji alanında yabancı bilim insanlarının yoğun çalışmalar yürüttükleri ve Türk bilim insanlarının da bu alandaki çalışmalarının desteklendiği hatta uluslararası alanda başarılı antropologların Türkiye’deki çalışmaları övgülerle yücelttikleri görülür⁹⁵². Bu durum Türk aydınının batının benimsediği bilimsel paradigmaya uygun düşündüğü ölçüde Avrupa tarafından takdir edildiğini ve Avrupa’ya yaklaşmasının teşvik edildiğini düşündürmektedir.

Türk Tarih Tezi, 1920’li yılların sonlarında hız kazansa da fikri temelleri Osmanlı’daki ‘Turancılık’ düşüncesine kadar gider. Ancak Turancılık fikrinin sınırları Türkiye Cumhuriyeti

⁹⁴⁸ <<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarihce/>> s. e. t. 2.2.2018.

⁹⁴⁹ 1930 – 1940 süreci tarihin ideolojileştirildiği dönem olarak nitelenir. Bkz. **Copeaux, Etienne** (2006) *De L’Adriatique À La Mer De Chine* 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Berkay, Ali (2013) Tarih Ders Kitaplarında (1931 – 1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine, 2. Baskı, İstanbul, iletişim, 49 – 67.

⁹⁵⁰ **Türkdoğan, Orhan** (2008) *Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunun Yapısı*, 1. Baskı, İstanbul, Timaş, 33.

⁹⁵¹ Copeaux, 52 – 53.

⁹⁵² **Toprak**, 203.

Devleti'nin resmi sınırlarının belirlenmesiyle fiili olarak daralmıştır. Bu durum Lozan Anlaşması'nın imzalanması sonrasında Türk Ocakları'nın 1927 yılında tüzük değişikliği yaparak faaliyet sahasını “*Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin coğrafi sınırlarının içi*” olacak şekilde değiştirmesinden anlaşılmaktadır⁹⁵³.

Yeni kurgulanan tarihin topluma kabul ettirilmesi için sembolik nitelik kazandırılan Türk kahramanları ve Türk efsaneleri Osmanlı'nın kültürel öğelerinin yerine ikame edilmiştir. Bu anlayış 1924 – 1929 yılları arasında Türkiye Tarihi isimli kitapla ortaokullarda okutularak eğitim aracılığıyla toplumun geneline aktarılmaya çalışılmıştır⁹⁵⁴. 28 Nisan 1930 günü TTK oluşumuna hazırlık olarak 16 kişiden oluşan Türk Tarihi'ni araştırmak için Türk Tarih Tetkik Heyeti kurulmuştur. Heyetteki 16 kişiden biri tarih öğretmeni iken diğer 15 kişi milletvekili ya da siyasi kimliği ile tanınan kişilerden seçilmiştir. Bu heyet ‘*Türk Tarihinin Ana Hatları*’ isimli bir kitap hazırlayıp yayınlamıştır⁹⁵⁵.

Türk Tarih Tezi'nin temel argümanı Anadolu'da tarih boyunca yaşamış olan medeniyetlerin tamamının Türklerce kurulduğudur. Bu kapsamda Anadolu'da yaşamaya başlayan ilk kavimlerin Orta Asya'dan gelen Türkler oldukları iddia edilmiş ve Anadolu'da tarih boyunca yaşamış olan tüm uygarlıkların Türk soyundan geldiği kabul edilmiştir⁹⁵⁶.

Türk Tarih Tezi'nin öncülerinden sayılan Yusuf Ziya Özer, Türklerin yaşamış olduğu her yerdeki halkların özünün Türk ırkına dayandığı fikrini savunmuştur. Alman ve İtalyan yaklaşımlarının paralelindeki bu fikir devlet desteğiyle taraftar toplamıştır⁹⁵⁷. Uzun süredir savaşlarla uğraşan topluma motivasyon kazandırmak için ve 1930'lu yılların dünya siyasetinde yaygınlaşan ırkçılık fikirlerinin etkisiyle ‘üstün ulus’ düşüncesi, kurgulanan resmi tarihte vurgulanmıştır. Bu vurgu bir yönüyle uzun zamandır Batılı devletlerin Türklere yönelik olumsuz fikirlerine (barbar benzeri) tepkidir⁹⁵⁸. Resmi ideolojiye uygun kurgulanan tarih, Kemalist ideolojinin önemli bütünleyici parçalarından olmuş ve kültür inşası açısından milliyetçiliğin, pozitivizmin ve laikliğin felsefi temellerini oluşturmuştur⁹⁵⁹.

---

⁹⁵³Şener, 269 – 272.

⁹⁵⁴Çolak, 175.

⁹⁵⁵Ertunç, 317.

⁹⁵⁶Yıldız, 185.

⁹⁵⁷Ertunç, 318.

⁹⁵⁸ TTK'nın kurgulanan tarihi topluma kabullendirmek için yayınladığı *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli kitabın önsözünde “*Türkiye’de basılan ve Türk tarih kitaplarına kaynaklık eden Fransız tarih kitaplarında Türklerin dünya tarihinde oynadığı rol bilinçli veya bilinçsiz olarak küçümsenmektedir. Bu bilgi eksikliği, Türklerin kendilerine saygılarının gelişimini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu kitabın amacı bugün dünyadaki statüsünü tekrar kazanmaya çalışan ulusumuz için tehdit oluşturan bu yanlışları düzeltmek ve ruhunda var olan öz saygı ve birlik duyguları son zamanlardaki muhteşem olaylarla (1923 – 1930 arasındaki batılılaşma reformları) canlanmakta olan Türk ulusu için ulusal bir tarih yazmaktır. (Türk Tarihinin Ana Hatları, 1930: 25). Aktaran: Çolak, 178.*

⁹⁵⁹Ertunç, 317.

3. Siyasal Katılım

Toplumsal kültürün devlet yöneticilerinin ideolojik baskılarıyla ve devlet gücüyle dönüştürülmesine toplumun direnebilmesi farklı kültürlerin savunucularının siyasal alanda yer bulabilmesiyle yakından ilgilidir. Bir modern devlet olarak ortaya çıkan ve modernleşmenin Fransız geleneği örneğini takip eden Türkiye'nin, politik katılımın genişlemesi konusunda aldığı tavrın değerlendirilmesi bu yönüyle konumuz açısından önemlidir. Politikaya katılım salt modernleşmenin varlığına bağlanamaz. Gerçek anlamda politik katılım, politik kaynakların ve politik fırsat yapısının bireyin politik katılımına uygun ortam oluşturmaya bağlıdır⁹⁶⁰. Anayasa ve yasalarla siyasal katılımın yolu kapatılmamış olsa da muhalif kesimlerin siyasal etkinliğini engelleyecek tedbirler alınmasıyla uygulamada siyasal katılım engellenebilmektedir. Bu bağlamda 1924 Anayasası döneminde siyasal katılım imkanları ve muhalif kesimin siyasal etkinliği ele alınacaktır.

Daha önce 1924 Anayasası'nın hazırlandığı Meclisin siyasal yapısı anlatılırken I. TBMM'nin feshine ve II. TBMM'nin muhalefetten olabildiğince uzak yapıda oluşturulmasına özen gösterildiğine değinilmişti⁹⁶¹. Bu dönüşümün arka planındaki hukuki alt yapıya bakıldığında öncelikle 1924 Anayasası'nda siyasi partilerle ilgili hüküm bulunmadığı görülür. Siyasi partiler bu dönemde derneklerle aynı yasalara tabi tutulduklarından Cemiyetler Kanunu ve Medeni Kanun kapsamında düzenlenmişlerdir. 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu 1923'te değiştirilmiş ve derneklerin (dolayısıyla siyasi partilerin) kurulma serbestliği kaldırılıp idareden ilmühaber kağıdı alma şartı getirilmiştir⁹⁶². İdare bu durumu kullanarak istemediği oluşumların başvurularını sürüncemede bırakmış ve kurulmalarına engel olmuştur⁹⁶³. 1923 yılında kadınlar '*Kadınlar Halk Fırkası*'nı kurmuşlar ve valilikten izin istemişlerdir. Valilik İç İşleri Bakanlığına danışmış, İç İşleri Bakanlığı izin talebini, henüz siyasal hakları olmayan kadınlara parti kurma konusunda yasaların izin vermediği gerekçesiyle reddetmiştir⁹⁶⁴.

1926'da kabul edilen Medeni Kanun derneklere ve siyasi partilere tekrar kurulma serbestisi getirmiş ve Cemiyetler Kanunu'nun siyasi partilere ilmühaber kağıdı alma şartı getiren hükmü ilga edilmiştir. Ancak uygulama değişmemiş ve hukuka aykırı biçimde idarenin

---

⁹⁶⁰Kalaycıoğlu / Sarıbay, 3.

⁹⁶¹Erdoğan (2003), 52 – 53.

⁹⁶² İlmühaber kağıdı, bildirim kağıdı demektir ancak uygulamada bildirim amacıyla değil izin amacıyla kullanılmıştır.

⁹⁶³ Tanör (2017), 319.

⁹⁶⁴Yüceer, Saime (2008) 'Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması' Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 14, s. 131 – 149, 137 – 138.

siyasal alanı keyfi kontrolü varlığını korumuştur⁹⁶⁵. 1930'da Edirne'de *Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi* isimli, 1931'de Adana'da *Layık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası* isimli partilerin kurulmasına hükümetçe izin verilmemiştir. Ayrıca 1930'da Adana'da *Ahali Cumhuriyet Fırkası* adıyla kurulan parti aynı yıl aralık ayında Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılmıştır⁹⁶⁶.

1938'de çıkarılan yeni Cemiyetler Kanunu, siyasi partiler için faaliyete geçebilme koşulu olarak idareden tescil belgesi alma zorunluluğu ve idareye faaliyetleri durdurma yetkisi tanıyarak fiili durumu hukuki hale getirmiş ve izin ilkesini düzenlemiştir. Böylece siyasi partilerin kurulması konusunda 1926'dan 1938'e kadar hukuken serbestlik ilkesi fiilen ise izin ilkesi uygulanmışken; 1938'den 1946'ya kadar hukuken ve fiilen izin sistemi geçerli olmuştur⁹⁶⁷.

1924 Anayasası'nda devlet memurlarının aynı zamanda milletvekili olamayacakları hükmüne yer verilmiştir⁹⁶⁸. Bu nedenle Mustafa Kemal, hem orduda görev alan hem de milletvekili olan kişilerin milletvekilliklerinden ayrılmalarını istemiştir. Bu kişilerden bazıları (Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Cafer Tayyar Eğilmez) ordu görevlerinden ayrılıp milletvekili kalmayı tercih ettiklerini açıkladıktan sonra siyasal alanda, eski asker kökenli milletvekilleri arasında bir çatışma ortamı doğmuştur. Bu isimler her ne kadar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içinde yer alsalar da hükümetin tüm icraatlarını desteklememişlerdir⁹⁶⁹. Kısa süre sonra CHP'de istifalar başlamış Refet Paşa, Adnan ve Rauf Beylerin istifalarını bazı başka milletvekillerinin istifaları izlemiştir. Bu istifaların asıl nedeni Mustafa Kemal ve çevresinin yakın zamanda yapmayı planladığı siyasal, sosyal ve toplumsal alanlardaki kökten ve radikal değişikliklerin öngörülmeyle başlamış olması ve bu köktenci hareketlere karşı tavır almak istenmesidir. Bu örgütlü muhalif oluşum dünya görüşü itibarıyla I. TBMM'nin II. Grubu'nun anlayışına yakındır⁹⁷⁰. Kazım Paşa, Ali Fuat Paşa, Adnan Bey ve Rauf Bey'in başını çektiği bir grup 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TpCF'yi) kurar. Bu parti Cumhuriyet döneminde etkili örgütlü siyasi muhalefetin doğuşunu sağlamıştır⁹⁷¹.

---

⁹⁶⁵Tanör (2017), 319.

⁹⁶⁶Tunçay, 273 – 279.

⁹⁶⁷Tanör (2017), 319.

⁹⁶⁸ 1924 Anayasası madde 28: *İstifa, esbabı meşrua dolayısıyla mahcuriyet, bila mezuniyet ve mazeret iki ay Meclise ademi devam veyahut memuriyet kabulü hallerinde mebusluk sakat olur.*

⁹⁶⁹Karatepe (2009), 144.

⁹⁷⁰Koçak, Cemil 'Siyasal Tarih (1923 – 1950)': Akşin, Sina (Editör) (2011) Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908 – 1980, 7. Baskı, İstanbul, Cem, 138 – 140.

⁹⁷¹Tunçay, 103.

TpCF, ilerlemeyi temel hedef kabul eder ancak bu ilerlemenin halkın ihtiyaçları, çıkarları, eğilimleri, çağın gerekleri ve adalet prensipleri ile uyumlu olması gerektiğini savunur. TpCF'nin, CHP'den ayrıldığı temel husus toplumsal alt yapıyı kuvvetlendirerek, ülkenin gelişmesini istemesidir. CHP ise yeni siyasi kurumlarla üst yapıyı tamamen değiştirerek gelişmeyi hedeflemektedir. Diğer bir ifade ile TpCF, halkın dinine, geleneklerine, diline dokunmadan tarihi ve kültürel devamlılığı sağlayarak gelişmeyi hedeflerken CHP ise Türk insanının Osmanlı'nın tarihi ve kültürel geçmişinden tamamen arınarak hazırlanacak özel bir programla yeni kimliğini ve benliğini kazanmasını amaçlamaktadır⁹⁷².

Kısa süre sonra Şubat 1925'te Şeyh Sait ayaklanması gerçekleşir. CHP içindeki otoriter kesim ayaklanmanın sebebi olarak TpCF'yi ve ılımlı siyaset güden Fethi Bey'i göstermeye başlar. Özellikle TpCF'nin programında 'partinin dine saygılı olacağı' hükmünün yer alması, 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde açıkça '*Türkiye Devletinin dini, Din-i İslam'dır*' ifadesinin yer almasına karşın (toplumdaki dini hassasiyeti olan kesimlerin talebinin yansıması şeklinde değil) 'gericilik' propogandası şeklinde yorumlanır⁹⁷³. Bu olaylar yaşanırken, siyasal alanda (ve toplum içinde bir kesim tarafından) İslam dinine hassasiyetle bağlı olanlar bir tarafa, 'saygılı' olanlara bile 'gerici' yaftası vurulmaya başlanmıştır⁹⁷⁴. Bir grubun başlattığı bir ayaklanma salt ayaklananlara (suç işleyenlere) ceza vererek hakka uygun davranmak yerine İslam dinine inanlara karşı bir baskı aracına dönüştürülmüş ve Anayasanın 2. maddesi yok sayılmıştır.

Şeyh Sait ayaklanmasının en önemli nedenlerinden bir tanesi de özellikle doğu illerinde, devlet tarafından İslami kurallara uygun yaşamın ortadan kaldırılmaya başlandığı, düşüncesinin yaygınlaşması olduğu ileri sürülmektedir. Bu ayaklanma bahane edilerek '*dini siyasete alet etmenin suç olduğu ve vatana ihanet sayılacağı*' hükmü Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na eklenmiş ve Şeyh Sait isyanı sonrasında kurulan Şark İstiklal Mahkemesi ayaklanmada etkisi olduğu iddiasıyla bölgesi içindeki valiliklerden TpCF şubelerinin kapatılmasını istemiş, bunun üzerine 25 Mayıs 1925'te doğudaki TpCF şubeleri kapatılmıştır. Ayrıca İstiklal Mahkemesi ayaklanma ile ilgili oldukları iddiası üzerine bazı TpCF üyelerini yargılamış ve çeşitli cezalara çarptırmıştır. Hükümet de Takrir-i Sükun Kanunu'na ve İstiklal Mahkemesi'nin verdiği kararlara dayanarak 3 Haziran 1925'te TpCF'nin kapanmasına karar vermiştir⁹⁷⁵. Böylelikle TpCF kuruluşundan yedi ay sonra kapatılmıştır.

---

⁹⁷²Karpat (2012), 148 – 149.

⁹⁷³Ertunç, 102.

⁹⁷⁴Koçak, 141.

⁹⁷⁵Koçak, 141 – 142.

İkinci kurulan muhalefet partisi SCF, bizzat dönemin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in isteği üzerine Fethi Bey'e 12 Ağustos 1930'da kurdurulmuştur. Mustafa Kemal'in muhalif bir parti kurdurmadaki temel amacı dünya ekonomik bunalımının etkisi ile ülke içindeki ekonomik sorunlar karşısında Batılı devletlere gerçek bir demokrasi izlenimi oluşturarak ekonomik destek alabilmek, hükümetin reform politikalarını yürütürken insan haklarının hiçe sayılmasından ötürü halkta oluşan öfkeyi kontrol altında tutabilmek ve yatıştırmaktır⁹⁷⁶. Kurdurulan SCF gerçek bir muhalefet partisi olmayacak, sadece kontrollü muhalefet olarak ülkede muhalefete izin veriliyor görüntüsü oluşturacaktır⁹⁷⁷, çok partili demokrasiye geçmek gerçek amaç olmamıştır⁹⁷⁸. Nitekim bu tarihlerde *Ahali Cumhuriyet Fırkası*, *Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi*, *Layık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası* gibi partiler ya kurdurulmamış (kurulmalarına çeşitli yollarla izin verilmemiş) yahut kapatılmışlardır⁹⁷⁹.

Ağustos sonlarına doğru 13 bine yakın üyesi olan SCF kısa zamanda ciddi halk kitlelerinin CHP'den kaçmak için seçenek olarak gördükleri bir alternatif haline gelmiştir⁹⁸⁰. 1930 yılı Ekim ayındaki yerel seçimlerinde SCF kendi koşullarında (seçime karıştırıldığı iddia edilen pek çok yolsuzluğa rağmen) başarılı sonuç elde edince (30 milletvekili çıkarmayı başarabilince) partinin ciddi bir iktidar seçeneği haline geldiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine CHP içinde SCF'ye eleştiriler ve takınılan tavır aşırı sertleşmiş ve bu gerginlik, fırka kurulurken tarafsız kalacağı sözü veren Mustafa Kemal'in tarafsızlığını bozup kendisinin halen CHP'nin genel başkanı olduğunu açıklamasına neden olmuştur. Bu açıklama karşısında SCF'nin başkanı Fethi Bey 17 Kasım 1930'da partiyi fesh ettiğini ilan etmiş ve böylece ikinci çok partili hayat denemesi son bulmuştur⁹⁸¹.

Ülke adım adım parti-devlet bütünleşmesine doğru ilerlemiş, bunun karşısında durabilecek oluşumlar çeşitli siyasal baskılarla ortadan kaldırılmıştır. Nitekim fiilen ülke 1927'den beri 1924 Anayasası'ndan çok Halk Partisi'nin tüzük ve programlarına göre yönetilmiştir⁹⁸². 1935'de CHP Dördüncü Büyük Kongresi'nde Parti Genel Sekreteri Recep Peker, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk parti devleti olduğunu açıklamış, 1936'da İsmet İnönü açıkça parti ile devletin bütünleştiğini ilan eden bir genelge yayımlamıştır⁹⁸³. Bu sürecin

---

⁹⁷⁶Zürcher, 263 – 264.

⁹⁷⁷Karatepe (2009), 167 – 168.

⁹⁷⁸Erdoğan (2003), 66.

⁹⁷⁹Tunçay, 273 – 282.

⁹⁸⁰Zürcher, 265.

⁹⁸¹Koçak, 149.

⁹⁸²Koçak, 159.

⁹⁸³Koçak, 155 – 156.

normatif adımı 1937 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile gerçekleştirilmiştir. 1937 yılında 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle CHP'nin altı temel ilkesi (Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, İnkılapçılık) Anayasa'ya eklenmiştir⁹⁸⁴. Böylece parti anayasa bütünleşmesi gerçekleşmiş ve 1924 Anayasası Tek Parti ideolojisinin taşıyıcısı haline getirilmiştir. Muhalefete ve siyasal çoğulculuğa yaşam alanı bırakılmaması, CHP'nin alternatifsiz iktidar kalarak devletin cebri ve ideolojik aygıtlarıyla resmi ideolojiyi topluma benimsetme projesinin yürütülmesini kolaylaştırmıştır⁹⁸⁵.

a. Seçim Sistemleri

Cumhuriyet döneminde 1946 yılına kadar uygulanan seçim sistemi Tanzimat döneminden beri uygulanan iki dereceli seçim sistemi olmuş, tek partili dönem boyunca da iki dereceli seçim sistemi uygulanmıştır. 1946 yılında çıkarılan Milletvekili Seçim Kanunu önemli değişiklikler getirmiş ve gerçek demokrasiye geçiş için sistemin hatalı yönlerini kısmen düzeltmiştir. Tanzimat döneminden beri uygulanmakta olan ve halkın iradesinin doğrudan yansımaları engelleyen iki dereceli seçim sistemi bu yasa ile kaldırılmış ve tek dereceli seçim sistemine geçilmiştir. 1946 yılında seçim sisteminde yapılan diğer önemli değişiklik ise seçimlerin tek bir günde yapılacağının kararlaştırılması olmuştur. Seçimler birden fazla güne yayıldığında, oylara ve seçim sürecine müdahalelerin olması kolaylaşırken gerçek tercihlerin sonuca yansımaları engellenebilmiştir⁹⁸⁶.

1946 yılında çıkarılan Milletvekili Seçim Kanunu “açık oy gizli sayım” ilkesini değiştirmedigi için ve seçimlerin yapılmasından yürütme organını (özellikle belediyeleri ve valilikleri) sorumlu tutmayı sürdürdüğü için partizanlığı ve kayırmacılığı önleyecek yeterli düzenlemeyi getirmemiştir⁹⁸⁷. Nitekim 1946 yılında yapılan seçimler “şaibeli seçimler” olarak tarihe geçmiştir.

Demokrasinin gereklerine uygun seçim koşulları ancak 1950’de çıkarılan Milletvekili Seçim Kanunu ile sağlanabilmiş, Kanunun 1. maddesinde: “Milletvekili seçimleri tek derecelidir ve ekseriyet usulüne göre genel, eşit, gizli oyla yapılır.” hükmüne yer verilmiştir.

---

⁹⁸⁴Skili / Gözübüyük, 127 – 128.

⁹⁸⁵ Kemal Karpat, laik ideolojinin önce parti ideolojisi sonra da devletin resmi ideoloji olarak kabul edildiğini ve zamanla rejimin ideolojisi olarak benimsendiğini söyler. Özellikle Şeyh Sait isyanından sonra irticanın sürekli kullanılan bir kelime haline gelmesinden bu durumun açıkça anlaşılmakta olduğunu ifade eder. Bkz. Karpat (2012), 150.

⁹⁸⁶Ekici, Saim (2009) ‘1982 Anayasası’nda Seçme Ve Seçilme Hakları’ (Yüksek Lisans) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 33.

⁹⁸⁷Ekici (2009), 33.

Böylece seçimlerin demokratik nitelik taşıması için gereken kurallar sisteme dahil edilmiş, geç kalınmış olan önemli bir eksiklik giderilmiştir. Aynı Kanunun 120. maddesi uyarınca Yüksek Seçim Kurulu (YSK) oluşturulmuş, Kurul üyelerinin Danıştay ve Yargıtay üyeleri arasından seçileceği öngörülmüştür⁹⁸⁸. Böylece seçimin kontrolü ve seçime ilişkin sorunların giderilmesi yürütmenin yetkisinden çıkarılıp yargı erkine teslim edilmiştir. Bağımsız ve tarafsız olması gereken yargı erkinin seçimleri yönetmesi, seçim güvenliğini artıran çok önemli bir tedbirdir. Tüm bu değişiklikler toplumdaki gerçek iradenin ve çoğunluğun ne yönde karar verdiğinin ortaya çıkmasını sağlamaya kapı açmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne demokrasi 1950'de gelmiş, 1923 – 1927 dönemi ise demokrasi arayışlarının yaşandığı dönem olmuştur. Özellikle Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri'nde eski siyasilerin vatana ihanetle yargılanıp, itibarsızlaştırılmaları toplumda demokrasi arayışına dair önemli ölçüde çekingencek oluşturmuştur. 1935 – 1950 dönemi Recep Peker'in belirttiği gibi parti devleti dönemi olmuştur. Ancak 1950'de seçimlerin adil olmasını sağlayacak düzenlemeler yapılabilmiş ve 1945'te CHP'nin izniyle muhalif bir parti kurulmasıyla ülke hukuken ve fiilen demokratik bir ülke haline gelebilmiştir. İleride bu sürecin detayları anlatılacaktır.

b. Seçme ve Seçilme Hakkı

1924 Anayasası'nın ilk halinde seçme ve seçilme hakkı sadece erkeklere tanınmıştır. Milletvekili seçme yaşı 18, seçilme yaşı ise 30 olarak düzenlenmiştir⁹⁸⁹. 1934 yılında 2599 Sayılı Kanun ile değiştirilen 1924 Anayasası'nın 10. ve 11. maddeleri ile 22 yaşını bitiren her kadın ve erkeğin seçme hakkına sahip olduğu⁹⁹⁰ ve 30 yaşını bitiren her kadın ve erkeğin seçilme hakkına sahip olduğu⁹⁹¹ kabul edilmiştir⁹⁹². Bu değişiklikle kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınırken erkeklerin seçme hakkına sahip oldukları yaş 22'ye yükseltilmiştir.

Seçilme hakkı 1942 yılında kadar az çok vergi verme şartına bağlı olarak tanınmış, 1942'de *İntihab-ı Mebusan Kanununun Bazı Mevaddını Muadil Kanun'da*

⁹⁸⁸ Yüksek Seçim Kurulu'nun resmi internet sitesinden aktarılmıştır: <<http://www.ysk.gov.tr/tr/tarihce/1510>> s. e. t. 12.02.2018.

⁹⁸⁹ 1924 Anayasası ilk haliyle madde 10: On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etme hakkına haizdir.

1924 Anayasası ilk haliyle madde 11: Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebusan intihapedilmek salahiyyetini haizdir.

⁹⁹⁰ 1934 yılında değişen haliyle 1924 Anayasası madde 10: Milletvekili seçmek, yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk'ün hakkıdır.

⁹⁹¹ 1934 yılında değişen haliyle 1924 Anayasası madde 11: Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk Milletvekili seçilebilir.

⁹⁹² **Derdiman**, 363.

yapılan değişiklikle milletvekili seçilebilme yeterlilikleri arasından az çok vergi verme şartı çıkarılmış ve başkasının hizmetinde çalışmama esası da aramamıştır⁹⁹³. 1950 Seçim Kanunu'na kadar Müslüman- gayrimüslim ayrımı yapılmadan seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. 1935 yılında yapılan seçimlerde Afyon, Eskişehir, Niğde ve Ankara'da toplam 4 gayrimüslim aday meclise girmiştir⁹⁹⁴.

Her ne kadar seçme ve seçilme hakkı bakımından tek parti döneminde bir genişlemeden bahsedilebilirse de bu durum tek başına demokrasinin varlığı için yeterli görülemez. Tek partinin devlet aygıtını kullanarak seçilebilecek alternatiflerin oluşmasının önüne geçmesi ve oluşan alternatifleri ortadan kaldırması⁹⁹⁵, demokratik sistemin oluşmasını engellemiştir. Yönetici kadrolar günün koşulları gereği ve toplum modernleştirilmesi için belli bir süre resmi ideoloji dışına çıkılmaması gerektiğini ve bu gereklilik kapsamında demorasiden vazgeçemnin doğal olduğunu savunmuşlardır. Mustafa Kemal bir demecinde: *"Milletin tarihinde bazı devirler vardır ki; muayyen maksatlara erebilmek için maddi ve manevi ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı istikamete sevk etmek gerekir... Memleketin ve İnkılabın içerden ve dışardan gelebilecek tehlikelere karşı masuniyeti için bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lazımdır."*⁹⁹⁶. Nitekim modernleşme için nihai hedef üst yapıda oluşan yeni ideolojinin (Kemalist ideoloji) devletin cebri ve ideolojik aygıtları eliyle alt yapıda kalıcı hale getirilmesidir⁹⁹⁷. Ancak demokratik rejim vaadi ile monarşi rejimini ortadan kaldıran anlayışın bu tutumu kendi içinde büyük bir çelişki oluşturmaktadır.

B. Çok Partili Dönem (1945 – 1960)

Çok partili dönem, resmi ideolojinin toplumu şekillendirme projesine karşı toplumun kendi kültürel değerlerini ve yaşam tarzını kamusal alana yansıtabilme imkanı elde etmeye başladığı bir dönem olmuştur⁹⁹⁸. Ancak toplumsal direnç nedeniyle ve oy kaygısıyla CHP'de dahi geri adımlar atılsa da toplumu şekillenme projesi tamamen ortadan kaldırılmamıştır⁹⁹⁹.

Çok partili döneme geçişi tetikleyen ülke içinden ve dışından kaynaklanan unsurlar vardır. İç unsurlardan en önemlisi Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sürecinde, savaş ihtimaline binaen alınan tedbirlerin yol açtığı sosyal sorunların (kıtlık, karaborsacılık, ekmeğin karneye

---

⁹⁹³Ekici, 32.

⁹⁹⁴Şener, 274 – 276.

⁹⁹⁵ Daha önce anlatıldığı üzere siyasi partilerin kurulmasına izin verilmemiş ve kurulan partiler çeşitli yollarla kapatılmış/kapattırılmıştır.

⁹⁹⁶Ertunç, 277; Köker, 157.

⁹⁹⁷Doğan (2014), 101 – 103.

⁹⁹⁸Kaçmazoğlu, Bayram (2012b) Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları, 1. Baskı, İstanbul, Doğu, 29 – 30.

⁹⁹⁹Doğan (2014), 103.

bağlanması, temel gıda maddelerinin bile bulunamaması, işsizlik gibi¹⁰⁰⁰) ve enflasyonun toplumu ekonomik açıdan çok bunaltmış olmasıdır. Ayrıca dinini yaşamak isteyen muhafazakar kesimin, İslam dininin yaşanmasını engellemeye yönelik tek partili dönemde alınan tedbirlerden bunılması¹⁰⁰¹, köylülerden alınan Toprak Mahsulleri Vergisi ve köylüye mahsulünü devlete satma zorunluluğu getirilmesi¹⁰⁰² ile gayrimüslimlerden alınan Varlık Vergisi¹⁰⁰³, inkılaplara duyulan tepkiler¹⁰⁰⁴, toplumun çoğunluğunun siyasi iktidara karşı tepki duymasına neden olmuş ve toplum içindeki psikolojik gerilimi artırmıştır. Bu gerilimin bir ayaklanma ya da isyana dönüşmemesi ya da illegal yapılanmalara vücut vermemesi için CHP dışında bir partinin siyasal arenada varlığına izin verilmesi ve bu partinin meşru sınırlar dahilinde toplumda oluşan tepkiyi ve toplumsal talepleri yansıtmaları büyük bir ihtiyaç haline gelmiştir¹⁰⁰⁵.

Çok partili hayata geçişi tetikleyen dış etkenler de olmuştur. Bunlardan bir tanesi Mart 1947’de Amerikan Başkanı Truman’ın, ‘*Truman Doktrinini*’ ilan etmesidir. Bu doktrine göre ABD, tüm dünyada komünizme karşı mücadele ederek bütünlüğünü korumak isteyen ulusları maddi olarak destekleyeceğini ilan etmiştir. Kısa süre sonra Haziran 1947’de ABD tarafından Avrupa devletlerinin savaş sonrası ekonomilerini düzeltmeleri için Marshall Planı kapsamında yardım yapılacağı açıklanmıştır¹⁰⁰⁶. Türkiye’de bu yardımdan pay alabilmek için ABD’nin siyasal beklentilerini gerçekleştirme çabasına girişmiştir.

Çok partili sisteme geçilmesinde etkili olan diğer bir dış etken 7 Kasım 1945’te Türkiye- Rusya arasında imzalanan Türk Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Paktı’nın süresinin

---

¹⁰⁰⁰**Erkal, Mustafa** (2016) ‘1938 – 1980 Dönemi Türkiye’de Sosyal Yapı ve Dinamikleri’, Journal of Economy Culture and Society, C: Belirtilmemiş, S: 53, s. 157 – 185, 159.

¹⁰⁰¹**Kaçmazoğlu** (2012b), 30.

¹⁰⁰²Köylüyü korumak amacıyla kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi ve Orman İşletmeleri kurulduktan kısa bir süre sonra II. Dünya Savaşı başlamış ve ziraat üreticilerinin çoğu askere alınmıştır. Bu nedenle toprak mahsulü üreten sayısı azalırken tüketen sayısı artmış, hükümet ihtiyacı karşılamak için 18 Ocak 1940 yılında 3780 sayılı Milli Koruma Kanunu ile zorlayıcı kararlar alarak köylüye mahsulünü devlete satma mecburiyeti getirmiş ve ofis fiyatını serbest piyasa fiyatından daha düşük belirlemiştir. Bu tedbir ile amaçlanan şehirlerdeki hayat pahalılığını engellemektir. Ancak bu uygulamanın neticesinde tüm yük köylünün omuzlarına bırakılmış olur. Bu uygulamada bir de Toprak Mahsulleri Ofisi’ne verilecek mahsulün önceden belirlenmesi yer alınca, insanlar iyice zor duruma düşmüşlerdir. Köylü önceden belirlenen mahsulü elde edemediğinde varını yoğunu satmak ve büyük tarla sahiplerinin tarlalarında çalışmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Toprak Mahsulleri Ofisi, elindeki mahsul stoklarını yabancı ülkelere satıp gelirini katlarken Anadolu halkında açlık çeken topluluklar ortaya çıkmıştır. Bkz. Ünal, Oğuz (1994) Türkiye’de Demokrasinin Doğuşu, 1. Baskı, İstanbul, Milliyet Yayınları, 19 – 20.

¹⁰⁰³**Koçak**, 171.

¹⁰⁰⁴İnkılaplar halkta henüz derin bir zihniyet dönüşümü oluşturmamış sadece toplumun sınırlı bir kesimini oluşturan aydın ve bürokratların sosyal ve kültürel hayatı değiştirmiştir. Ayrıca bu aydın ve bürokrat kesim içinde Hilafet ve Saltanatın kaldırılması konuları başta olmak üzere pek çok konuda Mustafa Kemal’den farklı düşünenler vardır. Bkz. **Karatepe** (2009), 177.

¹⁰⁰⁵**Zürcher**, 304 – 306.

¹⁰⁰⁶Zürcher, 307 – 308.

dolacak olması ve Rusya'nın Türkiye'den Kars, Ardahan illerini istemiş ve Boğazlar üzerinde bazı haklar talep etmiş olmasıdır. İsmet İnönü başkanlığında toplanan hükümet 4 Ağustos 1945'te Rusya'nın taleplerinin reddedildiğini bildirmiş ancak Rusya karşısında yalnız kalmamak için Avrupa devletlerine yakınlaşmak zorunda kalmıştır. Bu esnada Birleşmiş Milletler (BM) yeni oluşmakta ve bu örgüte katılım için *'uluslararası barış ve huzurun korunması için demokratik (çok partili, partilerin eşit yarıştığı, diktatörlük idaresinden uzak) devlet yapıları oluşturmak'* şartı aranmaktadır. BM şartlarını sağlayabilmek için CHP açısından, çok partili sisteme geçişe uygun siyasal ve hukuki zemin oluşturmak bir zorunluluğa dönüşmüştür¹⁰⁰⁷.

1924 Anayasası'nda çok partili sisteme geçişi önleyecek herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Daha önce detaylı biçimde anlatılan Seçim Kanunu'nda önce 1945 yılında yapılan değişiklikle kısmen, daha sonra 1950 yılında yapılan değişiklikle de tamamen çok partili hayatın yolu açılmıştır. Toplum çok partili hayata geçme konusunda çoktan isteklidir. Kısa süre içinde ondört tane siyasi parti kurulur. Bu partilerden en geniş destek gören ise Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından 7 Ocak 1946'da kurulan DP olur¹⁰⁰⁸.

Devletin ideolojik ve cebri aygıtlarıyla toplumu modernleştirme programını aksatmayacak ve tek parti dönemi uygulamalarının meşruiyetini sorgulamayacak, iktidara gelme şansı olmayan bir muhalefet partisinin oluşmasını, CHP de zımnen desteklemiştir¹⁰⁰⁹. Çok partili hayatta ilk kez yapılacak olan seçimlerin Temmuz 1947'den Temmuz 1946'ya alınarak, yeni kurulan DP'nin ülke genelinde kadrolaşmasını tamamlayamadan seçimlere katılmak zorunda bırakılması, CHP'de gerçek anlamda özgürlükçü ve demokratik anlayışın benimsenmediğini, göstermektedir¹⁰¹⁰.

1946 seçimlerinde *'açık oy gizli sayım'* ilkesi uygulandığından ve seçimler yürütmenin kontrolünde yapıldığından toplumun tercihleri sonuç üzerinde belirleyici olamamıştır¹⁰¹¹. Bu koşullarda bile DP meclisteki 465 milletvekilliğinden 65 milletvekilliğini

---

¹⁰⁰⁷Ertunç, 367 – 368.

¹⁰⁰⁸Kaynar, Mete Kaan 'Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar': Bora, Tanıl (Editör) (2016) Türkiye'nin 1950'li Yılları, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 15.

¹⁰⁰⁹ Çok partili hayata geçildiğinde ilk kurulan siyasi parti, İstanbul'da başında Nuri Demirağ'ın olduğu Milli Kalkınma Partisi oldu. Ancak İsmet İnönü Meclis'te yaptığı konuşmada bu partiyi hiç konu etmeden CHP'den ayrılan Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Celal Bayar'a yeni bir parti kurmalarını salık vermiştir. Bu konuşmanın ardından Celal Bayar yeni bir parti kuracaklarını açıklamıştır. Bkz. Karatepe (2009), 192 – 194.

¹⁰¹⁰Zürcher, 311.

¹⁰¹¹ Daha önce anlatıldığı üzere demokrasinin gereklerine aykırı olan: gizli oy, açık sayım ilkesi, seçimin yürütme organının kontrolünde olması, seçim sandıklarında tarafsız gözlemcilerin bulunmaması ve oylar sayıldıktan hemen sonra oyların yok edilmesi gibi uygulamalar nedeniyle gerçek iradeye ulaşılamamıştır.

elde etmeyi başarmıştır¹⁰¹². 1950 Seçimleri öncesinde nispi temsil sistemi isteyen muhalefet partisinin (DP'nin) talebi dikkate alınmamıştır. CHP kendi menfaatine olacağı kanaatiyle çoğunluk sisteminde değişiklik yapmamıştır. Ancak gizli oy açık sayım ilkesini ve seçimlere yargı güvencesini getiren bir Seçim Kanunu yürürlüğe koyulmuştur. Bu kanunun kabul edilmesinde DP kadrolarının Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün itimadını kazanmak için tabandan gelen inkılapların ve tek parti rejiminin meşruluğunun sorgulanması taleplerini reddetmeleri oldukça etkili olmuştur. DP bu tutumu kendi siyasi bekası için sergilemiştir¹⁰¹³.

Yeni seçim kanununa uygun yapılan 1950 seçimlerinde seçime katılım %89 olurken, 8 milyon seçmen sandığa gidip oy kullanmış¹⁰¹⁴, DP mecliste 408 milletvekili ile temsil hakkı kazanırken CHP 69 milletvekili ile temsil hakkı kazanmıştır¹⁰¹⁵. 1950 seçimleri sonunda Cumhuriyet döneminde Türkiye'de ilk kez siyasal iktidar el değiştirmiş, seçimlerde demokratik kurallar uygulandığından bu değişim doğrudan halkın talebiyle ve desteğiyle gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile halkın gerçek anlamda seçme hakkına sahip olduğu bir ortamda milli irade görünürlük kazanmıştır¹⁰¹⁶.

Seçim sonuçları sayısal olarak DP'yi iktidar kılmıştır ancak 27 yıllık tek parti rejiminden, diğer bir ifade ile köklü bir otoriter rejimden, çıkıp halkın isteğiyle çok partili yaşama geçmeyi askeri-siyasi bürokrasinin kabul etmesi pek kolay olmamıştır¹⁰¹⁷. Seçim sonuçları açıklandığı günün gecesi ordu içinde CHP'yi destekleyen bir grup toplantı yapmış ve eğer Cumhurbaşkanı İsmet İnönü talep ederse seçime hile karıştığı bahanesi ile yönetime el koyabileceklerini söylemiştir¹⁰¹⁸. İsmet İnönü buna müsaade etmemiş böylece çok partili yaşama fiilen çatışmasız geçilebilmiştir. Türkiye'de çok partili sisteme geçişle birlikte farklı toplumsal kesimlerin ve kültürlerin siyasal temsili artmış ve buna bağlı olarak tek parti döneminde başlamış olan topluma kültürel müdahale uygulamaları yavaşlamış ve hatta bir kısmı durdurulmuştur.

---

¹⁰¹²Zürcher, 312.

¹⁰¹³Karatepe, 197 – 198.

¹⁰¹⁴Birand, Mehmet Ali / Dündar, Can / Çaplı, Bülent (2001) Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu, 5. Baskı, İstanbul, Doğan, 53.

¹⁰¹⁵Koçak, 192 – 193.

¹⁰¹⁶Ünal, 216.

¹⁰¹⁷Ünal, 218.

¹⁰¹⁸Asker içinden gelen müdahale isteği, asker içindeki kimi çevrelerin kendilerini devletin gerçek sahibi gibi görme eğilimlerini ve toplumu yukardan aşağı dizayn etme hakkına sahip oldukları düşüncesini gözler önüne serer. Bu zihinsel yapının bir yansıması 1960 Darbesi olmuştur. Doğaner, Yasemin 'İhtilalin Mantığı': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 102.

1. Laiklik ve Din Politikaları

Laiklik ilkesi Türkiye'nin modernleşmesi açısından inkılapçı kadroların toplumsal bütünleşmeyi yeni bir kültürel paradigma üzerinden sağlamak amacıyla kullandıkları ilke olması bakımından çok katı uygulamaların hukuki dayanağı yapılmıştır¹⁰¹⁹. İnkılapların ve toplumsal modernleşmenin en önemli kaynağı sayılan bu ilke konusunda DP'nin tutumu, resmi ideoloji mimarlarınca ön denetim konusu olmuştur. DP 1946'da hazırladığı parti programının 14. maddesinde: *“Partimiz, laikliği, devletin din ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olamaması manasında anlar; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi, insanların mukaddes haklarından tanır.”* ifadesine yer vermiştir¹⁰²⁰.

Parti programı hazırlandıktan sonra kurulması için İçişleri Bakanlığı'na başvurulmadan önce partinin kurucularından Celal Bayar, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü parti programını açıklamak için ziyaret etmiştir. Bu ziyarette İnönü'nün önemle sorduğu soru: *“Terakkiperverlerde olduğu gibi itikati diniyeye biz riâyetkarız diye bir madde var mı?”* olmuştur. Bayar'ın cevabı ise *“Hayır Paşam, laikliğin dinsizlik olmadığı var.”* şeklindedir. Bu konuşma İsmet İnönü'yü, laiklik anlayışı yönünden DP'nin sorun oluşturmayacağı konusunda tatmin etmiştir¹⁰²¹. Böylece DP'nin kuruluşuna gayr-ı resmi izin verilmiştir.

Çok partili hayata geçilmesiyle CHP henüz iktidardayken din konusunda sert laiklik politikalarından vazgeçer. Amaç tek partili dönemde modernleşme çabaları kapsamında maddeci düşüncüyü topluma aşılama için toplumsal çoğunluğun zihinsel temelini ve yaşam tarzını belirleyen İslamı bir kenara atmanın yol açtığı toplumsal destek kaybını telafi etmektir¹⁰²². Bu kapsamda –daha önce gericilik olarak nitelediği- İmam- Hatip Liselerini açar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanını genişletir¹⁰²³. Ayrıca 1948 yılında Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından İmam- Hatip Kursları açılır, 1949 yılında ilköğretim müfredatına –öğrenci velilerinin iznine bağlı olarak- seçimli din dersi getirilir. 1949 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde bir ilahiyat fakültesi açılması kararı alınır, 1948 yılında ilk kez hacca

¹⁰¹⁹Karatepe (2009), 184.

¹⁰²⁰ 1946 Demokrat Parti Programı, <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DİJİTAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SİYASİ%20PARTİ%20YAYINLARI/200805461%20DEMOKRAT%20PARTİ%20PROGRAMI%201946/200805461%20DEMOKRAT%20PARTİ%20PROGRAMI%201946.pdf>, s. e. t. 24.02.2018.

¹⁰²¹Birand / Dündar / Çaplı, 29.

¹⁰²²Gökaçtı, 158, 167 – 168.

¹⁰²³Haldun (2018), 109.

gitmek isteyenlere döviz verilir, 1949 yılında 1925'ten beri kanunen kapalı olan türbeler ziyarete açılır¹⁰²⁴.

Toplumsal alanda dini hayat konusunda asıl değişim DP'nin iktidara gelmesiyle başlar ve dinin kamusal alanda görünürlük kazanmasının önü büyük ölçüde açılır. Bu durum kimilerine göre dini özgürlük kimilerine göre ise dini istismar şeklinde yorumlanır¹⁰²⁵.

Laiklik konusundaki aşırı politikalardan uzaklaşacağı, DP'nin iktidardaki ilk icraatı olan ezanın Arapça okunması yasağını kaldırmasından belli olmuştur. 1940'larda, 1932'den beri yasak olan Arapça ezan meselesi doğrudan 'laiklik' ile ilişkili kabul edildiğinden siyasetçilerin çekindikleri bir konu olmuştur. Halkın dini hassasiyetleri tüm baskı ve zorlamalara rağmen sürdüğünden 1950 seçimlerine hazırlanırken DP'nin en çok karşılaştığı taleplerden biri, ezanın Arapçaya dönmesi olmuştur. DP seçimi kazanıp da Menderes başbakan olduktan sonra ezanın Arapça okunması yasağının kaldırılmasını istemiş ancak Celal Bayar (erken Cumhuriyet döneminin hem aktörleri arasında yer aldığından hem de bizzat şahidi olduğundan konunun hassasiyetine binaen) çekingen davranmış, hatta mümkün olsa bu adımın atılmasına engel olmak istemiştir. Menderes ise, eğer yasak kaldırılmazsa istifa edeceğini bildirerek Bayar'ı yasağın kaldırılmasını onaylamaya mecbur bırakmıştır¹⁰²⁶. Bu tavır DP iktidarının ilk yıllarında ordu içinden ve bürokrasi içinden pek çok kişinin Partiye kaşı tavır takınmasına neden olmuştur.

DP'nin teklifi üzerine, ezanın Arapça okunması yasağının kaldırılması Mecliste oylanırken, CHP de yasağın kalkması yönünde oy kullanmıştır. CHP'nin kendi getirdiği yasağın kaldırılmasına destek olması çelişkisi, çok partili hayata geçilmesi ile birlikte toplumsal talepleri dikkate almak zorunda kalmasının bir sonucudur¹⁰²⁷. Nitekim DP'nin kararına neden katıldıkları sorulduğunda CHP'li bir milletvekili "*Onu yapsaydık da 1954 seçimlerini de kaybetseydik öyle mi?*"¹⁰²⁸ cevabını vermiştir. Çok partili dönemle birlikte din siyasal partiler açısından dini önemseyen kitlelerin oylarını kazanmada önemli bir unsur haline gelmiştir¹⁰²⁹.

1923'te din dersleri ve Kur'an-ı Kerim dersleri, ikinci sınıftan itibaren haftada iki saat olarak okutulurken zamanla bu derslerin saati azaltılmış ve nihayet 1933 yılından itibaren şehirlerdeki, 1939 yılından itibaren ise köylerdeki müfredattan bu dersler tamamen

¹⁰²⁴Toprak, Binnaz 'Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi': Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009), Türkiye'de Değişim ve Modernleşme, 4. Baskı, Bursa, Dora, 454 – 455.

¹⁰²⁵Koca, Bayram 'Ellili Yıllarda Merkez Sağ: Demokrat Parti'nin Özgürlük ile İstismar Arasındaki Dini Politikaları': Bora, Tanıl (Editör) (2016) Türkiye'nin 1950'li Yılları, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 294.

¹⁰²⁶Birand / Dündar / Çaplı, 73.

¹⁰²⁷Toprak (2009), 455.

¹⁰²⁸Vatan Gazetesi, 17 Haziran 1950.

¹⁰²⁹Kaçmazoğlu (2012), 32.

çıkarılmıştır. Bu süreçte dini eğitim veren ve varlığını sürdürebilen tek kurum Kur'an Kursları olmuştur. Bu kurslar sadece Kur'an-ı Kerim'in yüzünden veya ezbere okunması eğitimi vermişler, derinlikli bir din eğitimi vermemişlerdir. Dolayısıyla çok partili döneme kadar din eğitimi, devlet eliyle daraltılan ve/veya içi boşaltılmış bir alan haline gelmiştir¹⁰³⁰. DP iktidarı ile birlikte dini politikalar liberalleşmiş imam-hatipler yaygınlaşmış, dini eğitim kurumları üzerindeki baskılar kalkmıştır¹⁰³¹.

DP'nin iktidara gelmesi ile ilk kez siyasal açıdan çevrede konumlanan kasabalı çiftçi ve esnaf kesimler siyasi iktidar üzerine yani merkezde etkili olabilmişlerdir. Bu kesimin siyasal açıdan devrimlere Halk Partililer kadar sıcak bakmadığı bilinmektedir. Modern toplum projesine sıcak bakmayan kesimin statüsü yükselirken, inkılapların öncüsü olan bürokratlar, askerler ve aydın sınıf siyasal anlamda prestij kaybına uğramıştır¹⁰³². Prestij kaybına uğrayan kesimin temsilcisi konumundaki CHP, DP'yi liberal dini politikalarından ötürü irtica ile ve Cumhuriyet reformlarının tehlikeye girdiği iddiası ile suçlamıştır. DP 25 Temmuz 1951'de Atatürk'ü Koruma Kanunu'nu¹⁰³³ hem Atatürk reformlarının korunduğunu hem de DP'ye iftira atıldığını göstermeye yönelik çıkarmıştır¹⁰³⁴. DP, Mustafa Kemal'e karşı bir eylem içinde olmadığını Anıtkabir'i yaptırıp Mustafa Kemal'in naaşını Anıtkabir'e taşıyarak göstermeye çalışmıştır¹⁰³⁵.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işlevleri tek partili dönemde sorgulanamamışken, çok partili dönemle birlikte ancak yavaş yavaş sorgulanabilir hale gelmiştir. Siyasal bir kurumun, dini konularda yetkili kılınmasının doğru olup olmadığı merkezinde düğümlenen sorunlara farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Görüşlerden biri devletin vatandaşlara dinlerinin emin ellerde olduğunun ve hem modern hem laik hem de Müslüman kalabileceklerinin güvencesini Diyanet İşleri Başkanlığı Kurumu ile verebileceği şeklindedir¹⁰³⁶. Diğer önemli yaklaşım ise Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslam dinini politikanın yönlendirmesine açık hale getirdiği yönündedir. Bu görüş dinlerin politikadan yakalarını kurtaramadıkları sürece fakirleşmekten de kaçamayacaklarını vurgular¹⁰³⁷.

¹⁰³⁰ **Gökaçtı, Mehmet Ali** (2005) Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 146 – 149.

¹⁰³¹ **Mardin** (2015d), 100.

¹⁰³² **Karatepe** (2009), 206.

¹⁰³³ 5816 Sayılı Atatürk'ü Koruma Kanunu ile Atatürk'ün hatırasına karşı hakaretin, Atatürk heykel ve büstlerine yönelik saldırıların cezalandırılması öngörülmüştür.

¹⁰³⁴ **Ahmad, Feroz** (1977) The Turkish Experiment in Democracy, Colorado, West Wiew Press, (Çeviren: Fethi, Ahmet (1992) Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945 – 1980, 1. Baskı, İstanbul, Hil), 162 – 163.

¹⁰³⁵ **Uzun, Hakan** (2009) 'Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni', Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Cilt Belirtilmemiş, S: 43, s. 531 – 553, 545.

¹⁰³⁶ **Karpat, Kemal** (2018) Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din, 6. Baskı, İstanbul, Timaş, 217.

¹⁰³⁷ **Başgil, Ali Fuat** (2017a) Din ve Laiklik, 13. Baskı, İstanbul, Yağmur, 109, 65. dipnot.

Tek partinin aşırı baskıcı politik tavrından bunalan ve dini özgürlük beklentisi içinde olan toplumun önemli bir kesimi, tüm ekonomik sorunlara rağmen 1960 darbesiyle partinin kapatılmasına kadar DP'ye destek vermeyi sürdürmüştür¹⁰³⁸. DP'nin toplumsal talepleri karşılamak için dini konularda attığı özgürleştirici adımların, asker ve bürokrasi içinden bazı kesimlerce Cumhuriyet rejimi adına tehdit olarak algılandığı ve darbenin gerekçeleri arasında sayıldığı söylenebilir.

2. Milliyetçilik

DP milliyetçi, muhafazakar, liberal ve İslamcı olmak üzere Türkiye'deki sağıın tüm kesimlerine sempati ile yaklaşmış ve toplumsal yaşam içinde bu ideolojik akımları teşvik etmekten geri durmamıştır¹⁰³⁹. 1945 – 1960 döneminde azınlıklara ilişkin toplumsal etki oluşturan önemli olaylardan biri 6-7 Eylül 1955'te gerçekleşen ve tarihe *6-7 Eylül Olayları* olarak geçen olaylardır. Bu olaylar Kıbrıs sorunu ile ilgili Londra'da görüşmeler yürütülürken, Selanik'teki Atatürk'ün evinin bombalandığına ilişkin doğru olup- olmadığı net bilinmeyen¹⁰⁴⁰ bir haber üzerine önce meşru gösterilerle ve yürüyüşlerle başlar. Ancak birden göstericiler taşkınlık yapmaya hatta gayrimüslimlerin evlerine ve mallarına yönelik yağmaya varan eylemlere girişirler. Olayların salt bir gösteri yürüyüşü olmaktan çıkıp saldırılara dönüşmesinde¹⁰⁴¹; ekonomik sıkıntıları derinden hisseden ve kente yeni gelen dar gelirli kesimlerin etkisi büyük olmuştur¹⁰⁴².

DP, olayların büyümesini engelleyemediği için sorumluluk altına girmiştir¹⁰⁴³. İstanbul, Ankara ve İzmir'de yaşanan bu hadiseler sıkıyönetim ilan edilerek durdurulabilmiştir.

---

¹⁰³⁸ DP döneminde ezanın Arapça okunmasının önünün açılması dışında, dini yaşama dair yapılanlardan bazıları şunlardır: Devlet Radyosunda haftanın üç günü on dakika Kur'an-ı Kerim okunması, Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Bütçesinin iki katına çıkarılması, Diyanet İşleri Başkanlığınca dini eserler basılıp ücretsiz halka dağıtılması, hacılara kolaylık sağlanması, 1950'den itibaren din derslerinin zorunlu hale getirilmesi, 1951 – 1952 eğitim öğretim döneminde İmam Hatip okullarının açılması, 1959'da Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması, Köy Enstitüleri'nde zorunlu din eğitimine başlanması.

¹⁰³⁹ Kaçmazoğlu (2012), 154.

¹⁰⁴⁰ Kimi yazarlar haberin doğru olmadığını savunurken, kimi yazarlar haberin doğru olduğunu savunmuştur. Bkz. Birand / Dündar / Çaplı, 109; Akın, 137.

¹⁰⁴¹ Olaylar o derece büyümüştür ki bazı verilere göre olaylarda 300 – 600 civarında kişi yaralanmış, 40-60 civarı kadına tecavüz edildiği iddia edilmişti. Bkz. Güven, Dilek (2012) Nationalismus und Minderheiten, 1. Baskı, Oldenbourg, Wissenschaftsverlag (Çeviren: Şahin, Bahar (2014) 6 – 7 Eylül 1955 Olayları, 4. Baskı, İstanbul, İletişim), 54 – 55.

¹⁰⁴² Ahmad, 74.

¹⁰⁴³ Demirel, Tanel (2011) Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 259.

Olayın sorumluları net biçimde bulunamamış ve hükümet zan altında kalmıştır¹⁰⁴⁴. Menderes'in himaye ettiği bilinen *Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti* yetkilileri, olayla ilgili olarak yargılanmışlar ve yargılama sonunda beraat etmişlerdir¹⁰⁴⁵.

Olaylardan zarar görenlerin zararlarını telafi etmek için Menderes önderliğinde bir yardım derneği kurulmuş, maddi ve manevi zararlar giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca zarar gören mabetler ve okullar hızla tamir ettirilmiştir¹⁰⁴⁶. Olayların göz ardı edilemeyecek bir yönü de Kıbrıs'taki Rumların anavatan Yunanistan'a bağlanmayı talep ettiği bir dönemde yaşanmış olmasıdır. İngiltere, Kıbrıslı Rumlara böyle bir hak tanımak istememektedir. Ancak Londra görüşmelerinin yürütüldüğü sırada siyaseten bu tavizi vermeye yaklaşmış durumdadır. Bu koşullar altında İngiltere, Türkiye'yi de pazarlıklara dahil ederek safları genişletip Rumların taleplerini dizginlemeyi ummaktadır. Nitekim olaylar sonucu sadece İngiltere istediğini elde etmiş görünmektedir. 6 – 7 Eylül Olayları nedeniyle Londra'daki Kıbrıs görüşmeleri kesilmiş ve uluslararası gündeme Türk – Yunan anlaşmazlığı oturmuştur¹⁰⁴⁷.

6 – 7 Eylül Olaylarına rağmen 1957 seçimlerinde gayrimüslimlerin çoğu yine DP'ye oy vermiştir. Bunun nedeni azınlıkların CHP'nin tek parti iktidarı döneminde daha büyük sorunlar yaşamış olmaları olduğu düşünülebilir¹⁰⁴⁸. Tek parti döneminden sonra DP'ye halkın teveccühü o kadar yoğun olmuştur ki bu teveccühü "*Halkın bir kısmı Menderes'e yarı kutsal bir mertebedeymişçesine davranmıştır.*" diyerek açıklayanlar vardır¹⁰⁴⁹. Milliyetçi ideolojinin dönemin yükselen ideolojilerinden olmasında, bu dönemde komünizmin en önemli siyasi tehlike olarak kabul edilmesinin ve bu tehlikeye karşı toplumu özellikle de gençleri milliyetçi anlayışın koruyacağını kabul edilmesinin etkisi göz ardı edilemez¹⁰⁵⁰.

1950 – 1960 döneminde milliyetçilik, ulusalcılıktan uzaklaşıp İslamcılığa yaklaşırken, milliyetçi muhafazakar kesimin etkinliği artmıştır. Amerika-Sovyet Rusya çatışmasında Türkiye siyasal tercihini ABD'den yana kullanınca, komünizm karşıtı oluşumlar olarak nitelendikleri için İslamcı ve milliyetçi oluşumlar örtülü ödenekten desteklenmiştir. Sol ideoloji baskılanmış, milliyetçilik ulusal milliyetçi çizgiden uzaklaşırken muhafazakar milliyetçi çizgiye yaklaşmıştır. Milliyetçilik ve din bazı kesimlerce ayrılmaz bir bütün olarak kabul

---

¹⁰⁴⁴Demir, Şerif (Yıl Belirtilmemiş) 'Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları' <<http://ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-12-demir.pdf>> s. e. t., 23.02.2018, 43.

¹⁰⁴⁵Akın, 137.

¹⁰⁴⁶Demir, 47.

¹⁰⁴⁷Güven, 210 – 211.

¹⁰⁴⁸Demirel, 259.

¹⁰⁴⁹Demirel, 266.

¹⁰⁵⁰Kaçmazoğlu, 158 – 160.

edilmiş, İslamcılığın gördüğü teveccühle beraber laiklik ve Batıcılık anlayışları aydın kesimlerce yavaş yavaş tartışmaya açılabilmiştir¹⁰⁵¹.

1960 darbesine giden olaylar sürecinde İstanbul Üniversitesi'ndeki sol gruplara yakın öğrencilerin DP iktidarına karşı, 28 Nisan 1960'ta yaptıkları eylemler önemli bir mihenk taşı olmuştur. Eylemleri bastırmak için olay yerine gelen askerlerle eylemci öğrencilerin kaynaştığı tablo darbenin habercisi olarak nitelendirilmiştir¹⁰⁵². Resmi ideoloji taraftarları ve DP tarafından dışlanan askeri bürokrasi ile çoğulcu kültüre uzak aydın kesimin¹⁰⁵³, üniversite öğrencilerini de saflarına katmaları ile darbeye giden yolun son basamağı olmuştur denebilir.

C. 1924 Anayasası'nda Toplumsal Kültür İdeoloji İlişkisinin Değerlendirilmesi

1924 Anayasası hazırlanırken devlet aygıtı tarafından toplumsal kültürün, modern ulus devlet anlayışına uygun pozitivist, laik ve bireylerin batılı anlayışa uygun şekillendirilebilmesine imkan verecek zemin oluşturulmuş ve siyasi iktidar güçlendirilmiştir. Bu nedenle demokrasinin gereği olan kuvvetler ayrılığı ilkesi çok fazla önemsizlenirken, devletin güçlerinin kuvvetler birliği görevler ayrılığı anlayışı ile TBMM elinde toplanması sağlanmıştır¹⁰⁵⁴. Demokrasi ise tek partili bir siyasal ortamda, demokratik olmayan yöntemlerle yapılan seçimlerle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (!). Halkevleri, köy odaları aracılığıyla topluma üst yapının ideolojik tercihi doğrultusunda modern/pozitivist zihniyet benimsetilmeye çalışılırken, buna karşı duruş sergileyen birey ve gruplar devletin cebri aygıtlarıyla baskılanmışlardır.

Mustafa Kemal, 1924 Anayasası tasarısında Cumhurbaşkanlığı makamına, başkanlık sistemine uygun yetkiler verilmesini istemiştir. Bu durum 1924 Anayasası ile adı Cumhuriyet olan bir siyasal rejimin tek adam kontrolünde olmasının önünü açacağından Meclis bu anlayışı benimsemeyi reddetmiştir. Bu nedenle 1924 Anayasası tasarısındaki Cumhurbaşkanına tanınan geniş yetkilerin bir kısmı Meclis'te çıkarılmış ve Meclis'in Cumhurbaşkanı karşısında etkinliği anayasal düzeyde artırılmıştır¹⁰⁵⁵. Ancak Anayasa'nın lafzında yapılan bu değişimin,

---

¹⁰⁵¹ Kaçmazoğlu, 165 – 168.

¹⁰⁵² Başgil, Ali Fuat (2017b) 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, 7. Baskı, İstanbul, Yağmur, 94 – 95.

¹⁰⁵³ Doğan (2014), 131 – 132.

¹⁰⁵⁴ Özbudun (2016), 31.

¹⁰⁵⁵ Tasarıda meclis tarafından yapılan değişikliklerden bazıları şunlardır: cumhurbaşkanının görev süresinin 7 yıldan 4 yıla indirilmesi, cumhurbaşkanının kanunlar üzerinde güçleştirici veto yetkisinin kaldırılıp geciktirici veto yetkisi verilmesi, cumhurbaşkanına doğrudan verilen silahlı kuvvetler başkomutanlığı yetkisinin TBMM'nin manevi kişiliğinde cumhurbaşkanına verilmesi, cumhurbaşkanı tarafından atanan başbakanın kurduğu hükümetin göreve başlayabilmesi için programını meclise sunması yeterli görülmüşken, göreve başlaması için güvenoyu alması şartının getirilmesi. Karatepe (2009), 153.

uygulamada cumhurbaşkanlarının anayasal yetkilerini aşarak fiili başkanlık yetkileri kullanmalarına engel olmadığı görülmüştür¹⁰⁵⁶.

1924 Anayasası dönemi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin anayasal ve toplumsal açıdan modern ulus devlet olarak şekillendiği ve Kemalist ideolojinin anayasal nitelik kazandığı dönem olmuştur. Anayasa'da sosyal haklar dışındaki temel hak ve özgürlüklerin büyük ölçüde koruma altına alınmış olmasına rağmen devlet, Anayasa'ya aykırı uygulamalarıyla kültürü topluma rağmen ve baskıcı yollarla dönüştürmek için, temel hak ve özgürlükleri ihlal etmekten geri durmamıştır. Anayasadaki temel hak ve özgürlükleri koruma altına alacak bir mekanizmanın bulunmaması, devletin ideolojik gerekçelerle bireyler üzerinde uyguladığı baskının engellenememesine neden olmuştur¹⁰⁵⁷.

1935 yılında CHP ile devlet bütünleşmesinin gerçekleştiği ve siyasal alanda muhalif olabilecek yapıların ortadan kaldırıldığı söylenebilir. Tek partinin toplumu modernleştirmek için ve kültürü topyekün baştan inşa etmek için devlet aygıtını araçsallaştırdığı söylenebilir. Osmanlı geçmişini yok sayarak milli bir devlet kurmak adına Orta Asya tarihini efsaneleştirerek, Türk ırkını Batı'ya karşı üstün bir ırk olarak tanıtmaya çalıştığı söylenebilir. Bu süreçte dinin resmi ideolojiye uygun yorumlanıp, Diyanet İşleri Başkanlığı ile kontrol altında tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. 1937 yılına kadar 1924 Anayasası'nın varlığına rağmen ve Anayasayı ihlal ederek, 1937 yılından sonra Anayasa'daki resmi ideoloji ilkeleriyle uyumlu olarak, siyasi rejimin işleyişini CHP belirlemiştir. 1924 Anayasası döneminin özellikle CHP'nin tek parti olduğu süreçte, yönetici kadrolar tasarladıkları devlet ve toplum modelini gerçekleştirmek için zaman zaman otoriter zaman zaman da totaliter bir tek parti rejimi inşa ettikleri söylenebilir¹⁰⁵⁸.

1. Tek Parti Döneminin Değerlendirilmesi

1924 Anayasası'nı hazırlayan Anayasa Komisyonu sözcüsü Celal Nuri Bey, Fransız Devrimi ile Türkiye'deki dönüşümü kıyaslamıştır. Fransız Devrimi sonrasında bazı restorasyon hareketleri ile saltanat haklarının bir kısmının geri verilmesi eğiliminin başladığını söylemiştir. Bu kapsamda kanunları yazanları şu şekilde suçlamıştır: *“Anlaşıyor ki, halkın eğilimini ve durumunu pek göz önünde tutmayan bazı kanun koyucular bunları kaleme almışlardır. Biz de ise yapılan devrimler herkesin sevgisini kazanıyor. Hiçbir yandan bir itiraz gelmiyor. Övünmek*

---

¹⁰⁵⁶Karatepe (2009), 154.

¹⁰⁵⁷Öztürk, Mehmet Utku (2016) 1961 Kurucu Meclisi, 1. Baskı, İstanbul, Oniki Levha Yayınları, 4 – 5.

¹⁰⁵⁸Karatepe (2009), 159.

*hakkımızdır*¹⁰⁵⁹. ”. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni rejime ve devrimlere Türkiye’de de itirazlar gelmiş ancak itirazların devlet gücüyle bastırılma biçiminin ürettiği korku ve itirazlara kitlesel hareketlerle tepki vermenin iç savaşa yahut bir iç çatışmaya neden olma ihtimali, itirazların devam ettirilmemesine neden olmuştur.

Nitekim zaman Celal Nuri Bey’i haklı çıkarmamış, DP’nin kurulmasından itibaren kısa süre içinde toplumdan hızla destek bulması ve 1960’a kadar seçilerek iktidarda kalması, erken Cumhuriyet dönemi kadrolarınca yapılan düzenlemelerin toplumun önemli bir kesiminin tepkisini çektiğini ortaya çıkarmıştır. Halk gizli oy açık sayım ilkelerinin ilk kez uygulandığı sandıkta CHP’den fazla DP’yi destekleyerek resmi ideoloji dayatmasına tepki göstermiştir. 1924 Anayasası döneminde yapılan inkılapların toplum üzerinde önemli bir kültürel dönüşüm oluşturmaya hedeflediği açıktır. Bu dönem için ‘*kültürel iktidarın kuruluş dönemi*’ de denebilir¹⁰⁶⁰. Söz konusu kültürel dönüşüm modern ulus devleti oluşturmaya yönelik bir proje şeklinde yürütülmüştür.

Türkiye’nin Kemalist resmi ideoloji kapsamında modernleştirilmesi projesinin üç temel özelliği olduğu söylenebilir. Birinci temel özellik modernleşme değil, modernleştirme yapılmış olmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran sivil askeri yönetici seçkinler laiklik merkezli cebri kültürel dönüşüm politikası uygulamışlardır¹⁰⁶¹. İkincisi, bu durum modernleştiricilerin talepleri ile halkın isteklerinin çatışmasına neden olunca halka rağmen bir modernleşme gerçekleştirilmiş olmasıdır. Üçüncüsü de Türkiye’nin modern olma sürecinde topyekûn Batılılaşarak modern olma ideali güdülmüş olmasıdır¹⁰⁶².

Ulus devlet oluşturma projesi çerçevesinde tek parti döneminde Osmanlı Devleti’nden miras kalan farklı kültürel gruplar, homojen Türk vatandaşlarına dönüştürülmek için modern ulus devletin cebri aygıtlarıyla asimile edilmişlerdir. Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde, tek uluslu bir yapıya ulaşmak için eğitim aygıtı ile Batı kültürünün bilgi ve zihniyet kodları küçük yaşlardan itibaren gelecek nesillere aktarılmıştır. Böylece yeni kurulan rejimin meşruiyeti perçinlenmeye ve istenilen milli bilinç/ulus zihniyeti kalıcılaştırılmaya çalışılmıştır¹⁰⁶³.

---

¹⁰⁵⁹Goloğlu, Mahmut (2011) Devrimler ve Tepkileri, 1. Baskı, İstanbul, İş Bankası, 29.

¹⁰⁶⁰Çolak, tüm kitap.

¹⁰⁶¹Erdoğan (2000), 8.

¹⁰⁶²Vatandaş (2011), 84 – 87.

¹⁰⁶³Acun (2011), 56.

Türkiye toplumunu modernleştirip ulus devlet inşa etmeyi amaçlayan Kemalist ideoloji¹⁰⁶⁴ alfabe değişikliği¹⁰⁶⁵ ve Türkçeleştirme politikalarıyla¹⁰⁶⁶, toplumsal zihniyetteki değerler boyutunu baştan inşa etmeye çalışmıştır. Kültürün normatif boyutu yasalar ve 1937 sonrasında anayasa aracılığıyla değiştirilirken, maddi boyutu da Takrir-i Sükun Kanunu, İstiklal Mahkemeleri, 1924 Anayasası'yla oluşturulan kuvvetler birliği görevler ayrılığı sisteminin yardımıyla oluşturulan bazen otoriter bazense totaliter rejimle dönüştürülmeye çalışılmıştır. Türkiye'de toplumu modernleştirmeye yönelik atılan adımlar önce devletin ideolojik ve cebri aygıtı olan yasaları değiştirerek bu değişikliği halka uygulatarak daha sonra ise en üst hukuki ideolojik ve cebri aygıt olan anayasayı bu düzenlemelere uygun hale getirerek yapılmıştır¹⁰⁶⁷.

1931 yılında Cumhuriyet rejiminin yürüttüğü kökten modernleştirme projesinin unsurları olan ve CHP'nin altı oku olarak da bilinen ilkeler CHP Tüzüğüne eklenmiştir¹⁰⁶⁸. 18 Haziran 1936'da CHP Genel Başkan vekili İsmet İnönü, '*parti ile devletin birleştirildiğine*' ilişkin genelge yayınladığında Türkiye'de bir '*parti devleti*' yapısının oluştuğu aleniyet kazanmıştır. Bu genelge gereği İçişleri Bakanı olan kişi aynı zamanda CHP'nin Genel Sekreteri, illerdeki valiler de CHP İl Başkanları olmuşlardır¹⁰⁶⁹. Rejimin karakteristiğini belirleyen ve siyasi iktidarlara yol haritası niteliği taşıyan ilkeler olan devletçilik, halkçılık, laiklik, cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve inkılapçılık¹⁰⁷⁰, 13 Şubat 1937'de 1924 Anayasası'na eklenmiş ve böylece parti programının ilkeleri halkın iradesine danışılmadan devletin en üst hukuk normuna dahil edilmiştir. Bu düzenlemeyle daha sonra çıkarılacak ve resmi ideoloji ilkelerinin topluma yayılması için kullanılacak tüm yasalara anayasal dayanak hazırlanmıştır¹⁰⁷¹.

¹⁰⁶⁴ Modernleşmeye yönelik devrimlerin Cumhuriyet öncesinden planlandığına ilişkin bkz. **Ertem**, 173.

¹⁰⁶⁵ Alfabe ile birlikte yazının yazılış yönünde de değişiklik gerçekleşmiştir. Bu durumun zihnin bilişsel boyutunu etkilediğine dair önemli çalışmalar bulunmaktadır. Reha Oğuz Türkkan, beynin sağ ve sol taraflı çalışma sisteminin, toplumların kültürel ve sosyolojik yapılarına yansıdığını ileri süren çalışmalarında, yazının çok yoğun dikkat gerektiren sözel kültürü ve insanlarda anımsama gücünü zayıflattığını hatta soldan sağa yazıldığında, insan beyninin düşünüş şeklinin de düz çizgi-görsel biçimde çalıştığını bu durumun da sol beynin aşırı mantıklı algılayış tarzını önplana çıkarıp daha hür duygu ve sezgi ağırlıklı algılayış tarzını doğu kültürlerine bıraktığını ileri sürer. Bkz. **Türkkan, Oğuz Reha** (1998) *İkna ve Uzlaşma Sanatı*, 1. Baskı, İstanbul, Hayat, s. 50; **Onan, Bilginer** (2010), '*Beynin Bilişsel İşlevleri Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Ana Dili Eğitime Yansımaları*' <<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/157006>> s. e. t., 20.09.2018, 537.

¹⁰⁶⁶ Balçık (2017), 785.

¹⁰⁶⁷ Doğan (2014), 103.

¹⁰⁶⁸ Beriş, 14.

¹⁰⁶⁹ Bu bütünleşme 1939 yılına dek sürecektir. 1939'da Valilerin CHP İl Başkanlığı görevinden alınmalarıyla CHP – Devlet ilişkileri zayıflamaya başlamıştır. **Koçak**, 156, 168.

¹⁰⁷⁰ Beriş, 16.

¹⁰⁷¹ Zürcher, 270.

1937’de yapılan Anayasa değişikliği, toplumsal kültürün anayasalardaki ideolojik düzenlemeler aracılığıyla dönüştürülmesi açısından oldukça önemlidir. Bu değişiklikle 1924 Anayasası’nda ‘laiklik’ ilkesi ilk kez yer almış ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Kemalist ideolojiye uygun sosyo-kültürel bir yapı oluşturulması sürecinin temel argümanı anayasal hale getirilmiştir. Resmi ideoloji ilkeleri arasında yer alan laiklik 1937 yılında dünya üzerinde üç ülkenin anayasasında yer almaktadır ve bu üç ülkeden biri Türkiye olmuştur¹⁰⁷². Laiklik dini olan unsurları ortadan kaldırmaya varacak düzeyde uygulanmış¹⁰⁷³ ve dini tehdit olarak gören katı laiklik anlayışı CHP ile toplumun birbirlerinden önemli ölçüde uzaklaşmasına neden olmuştur.

Cumhuriyet devrimleri ile toplumsal kültürde gerçekleştirilmeye çalışılan en köklü değişiklik laikle ilgilidir. Toplumu laikleştirmeye yönelik atılan adımlar üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki, devleti, hukuku (normların tamamını) ve eğitimi laikleştirmektir. İkincisi, dinsel simgeleri toplumda kullanılmaz kılmak ve bunların yerine Avrupa’daki simgeleri topluma benimsetmektir. Üçüncüsü ise toplumsal yaşam tarzını laikleştirerek İslam’ın toplumsal ve kamusal görünürlüğünü bastırmaktır¹⁰⁷⁴.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile mektep – medrese ayrımı kaldırılmış, ülkedeki eğitim kurumlarının tamamı Maarif Vekaletine bağlanmış, kısa süre sonra medreseler kapatılmış ve sadece pozitivist paradigmaya uygun eğitim veren okullar açık kalmıştır. Ayrıca Halkevleri, Halk Odaları ve Köy Enstitüleri tek parti ideolojisinin ülkenin tamamına yayılmasında etkili olan ideolojik aygıtlar olarak çalışmışlardır¹⁰⁷⁵. Bu dönemde kurulan TDK ve TTK resmi ideolojinin dil ve tarih alanlarını dizayn etmesini sağlayan ve dil ve tarihin politik kararlarla şekillenmesine aracılık eden kurumlar olmuşlardır¹⁰⁷⁶.

Erken Cumhuriyet döneminde inkılapların gerçekleşmesine engel teşkil etmesi endişesiyle, CHP dışında alternatif oluşumlara izin verilmemiş, muhalif partilere halkın yoğun

¹⁰⁷²Armağan, Servet (1998) ‘Dünya Devletleri Anayasalarında Laiklik Prensibinin Düzenleniş’i: Yeni Türkiye, C: Belirtilmemiş, S: 22, 732 – 741.

¹⁰⁷³Kurtuluş Savaşından sonra Meclisteki egemen gücün dine yaklaşımı değişmiş ve yapacakları inkılaplar için din bir tehdit, geriletici unsur ve engel olarak görülmüştür. Bu nedenle sözde laiklik ilkesi kapsamında dini eğitim yasaklanmış ve dine ilişkin unsurlar kamusal alandan tamamen dışlanmış yahut özlerinden koparılmaya çalışılmıştır. Karatepe (2009), 183.

¹⁰⁷⁴Zürcher, 276.

¹⁰⁷⁵Şener, 289.

¹⁰⁷⁶Bilgili, Ali Sinan (Yıl Belirtilmemiş) ‘Eğitim Programlarımızda Türk – İslam Sentezi Meselesi (1980 – 2000 Yılları Arasındaki Tartışmalara Bir Projeksiyon)’<file:///C:/Users/HP/Desktop/80%20SONRASI/Türk%20İslam%20Sentezi.pdf> s. e. t., s. 2, 14.09.2018.

katılım göstermesinden rahatsızlık duyulmuş, tüm potansiyel muhalif siyasal oluşumlar baskı ve yönlendirme ile kapattırılmıştır. Parti ilkeleri devlet ideolojisine dönüştürülmüş böylece CHP, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile bütünleştirilmiştir¹⁰⁷⁷.

Toplumsal kültürün dönüştürülmesi için siyasal alanda olduğu gibi eğitim, sivil toplum ve basın gibi alanlarda da farklı dünya görüşlerinin temsilcisi olma potansiyeline sahip tüm kurum ve kuruluşlar ortadan kaldırılmıştır. Tekke ve zaviyeler, medreseler, Türk Ocakları, Türk Kadınlar Birliği, liberal ya da sosyalist muhalefeti benimseyen tüm gazete ve dergiler bunun örneklerindendir. Yeni rejim kendi resmi ideolojisine uygun eğitim vermeleri için seçtiği öğretim üyeleriyle İstanbul'daki Dar'ül Fünun'u İstanbul Üniversitesi haline getirmiş ve Dar'ül Fünun'un pek çok hocasına (muhalif görüldükleri için) İstanbul Üniversitesi'nde yer verilmemiştir¹⁰⁷⁸. 1924 Anayasası döneminde, tek parti iktidarı süresince yapılan kanuni düzenlemelere ve benimsenen siyasi tutumlara bakılırsa laiklik, devletin dinler karşısında tarafsız olması ve sadece hukuki düzenin dine dayandırılmaması şeklinde anlaşılmamıştır. Bu dönemde laikliğin dini toplumsal yaşamdan söküp atmak ve bunun yerine pozitivist dünya görüşünü topluma kabullendirmek şeklinde uygulanmaya çalışıldığı söylenebilir¹⁰⁷⁹.

1920-1945 yıllarında I. Dünya Savaşının sona erdiği ve tüm dünyada etnik kimlik merkezli ulus devletlerin oluşturulduğu bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte güçlü devletler, ulus devletler kurmayı desteklemek hatta teşvik etmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını körüklemişlerdir. Dünya üzerinde güçlü olan devletlerin zayıf devletlerce taklit edilmeleri, yeni kurulan ve henüz güçlenme çabası içinde olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti için de fazlasıyla hızlı biçimde gerçekleşmiştir. İbn-i Haldun'un teorisine uygun olarak, yenilgiye uğramış bir imparatorluğun yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti kendi iç dinamiklerine uygun olup olmadığına bakmaksızın yenenleri taklit etmeye girişmiştir¹⁰⁸⁰. Yenilen ülkenin elitleri, ülkelerinin siyasal ve sosyal yaşamını yenen ülkelerin siyasal ve sosyal yaşamına benzetmeye çalışmışlardır.

Bu kapsamda Batı'nın modernleşme sürecinde sosyal yaşamda dinin yerine rasyonel anlayışın geçirilmesi yeni kurulan bir ulus devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti

---

¹⁰⁷⁷Karpat (2012), 150.

¹⁰⁷⁸Zürcher, 267 – 268.

¹⁰⁷⁹Erdoğan (2000), 8.

¹⁰⁸⁰“... Kendisine üstün gelen kimsenin galebesinin asabiyyeten, şecaat ve kuvveten ileri gelmeden onun alıştığı adet, mezhep ve mesleğinden ileri gelmeden onun alıştığı adet, mezhep ve mesleğinden ileri geldiği vehmine kapılır, bunu da galebesinin sebepleri ile karıştırır... İşte bu gibi sebeplerden dolayı yenilgiye uğrayan kimse giyim kuşam, hayvana binmek, silahlanmak ve bütün diğer hal ve işlerinde kendisini yeneni örnek edinir” demiştir. Bkz. İbn-i Haldun (1986) Mukaddime, 1. Baskı, Ankara, MEB Yayınları, 374 -375.

tarafından da örnek alınmıştır. 1924 Anayasası sürecinde toplum Batılı anlayışa uygun inşa edilirken, halkın inanışlarına, alışkanlıklarına, davranışlarına ve değerler sistemine (zihniyetine) kıyafetten takvime ve saate, alfabeden, eğitime ve ibadet diline kadar her alana devletin ideolojik ve cebri aygıtlarıyla müdahale edilerek bu alanlar dini olandan soyutlanmaya ve rasyonel olan Batılı uygulamalarla paralel şekillendirilmeye çalışılmıştır. Böylece Batı zihniyetinin Türkiye coğrafyasına modernleşme adıyla hızlı ve sert biçimde aktarımı resmi ideolojinin modernleşme projesi kapsamında gerçekleşmiştir¹⁰⁸¹.

1924 Anayasası dönemindeki radikal kültürel dönüşüm toplum içinde zihniyet çatışmasını keskinleştirmiştir. 1924 Anayasası hazırlanırken çoğulcu bir demokrasi kurmak değil köklü reformlarla devletin ve toplumun, çağdaş olduğu düşünülen ideolojik değerlere uygun şekillendirilmesi hedeflenmiştir. 1924 Anayasası bu hedefe ulaşmaya imkan verecek nitelikte kısa, özlü, Meclis kararlarının ve yasaların hukuk duvarlarına çarpmasını sağlayacak bir ideolojik aygıt olarak kurgulanmıştır¹⁰⁸². Tek parti yönetimi tarafından yapılan dönüşümlerin pek çoğu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılmaya başlanmış olan dönüşümlerin devamı niteliğinde olmakla birlikte, savaş sonrasındaki koşullar tek parti iktidarını elinde tutanlara imparatorluk dönemi reformcularından daha radikal reformlar yapabilecekleri bir ortam hazırlamıştır¹⁰⁸³.

1924 Anayasası temel hak ve özgürlükleri sosyal haklar dışında geniş ölçüde tanıyan bir anayasa olmasına karşın, anayasanın üstünlüğü prensibinin uygulanışını TBMM'nin ihtiyarına bırakmıştır. AYM'nin yokluğu ve diğer yargı mercilerinin anayasal denetim yapmamış olmaları, anayasaya aykırı düzenlemelerin denetlenememesine neden olmuştur. Bir görüş 1924 Anayasası'nın anayasa yargısına yer vermemiş olmasını ve TBMM'nin karar ve yasalarını denetleyecek başka bir yapı da öngörülmemiş olmasını, bu dönemde herhangi bir Anayasa ihlalden bahsedilemeyeceği şeklinde yorumlamıştır¹⁰⁸⁴.

Doktrindeki önemli bir kesim anayasal ihlalleri sadece DP dönemine hasmış gibi göstermiş¹⁰⁸⁵ ve asıl ihlallerin yapıldığı tek parti döneminin¹⁰⁸⁶ göz ardı edilmesi için çaba sarf

---

¹⁰⁸¹ Acun, 58.

¹⁰⁸² Tanör (2017), 329.

¹⁰⁸³ Karatepe, 186.

¹⁰⁸⁴ Gözler (2019), 81 – 83.

¹⁰⁸⁵ 1924 Anayasası'nın ihlalleri tartışılırken bu tartışmanın sadece Anayasa'nın yürürlükte kaldığı son on yıla hasredilmemesi gerektiğine ilişkin Bkz. Doğru, Osman (1998) 27 Mayıs Rejimi, Ankara, İmge, s. 35.

¹⁰⁸⁶ 1924 Anayasası liberal anlayışa uygun hazırlanmış ancak uygulamada özellikle 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ile her türlü muhalefet Anayasadaki yaşam hakkı gibi en temel hakların İstiklal Mahkemeleri eli ile ihlal edilmesi ile tamamen susturulmuştur. Bkz. Gözler (2009), 92 -93.

etmiştir¹⁰⁸⁷. Nitekim tek parti döneminde kültürel dönüşüm adına atılan adımların, yaşam hakkı gibi en temel hakların ihlali ile yapıldığı ve bu ihlallerin ‘*dönemin koşulları*’ perdelemesi ile gözlerden ve zihinlerden uzak tutulmaya çalışıldığı söylenebilir.

Ülkede çok partili döneme kadar siyasal iktidarın tek sahibi olan Kemalist ideoloji külli bir toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşüm planlamış, yeni laik bir ideoloji olarak Batı’nın materyalizmini, pozitivizmini, teknolojisini, modern silahlarını, fikirleri ile beraber benimsemek ve toplumsal zihniyeti kökten yeni kodlarla oluşturmak istemiştir. Cumhuriyet kadroları tek partili dönemde muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın ve çağdaşlaşma idealinin ancak geleneksel köklerden kopmakla gerçekleştirilebileceğine inanmışlardır¹⁰⁸⁸.

Bu dönüşüm elbette hem siyasal hem de toplumsal düzeyde tepki ile karşılanmış ancak Cumhuriyet kadroları ulus devletin tüm aygıtlarını kullanarak (özellikle İstiklal Mahkemeleri vasıtasıyla¹⁰⁸⁹ yargıyı araç olarak kullanarak), Avrupa ve Amerikalıları bile şaşırtacak ölçüde¹⁰⁹⁰ hızlı bir zihniyet dönüşümü gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Değerlerin ve anlamların felsefi temelleri ilahi olmaktan çıkarılıp dünyevi hale getirilmeye çalışılırken kültür topyekün Batılı değerler ve ideolojilerle şekillendirilmiştir.

2. Çok Partili Dönemin Değerlendirilmesi

DP’nin iktidarda kaldığı 1950 – 1960 döneminde Türkiye ilk kez CHP dışında bir partinin iktidarında yönetilmiştir. DP, 1937 yılında 1924 Anayasası’na eklenmiş olan resmi ideoloji ilkelerini (cumhuriyetçiliği, milliyetçiliği, halkçılığı, laikliği, inkılapçılığı ve devletçiliği) benimsediğini ilan ederek yola çıkmıştır (yola çıkmak için icazet alabilmiştir)¹⁰⁹¹. Uygulamada ise CHP’den farklı olarak milliyetçiliği kapsayıcı biçimde¹⁰⁹², devletçiliği ise özel teşebbüslere daha geniş alan bırakacak şekilde ve özel sermayeyi teşvik edecek şekilde uygulamıştır¹⁰⁹³. DP’nin uygulamamakla en çok suçlandığı ilke laiklik olmuştur. Oysa ki DP

---

¹⁰⁸⁷ Ergun Özbudun 1924 Anayasası’nın temel hak ve özgürlükleri güvenceli olarak düzenlememesinin sonucu olarak demokratik düzenin işlememesi sorununun en çok 1954 – 1960 döneminde ortaya çıktığını belirtir. Bkz. **Özbudun** (2016), 33; **Akgün Karal, Seçil** (2009) 27 Mayıs Bir İhtilal Bir Devrimi, 1. Baskı, Ankara, ODTÜ, 9 – 15.

¹⁰⁸⁸ **Ahmad**, 90.

¹⁰⁸⁹ 1924 Anayasası görüşmelerinde ‘*fevkalade mahiyeti haiz mahkeme kurulması memnudur*’ ifadesine Anayasada yer verilmesi önerilmiş ancak teklif reddedilmiştir. Bkz. **Gözübüyük / Sezgin**, 414.

¹⁰⁹⁰ **Tunçay**, 121.

¹⁰⁹¹ DP Programı (1946): madde 2 ile Cumhuriyetçiliği, madde 13 ile Milliyetçiliği, madde 14 ile Laikliği, madde 15 ile İnkılapçılığı, madde 16 ile Halkçılığı ve madde 17 ile Devletçiliği benimsediğini ilan etmiştir.

¹⁰⁹² Daha önce değinildiği üzere DP, öz Türkçeleştirme girişimini durdurmuş ve 1952 yılında 5997 sayılı Kanunla 1945’te Türkçeleştirilen metni yürürlükten kaldırmış ve 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu (yapılan değişiklikleri koruyarak) tekrar yürürlüğe koymuştur. **RG**, sayı: 8297, 31 Aralık 1952.

¹⁰⁹³ **Zürcher**, 315 – 316.

uygulamalarında laisizm terk edilmiş insanların dini özgürlüklerine müdahale edilmeyerek dinine uygun yaşamak isteyen kesim baskıdan kurtulmuştur. Ancak bu uygulama resmi ideoloji taraftarı vesayetçi askeri bürokratlar tarafından Kemalist mirasa ihanet olarak yorumlanmıştır¹⁰⁹⁴.

1954'ten sonra ekonomik koşulların kötüye gitmesi, muhalefetin sertleşmesi, özellikle askeri kanatta sıkıntıların artması¹⁰⁹⁵, öğrenci olayları, CHP'nin faaliyetlerini araştırarak Tahkikat Komisyonu kurulması ve bu komisyona geniş yetkiler verilmesi, ordu içindeki ve bürokrasideki Kemalist ideolojiyi benimsemiş kesimlerin kendi dünya görüşlerinin tehlikede olduğu algısının oluşmasına neden olmuştur. DP muhalefetteyken CHP'nin Anayasayı ihlal ettiğini sıklıkla ileri sürmüş ve bu ihlallerin giderilmesi ve 1924 Anayasası'nın uygulanması halinde pek çok sorunun giderileceğini savunmuştur. CHP muhalefet olunca aynı iddialar bu kez CHP tarafından dile getirilmiştir ancak CHP asker ve yargı bürokrasisindeki gücünü kullanarak DP'yi yönetim konusunda yalnızlaştırmayı başarmıştır¹⁰⁹⁶.

DP döneminde erken Cumhuriyet kadrolarının toplumu şekillendirmek için yaptıkları baskılar büyük ölçüde hafifletilmiş, bazı alanlarda ortadan kaldırılmıştır. Özellikle laiklik, devrimcilik ve devletçilik ilkelerinde yumuşama yaşanmıştır. Toplum erken Cumhuriyet dönemi uygulamalarını tartışabilir olmuştur. Gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler kendi kimliklerini resmi ideolojinin çizdiği çerçeve dışında da olsa ifade edebilmeye başlamışlardır. DP, liberal, milliyetçi, muhafazakar politikalar yürütmüş ancak bu politikalar devlet aklının kısılcasından tamamen kurtulmamıştır. Nitekim özellikle Celal Bayar, toplumun dine ilişkin taleplerini laiklik ilkesi ile uyumlulaştırmayı elden bırakmamıştır¹⁰⁹⁷.

DP, halk tarafından seçilmesine karşın iktidarı askeri darbe ile elinden alınmıştır. Darbenin iç unsurları bakımından belirleyici güç, askerlerin ve aydınların içindeki vesayetçi anlayışa sahip kesim olurken¹⁰⁹⁸, darbenin dış unsurları arasında belirleyici olan Türkiye'nin Rusya'ya yaklaşması olmuştur¹⁰⁹⁹. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde siyaset

---

¹⁰⁹⁴Özbudun, Ergun (2016) Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Yayınları, 131 -132.

¹⁰⁹⁵Ahmad, 186; Çeşitli nedenlerle ordu içinde özellikle subaylar arasında (üst kademenin DP ile ilişkileri kötü değildi), kendi çıkarlarının korunabilmesi için darbeden başka çare kalmadığı algısının yaygınlaşmaya başlamıştı. Bkz. Demirel, 228 – 246.

¹⁰⁹⁶Karatepe, 202; Kaçmazoğlu (2012), 27.

¹⁰⁹⁷Kaçmazoğlu (2012), 26 – 35.

¹⁰⁹⁸Atılgan, Gökhan 'Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında': Atılgan, Gökhan / Saraçoğlu, Cenk / Uslu, Ateş (Editörler) (2016) Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, 2. Baskı, İstanbul, Yordam, 497.

¹⁰⁹⁹Türkiye'nin Rusya'ya yaklaşmasının altında yatan neden 1950'lerin sonunda Türkiye'nin sanayi alt yapısı oluşturmak için ABD'den yardım ve kredi istemiş olması, ABD'ninse bu talebe olumlu bakmamakla kalmayıp Türkiye'yi salt tarımsal üretim ülkesi olarak kalmaya yönlendirmesidir. Darbe, Başbakan Menderes'in bu siyasal ve ekonomik girişimini engellemiştir. Türkiye'nin sanayileşmesini isteyen Menderes'e maddi desteğini kesen ABD darbenin hemen ardından, hangi alanlarda kullanılacağını belirleyerek darbe yönetimine oldukça yüksek

üzerinde ordu bürokrasisinin etkisi çok açıktır. Hatta sivil siyasetin ilk dönemlerine (1921 ve kısmen 1924 Anayasası dönemlerine) eski askerler yön vermiştir. Erken Cumhuriyet tarihi bakımından siyaset-ordu ilişkisinin bu denli iç içe olması, siyasal alanda askere resmi ideolojinin bekçisi misyonu yüklenmesini kolaylaştırmış ve askeri bürokrasi sivil siyaset üzerinde vesayet denetimi yapmaya kendisini yetkili görmeye başlamıştır. Bu zihinsel arka planla Cumhuriyet tarihinin askeri darbeler serüveni 27 Mayıs 1960'da DP iktidarına karşı yapılan darbe ile başlamıştır.

27 Mayıs 1960 Darbesi'nin meşruiyetini açıklamak için Ankara Radyosu'nda okunan bildiride, müdahalenin varlık nedeni olarak *'siyasi partilerin içine düştükleri uzlaşmaz durum', 'demokrasi buhranı' ve 'son müessif hadiseler dolayısıyla kardeş kavgasına meydan vermemek'* sayılmıştır¹¹⁰⁰. Darbeyi yapan Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından yayınlanan 1 numaralı bildiride ise *'müdahalenin varlık nedeni', "iktidar partisi idarecileri tarafından anayasanın çiğnenmesi, Türk Milleti'nin fert ve insanlık hak ve hürriyetlerinin ve masuniyetlerinin ortadan kaldırılması, muhalefet murakabesi işlemez hale getirilerek tek parti diktatoryası kurulması suretiyle TBMM'nin fiilen bir parti grubuna düşürülmüş ve meşruluğunu kaybetmiş olması"* olarak gösterilmiştir¹¹⁰¹. Anlaşılmaktadır ki, askeri bürokrasi kendisini ülkeyi uluslararası tehditlerden korumanın ötesinde, ülke içi politikaların güvenliğinin/güvenilirliğinin (*'politik güvenliğin'*) bekçisi kabul etmiştir. Darbe gerekçeleri arasında temel hak ve hürriyetlerin ortadan kaldırılması yani dolaylı olarak anayasanın ihlali yer almıştır. Ancak darbeyi yapan kesimin tek parti döneminde insanların şapka giymedikleri gerekçesi ile idam edilmesini normal kabul eden kesim olduğu düşünüldüğünde, Darbe nedeni olarak DP'nin temel hakları ihlal ettiği gerekçesini ileri sürmeleri makul görünmemektedir.

---

meblağlarda maddi yardım yapmıştır (5 Temmuz 1960 1 milyar dolar hibe, 4 Ağustos 1960 34 milyon dolar hibe vs). Gültekin, Mücahit (2017) Türkiye – ABD İlişkilerinin Psikolojisi, 1. Baskı, İstanbul, Pınar, 317 – 328.

¹¹⁰⁰Doğru, 19; Yeni Akit Gazetesi, 'Alparslan Türkeş 27 Mayıs 1960 Darbesini Böyle Duyurdu', 27 Mayıs 2015.

¹¹⁰¹Doğru, 19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

DEVLETİN İDEOLOJİK RESTORASYONU: 1961 ANAYASASI

Demokrasilerde kabul edilemeyecek olan siyasi iktidarı kazanan partinin ülkede gerçek anlamda muktedir olamamasının Türkiye tarihi açısından önemli bir örneği 1960 Darbesi olmuştur. Darbeye giden süreçte DP ile CHP arasındaki siyasal çatışmalar keskinleşirken, toplumdaki kutuplaşma da önemli noktalara ulaşmıştır. Kutuplaşmada CHP'nin dayandığı etkili güç, askerlerin içinden önemli bir kesim, akademisyenlerin çoğunluğu, aydınların ve bürokratların önemli bir kısmıyken, DP'nin dayandığı etkili güç demokrasilerde asli güç olması gereken halktır.

Çok partili döneme geçildikten sonra CHP'nin iktidarı kaybetmemek için başlattığı inkılaplardaki sert uygulamaları terk edip toplumsal talepleri dikkate alarak politika üretme yaklaşımı DP tarafından sürdürülmüş ve DP iktidarı döneminde özellikle laiklik ilkesindeki aşırı uygulamalar terk edilmiştir. Ancak CHP'nin ideolojik yumuşamayı başlatmış olması dikkate alınmaksızın, toplum desteği ile iktidara gelen DP, inkılaplar konusunda yeterince duyarlı davranmadığı iddiasıyla sıklıkla eleştirilmiştir¹¹⁰². Darbeye giden süreçte DP aleyhine ileri sürülen iddialar arasından önemli bir tanesi de anayasanın ihlal edilmesi olmuştur. Ancak bu iddialar gerek CHP'nin kendi iktidarı döneminde benzer uygulamalara yönelmiş olmasından gerekse toplumsal desteğin halen arkasında olmasından ötürü DP'li liderlerce dikkate alınmamıştır¹¹⁰³.

CHP'nin siyasi tartışmaların demokratik mecranın dışına taşmasını destekleyen tutumu (DP'yi suçladığı anayasa ihlallerini dayanak yaparak) tümünden anayasal rejimin ortadan kaldırılmasına zemin oluşturmuştur. Askeri bürokrasi içindeki cuntacı kesim (eski bir kurtuluş savaşı komutanı olmasının da etkisi ile) İnönü'nün '*şartlar tamam olduğunda ve vatandaş kendi hakkını savunacak başka herhangi bir kurum veya yol bulamıyorsa, ihtilal yapmak ulusun meşru bir hakkıdır*' açıklamasıyla darbeye icazet verdiğini kabul etmiştir. Bundan sonra askerler açıktan DP aleyhinde, emirlere itaat etmemek, muhalif gösteriler yapan üniversiteli gençleri engellemek yerine onların yanında saf tutmak gibi tavır ve davranışlardan

---

¹¹⁰²Kaçmazoğlu (2012), 31 – 34.

¹¹⁰³24 – 25 Mayıs 1960'ta Başbakan Adnan Menderes Ege illerinde yaptığı mitinglerde kalabalık kitleler karşısında nutuklar veriyordu. Bkz. **Zürcher**, 348 - 349. Darbeden 2 – 3 gün önce kalabalık kitlelerin karşısında olan Başbakan demokrasiye aykırı bir hareketin bu kalabalıklara rağmen göze alınamayacağını düşünmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

kaçınmamışlar¹¹⁰⁴ ve nihayetinde 27 Mayıs 1960'da darbe yaparak iktidarı DP'nin elinden zorla almışlardır.

1960 Darbesi ve 1961 Anayasası'yla, darbeyi yapan askeri kanat ve onları destekleyen akademisyen, aydın ve bürokratlar Kemalist ideolojiye uygun olarak devletin ideolojik restorasyonunu amaçlamışlardır. 1960'ların başındaki Kemalizm'le, 1920'lerdeki Kemalizm'in farklı hedeflere, farklı siyasal yöntemlerle ulaşmaya çalıştığını göz ardı etmemek gerekir. Bu farklılık 1924 ve 1961 Anayasalarının yapılış felsefelerindeki temel ayrılığı gözler önüne serer. Kemalist ideolojiye yüklenen anlamların zaman içinde değişmesinin temelinde dünyadaki yaygın politik yaklaşımların değişmiş olması yer alır. 1960'lara gelindiğinde dünyadaki diktatörlükler yerlerini çoktan demokratik rejimlere bırakmışlardır. Ayrıca II. Dünya Savaşı sonrası yaygınlaşan insan hakları anlayışı tüm dünyadaki aydınlar ve siyasetçilerle birlikte ülkemizdeki Kemalist aydın ve bürokrat kesimin önemli bir kısmının siyasal açısını, totaliter pencereden özgürlükler penceresine çevirmesine neden olmuştur¹¹⁰⁵.

Bu dönüşüm yüzeysel olurken, resmi ideoloji taraftarları gerçek anlamda demokratik ve liberal zihniyeti benimsememişlerdir. Kemalizm'in kalıbına sığmayan tüm tutum ve düşüncelerin tasfiyesini normal kabul etmişler¹¹⁰⁶ ve demokrasiyi bile ancak Kemalizmin hegemonya alanında işleyebilir hale getirmişlerdir. Bu kapsamda demokratik çerçevede kalsa da resmi ideolojinin ilkelerine ya da yaklaşımına uymayan durumlarda demokrasiyi kesitiye uğratmaktan çekinmedikleri gibi darbeyi de demokrasi getirme söylemi ile meşrulaştırmaya çalışmışlardır¹¹⁰⁷.

İdeolojik bir aygıt olarak tasarlanan 1961 Anayasası'nda çoğunlukçu demokrasi yaklaşımı yerine, çoğulcu demokrasi yaklaşımının benimsenmesi, kuvvetler ayrılığı ilkesini yerleştirmek adına yargının bağımsızlaştırılması, nispi temsil sistemi getirilerek siyasal arenadaki farklı görüşlerin Meclise yansımalarının önünün açılması ve AYM kurulması gibi düzenlemeler demokratik sistemin yerleşmesine dönük adımlar gibi görünse de aynı 1961

---

¹¹⁰⁴Karpat, 86 – 190.

¹¹⁰⁵Falih Rıfki Atay'ın 1930'larda demokrasiyi eleştiren, diktatörlüğünse gerekliliğine işaret eden yazılarının yerini; 1960'larda Kemalizm'i bir demokrasi ve hürriyet savaşı olarak anlatan, diktatörlüğünse kabul edilemez olduğuna dem vuran yazılarının almış olması bu zihinsel dönüşümün güzel bir örneğidir. Özkan, Hande 'Falih Rıfki Atay': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 69.

¹¹⁰⁶Mazıcı, Nurşen '27 Mayıs, Kemalizmin Restorasyonu Mu?': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 568.

¹¹⁰⁷Çelik, Nur Betül 'Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 89.

Anayasası ile askeri darbeyi meşrulaştırıcı ifadelere yer verildiği, ordunun devlet yönetimi içindeki yerinin genişletildiği ve askerlerin siyasi iktidarı sürekli etkilemelerinin yolunun açıldığı ayrıca Cumhuriyet döneminde darbe geleneğinin başlatıldığı göz ardı edilemez. Bu sebeplerle 1961 Anayasası'nı ideolojik bir aygıt olarak siyasi iktidarların, vesayet odaklarının isteklerine uygun hareket etmesini sağlamaya yönelik tasarlanmış bir norm olarak görmek gerekir¹¹⁰⁸.

1950 seçimleri sonrasında toplumsal çoğunluğun desteklediği siyasal hareketin politik tercihlerinin resmi ideoloji ile çeliştiği anlaşıldığından benzer politik uygulamalara müsaade etmeyecek vesayet denetimi anayasa aracılığıyla sisteme eklenmiştir¹¹⁰⁹. 1961 Anayasası'nda toplumsal çoğunluğun vesayetçi kesimlerin güdümünden çıkmamasını sağlayacak kurumsal düzenlemeler yapılırken¹¹¹⁰, kültürel açıdan hedeflenen: toplumun, Kemalist ideolojinin gerekleri ile çelişen kültürel haklarını elde etme imkanı bulamayacağı ve modern devlet ve modern kurumların yapı taşı olarak nitelenen laiklik¹¹¹¹ gibi ilkelerin, resmi ideoloji taraftarlarının tanımlarına uygun şekillendirileceği bir sistem oluşturmak amaçlanmıştır. 1961 Anayasası resmi ideolojinin anayasal kurumlarla sistemdeki hegemonyasını sürdüreceği bir zemin oluşturmuştur.

Cemal Gürsel tarafından II. Cumhuriyet olarak nitelenen bu dönem, doktrinde de aynı adla anılmıştır¹¹¹². 1960 askeri darbesi ve bu darbe sonrasında Başbakan Adnan Menderes'in, Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın idam edilmiş olmaları gerek siyasal arenada gerekse toplum üzerinde, ordu baskısının ağır biçimde hissedilmesine ve ordunun siyasal alanda vesayet merci olarak zihinlere kazınmasına neden olmuş ve tüm dönem boyunca siyaset üzerinde ordunun hegemonyası eksik olmamıştır¹¹¹³.

I. 1961 – 1980 SÜRECİNDE TOPLUMSAL - KÜLTÜREL – İDEOLOJİK YAPI

1960 - 1980 arası dönemde toplum; sanayileşme dönüşümünü, köylerden kentlere göçü, farklı ideolojik akımların etkisini, kendi kültürel kimliğini ve bu kimlikle sosyal ve ekonomik gelişmeleri örtüştürme telaşını yaşarken; özgürlük ve asker süngüsü arasına sıkışmıştır. İnşa edilen modern devlet eliyle, hafızası silinmeye çalışılan toplumsal kesimlerin yetiştirdiği yeni

---

¹¹⁰⁸Mazıcı, 569.

¹¹⁰⁹Zürcher, 356.

¹¹¹⁰Aydın, Suavi / Taşkın Yüksel (2014) 1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi, İstanbul, İletişim, 89.

¹¹¹¹Karpat (2017), 198.

¹¹¹²Karpat (2015), 196.

¹¹¹³Zürcher, 360 – 361.

nesiller, kendilerini ifade edecek bir kimlik arayışına girmişlerdir. Bu bunalımlı kimlik arayışı içindeki gençler, 1960'lar ve 1970'lerde dünya üzerinde yaygınlaşan ideolojik hareketlerin etkisine hızla kapılmış, ülkede yaşanan özgürlük ve ekonomik refah sorunlarına çözümü dünyada yaygınlaşan başta sosyalizm olmak üzere, çeşitli ideolojilerde aramışlardır.

A. Toplumsal ve Kültürel Yapı

1960'da Türkiye nüfusu 27 754 820 iken 1980'de 44 736 957 olmuştur¹¹¹⁴. Hızlı nüfus artışı beraberinde işsizlik nedeniyle köylerden şehirlere göçleri, ailelerin köylerdeki geleneksel yaşam tarzından modern yaşam tarzına adapte olma bunalımlarını ve ekonomik ve sosyal sorunları getirmiştir. Medeni Kanun'la aile kültürünün normatif boyutunun değiştirilmesi ve kapitalist ekonomik sistemin yerleşmeye başlaması kendisinden beklenen sonucu vermiş ve aile kültürünün zihniyet boyutu dönüşmeye başlamış buna bağlı olarak toplumdaki aile yapısı gittikçe küçülmeye başlamıştır. 1968 yılında yapılan araştırma sonuçlarına göre Türkiye'de ailelerin %60'ı çekirdek aile (kentteki ailelerin %68'i, köydeki ailelerin %55'i çekirdek aile) yapısını benimsemiştir¹¹¹⁵.

Bu dönemde tüm dünyada yaygınlaşan eylemlerle gençler; kapitalist efendilere kölelik, düşük ücretle ve güvencesiz çalışma, toplum içinde siyahların veya alt tabakandan insanların ikinci sınıf muamelesi görmeleri gibi içinde bulunulan ülkeye ve zamana göre değişkenlik gösteren sorunlara karşı; özgürlük, ekonomik refah ve eşitlik talepleriyle isyancı vasıflarını bilemeye başlamışlardır. Bu kapsamda 68 Kuşağı gençlik hareketi olarak nitelenen ve Fransa'da öğrenci hareketleri ile başlayıp işçi hareketleriyle birleşen, İtalya, ABD, Arjantin ve İngiltere gibi pek çok ülkeye dalga dalga yayılan hareket Türkiye'de de etkili olmuştur¹¹¹⁶. Benzer şekilde Türkiye'de gençlik, ekonomik ve siyasal sorunlara karşı eylemsel düzeyde tepki göstermeye başlamış, emperyalizmin cenderesine karşı çıkmak istemiştir. Türkiye'nin 68

---

¹¹¹⁴**Duru, Bülent** 'Türkiye Nüfusunda Yeni Eğilimler: Görünüm, Sorunlar, Politikalar': Alpkaya, Faruk / Duru Bülent (Editörler) (2017) 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim, 4. Baskı, Ankara, Phoenix, 165; Kasarcı, Rüya (Yıl Belirtilmemiş) 'Türkiye'de Nüfus Gelişimi' <http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/tucaum5_11.pdf> s. e. t. 18.03.2019.

¹¹¹⁵**Timur, Serim** (1972) Türkiye'de Aile Yapısı, 1. Baskı, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 31 – 37.

¹¹¹⁶**Savran, Sungur** (Yıl Belirtilmemiş) '1968: Bir Devrimci Dalganın Adı' <<http://www.devrimcimarksizm.net/sites/default/files/sungur-savran-1968-bir-devrimci-dalganın-adi.pdf>> s. e. t., 27.04.2019, 89 - 90.

kuşağını oluşturan bu kesim, 1970'lerin sol muhalefetine düşünsel referanslarını oluşturmuştur¹¹¹⁷.

1960'lı ve 1970'li yıllarda sanayileşme ile birlikte işçi olarak çalışmak hayaliyle köyden kente göç eden kitleler, şehirlerde gecekondulaşma ve iş gücü arzı fazlası sorunlarının doğmasına sebep olmuşlardır. Kentli nüfusun artması, şehirlere yapılan yatırımları da artırmış ve böylece kent ile köy arasındaki sosyal yaşam imkanlarındaki farklılık gittikçe büyümüştür. Kente gelip işsiz kalan ya da çok düşük ücretlerle çalışmak zorunda kalan kesim artan sosyolojik problemlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Köyden şehre göçlerin oluşturduğu diğer bir sorun da, kentin görece refahının yüksek olmasının göçmen bireylerde yoksulluk algısını artırmış olmasıdır¹¹¹⁸.

Yoksulluk algısının artması ekonomik sorunlara karşı şehirlerde yaşayan ve şehre okumaya gelen kişileri daha duyarlı hale getirmiştir. Bu gelişmeler şehirlerdeki işçi hareketlerinin sosyolojik zeminini oluşturmuştur. Türkiye'nin batısının daha çok sanayileşmesi ile birlikte batı illeri, doğu illerine oranla daha çok gelişmiştir. Bu dönemin iş adamları ve sanayicileri, kamu bürokrasisinde bir orta sınıfın yükselmesine neden olmuştur. Ancak bu orta sınıf, Avrupa'daki orta sınıftan farklı olarak reform veya büyük çaplı toplumsal ve ekonomik değişiklik talep eden bir sınıf olmamıştır. Çünkü Türkiye'nin orta sınıfı, devlet himayesi ve desteği ile kurulmuştur¹¹¹⁹.

1960 sonrasında işçiler siyasal alanda oldukça aktif hale gelmişlerdir. Doktrinde yaygın eğilim, işçi sınıfının siyasal alanda yer bulma konusundaki cesaretinin, 1961 Anayasası'nda sosyal hakların tanınması ve bunun da salt asker – bürokrat – aydın elitlerin çabalarına bağlanması yönünde olmuştur¹¹²⁰. Ancak aslında işçi sınıfının siyasal alanda etkili olması ve işçilere sosyal hakların tanınması 1950'lerden başlayan, siyasal ve sosyal gelişmeler sürecinin sonucudur. İşçi kesimi siyasal açıdan çevrede yer alır ki 1950'lerde DP ile birlikte, çevrenin merkez üzerinde etkili olamayacağına dair zihinsel tabu yıkılmıştır. Siyaset üzerinde çevrenin

---

¹¹¹⁷**Erten, Bağış** 'Türkiye'de 1968': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2008) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 844 – 845.

¹¹¹⁸**Bıçkı, Doğan** 'Küreselleşme Sürecinde Kentler: Mekansal Yarılma, Yoksulluk ve Türkiye': Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 2. Baskı, Bursa, Dora, 374.

¹¹¹⁹**Kalaycıoğlu, Ersin** '1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Patrimonyalizm ve İstikrar': Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009) Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, 4. Baskı, Bursa, Dora, 565.

¹¹²⁰**Turgay, Feyza** (2017) '1960 – 1963 Dönemi İşçi Eylemlerine Aşağıdan Bakmak', İnsan & İnsan, C: Belirtilmemiş, S: 13, s. 253 – 263, 254.

etkili olabildiğinin tecrübe edilmesi, toplumsal zihniyette de çevrede yer alan kesimlerin özgüvenini artırıcı bir etki oluşturmuştur¹¹²¹.

Cumhuriyet döneminin ilk işçi sendikası Türk – İş 1957’de kurulmuştur. Her ne kadar grev kanunen yasak olsa da işçiler bu dönemde çay, sosyal yardımlaşma ve bayram faaliyetleriyle örgütlü hareket etme tecrübesi kazanmaya başlamışlardır¹¹²². 1950’lerdeki sanayileşme çabaları ile birlikte sayıları hızla artan işçiler, 1961 – 1963 yıllarına gelindiğinde artık siyasal bir etki oluşturacak hareketlere hazır hale gelmişlerdir. Bu süreçte olgunlaşan işçi kesimi 1961 Anayasası ile tanınan grev ve toplu sözleşme haklarının¹¹²³ yasallaşmasının gecikmesi ve işverenlerle yaşadıkları sorunlar nedeniyle (işten atmalar ve düşük ücretler gibi), çok sayıda eylem yapmışlardır¹¹²⁴. Sendika ve grev hakları için başlayan eylemleri; Saraçhane Mitingi, Kavel Direnişi, Derbi lastik fabrikası işgali gibi olaylar takip etmiştir¹¹²⁵.

Siyasal arenada işçiler eylemleri ile etkili olmaya başlasalar da siyasal arenanın asıl güçlü aktörü değildirler. 1960 – 1980 yılları arasında ordu, 27 Mayıs’ın verdiği psikolojik güçle ve Anayasa ile kurulan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) gibi kurumların etkisi ile siyaset üzerinde psikolojik ve fiili bir baskı oluşturan gerçek güç durumundadır. Nitekim daha önce değinildiği üzere 1960 Darbesi ile bürokrasinin, siyasi parti örgütlerinin ve sivil toplum örgütlerinin zihniyetinde, her an ordu siyasete müdahale edebilir kaygısının yaşandığı yeni bir süreç başlamıştır¹¹²⁶.

B. Darbeyi Meşrulaştırma Çabası ve İnkılap Mahkemeleri

27 Mayıs Darbesini takip eden gün, İstanbul Üniversitesi’nin DP’ye muhalif oldukları bilinen bazı öğretim üyeleri (Sıddık Sami Onar, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Hüseyin Nail Kubalı, Ragıp Sarıca, Naci Şensoy, Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli) Ankara’ya bir askeri

¹¹²¹ **Mardin, Şerif** (2015e) Türkiye’de Toplum ve Siyaset, 21. Baskı, İstanbul, İletişim, 71 – 73.

¹¹²² Şahin, Hande ‘Türkiye’de İşçi Sınıfının Gelişim Süreci ve Geçmişten Günümüze İşçi Hareketleri’ Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 7, s. 21 – 30, 26.

¹¹²³ 1961 Anayasası 46. maddesinde sendika kurma hakkını, 47. maddesinde de toplu sözleşme hakkını düzenlemiştir.

¹¹²⁴ **Duman, Doğan / Bayburt, Berrin** (2018) ‘Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesel Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü’, Belgi, C: Belirtilmemiş, S: 16 (Halil İncalcık Özel Sayısı), s. 944 – 960, 950 – 951.

¹¹²⁵ **Millioğulları, Özgün** (2007) ‘Türkiye’de 1960 – 1980 ve 1980 – 2005 Dönemlerinde Grev Hareketlerinin Karşılaştırılması’ (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 75 – 80.

¹¹²⁶ Bu kaygının haksız olmadığı; 14’ler olayı, Silahlı Kuvvetler Birliğinin Kurulması, Talat Aydemir’in iki başarısız darbe girişimi, Madanoğlu Cuntasının yenilgisi ve 12 Mart 1971 Muhtırasıyla gerçekleştirilen hükümet darbesi olaylarıyla anlaşılmıştır. Bkz. **Atılğan**, 564 – 565.

uçakla getirilmişler ve darbeyi meşrulaştırmaya dönük bir rapor sunmuşlardır. İlgili raporda özetle, 27 Mayıs hareketinin bir hükümet darbesi olarak nitelenmemesi gerektiği, devrik hükümetin meşruluğunu yitirdiği için 27 Mayıs hareketinin meşru bir halk devrimi olarak nitelenmesi gerektiği ifade edilmiřtir¹¹²⁷. Rapordaki ifadelerden niversite hocalarının darbeden kısa süre önce İstanbul niversitesi'nde yapılan ğrenci gösterilerini bastırması için DP'nin aldığı tedbirlere duydukları öfkenin adeta rövanşını almaya çalıştıkları anlařılmaktadır¹¹²⁸.

Ayrıca Cemal Grsel başta olmak üzere darbeyi yapan ve iktidarı eline alan kadro darbenin, tüm Türk halkı tarafından DP'ye karşı yapıldığı izlenimini oluşturmak için emek harcamıştır. DP tabanını da darbe lehine kazanmak için Cemal Grsel, DP'li vatandaşların darbe sonrasında korunacağı yönünde halka teminat verir nitelikte beyanda bulunmuřtur¹¹²⁹. 27 Mayıs'ı DP'li vatandaşların dahi desteklemesi beklenmiş, darbeyi eleştirmek suç haline getirilmiştir. Darbeyi eleştirenlerin ise devletin cebri aygıtları eliyle cezalandırılmaları normal

¹¹²⁷ Aydın / Taşkın, 65. Ayrıca raporun tam metni için ve raporda imzası olan kişiler için bkz. RG, sayı: 10540, 01 Temmuz 1960 ve RG, sayı: 10541, 02 Temmuz 1960.

¹¹²⁸ Darbe sabahı İstanbul niversitesi'nin bazı ğretim yeleri tarafından hazırlanan ve darbeci askeri iktidara sunulan raporun ilk paragrafında şu ifadeler yer almıştır: *"Vatandaşlara, muhalefete, memurlara, basına yapılan tazyik, niversite gençliğine ve niversitenin, 30 ve hatta 40 senelik meslek hayatını idrak etmiş eski hocalarına ve büyük bir istikbal vaadederek yetiş miş ve yetişmekte olan yeni ğretim üyelerine ve yardımcılara talebelerine karşı harekete geçmiştir. şöyle ki: Kendi menfaat ve ihtirasına bağlanmayı kabul ederek meslek ve vazife şuurunu ve bunun kutsiyetini kaybeden bir takım idare mirlerini ve polislerini veya polis kıyafeti sokulmuş meçhul kimseleri niversiteye saldırtmıştır. Hiçbir hukuk ve idare ilminin ve hukuka bağlı devlet rejiminin kabul etmeyeceği sahalarda silh kullanarak masum niversite gençlerinin ölümüne ağır yaralanmasına ve bir kısmının sakat kalmasına sebep olmuştur. Talebesini korumak ve vazifesini görmek istiyeen niversite hocalarını, dekanlarını ve rektörünü dvdrmş, yerlerde srkletmiş ve yaralatmış ve bunlara meden bir memlekette en kötü insanlara yapılmayacak muameleleri yaptırarak suretiyle siyasi nüfuzunu devam ettireceğini zannetmişti."* RG, sayı: 10540, 01 Temmuz 1960.

¹¹²⁹ "Muhterem Vatandaşlarım,

Memleketin bazı yerlerinde bir kısım partililerin DP mensuplarına karşı nahoş tavırlar takmdıklarını bazan da bunu tecavüz derecesinde ileri götürdüklerini esefle haber alıyorum. Memleketimizin skn ve istikrarı esas prensibimiz olan hak ve hürriyet meşhumu ve bütün vatandaşlara karşı eşit muamele anlayışı ile asla bağdaşmayan bu hareketler kadar mnsız ve çirkin bir hal tasavvur edilemez.

Demokrat Partili vatandaşların bizim kadar masum ve vatanperver olduklarını anlayımamak gya bütün bu parti mensuplarını Hk metle beraber mesul farzederek politika hırs'yle onlara tecavüze yeltenmek memlekette meydana gelen temiz hürriyet ve güvenlik havasını zehirlemek demektir. Bu hava içinde bir kısım vatandaşların huzurunu bozarak on'arda ıstırap yaratmak en hafif manisiyle haksızlık ve şuur suzluktur. Esasen tuna kimsenin da hakkı yoktur.

Çok defa tekrar edildi. Bu hareket şu veya bu parti hesabına değil, partili partisiz bütün vatandaşların hak ve huzuru için yapılmıştır. Ve bu hareket Demokrat Partiye karşı da değildir. Hepimizi ve Demokrat Partili'eri de aldatarak memlekete fenalık eden onu sömüren mahdud bir zümreyi bertaraf etmek ve Demokrat Partili vatandaş'arın da yolunu aydınlatmak için yapılmıştır. Hkmetimiz bu gibi hareketlere asla müsamaha etmeyecek ve cüret edenleri cezalandıracaktır.

Bütün parti mensuplarındın rica ederim. Vatandaşlar birbirine düşman eden fena havayı yeniden lihya etmeye aşşmaya'ım. Hangi partiye mensup olursa olsun birb'rimizi sevmeyi ve saymayı bilelim. Güzel İnkı lbımızı kendileri hesabına yapılmış farsedeneri uyaralım. Hayrımız ve menfaatlarımız ayırıcı davranışlarda değil, birbirimizin haklarına hürmet ederek birleştirici bir ruh taşımamızdadır. Buna bütün vatandaşlarımızın ehemmiyetle dikkatini çekerim. Saygı ve sevgilerimi sunarım." RG, sayı: 10541, 02. Temmuz 1960.

kabul edilmiştir. Bu yöntemle darbeyi zorla meşrulaştırmak, insanları darbe sevici kılmak ve darbe aleyhinde tutum takınanları yargılamak amacıyla İnkılap Mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemeler Devlet Başkanı, MBK üyeleri ve bakanların şahsına karşı her ne suretle olursa olsun; kavlen veya fiilen tecavüz edenleri, Milli İnkılap hareketi olarak nitelenen darbeye ve esaslarına karşı ve bunlara zarar verebilecek şekilde propaganda yapanları veya telkinde bulunanları veya haber yayanları veya nakledenleri veya herhangi bir faaliyette bulunanları yargılamak üzere kurulmuşlardır¹¹³⁰.

Milliyet gazetesinin bir haberine göre “*Beyoğlu’nda bir meyhanede İnkılap aleyhinde konuştukları, düşük Menderes’in şerefine kadeh kaldırıp İsmet İnönü hakkında hakaretimiz sözler sarf ettikleri belirtilen 6 kişi örfi idare tarafından nezaret altına alınmıştır*”¹¹³¹. Milliyet Gazetesi’ndeki bu haber darbe konusunda düşünce ve ifade hürriyetinin ne denli ortadan kaldırıldığını göstermektedir. Anlaşılmaktadır ki darbe aleyhinde bulunanları yargılamaya yönelik hükümler, sadece radikal tutum içinde olan vatandaşlara değil, toplumun tüm kesimlerine etki eder şekilde uygulanmıştır. Bu uygulamayı yapan darbeci iktidar ise kendisini özgürlükçü olarak nitelemiştir¹¹³².

Düşünce ve ifade hürriyetlerinin bu denli ortadan kaldırıldığı bir ortamda ülke genelinde, 27 Mayıs karşıtı geniş ölçekli halk hareketleri olmamışsa da¹¹³³, MBK tarafından, darbeyi meşrulaştırmak üzere alınan her türlü yönlendirici ve baskıcı tedbire rağmen, ülke genelinde darbeye karşı tutumunu dışa vurmaya çalışan bir kesim olmuştur. Nitekim 17 Eylül 1960’da Cemal Gürsel’in açıklamalarına göre darbeye karşı tavır takındığı için gözaltına alınan kişi sayısı 2947’dir¹¹³⁴.

27 Mayıs darbesi, ülkenin her yerinde coşkuyla karşılanmadığı gibi halkın tüm kesimlerinde de olumsuz bir tepkiyle karşılanmamıştır. Halkın bir kesimi, 27 Mayıs darbesine sevinçle yaklaşırken, özellikle İstanbul ve Ankara dışındaki kesimi, üzüntü ve tedirginlikle yaklaşmıştır. DP tabanının ve dolayısıyla toplumun önemli bir kesiminin darbeye ve darbeci zihniyete karşı tutumu 1961 Anayasası referandumunda dışa vurulmuştur. Referandumda %40 hayır oyu çıkmasında bu kesim etkili olmuştur. 4 milyon kişiye tekabül eden bu oran, DP’nin

---

¹¹³⁰ Atılğan, 557 – 559.

¹¹³¹ Milliyet Gazetesi, ‘Hadise Çıkaran 6 Kişi Yakalandı’, 04 Nisan 1961, 1.

¹¹³² Atılğan, 559.

¹¹³³ Karpas, Kemal (1970) ‘The Military and Politics in Turkey 1960 – 1964: A Socio-cultural Analysis of a Revolution’ Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays, Leiden ve Boston: Brill, s. 266.

¹¹³⁴ 27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları, Cilt 1, 2010, 167.

1957 seçimlerinde 4.5 milyon kişinin oyunu aldığı düşünüldüğünde; tüm aleyhteki propagandalara rağmen, DP'ye oy veren kitlenin çözülmediğini gösterir niteliktedir¹¹³⁵.

Anayasanın başlangıç kısmında yer verilen darbeyi meşru göstermeye yönelik ifadeleri toplumda yaygınlaştırmak ve benimsetmek için, 27 Mayıs İnkılabını Yayma Komiteleri kurulmuştur. Bu komiteler, darbeye karşı soru işaretleri olan insanları, darbenin meşruluğuna iknaya yönelik çalışmışlardır. Komiteler içinde standart cevaplar üretilsin diye de il ve ilçe merkezlerinde 'İnkılap Büroları' oluşturulmuştur. Başbakanlık tarafından bu birimlere 27 Mayıs kitapları yollanarak, halkın 27 Mayıs'ı bir inkılap olarak görmesi sağlanmaya çalışılmıştır¹¹³⁶. Ayrıca 17 Ağustos 1960'ta *Türk Kültür Derneği* açılmış¹¹³⁷, Derneğin Başkanı Şahap Homriş, derneğin amacının 27 Mayıs İnkılabını övmek ve anlatmak ayrıca yola çıkan kültür kervanlarıyla, bu konuda köylüyü aydınlatmak olduğunu söylemiştir¹¹³⁸.

Bu durum bile tek başına 27 Mayıs'ın, halka rağmen yapılmış bir yönetim değişikliği olduğunu gözler önüne sermeye yeterlidir. İktidara zorla gelen kesim, kendisinin varlığına karşı toplumsal bir örgütlenme ile karşı duruş sergilenmesinin önünü kesmek için ve uzun vadede toplumda kendi iktidarlarının meşruiyetini perçinlemek için toplumu kapsamlı şekilde ikna etmeye ihtiyaç duymuştur. Bu yapılanlar tepeden aşağı, toplumsal zihniyeti şekillendirme çabası ve 'insanlara doğruyu anlatacağız' anlayışı ile hareket edildiğini göstermekte ve tek parti dönemi alışkanlıklarına döndüğünü düşündürmektedir.

27 Mayıs darbesini meşrulaştırmak için 1961 Anayasası da kullanılmıştır. 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmının ilk paragrafında "Anayasa ve Hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti;" ifadesine yer verilerek askeri darbe¹¹³⁹ halkın gerçekleştirdiği bir ihtilal gibi gösterilmeye çalışılmış ve devletin en güçlü ideolojik aygıtlarından biri sayılabilecek olan Anayasada darbenin meşruluğunu kabul ettirmeye yönelik ifadelere yer verilmiştir. Darbe DP'ye muhalif olan ve anayasayı hazırlayan hukuk hocaları başta olmak üzere, resmi ideoloji taraftarı olan kesimce coşkuyla karşılanmış ve Kemalizmin

¹¹³⁵Erozan, Boğaç / Karayel Aslaner, Gülperi, (2003) 'Anadolu'da 27 Mayıs: Bursa, Erzurum, Gaziantep 1960 – 1961' ODTÜ Gelişme Dergisi, C: 40, S: 2, s. 209 – 238, 210 - 211; Saç, Selma 'İlimli Mücadeleden Radikal Önelemlere: 27 Mayıs 1960': Bora Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 96.

¹¹³⁶Erozan / Karayel, Aslaner, 223 – 227.

¹¹³⁷ *Cumhuriyet Gazetesi*, 'Türk Kültür Derneği Dün Merasimle Açıldı', 18 Ağustos 1960.

¹¹³⁸ *Cumhuriyet Gazetesi*, 'Kültür Kervanı', 11 Eylül 1960.

¹¹³⁹ Darbeyi Genel Kurmay Başkanı başta olmak üzere askeri yapının üst kesimi organize etmemiştir. Geneli subaylardan oluşan darbeciler Cemal Gürsel'i başlarında bir üst rütbeli komutan olması için ikna ederek harekete sonradan dahil etmişlerdir. Bkz. Ahmad, 189 – 195.

ilkeleri arasında zaten yer almayan demokrasinin ortadan kaldırılması (sözde demokrasi adına) kabul edilebilir görülmüştür.

C. İdeolojik Yapı

1960 sonrasında, 1961 Anayasası'nın kurgusuna uygun olarak, ülkede ideolojik yelpaze genişlemiştir. Bu kapsamda 1970'lerdeki önemli bir yenilik de, siyasal arenaya İslami ideolojinin temsilcisi bir partinin çıkması olmuştur. 26 Ocak 1970'te kurulan ve lideri Necmettin Erbakan olan, Milli Nizam Partisi (MNP) ile Türkiye'de İslamcılık ilk kez müstakil bir parti ile siyasette temsil edilir hale gelmiştir. Partinin kuruluş amaçları: Türkiye'nin Batı'nın pazarı olmaktan kurtulup kendi ihtiyaçlarını üretebilir hale gelerek siyasal ve ekonomik bağımsızlığını kazanmasını ve batı kültürünün baskısından kurtulup, kendi kültürüne uygun yaşayabilecek gerçek anlamda özgür bir ülke olmasını sağlamaktır¹¹⁴⁰.

MNP'nin tabanı üç toplumsal katmandan oluşmuştur. İlk toplumsal katman aileleri taşralı dindarlar olan Cumhuriyet'in laik kurumlarında yetişmiş ve genellikle serbest meslekle uğraşan seçkinlerdir. İkinci toplumsal katman, taşrada ticaret ve sanayi alanlarında çalışan dindar girişimcilerdir. Üçüncü toplumsal katman ise hem taşrada hem de şehirde yaşayan dar gelirli Sünni dindarlardır¹¹⁴¹. Cumhuriyet döneminde, Osmanlı'dan devralınan dinin etkin olduğu toplumsal yapının ortadan kaldırılması için lalilik adı altında Batılı zihniyeti yerleştirmeye yönelik politikalar, İslamcı kimliğin kendi değerlerine yaşam alanı oluşturmak amacıyla siyasallaşarak muhalif bir kimlik formunda siyasal arenaya çıkmasını gerektirmiştir¹¹⁴².

Erbakan ilk dönemlerdeki söylemlerinde, Cumhuriyetin laik politikalarını ve Atatürk reformlarını açıkça eleştirmiş ve açıktan dini bir üslup kullanmıştır¹¹⁴³. Genel başkandaki heyecan ve resmi ideolojiye rest çeken tavır, partinin tabanındaki geniş kitlelerce de desteklenince parti, resmi ideoloji taraftarlarınca bir tehdit olarak algılanmakta gecikmemiştir. Her ne kadar MNP'nin önemli bir özelliği modernleştirici ve İslamcı muhalif bir siyasal çizgi oluşturması¹¹⁴⁴ olsa da, resmi ideoloji taraftarlarınca modernleştirici yönü dikkate alınmamış

¹¹⁴⁰Duman, Doğan (1999) Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık, 1. Baskı, İzmir, Dokuz Eylül, 69 - 72.

¹¹⁴¹Çakır, Ruşen 'Milli Görüş Hareketi': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 545.

¹¹⁴²Yavuz, Hakan 'Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 594.

¹¹⁴³Ahmad, 461.

¹¹⁴⁴Yavuz, 591.

sadece İslami tavrına odaklanılmıştır. 12 Mart 1971’de Türk Silahlı Kuvvetleri’nin muhtıra yayınlaması sonrasında AYM 20 Mayıs 1971’de MNP’nin kapatılmasına karar vermiştir. AYM’nin bu tutumu dönemin siyasal ortamına uygun olarak askeri vesayet anlayışıyla paralel resmi ideoloji muhafızı zihniyetin dışı vurulmasından ibarettir. Karar hukuka uygun değildir ancak, 1961 Anayasası’nın kurucu iktidarının AYM için tasarladığı misyona oldukça uygundur¹¹⁴⁵.

12 Mart muhtırasından ve partisinin kapatılmasından sonra parti başkanı Erbakan İsviçre’ye gitmiş ancak AP’nin tabanının bölünmesini isteyen ordu ve siyasal alanda aktif olmak gerektiğini düşünen dava arkadaşları tarafından ülkeye dönmeye ve yeni bir siyasi parti kurmaya ikna edilmiştir¹¹⁴⁶. Tekrar Erbakan’ın liderliğinde ve İslami ideoloji çizgisinde bir parti olan Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur. Erbakan bu sefer söylemlerinde, laiklikle ve Atatürkçü düşüncelerle çatışabilecek konularda daha dikkatli davranmaya başlamıştır. 1973 ve 1977 yıllarındaki seçimlerde, MSP’nin başarılı olmasıyla, iktidarda söz sahibi olmayı da başaran siyasal İslam, önemli bir ağırlıkla Türkiye siyasetinde yerini almayı başarmıştır¹¹⁴⁷.

1960 sonrası genişleyen ideolojik yelpaze içinde sosyalizm güçlü bir yer bulmuş ve 1960 – 1980 döneminde Türkiye İşçi Partisi (TİP) bayraktarlığında, önemli ölçüde temsil imkanı elde etmiştir. Nitekim TİP, büyük kentlerdeki işçilerin, toplumsal hayattan kısmen dışlanmış gecekondulu mahallelerinin sakinlerinin, dar gelirli köylülerin, Kemalizm ve Marksizm yelpazesinde sol düşüncü benimsen aydınların ve Kürtlerin gerek aydın gerekse dar gelirli köylü katmanından sol görüşü benimsenlerin desteğini alarak Cumhuriyet tarihi boyunca ilk ve son kez Meclise girmeyi ve Mecliste bir grup kurmayı başaran sosyalist parti olmuştur¹¹⁴⁸. TİP, Marksizmi merkeze alarak yorumladığı ulusal kalkınmacılık ve kapitalist olmayan yöntemlerle kalkınma hedeflerini benimsemiştir. Aynı zamanda Kemalizm, milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik gibi Türkiye’de yaygınlaştırılmış ideolojik temaları sosyalist bir bakış açısıyla yorumlayarak, kendi ideolojisini belirlemiştir¹¹⁴⁹.

Özellikle gençlik arasında 1969 – 1971 yıllarında ve 1970’lerin sonlarında; ülkede sağ ve sol ayrışması ve bununla bağlantılı ama bundan daha aşırı, toplumu kin ve nefrete sürükleyecek

---

¹¹⁴⁵Kararın detayları Anayasa Mahkemesi başlığı altında incelendiğinden karar içeriğine burada yer verilmemiştir.

¹¹⁴⁶Çakır, 546 - 547.

¹¹⁴⁷Ahmad, 461 – 462.

¹¹⁴⁸TİP, 1965 seçimlerinde Türkiye genelinde aldığı %2,97 oyla Mecliste 15 milletvekili ile grup kurmayı başarmıştır.

¹¹⁴⁹Atılman, 575 - 576.

çatışmalar yaşanmıştır. Çatışan gençler, ileride yeri geldikçe değinileceği üzere, adeta bu kaos ortamı için, gerek ülke içinde (komando kamplarında) gerekse ülke dışında (Filistin'deki gerilla eğitimi kamplarında) eğitilmişlerdir. Bu eğitimin yanı sıra belli ideolojilerle donatılarak; kendi dünya görüşlerini ülkede etkin kıldıklarında, ülkelerine huzuru ve refahı getireceklerine inanmışlardır¹¹⁵⁰.

1960 – 1980 arası dönem aynı zamanda işçisiyle memuruyla, sendikal haklar başta olmak üzere¹¹⁵¹ devlete karşı hak taleplerinin, farklı eylemlerle dile getirildiği bir dönem olmuştur. Bu eylemlerin ülkede geniş satha yayılması ve eylemcilerin içlerine karışan provakatörlerin eylemleri amacı dışına çıkararak, ülke ekonomisine zarar vermeleri¹¹⁵²; sivil siyasetin ülke yönetiminde zorlanmasına ve ülke için gereken yatırım, üretim ve gelişim tedbirlerini alamamasına neden olmuştur. Ülke büyük darboğaza girmiş ve 9 Ağustos 1970'te yeniden bir devalüasyonla ekonomi by-pass edilerek toparlanmaya çalışılmış ancak devalüasyonun bedeli, 1 doların 15 liraya yükselmesi yani TL'nin %66,6 değer kaybetmesi olmuştur¹¹⁵³.

II. D.S. sonrasında şekillenen iki kutuplu dünya atmosferinde¹¹⁵⁴ Türkiye, ABD yanlısı bir tutum izlemiş ve ülkede liberal ideolojinin baskın olduğu bir dönem yaşanmıştır. Türkiye'deki iktidarlar, ABD ile çatışmayacak siyaset izlemeye ve halka da ABD ile yakın müttefikiz şeklinde durumu açıklamaya çalışmışlardır. Ancak bu göstermelik tutum, Amerikan Başkanı Johnson'un, Türkiye'ye yazdığı mektupla tamamen değişmiştir¹¹⁵⁵. Johnson mektubunun basına yansımından sonra toplum sağcısı ile solcusu ile Amerikan karşıtı duygu ve düşüncede birleşmiştir¹¹⁵⁶. Ancak bu durum Türkiye'nin, ABD tarafında kalmasına engel

---

¹¹⁵⁰ Atılğan, 597 -599, 638 – 640.

¹¹⁵¹ Keyder, Çağlar (2017) Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, 21. Baskı, İstanbul, İletişim, s. 183.

¹¹⁵² İşçi eylemlerine, işçi kıyafetleri ile gelen ancak gerek pahalı aksesuarlarından gerekse işçilerin bu kişileri tanımamalarından hareketle işçi olmadıkları anlaşılan kişilerin 'vurun, kırın' gibi provakasyonlarla, eylemci grubu infiale sevk etme girişimlerine dair bkz. **Milliyet Gazetesi**, İpekçi, Abdi 'Her Hafta Bir Sohbet; Bu Haftaki Konuğumuz Yakup Canıbeyaz (Maden İşçisi), Konumuz Son Olaylar', 22 Haziran 1970, 9.

¹¹⁵³ Atılğan, 632.

¹¹⁵⁴ Kaynar, 23 – 58.

¹¹⁵⁵ İlgili mektup Türkiye, Kıbrıs'ta Rumların, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın önemli bazı hükümlerine uymamalarına karşın Kıbrıs' a askeri müdahale kararı almasından sonra ABD Başkanı tarafından yazılmıştır. Türkiye'nin müttefikliği olduğunu düşündüğü Amerika; bu karara karşı Türkiye'nin yanında olmak şöyle dursun, Türkiye'ye, böyle bir girişimde bulunursa başına geleceklere dair gözdağı vermiştir. Bu gözdağının açıktan resmi belgesidir Johnson mektubu. Özetle Johnson mektubunda: 1. Türkiye'nin ABD izni olmadan adaya askeri müdahalede bulunamayacağı 2. Türkiye'nin adaya yapacağı askeri müdahale sonrasında SSCB Türkiye'ye karşı savaş açarsa NATO'nun Türkiye'yi korumayacağı 3. Türkiye'nin adaya askeri müdahale yapması halinde ABD'nin 'yardım' olarak verdiği silahları kullanamayacağı yazılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. **Gültekin**, 389 – 398.

¹¹⁵⁶ Gültekin, 389 – 398.

teşkil etmemiş, sosyalist yapıya karşı mesafeli duruş değişmemiş böylece liberalizm toplumsal zihniyet boyutunda ve kültürel yaşamda kökleşmeye devam etmiştir.

1961 sonrası toplumda ideolojik zihniyet kodlarının izini sürerken yararlanılabilecek diğer bir alan romanlardır. 1960 – 1980 arası dönemin toplumsal ideolojisinin romanlara yansıyan dilinde, soğuk savaşın komünist – anti komünist ayrımının mihenk taşı olduğu görülür. 1970’lere doğru tüm dünyayı etkileyen komünizm tehlikesi Türkiye için de oldukça canlı olmuştur. Özellikle İslamcı ve milliyetçi kesimleri ortak düşman paydasında bir araya getiren komünizm¹¹⁵⁷; sol kesim içinde CHP tabanından kopan radikal bir grubun yeni rotasını oluşturmuştur¹¹⁵⁸.

Bu dönemde İslamcı yazarların romanlarında komünizmi benimseyen karakterler sorunlu ve mutsuzluğa/yenilgiye mahkum, Türk İslam anlayışını benimseyen karakterlerse karakteri sağlam ve hata dahi yapsalar sonunda mutlaka doğruyu bulup mutlu olan kişilerdir¹¹⁵⁹. Milliyetçi yazarlarda ise daha çok komünist yönetimin zulmüne uğrayan ya da bu yönetimden bir şekilde kaçmayı başaran karakterler anlatılmıştır¹¹⁶⁰. Ulusal sol ve radikal sol görüşe yakın yazarların eserlerinde ise roman kahramanları onurlu gençler olarak ulusalcı ve evrenselci (garip bir birleşim) ya da komünist olmayı¹¹⁶¹ seçen kişilerdir. Hangi ideolojiyi içerirse içersin dönemin romanlarının ortak diline, gençlerin kimlik/benlik arayışlarına ideolojik kimliklerle cevap bulma umutları yansımıştır.

II. 1961 ANAYASASI YAPIM SÜRECİNDE İDEOLOJİ – ANAYASA İLİŞKİSİ

1961 Anayasası toplumsal kültürü yansıtacak bir hazırlık süreci geçirmediğinden büyük ölçüde demokratik olmayan yöntemlerle hazırlanan bir anayasa olmuştur. MBK, askeri iktidarı sivil iktidara devretmek için İstanbul Üniversitesi hocalarına (Onar Komisyonu) bir anayasa hazırlamaları talimatı vermiştir. Onar Komisyonu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler

---

¹¹⁵⁷ **Türkeş, Ömer** ‘Milli Edebiyattan Milliyetçi Ruha’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, 818.

¹¹⁵⁸ Zürcher, 367 – 368.

¹¹⁵⁹ Bu konuda Ömer Türkeş, Mustafa Miyasoğlu, Raif Cilasun, ve Emine Işinsu’nun roman kahramanlarına dikkat çeker. Bkz. **Türkeş, 818 – 819.**

¹¹⁶⁰ Bu yazarlara Ömer Türkeş, Cengiz Dağcı, Aclan Sayılğan, Osman Rauf Alper’i örnek olarak gösterir. . Bkz. **Türkeş, 819.**

¹¹⁶¹ Ulusalcı ve evrenselci karakter üretenlere Halikarnas Balıkcısını örnek veren Ömer Türkeş, Atilla İlhan, Nazım Hikmet ve Kemal Tahir gibi yazarları ulusal komünizm / ulusal Marksizm anlayışının temsilcileri olarak sayar. Bkz. **Türkeş, 822 – 824.**

Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü'nden (Ankara Komisyonu'ndan) görüş bildirmesini istemiştir. Ankara Komisyonu görüş talebine, başlı başına bir anayasa tasarısı hazırlayarak yanıt vermiş ayrıca yeni bir anayasa yapımı için ulusun seçeceği bir Kurucu Meclis oluşturulması gerektiğini ve böylece hazırlanacak belgenin kamuoyu tarafından tartışılmasının doğru olacağını belirtmiştir¹¹⁶². Onar Komisyonu'nun hazırladığı tasarı kamuoyunda ve MBK içinde eleştirilere maruz kalınca anayasanın özel olarak oluşturulan bir kurucu meclise hazırlanmasına karar verilmiştir¹¹⁶³.

MBK iradesinde çıkarılan 157 sayılı Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun¹¹⁶⁴ kapsamında toplanan ve 1961 Anayasası'nı hazırlayan özel Kurucu Meclis iki kanatlıdır. Kurucu Meclisin birinci kanadı askeri kanat olarak da nitelenen MBK'dır. MBK'nın 14 üyesi 13 Kasım 1960'da tasfiye edilmiş¹¹⁶⁵, bir üyesi de istifa etmiş bu nedenle toplam 23 üyesi kalmıştır. Kurucu Meclis'in ikinci kanadı sivil kanat olarak da nitelenen Temsilciler Meclisi'dir. Temsilciler Meclisi oluşumu 158 sayılı Temsilciler Meclisi Seçimi Kanunu'nda düzenlenmiştir. İlgili kanunun 2. maddesine göre Temsilciler Meclisi'ne 10 üye Devlet Başkanı tarafından, 18 üye MBK üyeleri, 75 üye illerin temsilcileri, 49 üye CHP, 25 üye CKMP, 6 üye barolar, 12 üye basın, 2 üye Eski Muharipler Birliği, 6 üye esnaf kuruluşları, 1 üye gençlik, 6 üye işçi sendikaları, 10 üye odalar, 6 üye öğretmen kuruluşları, 6 üye tarım kuruluşları, 12 üye üniversitelerden, 12 üye yargı organları tarafından seçilen temsilcilerden oluşmuştur¹¹⁶⁶.

Temsilciler Meclisi'nde mesleki temsile dayanan bir oluşum söz konusu olmuştur. Onar Komisyonu, Kurucu Meclis'in siyasal parti temsilcilerinden değil, sadece meslek temsilcilerinden oluşmasını talep etmiş ancak Ankara Komisyonu'nun itirazı ile bu talep kabul görmemiştir¹¹⁶⁷. 157 sayılı Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun'un Seçilme Yeterliliği başlıklı 6. maddesinin son fıkrasında *“Faaliyetleri, yayınları ve davranışları ile 27 Mayıs İhtilaline kadar anayasaya, insan haklarına aykırı icraat ve siyaseti desteklemekte devam etmiş olanlar, Temsilciler Meclisine üye seçilemezler”* hükmüne yer verilerek, darbe sonrası

¹¹⁶²Özutku, Mehmet (2016) 1961 Kurucu Meclisi, 1. Baskı, İstanbul, Oniki Levha, 6.

¹¹⁶³Özbudun (2016), 36.

¹¹⁶⁴ 157 Sayılı Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun RG, sayı:10682, 16 Aralık 1960.

¹¹⁶⁵ MBK içindeki fikir ayrılıkları sonucu MBK içinde çoğunluk görüşü savunanlar (içlerinde Cemal Gürsel'inde bulunduğu grup), azınlıktaki grubu zorla yakalayıp dünyanın farklı ülkelerindeki yurt dışı temsilciliklerine görevlendirme yoluyla zorla göndermişlerdir. Bu zorla görevlendirme, MBK üyeleri 12 Haziran 1960 günü Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun'la (Geçici anayasa ile) güvence altına alınmış oldukları halde yapıldığından bu tasfiye bir darbe olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Eroğul, Cem (2000) Atatürk'e Giriş, 3. Baskı, Ankara, İmaj.

¹¹⁶⁶ 158 Sayılı Temsilciler Meclisi Seçimi Hakkında Kanun RG., sayı: 10682, 16 Aralık 1960.

¹¹⁶⁷Karpat (2017), 171 – 172.

kapatılmış olan DP'ye temsilci gönderme hakkı tanınmamıştır. Böylece kurucu mecliste siyasal açıdan toplumun önemli bir kesiminin temsili engellenmiştir¹¹⁶⁸.

Temsilciler meclisinin oluşumuna ilişkin yapılacak seçimler genel oya dayanmadığı gibi tek dereceli de değildir. İllerin temsilcileri üç basamaklı seçim sonucu (ilçe delegeleri seçme kurulu, ilçe delegeleri ve il temsilcileri) belirlenmiştir. İl temsilcisi olarak seçilen kişiler, toplumun orta gelir sınıfına mensup ve CHP siyasetine yakın isimlerden olmuştur¹¹⁶⁹. Temsilciler Meclisi'nde il temsilcileri bazında da toplumun tüm kesimlerinin temsili mümkün olmamıştır.

Kurucu Meclis'in sayısal olarak çoğunluğunu Temsilciler Meclisi oluşturmuş ancak siyasal olarak Temsilciler Meclisi daha az etkili olabilmiştir. Kurucu Meclis'te sayısal olarak azınlıkta olan MBK ise siyasal açıdan ağırlıklı olarak etkili olan kanat olmuştur¹¹⁷⁰. Temsilciler Meclisi içinde, merkezden radikal sola kadar uzanan görüşleri kapsayan Devletçi Grup ve merkezden radikal sağa kadar uzanan görüşleri kapsayan Liberal Grup olmak üzere iki grup oluşmuştur. Kurucu Meclis'in siyasal ortamında askerlerin psikolojik baskısı ve Kemalist anlayışın ilkeleri tartışmasız egemen olmuş, sayısal olarak azınlıkta da olsa ordunun desteği ile Temsilciler Meclisi'nde aktif olan ve taleplerini kabul ettiren grup Devletçi (resmi ideoloji taraftarı) Grup olmuştur. Liberal Grupsa sayısal olarak fazla olmasına karşın kendisini Devletçi Grup kadar ifade edememiştir¹¹⁷¹. Bu nedenle de 1961 Anayasası için toplumsal uzlaşuya dayalı olarak, demokratik yollarla oluşturulmuştur denemez¹¹⁷².

Temsilciler Meclisi'ndeki siyasal ortam, meclis üyelerinden Abdülhadi Toplu'nun aktardığı ilk toplantıdaki siyasal havaya dair izlenimlerden de anlaşılır. Toplu'nun Temsilciler Meclisi'nin açılış gününe ilişkin günlüğüne aldığı not şöyledir: *“Temsilciler Meclisi, Milliyetçiler Derneğinden tanıdığım üç beş CKMP'li olmasa adeta CHP'nin küçük kurultayını andırıyor. CHP Kontenjanından bütün parti meclisi üyeleri genel başkanları ile birlikte meclise gelmişlerdi. Kurucu Meclis olarak görülen manzara ise, bir askeri cuntanın istişari meclisi*

---

¹¹⁶⁸Gözler (2000), 82.

¹¹⁶⁹Karpat (2017), 172.

¹¹⁷⁰ Kurucu Meclis toplantı salonunda ön taraf MBK üyelerine ayrılmışken, arkalarındaki kısım Temsilciler Meclisine ayrılmıştır. Temsilciler Meclisi üyelerine ayrılan kısmın arkası da dinleyicilere ve basına ayrılmıştır. Bu durum toplantı salonunda psikolojik bir hiyerarşi oluşturmuştur. Bkz. **Toplu, Abdülhadi** (1976) Anayasada Milliyetçilik Mücadelesi 27 Mayıs ve Kurucu Meclis'in Perde Arkası, 1. Baskı, Ankara, Töre- Devlet, s. 69.

¹¹⁷¹Devletçi Grup: Merkezden radikal sola kadar uzanan çizgideki kesimin temsilcilerinden oluşuyordu ve ordu tarafından destekleniyordu. Liberal Grup: Merkezden radikal sağa kadar uzanan kesimin temsilcilerinden oluşuyordu ve tarımsal, ticari ve mahalli çıkar çevrelerince destekleniyordu. **Karpat** (2017), 173.

¹¹⁷²Tanör (2017), 370.

*niteliğinde idi...*¹¹⁷³”. Temsilciler Meclisi üyelerinin üzerinde, darbe ile iktidara el koymuş ve seçimle gelen Başbakanı, Dışişleri ve Maliye bakanlarını idam ettirmiş askeri komitenin baskısı kaçınılmaz olarak hissedilmiştir. CHP’nin 1961 Anayasası’nın yapımında etkin olması, sivil yönetime geçildikten sonra kendisini 27 Mayıs darbesinin savunuculuğu ile özdeşleştirmesine neden olmuştur¹¹⁷⁴.

1961 Anayasası metni hazırlanırken Temsilciler Meclisi içinde bir Anayasa Komisyonu oluşturulmuştur. Komisyon önce Türkiye’deki Anayasa hareketlerinin seyrini anlatan bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor 1924 Anayasası’nın kuvvetler birliği esasına ve Meclis üstünlüğü ilkesine dayanan siyasal sisteminin, kamuoyunu dışarda tuttuğunu belirtmiştir. Kamuoyunun dışarıda kaldığı tüm yetkinin yasamada olduğu bu sistemin 1946 sonrasındaki seçim sistemi ile uyumsuz olduğunu ileri sürülmüştür¹¹⁷⁵. Rapordaki yaklaşımın 1960 Darbesinin toplumu dikta yönetimi altına almaya çalışan bir partiden kurtarmak amacına yönelik haklı bir halk hareketi olduğu¹¹⁷⁶ görülmektedir. Nitekim 1961 Darbesini bir ihtilal hatta bir inkılap olarak gören bu yaklaşım, 1961 Anayasası Başlangıç kısmına “*27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti*” ifadesini ekleyerek darbeyi adeta bir halk devrimi gibi lanse etmeye çalışmıştır.

Anayasa Komisyonu’ndan çıkan metin Temsilciler Meclisi’nde (Anayasa Komisyonu üyelerinin de katıldıkları toplantılarda) tartışılmış. Kabul edilen metin MBK’ya gönderilmiştir. MBK ilgili metinde bir kısım değişiklikler yapılmasını istemiş, bu değişiklik talebi tekrar Temsilciler Meclisi’nde görüşülmüştür. Uygun görülen değişiklikler yapılmış uygun görülmeyen değişiklikler için eski metinde ısrar edilmiştir. MBK ve Temsilciler Meclisi’nin uzlaşamadığı maddeler için her iki kurulun katıldığı Karma Komisyon toplanmış ve bu komisyon kararından çıkan metin, referanduma giden Anayasa taslağına yazılmıştır¹¹⁷⁷.

Temsilciler Meclisi, İstanbul Üniversitesi hocaları tarafından hazırlanan Onar tasarısını etüt metni, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi hocalarının hazırladığı Ankara tasarısını yardımcı metin olarak kullanmıştır. 1960 döneminde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi hocaları daha çok 19. yüzyıl Avrupalı hukukçuların teorileri üzerine yoğunlaşmışken, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi hocaları modern siyaset bilimi kavramlarını benimsemişler ve siyasal partileri sosyal hareketliliğin ve siyasal eğilimin aracı olarak

---

¹¹⁷³Toplu, 73.

¹¹⁷⁴Karpat (2017), 176.

¹¹⁷⁵Karpat (2017), 173.

¹¹⁷⁶Akgün, 70 – 99.

¹¹⁷⁷ 157 sayılı Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun’un 18, 25 – 31. maddeleri.

değerlendirmişlerdir¹¹⁷⁸. Ayrıca Kurucu Meclis 1946 Fransız Anayasası'ndan, 1947 İtalyan Anayasası'ndan, 1949 Federal Alman Anayasası'ndan yararlanmıştır¹¹⁷⁹. İstanbul tasarısından farklı olarak Ankara tasarısında siyasi partilere, genel oya ve yürütmeye aşırı kuşkucu bir yaklaşım yoktur. Her iki tasarıdaki ortak hususlarsa: çoğunluk egemenliğine karşı, anayasa ile düzenlenmiş bir demokrasi anlayışı ve laikliğin pekiştirilmesi olmuştur¹¹⁸⁰.

Neticede 1961 Anayasası'nda yer alacak ideolojik tercihlerin çoğunu toplum değil, darbe ile demokratik iktidardan siyasi gücü devralan kesim ve bu kesimin uygun gördüğü, elitist kesim Tanör'ün ifadesiyle “*Zinde Kuvvetler*” belirlemiştir¹¹⁸¹. DP'nin halk desteği ile tekrar tekrar iktidara gelmesi ile prestij kaybına uğrayan sivil ve askeri bürokrasi, Kemalist seçkinlerin halka rağmen halk için anlayışıyla, darbenin arkasındaki gücü oluşturmuştur¹¹⁸². Bu gücün kontrolündeki kurucu iktidarın anayasa hazırlarken güttüğü amaç DP benzeri bir partinin tekrar iktidara gelip devlet erklerinin tamamı üzerinde tek başına güç sahibi olmasını önlemek olmuştur. Bu bakımdan 1961 Anayasası'nın asli özelliklerinden biri tepki anayasası olarak hazırlanmasıdır¹¹⁸³.

Kuvvetlerin tamamını TBMM'ye dolayısıyla (seçim sisteminin çoğunluk sistemi olduğu düşünülürse) toplumsal çoğunluğa veren 1924 Anayasası da resmi ideoloji taraftarı bir anlayışla hazırlanmıştır ancak 1924 Anayasası'nın hazırlandığı ortamda resmi ideoloji taraftarı kesimin siyasal arenada muhalifi yoktur¹¹⁸⁴. 1950'ye gelindiğinde koşullar değişmiş ve güdümlü muhalefet durumunda olması için önü açılan DP, iktidara gelerek 1924 Anayasası'nın sağladığı gücü kullanma hakkı kazanmıştır. 1950 – 1960 döneminde yapılan seçimlerin tamamında, toplumsal çoğunluğun resmi ideoloji taraftarlarını desteklemediği anlaşıldığından, darbe sonrası hazırlanan anayasada çoğunlukçu demokrasi anlayışından vazgeçilmiştir. Hazırlanan

---

¹¹⁷⁸Bkz. **Karpat** (2017), 171 – 172.

¹¹⁷⁹**Dal, Kemal** (1986) Türk Esas Teşkilat Hukuku, 1. Baskı, Ankara, Bilim, s. 56; **Arsel, İlhan** (1965) Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, 1. Baskı, Ankara, Yayınevi Belirtilmemiş, 138.

¹¹⁸⁰**Tanör** (2017), 372.

¹¹⁸¹**Tanör** (2017), 370.

¹¹⁸² 27 Mayıs 1960 darbesini yapanların, Mustafa Kemal'in mirasına sahip çıkmak için yönetime el koydukları düşüncesi ile hareket ettikleri; demokrasinin başka türlü yaşatılamayacağına inandıkları ve Mustafa Kemal'in bıraktığı yerden daha ileri gitmek, tutucu ve gericici güçleri etkisiz hale getirmek ve daha halkçı bir idare kurmayı hedefledikleri ileri sürülmüştür. Ancak yaptıkları darbe ülke geleceği için toplumsal bölünmeyi körükleyerek ilerleme ve gelişmelere ayrılması gereken enerjilerin bölünmelere harcanmasına neden olmuştur. Ayrıca Türkiye siyasal tarihinde, siyasal krizleri sivil çözümlerle aşmak yerine, Kemalist ideolojilerin meşrulaştırıcı etkisinden yararlanarak darbelerle demokrasiyi kesintiye uğratmanın olağan görülmesine neden olmuştur. Bkz. **Yasemin**, 114 – 115.

¹¹⁸³**Karatepe** (2009), 215.

¹¹⁸⁴ Daha önce anlatıldığı üzere resmi ideoloji muhalifi ve CHP'nin rakibi olabilecek siyasal oluşumlar çeşitli yöntemlerle sonlandırılmıştır.

anayasadaki temel hedef çoğunluğu yönetimde hakim kılan sistemi kaldırıp yerine sivil ve askeri bürokrasiyi tekrar yönetimde etkili hale getirebilecek bir siyasi sistem oluşturmak olmuştur¹¹⁸⁵. Bu yönetimin toplumsal kültür açısından hedefi ise DP dönemi uygulamalarıyla, tek parti dönemi kültür politikalarından uzaklaşılması sonucu çoğulculaşan kültürel yapıyı, resmi ideoloji çerçevesinde restore etmektir.

1961 Anayasası ile getirilen yeni siyasi mekanizmalar aracılığıyla, egemenliğin devlet erklerine tanınmasında, 1924 Anayasası'na göre önemli değişiklikler yapılmıştır. 1924 Anayasası'nda devlet erklerini elinde bulunduran parlamentonun gücü ve yeri 1961 Anayasası'nda oldukça farklı düzenlenmiştir. 1924 Anayasası'nda *“Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegane ve hakiki mümessili olup, millet namına hakkı hakimiyeti istimal eder”* ifadesine yer verilmişken, 1961 Anayasası'nda *“millet egemenliğini anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır”* ifadesine yer verilmiştir¹¹⁸⁶. Egemenliğin yasama organında tecelli ettiğinden değil¹¹⁸⁷, yetkili organlar eliyle kullanılacağından bahsedilerek egemenlik gücü anayasa ile oluşturulan organlar arasında paylaştırılmış ve yasama organı bu organlardan yalnızca biri haline getirilmiştir¹¹⁸⁸. 1924 Anayasası'nda siyasi iktidarlara verilen yetkiler konusunda sınırlamadan kaçınılırken, 1961 Anayasası'nda siyasi iktidarın sınırlanması yönündeki açık tercih dikkat çekicidir¹¹⁸⁹. Yasama organına duyulan güvensizlik, onun görev tanımının detaylı şekilde yapılmasından ve yasama organından çıkacak kanunları denetleyecek AYM'nin kurulmasından ve idari yargının güçlendirilmesinden anlaşılmaktadır¹¹⁹⁰.

1924 Anayasası döneminde DP'nin yaptığı hakimlerin emekliye ayrılmasına ilişkin kanun değişikliği ve tahkikat komisyonu kurulması gibi bazı uygulamaların anayasaya aykırı olduğu ve devlet kurumlarının bu aykırılıkları düzeltememesinin darbeye giden yolu açtığı yönünde eleştiriler yapılmıştır¹¹⁹¹. Ancak tek parti konumunda yirmiyedi yıl iktidar olan CHP

¹¹⁸⁵Karatepe (2009), 206 – 207.

¹¹⁸⁶Özdemir, Hikmet 'Siyasal Tarih 1960 – 1980': Akşin, Sina (Editör) (2011) Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908 – 1980, 7. Baskı, İstanbul, Cem, 239 - 240; Sevinç, Murat 'Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920 – 2012': Alpkaya, Faruk / Duru Bülent (Editör) (2017), 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim, 4. Baskı, Ankara, Phoenix, 129.

¹¹⁸⁷ 1924 Anayasası yürürlükte olduğu süre boyunca yasama organı tüm erkleri elinde bulundurduğu gibi anayasaya uygunluk yasa hazırlamakla dahi kendisini sınırlamamıştır. Bkz. Tanör (1986), 20.

¹¹⁸⁸Karatepe (2009), 216.

¹¹⁸⁹Özdemir, 240.

¹¹⁹⁰Karatepe (2009), 216.

¹¹⁹¹Özbudun, Ergun (2012) 'Türkiye'de Anayasa Yargısının Doğuşu' Liberal Düşünce, C: Belirtilmemiş, S: 68, s. 6 - 7. Özbudun, 1924 Anayasası Döneminde Anayasa Mahkemesi benzeri bir kurumun bulunması halinde de tek parti rejiminin doğası gereği yargısal denetimin işlevsel olmayacağı kanaatindedir.

döneminde yapılan anayasaya aykırılıklar doktrinde pek fazla dile getirilmemiştir. Tezde yeri geldikçe ele alınan tek parti dönemi Anayasa ihlallerinin yaşama hakkını ihlal eder dereceye ulaştığı dikkat çekmektedir.

1924 Anayasası yürürlükteyken hem tek partili hem de çok partili dönemde siyasi iktidarların anayasadan aldıkları yetkilerini denetleyecek bir yapı oluşturulmamış ve bu nedenle siyasi iktidarların icraatlarının Anayasaya uygunluğunun denetimi yapılamamıştır. CHP 1924 Anayasası'nı Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan sonra hem İstanbul rejimi ile hesaplaşabileceği hem de resmi ideolojinin ilkelerine uygun olarak devletin aygıtları ile toplumsal yapıyı şekillendirebileceği bir hukuki zemin hazırlamak üzere tasarlamıştır¹¹⁹². DP muhalefetteyken Anayasanın siyasi iktidarı sınırlamadığı konusunda eleştirilerde bulunmuş ve CHP ise bu eleştirileri dikkate almamıştır. CHP muhalefet olduğunda benzer eleştirileri DP'ye yöneltmiş¹¹⁹³ bu kez de DP Anayasa değişikliği yaparak yasama organının yetkilerini sınırlamaya yanaşmamıştır¹¹⁹⁴.

1924 Anayasası döneminde çıkarılan kanunların Anayasayı ihlal edip etmediğinin değerlendirilmesi hususunda iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki anayasaya aykırı kanunların mahkemelerce denetlenmeleri gerektiğini savunur. Bu yaklaşıma göre her ne kadar 1924 Anayasası'nda bir AYM öngörülmemiş olsa da Anayasanın 103. maddesinde kanunların anayasaya aykırı olamayacağı hükmünden hareketle, mahkemelerin anayasaya aykırılık itirazlarını dikkate almaları gerektiğini yahut re'sen saptadıkları anayasa ihlallerinde, anayasayı ihlal eden hükmü ihmal ederek anayasaya uygun karar vermeleri gerektiğini¹¹⁹⁵ savunmuştur. Aynı yaklaşım 1924 Anayasası'nın yargıya ilişkin olanlar başta olmak üzere pek çok hükmünün Polonya Anayasası'ndan iktibas edildiğini ancak Polonya Anayasası'nın 81. maddesindeki *“mahkemeler usulü dairesinde yayınlanmış kanunların muteberliğini münakaşa edemezler”* hükmünün kurucu iktidar tarafından bilinçli olarak anayasaya alınmadığını belirtir. Bu durumdan hareketle kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetiminin önünün

---

¹¹⁹² Tanör (1986), 20.

¹¹⁹³ Kaçmazoğlu (2012), 27.

¹¹⁹⁴ DP iktidara geldikten sonra kendisinin muhalefette iken şikayetçi olduğu seçim sisteminin nisbi temsil sistemi haline getirilmesi ve Anayasa değişikliği ile meclisin yetkilerinin sınırlandırılması konularında bir değişiklik yapmadı. Çünkü CHP'nin bürokrasi ve ordu içindeki ağırlığının farkındaydı ve devlet yönetiminde lehine kullanabildiği tek güç olan meclisteki etkinliğini kaybetmek istememişti. Bkz. Karatepe (2009), 206.

¹¹⁹⁵ Adem-i merkezi tipte anayasa yargısı (Amerikan modeli anayasa yargısı, genel mahkeme sistemi olarak da adlandırılan model) önerilmiştir.

kapatılmamasının amaçlandığını ileri sürer. Aksi durumun anayasanın üstünlüğü ilkesinin ortadan kalkmasına neden olacağını ifade eder¹¹⁹⁶.

Kemal Gözler ise kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenmesinin mümkün olmadığı bir sistemde de anayasanın üstünlüğü ilkesinin geçerli olduğunu söyler. Bu yaklaşıma göre anayasanın üstünlüğü ilkesi doğrudan yasama organına hitap eder bu nedenle yasama organının görevlerinden biri anayasaya uygun kanun çıkarmak diğer bir ifade ile anayasaya aykırı kanun çıkarmamaktır. Gözler, AYM gibi bir kurumu benimsemeyen siyasal sistemlerde Anayasaya uygunluk denetimi yapma yetkisinin yalnızca TBMM’de olduğunu savunur. Hukuki olarak anayasaya uygunluk denetimi konusunda tek yetkili organ yasama organı olduğundan, yasama organı tarafından kabul edilen tüm kanunların anayasaya uygun dolayısıyla geçerli olduklarının kabulünün gerekeceğini belirten Gözler, bu halde de anayasanın üstünlüğü prensibinin geçerliliğini sürdürdüğünü ifade eder¹¹⁹⁷.

1924 Anayasası döneminde kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi uygulamada (genel mahkeme sistemi kapsamında) denenmiştir. Akşehir hakimi Refik Gür, önüne gelen bir davada Anayasaya aykırılık tespit ettiğinden ilgili yasa hükmünü ihmal edip anayasaya uygun karar vermiştir. Ancak karar Yargıtay tarafından bozulmuş ve *“kanunların anayasaya uygun olup olmadığının tetkikine mahkemelerin görevli olduğuna dair ne anayasada ne de diğer kanunlarda bir hüküm var ... Diğer taraftan Anayasa’nın 52. maddesi ile içtüzüklerin kanuna aykırı olmayacağı derpiş edilmiş ve böyle bir iddianın ileri sürülmesi halinde bunun çözüm yerinin TBMM olacağı tasrih edilmiş olması, tüzükten daha yüksek durumda olan kanunların anayasaya muhalif olup olmadığı hususunun mahkemelerce tetkik edilemeyeceğine açık bir işaret saymak lazım gelir¹¹⁹⁸”* gerekçesi ile mahkemelerce anayasaya uygunluk denetimi yapılmasının yolunu kapatmıştır.

1924 Anayasası ve 1961 Anayasası süreçlerini siyaseten kültür – ideoloji ilişkisi bağlamında değerlendirdiğimizde, toplumsal kültürün modern (batılı) kodlara uygun inşa edilmesi için hukuki açıdan uygun zeminin 1924 Anayasası’nın, siyasal iktidara çok geniş yetkiler vermesi ile (Meclise kuvvetler birliği anlayışına uygun yetki verilmesi ile)

---

¹¹⁹⁶Feyzioğlu, Turhan (1951) Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazai Murakabesi, 1. Baskı, Ankara, SBF Yayınları, 333 – 335. Benzer görüşler için bkz. Tanör (1986), 20; Gönenç, Levent ‘Orta Çağ Avrupası’nda Anayasacılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri’: Serap Yazıcı (Editör) (2008) Ergun Özbudun’a Armağan, 1. Baskı, Ankara, Yetkin, tüm makale.

¹¹⁹⁷Gözler (2000), 61.

¹¹⁹⁸Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, E: 209/96, K: 140, T: 03.12.1952.

oluşturulduğunu görürüz¹¹⁹⁹. 1924 Anayasası'nın siyasi iktidara geniş yetkiler tanınması, çok partili hayatla birlikte, çevrenin sesini dinleyen ve çevrenin temsilcisi olarak görülen DP'nin iktidara gelmesiyle toplumun kültürel taleplerinin siyasal alana yansımalarının önü açmıştır. Merkezdeki elitlerin oluşturdukları kültürel dönüşüm baskısı büyük ölçüde ortadan kalkmıştır¹²⁰⁰. Bu durum resmi ideoloji taraftarı olan kesimleri ise rahatsız etmiştir.

Merkezdeki akademik ve aydın kesimler kendi dünya görüşlerinin ülke politikalarına yansımamasından duydukları rahatsızlığı meşrulaştırmak için 1924 Anayasası'nın çoğunlukçu demokrasi getirdiği iddiasını öne sürmüşlerdir. Darbenin meşrulaştırılması sürecinde de etkili rol alan bu kesim 1961 Anayasası hazırlanması sürecinde aktif rol almış ve 1961 Anayasası'nın meşruiyet zemini çoğulcu demokrasiyi getirdiği iddiasına dayandırmıştır¹²⁰¹. Oysa 1961 Anayasası çoğulcu bir sistem kurmaktan ziyade resmi ideolojiyi koruyacak, resmi ideoloji çerçevesinde siyasal ve toplumsal yapıları revize edecek bir düzenleme getirme amacına yönelik olarak hazırlanmıştır. Ancak 1924 Anayasası'ndan farklı olarak 1961 Anayasası'nın getirdiği sistemde resmi ideoloji, yasama organını (toplumsal çoğunluğun temsilcilerini) vesayet denetimi ile bastıracak kuruluşlar eliyle koruma altına alınmıştır.

1961 Anayasası, resmi ideoloji taraftarı siyasal elitlerin Türkiye'de tek partili hayata geri dönülemeyeceği bilinciyle kendi politik konumlarını anayasal ve meşru bir zemine oturtmak ve böylece siyasetin alanını daraltmak için kullandıkları ideolojik bir aygıt olmuştur¹²⁰². 1961 Anayasası'nda siyasal sisteme getirilen, resmi ideolojinin vesayetine ve toplumsal çoğunluğun temsilcilerinin baskı altında tutulmasına yönelik düzenlenen kurumlardan bazıları AYM, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Cumhuriyet Senatosu, Cumhurbaşkanlığı'dır denebilir¹²⁰³. Resmi ideoloji başlığı altında ilgili kurumlar ele alındığından burada bu kurumlara değinilmeyecektir.

---

¹¹⁹⁹Benzer bir yaklaşım için bkz. **Özbudun** (2016), 35.

¹²⁰⁰1961 Anayasası'nın DP türü bir siyasal iktidarın yinelenmesini önlemek amacına yönelik oluşturulduğuna dair bkz. **Eroğul**, 283.

¹²⁰¹**Özbudun** (2016), 42 – 43.

¹²⁰²**Arslan, Emrah** 'Türkiye Solunun 1961 Anayasası ile İmtihanı' <<https://www.yenisafak.com/yerel/turkiye-solunun-1961-anayasasi-ile-imtihani-419954>> s. e. t. 25.12.2019.

¹²⁰³**Aydın / Taşkın**, 92 – 98; **Özbudun**, 8.

İdeolojik açıdan bakıldığında 1961 Anayasası'nda liberal haklara¹²⁰⁴ yer verilmiş olmasının yanı sıra¹²⁰⁵ sosyal haklara¹²⁰⁶ da yer verilmiştir. Resmi ideoloji olarak Kemalizm¹²⁰⁷ (erken cumhuriyet dönemi uygulamaları uzantılarıyla) ve milliyetçilik¹²⁰⁸ de 1961 Anayasası'nda yer alan diğer ideolojik unsurlar olmuştur. 1960 – 1980 döneminde liberalizm, özellikle ekonomik alanda baskın biçimde benimsenmiş ve ülkede yabancı kredilerle ve sermayelerle (çok büyük ölçüde ABD'den destek alan) burjuvazi hızla yükselmiştir. Yükselen burjuvazi kendi aydın kesimini oluşturmak üzere önemli bir çaba göstermeye başlamıştır. Söz konusu burjuvazi çeşitli yöntemlerle aydınları desteklemiş ve böylece onları manipüle etme imkanı elde etmiştir¹²⁰⁹.

Sadece anayasa hazırlayan Kurucu Meclis'in oluşumu ve Anayasa yapım sürecine çok dar kapsamda halkın katılımının sağlanması¹²¹⁰ değil, aynı zamanda Anayasanın halk oylamasına sunulması aşamasında siyasi partilerin muhalif propaganda yapabilecekleri bir ortamın bulunmaması da yapılan anayasanın demokratik olmayan yöntemlerle hazırlanıp kabul edildiğini gösterir¹²¹¹. Propaganda için 1982 Anayasası dönemindeki kadar aşırı kısıtlamalar öngörülmemiş olmasına karşın, siyasi partilerin içinde bulundukları fiili durum yeni anayasa için 'hayır' kampanyası yürütmeye müsait olmamıştır. Bu durumu aşmak için DP'nin devamı niteliğinde kabul edilen Adalet Partili bazı milletvekilleri oyların 'hayırlı olmasını' dileyerek imada bulunma yöntemine başvurmuşlardır¹²¹². Toplum referandumda 1961 Anayasası'nın içeriğini beğenip beğenmemekten ziyade, askeri yönetime son verilerek sivil yönetime geçilmesi isteğinden hareket etmiştir¹²¹³.

---

¹²⁰⁴ 1961 Anayasası İkinci Bölümde, Kişinin Hakları ve Ödevleri başlığı altında liberal haklara yer vermiştir.

¹²⁰⁵ Kurucu Mecliste sosyalistlerin içinde bulunduğu Devletçi Grubun ordu desteğiyle etkin olmasına karşın Liberal Grubun mülkiyet hakkı konusundaki etkinliği ve kamulaştırmanın daraltılması ve koşullarının sertleştirilmesi konusunda bkz. **Karpat** (2017), 172 – 173.

¹²⁰⁶ 1961 Anayasası Üçüncü Bölümde, Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler başlığı altında sosyal haklara yer vermiştir.

¹²⁰⁷ 1961 Anayasası Başlangıç Bölümü'nde "... Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olmak..." ifadesine yer verilmiş olmasının yanında, 1961 Anayasası 2. maddesinde "... Başlangıç'ta belirtilen temel ilkelere dayanan..." ifadesine yer verilmiştir.

¹²⁰⁸ 1961 Anayasası Başlangıç Bölümü'nde "... Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak..." ve 2. Maddesinde "... milli... devlettir" ifadesine yer verilmiştir.

¹²⁰⁹ **Atılğan**, 530 – 533.

¹²¹⁰ **Erdoğan** (2003), 86.

¹²¹¹ **Yazıcı, Serap** (2009) Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 17.

¹²¹² Toplumun DP'li kesiminin anayasa yapımında dışlanması zaten yaklaşık toplumun yarısının dışlanması anlamına gelmiştir. Nitekim dışlanan parti 1957 seçimlerinde oyların %47'sini almıştır ve toplumun neredeyse yarısının temsilini üstlenmiş bir partidir. Bkz. **Tanör** (2017), 373 - 376.

¹²¹³ **Karpat** (2017), 175.

1961 Anayasası toplumun %80'inin katıldığı referandumda %61,7 oranında kabul oyu almıştır. Referandum sonucu toplumun yarısının 1961 Anayasası'nı kabul ettiğini göstermekle beraber, DP'nin en güçlü olduğu 11 ilde 'hayır' oyunun çıkması ve tüm meşrulaştırma girişimlerine karşı toplumun yarısının 1961 Anayasası'nı kabul etmek istememiş olması, DP tabanının çözülmediği ve referandumla tepkisini gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır. İlerleyen yıllarda da 1961 Anayasası DP tabanı ve DP'nin devamı niteliğindeki siyasi partiler tarafından benimsenmemiş ve sürekli eleştirilmiştir¹²¹⁴.

III. RESMİ İDEOLOJİ

Resmi ideolojinin toplumsal çoğunluk tarafından benimsenmediğinin farkındalığı ile oluşturulan siyasal yapı, Anayasa'nın üstünlüğü prensibine dayanarak siyasi çoğunluğa karşı baraj oluşturacak şekilde kurgulanmış ve resmi ideolojinin revizyonu sağlanmaya çalışılmıştır¹²¹⁵. Cumhuriyet'in temel ilkelerinin çoğunluğun desteklediği siyasi iktidar tarafından ihlal edildiği anlayışı, anayasanın hazırlanması sürecinde kurucu iktidarın temel düşüncesi olmuştur¹²¹⁶.

1961 Anayasası 1937 yılında 1924 Anayasası'na eklenmiş olan ideolojik ilkeleri barındırması yönüyle resmi ideolojinin normatif bir aracı olma misyonunu sürdürmüştür denilebilir. Resmi ideolojinin ilkeleri, 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmında karşımıza çıkar. Hem sembolik hem de hukuki değeri olan bir metin olarak Başlangıç kısmında 27 Mayıs darbesinin manası ve ruhu açıklanmaya çalışılırken Atatürk ilke ve inkılapları etkili bir güvenceye kavuşturulmaya çalışılmıştır¹²¹⁷. Bu durum 1961 Anayasası'nın resmi ideolojinin restorasyonuna yönelik tercihini bilinçli olarak vurgular nitelikte hazırlanmış olmasının sonucu olduğu kadar, II. Dünya Savaşı sonrasında yazılan anayasalarda başlangıç kısmı oluşturmanın yaygınlaşmış olmasından da kaynaklanmıştır¹²¹⁸. Başlangıç kısmının ideolojik değerlerinin

---

¹²¹⁴Erdoğan (2003), 87 – 89.

¹²¹⁵Tanör (1986), 23 - 24.

¹²¹⁶CHP'nin 1957 yılında yaptığı XIII. Kurultay'ında kabul ettiği Hürriyet Andı'nda adeta 1961 Anayasası'nın iskeleti oluşturulmuştur. Mazıcı, 559.

¹²¹⁷Göl, Mevlüt (2017) Karşılaştırmalı Hukukta Anayasa Başlangıçlarının Sembolik ve Hukuki Değeri, 1. Baskı, İstanbul, Oniki Levha, s. 238 – 239, 242.

¹²¹⁸Doğan, Meltem (2011) Anayasaların Başlangıç Kısımları, 1. Baskı, Ankara, TBMM Araştırma Merkezi, s. i; Aldıkaçtı, Orhan (1982) Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, Baskı Belirtilmemiş, İstanbul, Bahar Matbaası; Uran, Peri 'Anayasaların Başlangıç Kısımları' İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C: 73, S: 1, s. 223 – 248, 232.

Anayasal düzende normatif nitelik taşıması konusunda da tedbir alınmış ve 1961 Anayasası'nın 2. maddesinde, devletin başlangıç kısmında sayılan ilkelere dayandığı ifade edilmiş ayrıca başlangıç kısmının anayasaya dahil olduğu¹²¹⁹ belirtilmiştir.

1961 Anayasası'nın başlangıç bölümü siyasal, toplumsal ve ideolojik anlamda üç farklı amaca yönelik hazırlanmıştır denebilir¹²²⁰. Birinci amaç: Askeri darbeye meşruiyet kazandırmaktır. Başlangıç kısmında yer verilen *“Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 devrimini yapan Türk Milleti”* ifadeleri ile askeri cuntanın bakış açısı ve fiilleri, Türk Milletinin bakış açısı ve fiilleri ile özdeşleştirilmiştir. Darbe adeta halkın yaptığı bir ihtilalmiş gibi gösterilmeye ve meşrulaştırılmaya çalışılmıştır¹²²¹.

1961 Anayasası'nda ön plana çıkan ikinci amaç *“bütün fertlerini... bölünmez bir bütün halinde, milli şuur ve ülküler etrafında toplayan... Türk milliyetçiliğinden hız ve ilham alan”* ifadeleriyle kollektivist-solidarist bir bütünlük oluşturmaktır. Bu aslında bir türdeşleştirme zihniyetinin dışa vurumu, çoğulculuktan çok birlikçiliğe yakın bir siyasal toplum anlayışının ifadesidir¹²²².

Anayasa hazırlanırken, başlangıç kısmından ayrı olarak, 2. maddede *“Türkiye Cumhuriyeti devletin milli demokratik, laik ve sosyal bir devlet olduğu”* ifadesindeki ‘milli’ kavramının yerine ‘milliyetçi’ kavramının yer alması önerilmiştir. Bu öneriyi sunan kesim 1961 Anayasası'nın, sosyalizme açık bir metin olduğu yanlış izleniminin yaygınlaştığını ve bu

---

¹²¹⁹ 1961 Anayasası 2. maddesi: *“Türkiye Cumhuriyeti ... başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan ... bir hukuk devletidir.”*

1961 Anayasası 156. maddesi: *“Bu anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten Başlangıç kısmı anayasa metnine dahildir.”*

¹²²⁰ 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmı: *“Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan; Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti;*

Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, milli şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak milli birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve,

‘Yurtta Sulh, Cihanda Sulh’ ilkesinin, Milli Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak;

İnsan hakları ve hürriyetlerini, milli dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak için;

Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu anayasayı kabul ve ilan ve O’nu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile hürriyete, adalete ve fazilete aşık evlatlarının uyanık bekçiliğine emanet eder.” şeklinde kaleme alınmıştır.

¹²²¹ Parla, Taha (1991) Türkiye’de Anayasalar, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 24.

¹²²² Erdoğan (2003), 93 - 94.

izlenimi önlemek için milli yerine milliyetçi ifadesinin kullanılması gerektiğini öne sürmüştür¹²²³. Bu görüşe katılmayanlar ise, milliyetçiliğin ülke için misyonunu tamamladığını düşünen, laik ve sosyalist ideolojik yaklaşımı benimseyenler¹²²⁴ olmuştur. Bu grup, ‘milliyetçi’ ifadesinin anayasal bir ilke haline gelmesinin, ötekileştirmeye ve bölünmeye neden olacağını savunmuş ve dar görüşlü millet felsefesini, sürdürmekten başka bir işe yaramayacağını belirtmiştir. Tartışmalar sonunda, 2. maddede ‘milliyetçi’ ifadesine yer verilmemesine, sadece başlangıç kısmında bu ifadeye yer verilmesine karar verilmiştir¹²²⁵.

Üçüncü amaç “*Atatürk devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olmak*” ifadeleriyle, Cumhuriyet sonrasında Batı’nın simgelediği ‘ilerici’ toplum düzeni karşısında ‘geri’ olduğu düşünülen Türk toplumunun gelişmesi için gereken Kemalizmin, resmi ideoloji olarak siyasi iktidar üzerinde vesayetçi işlevini kalıcı kılmaktır¹²²⁶. Toplumun resmi ideoloji dahilinde sınırlı bir muhalefet üretmesine izin verilmiş; bu sınır aşıldığında ise sınırı aşan muhalif kesime, ‘bölücü’, ‘yıkıcı’, ‘gerici’ gibi yaftalamalar ve dönemsel olarak kullanılan, ‘vatana ihanet’ ve ‘devlet düşmanlığı’ suçlamaları yöneltmiştir¹²²⁷. Kurucu Meclis’te Atatürk ilkelerine yaklaşım ise bu gerçeklikten uzaktır. Kurucu Meclis’teki hakim yaklaşım toplumda henüz Atatürk devrimlerinin yerleşmediği bu nedenle çok partili hayata geçilmesi ve genel oy ilkesinin uygulanmasıyla, devrimlere karşı olan ve Batılılaşmayı önlemek isteyen seçmenlerin seçim sonuçları üzerinde etki edebilecek sayıda olduğunun anlaşılmasına bağlı olarak siyasi partilerin devrimlerden tavizler vermeye başladığı yönündedir. Bu yaklaşımın Kurucu Meclis’te yaygın olarak benimsenmesi nedeniyle 1961 Anayasası Atatürk devrimlerinin korunması gerektiği inancıyla hazırlanmıştır¹²²⁸.

1961 Anayasası’nın en belirgin özelliğinin bir tepki Anayasası olmasıdır. Bu yönüyle 1961 Anayasası 1924 Anayasası döneminde siyasi iktidar karşısında, (1924 Anayasası’nın içerdiği çoğunlukçu demokrasi anlayışının etkisi ile) devrimlerin yeterince korunamadığı ve anayasaya bağlılığın sağlanamadığı düşüncesi ile hazırlanmıştır¹²²⁹. Ülkedeki toplumsal

---

¹²²³Toplu, 8 – 9.

¹²²⁴ 1961 Anayasası hazırlandığı dönemde dünya genelinde II. Dünya Savaşı sonrası milliyetçiliğe olumsuz bir yaklaşımın hakim olmaya başlamış olmasının da etkisiyle laik ilerici kesim olarak kendisini niteleyen grup milliyetçilik ifadesine karşı tepkili bir yaklaşım sergilemiştir. Sevinç, 128.

¹²²⁵Karpat (2017), 251.

¹²²⁶Köker (2012), 222 - 223.

¹²²⁷Mardin (2015b), 179 – 187.

¹²²⁸Aldıkaçtı, Orhan (1964) Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası II, 1. Baskı, İstanbul, Bahar Matbaası, 17 – 18.

¹²²⁹ 27 Mayıs darbesini yapan grubun gerekçe olarak belirttiği hususlar arasında DP siyasalarının Atatürk devrimlerini ihlal ettiği, çağdaşlaşma sürecini sekteye uğrattığı hatta 1924 Anayasası’nı ihlal ederek anayasal

çoğunluğun resmi ideoloji ilkelerini benimsemediği ve neticede siyaseten bu ilkelerden uzaklaşma iradesini gösteren partilerin iktidar olabildiği anlaşıncı, çoğunlukçu demokrasi anlayışının terk edilmesine ve çoğulcu demokrasi anlayışına geçilmesine karar verilmiştir¹²³⁰. Her ne kadar aydın hegemonyasının etkisiyle¹²³¹ 1961 Anayasası, çoğulcu demokrasi kurma ideali ile hazırlanıyor algısı oluşturulmuş olsa da ileride görüleceği üzere getirdiği kurumlar, çoğulcu yapının değil resmi ideolojinin bekçiliği işlevini üstlenmişlerdir. Darbeyi yapan gücün ve Kurucu Meclis çoğunluğunun temel gayesi, resmi ideoloji sınırlarının aşmayan siyasi partilerin yasama organında kendilerine yer bulabilmeleri ve siyasi programlarını uygulayabilmeleridir. Ayrıca resmi ideoloji ilkelerinden taviz verilmesi, toplumsal talebe bağlı dahi olsa kabul edilemez ve demokratik düzeni yıkmaya yönelik sağ ve sol aşırı akımlar kapsamında faşist yahut komünist yönetim isteyen kesimler olarak kabul edilir¹²³².

1961 Anayasası'nda, 1924 Anayasası'ndan daha fazla temel hak ve özgürlüğe yer verilmiş ve anayasacılık teorisinde, anayasanın üstünlüğü ilkesinin garantörü olan AYM sisteme getirilmiştir. Ancak uygulamada laikçi ve ilerici olarak nitelendirilen aydınlar ve onların tercihlerini yansıtan kuruluşlar için uygulanan özgürlüklerin, ülkedeki tüm insanlar için uygulanması söz konusu olmamıştır¹²³³. Buna örnek olarak AYM'nin verdiği bir kararda 27 Mayıs 1960 darbesini (mahkeme devrim ifadesini kullanmıştır) zedeleyecek nitelikte röportaj yapıp beyanat verenler hakkındaki cezalandırıcı hükmün iptali talebini Anayasa'nın "*düşünce, kanaat ve basın hürriyetlerinin özüne dokunacak nitelik taşımadığı*" gerekçesiyle reddetmesi gösterilebilir. AYM düşünce ve ifade özgürlüğünü ihlal eden bu hükmün, "*toplum hayatını zarardan korumaya ve güvenliği sağlamaya yönelik*" olduğunu kabul etmiştir¹²³⁴.

1961 Anayasası, 1924 Anayasası'ndan farklı olarak, Kemalizm'in lafzen daha çok vurgulandığı¹²³⁵ ve demokratik sistemde vesayet unsuru olma vasfınının daha çok ön plana çıktığı bir anayasa olarak karşımıza çıkar. Bu durum 1961 Anayasası'nın temel felsefesinin

---

rejimi ortadan kaldırdığı iddiaları yer alıyordu. Bkz. **Kili, Suna** '1961 Anayasası ve Devlet Anlayışı': Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut, 53.

¹²³⁰ **Aldıkaçtı** (1964), 17 – 19.

¹²³¹ **Gençkaya, Ömer Faruk** 'Türk Siyasal Sisteminde Kurucu Meclis: 1961 ve 1981 Deneyimlerinin Karşılaştırılması': Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut, 28.

¹²³² **Aldıkaçtı** (1964), 20 – 21.

¹²³³ Sol görüşlüler, dindarlar ve Kürtler bu özgürlüklerden gerçek anlamda yararlandırılmayan kesimlerdir. **Erdoğan** (2003), 92.

¹²³⁴ Anayasa Mahkemesi'nin 08.04.1963 tarihli kararı için bkz. **RG**, sayı:11456, 17 Temmuz 1963.

¹²³⁵ 1961 Anayasası Başlangıç kısmında Atatürk Devrimlerine bağlı bir toplum idealine yöneldiği ifade edilmiştir. Ayrıca Türk milletinin dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olma idealine yönelmiş bir toplum olduğu ifade edilmiş ve böylece Kemalizm'in batılılaşma unsuruna yer verilmiştir.

Atatürk Devrimleri sınırları içinde temel hak ve hürriyetlerin gerçekleştirilmeye ve teminat altına alınmaya çalışılması olarak¹²³⁶ kabul edilmesinden kaynaklanmıştır. Diğer bir ifade ile 1961 Anayasası'nın felsefesinde toplumsal yapının kendisine has kültürel niteliklerinin, kendi ihtiyaç ve beklentilerinin dikkate alınacağı bir demokratik sistem kurmak değil, resmi ideoloji ilkeleri ile kayıtlı bir demokratik sistem kurmak hedeflenmiştir. Batı toplumlarındaki statükonun erişilmesi gereken bir hedef olarak kabul edilmesi gerektiğine dair inancın 1961 Anayasası'nda da devam ettiği anlaşılmaktadır¹²³⁷.

Tek parti dönemi Kemalist ideolojiyi kanunlarla vesayet aracı haline getirmişken, 1937 yılında yapılan anayasa değişiklikleri sonrasında 1924 Anayasası ve 1961 Anayasası'nda, devlet aklının temel değerleri Anayasal nitelik kazanmıştır. 1961 Anayasası, toplumsal çoğunluğa ve onun temsilcisi olan seçilmiş hükümetlere güvensizliğin göstergesi olarak, onların yetkilerini kısıtlayacak Cumhuriyet Senatosu (m.70), AYM (m.145 – 152), MGK (m.111), DPT (m. 129) gibi yeni organlara yer vermiştir¹²³⁸. Böylece 1961 Anayasası, Türk anayasal tarihinde ilk kez parlamentonun yaptığı işlemleri denetleyecek kurumlara yer veren Anayasa olmuştur.

1961 Anayasası'nda genişletilen temel hak ve özgürlükler, bütün yurttaşlara tanınmamış, laikçi – ilerici olarak nitelenen aydınlara ve onların tercihlerini yansıtan sivil örgütlere tanınmıştır; geri kalan kesimlerin hak ve özgürlükleri ise kısıtlanmıştır. Bu yönüyle Mustafa Erdoğan 1961 Anayasası ile getirilen demokrasiye '*ihtiyatlı demokrasi*' derken¹²³⁹ Ergun Özbudun ise, 1961 Anayasası'nın aslında, 1982 Anayasası ile perçinlenen '*vesayetçi anlayışın*' tohumlarını içerdiğini söylemiş ve 1961 Anayasası'nı yapan zihniyetin, vesayetçi anlayışı benimsediğini dile getirmiştir¹²⁴⁰.

A. Resmi İdeoloji Taşıyıcısı Olan Kurumlar

Yukarıda değinildiği üzere 1961 Anayasası ile, siyasi iktidarı eline alan toplumsal çoğunluğun temsilcilerinin yönetim üzerindeki etkinliği sınırlandırılıp askeri ve sivil

---

¹²³⁶ Aldıkaçtı (1964), 19.

¹²³⁷ Köker (2012), 231.

¹²³⁸ Erdoğan (2003), 90 – 92.

¹²³⁹ Erdoğan (2003), 92.

¹²⁴⁰ T 24 Gazetesi, "Prof. Dr. Özbudun'un İki Tarihi İtirafı", 26 Haziran 2010; aynı yönde açıklamaları için bkz. Bianet, 'Bugünkü vesayet rejiminin temeli 1961 Anayasası ile atıldı', 23 Mayıs 2010, <https://bianet.org/bianet/siyaset/122191-bugunku-vesayet-rejiminin-temeli-1961-anayasasi-ile-atildi>, son erişim: 18.05.2018.

bürokrasinin yönetim üzerinde etkinliğini artırılmak istenmiştir. Bu nedenle 1961 Anayasası'nda askeri ve sivil bürokrasiyi güçlendiren, siyasal çoğunluğun temsilcilerini ise sınırlandırma yetkisi olan kurumlara yer verilmiştir. Bu kurumlar doktrinde vesayet kurumları olarak nitelendirilirler¹²⁴¹. Farklı kaynaklarda farklı kurumlar vesayet kurumları olarak nitelendirilmiştir. Tezde farklı çalışmalarda ortak olarak vesayet kurumu kabul edilen kurumlara yer verilmesi uygun görülmüştür.

1. Anayasa Mahkemesi

1960'lar dünyada özgürlük taleplerinin, temel hak ve hürriyetlerin yaygınlaştığı bir dönemdir. Dünyada yükselen özgürlük anlayışı Türkiye'ye de yansımış ve 1961 Anayasası'nda temel hak ve özgürlük kategorisi genişletilirken, insan haklarına dayalı bir devlet kurulması öngörülmüştür¹²⁴². Ayrıca temel hak ve özgürlükleri devlet organları karşısında korumak için hem siyasi hem de hukuki denetim mekanizmalarına yer verilmiştir¹²⁴³. Anayasa hukuku teorisi açısından bu yaklaşıma oldukça uygun düşen AYM'nin siyasal sisteme eklenmesi, siyasal ve toplumsal açıdan yapılan analizde yanlıştır. Siyasal ve toplumsal analizde anayasaya getirilen hukuki denetim mekanizmalarından en önemlisi olan AYM'nin¹²⁴⁴ güçlü bir yasama organı oluşmasını ve yürütmenin işlem ve eylemlerinde hızlı ve güçlü olmasını engellemeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır¹²⁴⁵.

1960 Anayasası Kurucu Meclisi'nde CHP'nin etkin olduğundan bahsetmiştik. Bu çoğunluk toplumsal ekseriyetin desteğini alamayacağını anladığı CHP'nin lehine olmak üzere siyasal çoğunluğu elde edecek partilerin yetkilerini sınırlamaya ve 1924 Anayasası döneminde¹²⁴⁶ çıkarılan Anayasaya aykırı kanunlara tepki olarak AYM'yi sisteme eklemiştir¹²⁴⁷. Kurucu Meclis'teki baskın zihniyet, anayasaya aykırı kanunların çıkarılmasını, siyasi iktidarların Anayasanın üstünlüğü ve bu üstünlüğü sağlayacak katılık prensibine rağmen

---

¹²⁴¹ Karatepe (2009), 217; Aydın / Taşkın, 92.

¹²⁴² 1961 Anayasası kendisinden önceki anayasalardan daha geniş ölçüde temel hak ve özgürlükleri tanımakla beraber, ekonomik ve sosyal haklar kategorisindeki temel haklara ilk kez yer veren Anayasa niteliğini taşımaktadır. Bkz. Karatepe (2009), 222.

¹²⁴³ Siyasi ve hukuki denetim mekanizmaları için bkz. Gönenç (2010), tüm makale.

¹²⁴⁴ 1961 Anayasası madde 145.

¹²⁴⁵ Zürcher, 356.

¹²⁴⁶ CHP'nin Anayasa'ya aykırılık konusunda şikayet ettiği hususlar 1924 Anayasası'nın yürürlük sürecinin tamamı değil 1950'den sonraki yani DP iktidarı dönemindeki anayasaya aykırılıklardır.

¹²⁴⁷ Ünsal, Artun (1980) Siyaset ve Anayasa Mahkemesi, 1. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 321.

Anayasayı değiştirmeden kanunlarla istedikleri düzenlemeleri yapmalarına imkan vermesi açısından eleřtirmiřtir¹²⁴⁸.

AYM, siyasi sisteme dahil edildiği 1961 Anayasası döneminden itibaren Ergun zbudun'un yerinde tespitiyle Ran Hirschl'in hegemonyacı koruma görüşüne uygun yapılandırılmıřtır¹²⁴⁹. Ran Hirschl'in belirttiği üzere: hakların anayasallaşmasını destekleyen/sağlayan ilk grup hegemonyalarını siyasetteki değişikliklerden korumak isteyen endişeli siyasi elitlerdir ki yazar bu durumun bir ispatı olarak hakların anayasallaştığı ya da AYM'nin kurulduğu dönem parlamentosuna dikkatle bakmak gerektiğini söyler. İlgili dönemde parlamentodaki ye dağılımının değiştiği/değişmeye başladığı görülür. Toplumsal talebe bağlı olarak ye dağılımı değişen parlamentodaki önceki çoğunluk, henüz tüm yetkisini kaybetmeden önce anayasal reformu tamamlama ya da AYM kurma gayretinde olmuştur ki siyasi müdahaleden arı kalacak ama kendi menfaatlerini veya dünya görüşünü koruyacak bir alan oluşturabilsin. Diğer bir ifade ile kendi dünya görüşlerini parlamentodaki yeni çoğunluğa karşı koruma amaçlarına, anayasa hükümlerini ve AYM'yi alet etmiřlerdir¹²⁵⁰.

Hirschl'in örnek verdiği ülkelerdeki siyasi gücün el değiştirmesi parlamentodaki çoğunluklar arasında gerçekleşir. Bu konuda Türkiye'deki farklılık hegemonik korumayı kuran gücün parlamento dışından olmasıdır. Türkiye'de sivil siyasetten gücü zorla alan asker kesimin siyasilere gücü devretmeden önce hazırladığı Anayasa ile '*koruyucu hegemonya*' aracı olarak AYM başta olmak üzere vesayet kurumlarını sisteme getirmiştir. Ancak bu farklılık Türkiye'de de AYM'nin bir hegemonik koruma işlevi üstlendiği gerçeğini deęiřtirmemiřtir¹²⁵¹. Resmi ideolojiye uygun olarak devleti restore etmeyi hedefleyen darbeci gücü, yasama organı karşısına, negatif kanun koyma gücüne sahip AYM'yi fren mekanizması olarak getirirken, (kendi görevi olduğunu düşündüğü) rejimi korumayı olağan dönemlerde AYM'ye bırakmıřtır¹²⁵².

1961 Anayasası'nda kanunların Anayasaya uygunluğunun hukuki denetimini yapması amaçıyla düzenlenen AYM, genellikle kendisini oluşturan kesimin zihniyetine uygun olarak rejimle ve resmi ideolojiyle uyumlu kararlar vermiştir. Gcsz grupların eşitlik ve sosyal adalet

¹²⁴⁸ **Aldıkaçtı, Orhan** (1973) Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbül, Yenilik Basımevi, 316.

¹²⁴⁹ **zbudun, Ergun** (2012b) 'Türkiye'de Anayasa Yargısının Doğuşu' Liberal Düşünce, C: Belirtilmemiş, S: 68, s. 5 – 18, 18.

¹²⁵⁰ Hirschl, Ran (2004) Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism, 1. Baskı, Cambridge, Harvard University Press, 38 – 43.

¹²⁵¹ **zbudun** (2012b), 18.

¹²⁵² **Karpat** (2017), 175.

taleplerine ilişkin davalarda özgürlükçü ve sosyal adalete yönelik kararlar vermek yerine biçimsel incelemelere özgülünmüş kararlar veren AYM, düşünce özgürlüğünü aşırı derecede sınırlandıran TCK'nin 141 ve 142. maddelerini¹²⁵³ 1961 Anayasası'na aykırı bulmamıştır. Benzer şekilde sosyal ve ekonomik haklara ilişkin davalarda bu hakları geriletici nitelikte kararlar vermiştir¹²⁵⁴.

Siyasal alandaki ideolojik yelpaze 1961 Anayasası'nın liberal ve sosyalist ideolojik öğelere yer vermesiyle beraber genişlemiş hem sağ hem sol eksenli siyasal kesimler kendilerine ülke siyasetinde yer edinmeye başlamıştır¹²⁵⁵. Ancak bu siyasal genişleme 12 Mart 1971 Muhtırası'nın getirdiği resmi ideoloji dayatmasıyla yerini denetleyici cezalandırıcı anlayışa bırakmıştır. Muhtıra sonrasında AYM'nin yetkileri daraltılmıştır¹²⁵⁶. Ayrıca Mahkeme resmi ideolojinin kalıpları dışına çıkan düşünceleri destekleyen partilerin kapatılmasına hükmetmiştir. Böylece dönemsel olarak rejimle uyumlu kararlar veren AYM, vesayetçi tutumuyla siyasal alandaki daralmada önemli rol oynamıştır. AYM'nin 1961 Anayasası döneminde toplumsal farklılıkları temsil eden partileri kapatma gerekçelerinin iki resmi ideoloji unsuru merkezinde toplandığı görülür. Bu unsurlardan ilki '*milliyetçilik*' ikincisi ise '*laiklik*'dir.

AYM 1971 yılında TİP'i¹²⁵⁷, 1979 yılında Türkiye Emekçi Partisi'ni (TEP'i)¹²⁵⁸, 1965 tarihli 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 87. maddesindeki '*ülke bütünlüğünün korunmasına*' ve 89. maddesindeki '*azınlık yaratılmasının önlenmesine*' ilişkin hükümleri ihlal ettikleri gerekçeleriyle kapatmıştır. Her iki kararda da özet olarak partilerin, azınlık yaratarak, milletin bölünmez bütünlüğüne zarar verme potansiyellerinin olduğu ifade edilmiştir. Oysa her iki parti de toplumda zaten var olan azınlıkların kültürel haklarının korunmasını dile getirmişlerdir. Modern Türkiye'nin resmi ideolojisi kapsamında homojen toplum oluşturma amacını tehlikeye düşürebilecek farklı kültürel taleplerin siyasal alanda ifade edilebilir olması, AYM eliyle engellenmiştir. Bu durum azınlıkların ötekileştirilmesine ve kültürel taleplerinin

---

¹²⁵³ 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu'ndaki 141 ve 142. Maddelerin düşünce hürriyeti karşısındaki konumu için bkz. **Alacakaptan, Uğur** 'Demokratik Anayasa ve Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. Maddeleri' <<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/337/3425.pdf>> s. e. t., tüm makale, 28.12.2019.

¹²⁵⁴ **Ünsal**, 269 - 275.

¹²⁵⁵ **Zürcher**, 358.

¹²⁵⁶ 1971 yılına kadar Anayasa Mahkemesi'nin Anayasa Değişiklikleri konusunda ne tür bir denetim yapacağı belirtilmediğinden hem esas hem şekil yönünden denetim yapabiliyorken 1971 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Anayasa değişiklikleri konusundaki yetkisi sadece esas denetimi yapabilme ile sınırlandırılmıştır. Bkz. **Eser, Bahadır / Baltacı, Cemal / Arslan, Mustafa** 'Türk Siyasal Sisteminde 1960 Müdahalesi ve Vesayetin Kurumsallaşması Üzerine Bir Analiz Denemesi' Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 25, s. 69 – 97, 80.

¹²⁵⁷ AYM, E:1971/3, K:1971/3, T: 20.07.1971.

¹²⁵⁸ AYM, E:1979/1, K:1980/1, T: 08.05.1980.

gayrimeşru ve tehlikeli görülmesine neden olmuştur. Devlet birey ilişkilerindeki mesafe uzaklaşırken, 1961 Anayasası'nın özgürlükçü olduğu iddiasının da resmi ideoloji ile çatışan konularda geçerli olmadığı görülmüştür.

Siyasi partilere benzer bir resmi ideoloji engeli 'laiklik' ilkesinin yorumu ile getirilmiştir. Türkiye'nin ilk muhafazakar – dindar kesiminin partisi olan MNP, Atatürk İlke ve İnkılaplarına aykırı ve laiklik ilkesini ihlal eder nitelikte görülen talepleri nedeniyle AYM tarafından 1971 yılında kapatılmıştır¹²⁵⁹. 1971 yılından itibaren bazı siyasilerin ifadesiyle '*bol gelen anayasal haklardan*', resmi ideoloji sınırları dışında kalanlar geri alınmış ve ülkede 1961 Anayasası ile başlatılan Kemalist ideoloji merkezli kültürel revizyona hız verilmiştir. Azınlıkların ve dindar/muhafazakarların kültürel haklarına ilişkin taleplerinin siyasal alana yansımalarının önü kesilmiştir. AYM, anayasacılık fikrindeki teorik işlevine aykırı olarak¹²⁶⁰ siyasal hakları devlet lehine sınırlandırmıştır. AYM'nin penceresinden azınlıkların kültürel hak talepleri, ülkede azınlık yaratma çabası ve Atatürk Milliyetçiliğinin ihlali olarak görülmüşken; dini inanç ve ibadet özgürlüğü kapsamındaki talepler de laiklik ilkesinin ihlali olarak görülmüştür¹²⁶¹.

12 Mart Muhtırasının etkisiyle 1974'e kadar AYM'nin siyasal, sosyal ve kültürel alanda vesayetçi tutum takındığı görülmektedir. Resmi ideoloji taraftarı kesim 12 Mart Askeri Muhtırasıyla muktedir olduktan sonra, 'örf ve adetleri' bile geçmiş çağrıştırdığı gerekçesiyle tahammül edilemez görmüştür. 1973 yılında yayınlanan 1750 Sayılı Üniversiteler Kanunu 3. maddesinde üniversitelerin görevleri sayılırken "*öğrencilerini bilim anlayışı kuvvetli, tarih şuuruna sahip, vatanına, örf ve adetlerine bağlı, milliyetçi ve sağlam düşünceli aydınlar .... olarak yetiştirmek*" ifadesine de yer verilmiştir. Ankara Üniversitesi bu ifadede yer alan '*örf ve adetlerine bağlı*' sözünün, Anayasa'ya aykırılığını ileri sürerek, AYM'ye başvurmuştur. İlgili hükmün 1961 Anayasası'nın Cumhuriyetin niteliklerinin sayıldığı 2. maddesindeki '*Türkiye Cumhuriyeti insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir*' ifadesine,

2. madde ile bağlantılı olarak başlangıç bölümünün 4. fıkrasındaki: '*Yurtta Sulh Cihanda Sulh ilkesinin, Milli Mücadele ruhunun, Millet Egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olmak*' ifadesine,

¹²⁵⁹ AYM, E: 1971/1, K.1971/1, T: 20.05.1971.

¹²⁶⁰ Gönenç (2008), 268.

¹²⁶¹ Işık, Hüseyin Murat (2012) Anayasa Mahkemesi Kararlarında Devletin Resmi İdeolojisi, 1. Baskı, Ankara, Adalet, s. 337 – 345, 351 – 359.

21. maddenin 4. fıkrasındaki: ‘*Çağdaş bilim ve eğitim esaslarına aykırı eğitim öğretim yerleri açılmaz*’ ifadesine,

120. maddenin 5. fıkrasındaki: ‘*Üniversitelerin kuruluş ve işleyişleri .... Çağdaş bilim ve teknoloji gereklerine ve kalkınma planı ilkelerine göre yürütülmesi...*’, ifadesine aykırı olduğunu iddia ederek iptalini istemiştir¹²⁶².

AYM “*Cumhuriyetimiz Milli şuur ve bütünlük içinde barışa ve insan hak ve özgürlüklerine dayalı, memleket kalkınmasını sosyal adalet ve Atatürk devrimleri ilkeleri doğrultusunda amaçlayan siyasal bir varlıktır. Burada özellikle Atatürk Devrimleri ... belirleneceği üzere, durgunluğun, alışkanlığın, hareketsizliğin tersidir. Devrimcilikte hiçbir zaman duraklama yoktur. Bilim ve tekniğin gelişmesiyle modern yeni toplum yaşamının koşulları da sürekli olarak değişikliğe uğrar. Kendisini bu değişikliğe uydurmayan, yani devrim yapamayan sosyal topluluklar çağın gerisinde kalmaya ve ileri toplumların sömürgesi olmaya mahkumdurlar. İşte Atatürk devrimlerinde temel amaç geri kalmışlıktan kurtulmak, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmaktır*”¹²⁶³” diyerek ‘örf ve adetlere bağlılığı’ durağanlık kapsamında saymış ve devrimcilik ilkesine aykırı görmüştür. Bu gerekçelerle ilgili ifadelerin iptaline karar vermiş, böylece üniversitelerin görevleri içinden ‘örf ve adetlerine bağlı’ gençler yetiştirmek çıkarılmış; üniversitelerin görevi “*öğrencilerini bilim anlayışı kuvvetli, tarih şuuruna sahip, milliyetçi, vatanına bağlı ve sağlam düşünceli aydınlar .... olarak yetiştirmek*” haline getirilmiştir.

Üniversitelerin örf ve adete bağlı öğrenci yetiştirip yetiştirmemesi meselesi akademik mecralarda da tartışma konusu olmuştur. İstanbul Üniversitesi’nde görev yapan bir doçent, örf ve adetlere bağlı öğrenci yetiştirme fikri lehine görüş beyan edince; İstanbul Üniversitesi’nin Yönetim Kurulu, doçentin yanlış düşündüğüne oy birliği ile karar vermiştir¹²⁶⁴. AYM, toplumsal hafızanın silinmesini ve ulus devletin modern batılı düşünce sisteminden aktardığı değerlerin toplumsal zihniyete yerleştirilmesini amaçlayarak, düşünce özgürlüğünü hiçe sayacak nitelikte karar vermiştir. Üniversitelerde, örf adet gibi geçmişi hatırlatacak, gençleri toplumsal kimliğin tarihi değerleriyle buluşturacak tarzda bir eğitimi ‘*çağdaşlık dışı*’, ‘*geri kalma nedeni*’ olarak görmüştür. Toplumdaki bireylerin kendi tarihlerini, örf ve adetlerini öğrenmeleri en temel haklarıdır. Oysa AYM, resmi ideolojinin resmi tarih oluşturma çabasının

¹²⁶² AYM, E: 1973/ 37, K: 1975/22, T: 14.02.19.

¹²⁶³ AYM, E: 1973/ 37, K: 1975/22, T: 14.02.19.

¹²⁶⁴ **Güngör, Erol** (1990) *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken, 107.

boşa gitmesi ihtimaline neden olabileceği kaygısıyla ilgili düzenlemeyi iptal etmiştir. Bu durum örfünü adetini ve geçmişini bilmeyen, sadece batılı değerleri öğrenen nesilleri, kendilerine atalarına ve tarihlerine yabancılaştırırken, yeni düşünsel arayışlara yöneltmiş farklı ideolojilere açık hale getirmiştir. Ancak farklı ideolojilerin değerlerini de kolaylıkla içselleştiremeyen bu kesim başka bir kültüre de tam olarak adapte olamadığından melez bir kimlik oluşturmuştur.

12 Mart 1971 Muhtırasının oluşturduğu olağanüstü koşulların sona erdiği 1974 yılından itibaren resmi ideolojinin militanist döneminin durağanlığa yöneldiği süreçle paralel olarak AYM de resmi ideolojiye göre karar verme eğiliminden, hukuka uygun karar verme eğilimine yönelmiştir. Bu tutumunun bir yansıması olarak da Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM'lerin) Kuruluş Yasası'nın 1961 Anayasası'na aykırı olduğuna hükmederek söz konusu yasayı iptal etmiştir¹²⁶⁵. Devletin ideolojik tutumunu topluma empoze etmekte kullanılan AYM, bir yaklaşıma göre toplum içindeki gerilimleri hafifletme ve bir tür emniyet sübabı işlevi yerine getirmiştir¹²⁶⁶. AYM toplumsal gerilimi hakkaniyetli çözüme ulaştırabilmiş olsa toplumsal huzurun sağlanması beklenir, muhtıra ve darbe gibi anti-demokratik uygulamaların yaşanmaması gerekirdi. Oysa toplumsal gerilim önlenememiş ve muhtıra ve darbe ile demokrasi defeaten kesintiye uğratılmıştır. Bu süreçlerde de siyasal alanda gittikçe güçlenen askerler ve onların tavrına uygun tavır belirleyen AYM toplumu resmi ideoloji çizgisinde saf tutmaya zorlamıştır.

2. Devlet Planlama Teşkilatı

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa'da devletleştirme toplumun bazı kesimleri tarafından sıklıkla talep edilir hale gelmiştir. Akademik camiada ise liberaller, devletleştirmeyi desteklemeseler de devlet müdahalelerinin düzenleyiciliğini kabul etmişler ve devletlerin ekonomik müdahaleleriyle hem düzenleyicilik hem de kalkınmayı sürekli kılma işlevi gördüklerini belirtmişlerdir. 1960'larda bu fikri yapı özellikle ücret politikasının ve gelir dağılımının düzeltilmesi, bölgeler arası denge, sosyal güvenlik gibi konularda devlet müdahalesinin ve devlet işletmelerinin önemi tüm dünyada kabul görür hale gelmiştir.

---

¹²⁶⁵ AYM, E: 1974/35, K: 1975/126, T: 06.05.1975. DGM'lerin nitelikleri ve Türk hukuk sistemindeki serüvenlerine ilişkin bkz. **Şimşek, Mürşide** (2012b) '1982 Anayasası'nda Yargı Bağımsızlığı ve Yargı Tarafsızlığı' (Yüksek Lisans) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 112 – 113.

¹²⁶⁶ **Ünsal**, 321.

Gelişmekte olan dünya ülkeleri ise bu dönemde devletçiliği ‘planlamacılık’ olarak benimsemiş ve kalkınmayı planlı devletçilikle özdeşleştirmişlerdir¹²⁶⁷.

Türkiye için ve dolayısıyla DP için 1955 – 1958 yılları ekonomik olarak çok güç yıllar olmuştur. Hedeflenen ekonomik gelişme sağlanamadığı gibi 1950 – 1955 arası yakalanan ekonomik refah da kaybedilmiştir¹²⁶⁸. Bu kapsamda ekonomik kalkınma bakımından yeni arayış içinde olan DP, planlı ekonomi programına geçmeye karar vermiş ve 1958 yılında ilgili programın Türkiye’ye uygulanmasını sağlamak konusunda yardım almak için konunun yabancı uzmanları ile anlaşmaya varılmıştır. Mart 1960’da Ankara’da bu konuda çalışmalar başlamıştır ki 27 Mayıs Darbesi tüm iç sivil siyasetin olduğu gibi bu çalışmaların da askıya alınmasına neden olmuştur¹²⁶⁹.

Ekonominin devlet tarafından planlanması Türkiye’deki Kemalist kesime yabancı bir fikir değildir. 1960 sonrası Kemalist sol kesim olarak bilinen ve Türkiye’deki aydın, bürokrat ve halk içinden önemli bir kesimi etkileyen ve DPT’nin ilk kadrosunda önemli ölçüde yer alan Yön Dergisi yazar ve çalışanlarınca, sosyal adalete uygun ekonomik kalkınmanın bel kemiği olarak görülen planlı ekonomi¹²⁷⁰ Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de devletçilik şeklinde uygulanmıştır¹²⁷¹. Tek parti döneminin Kemalist ideoloji çerçevesinde ülkeyi dönüştürme sürecinde ekonomik açıdan tercih ettiği devletçilik¹²⁷², 1960 darbesinden sonra dünya konjonktürünün de etkisi ile Kemalist elitler için ekonomi alanında tekrar kurtarıcı bir yaklaşım olarak görülmüştür. Her ne kadar ekonomiyi devlet güdümüne verme amacı aynı olsa da 1930’ların devletçiliği ile 1960’lar sonrasının devletçilik anlayışları birebir aynıdır denemez. Her iki devletçilik anlayışı arasındaki temel farksa: 1930’ların devletçiliğinin devletin öncülüğü fikrine, 1960’ların devletçiliğinin ise özel kesimin öncülüğüne yönelik olması olmuştur¹²⁷³.

Darbeyi yapan ve 1961 Anayasası hazırlıklarında etkin olan kesim, DP’nin ekonomik alanda gelişme yerine sadece büyüme gerçekleştirdiğini ve baştansavma bir ekonomi politikası

¹²⁶⁷İnsel, Ahmet (1996) Düzen ve Kalkınma Kısacında Türkiye, 1. Baskı, İstanbul, Ayrıntı, 21.

¹²⁶⁸Zürcher, 330.

¹²⁶⁹Mihçioğlu, Cemal ‘Yine Devlet Planlama Örgütünün Kuruluşu Üzerine’ <<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/451/5086.pdf>> s. e. t., s. 122, 10.05.2019.

¹²⁷⁰Atılgan, Gökhan ‘Yön-Devrim Hareketi’: Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2008) Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Sol, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 598 – 600.

¹²⁷¹Cumhuriyetin ilk döneminde Kemalist ideoloji kapsamında, ekonomik alanı devlet kontrolüne almak için, benimsenen ‘devletçilik’, devlet merkezli bir toplum diğer bir ifade ile devlete tabi bir toplum oluşturmaya yönelik siyasi projenin adı olmuştur. Bkz. Insel, 20.

¹²⁷²Beriş, 203.

¹²⁷³Önder, İzzettin ‘1961 Anayasası’nın Ekonomik Modeli’: Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut, 85 – 86.

yürüttüğünü düşünmüş¹²⁷⁴ ve bu duruma bir tepki olarak 1961 Anayasası hazırlanırken, toplumsal çoğunluğun desteklediği iktidarı, ekonomi alanında kontrol altında tutacak bir kurum oluşturmaya sıcak bakmıştır ve 1961 Anayasası'nın ekonomik ağırlık merkezi, planlı devletçi ekonomi olmuştur. 1960 – 1980 arası dönemde adeta çağdaşlaşma, ekonomik alanda planlı kalkınma ile özdeşleşmiş ve hızlı bir kalkınmanın taşıyıcısı olma misyonu yüklenen devletçi politikaların¹²⁷⁵ anayasal bir kurum haline getirilen DPT tarafından şekillendirilmesi hedeflenmiştir.

Siyasal sistem içinde DPT'ye o denli ağırlık verilmek istenmiştir ki DPT'nin kurulma sürecinde en çok tartışılan husus: bu kurumun siyasetten tamamen bağımsız ve hukuken hükümeti bağlar nitelikte karar verebilen bir kurum olup olmaması olmuştur. Nihayetinde hükümet DPT'nin planları ile bağlı kılınmasa da DPT, klasik bakanlık örgütlenmelerinden farklı olarak doğrudan Başbakanlığa bağlı olarak yapılandırılmıştır¹²⁷⁶. DPT'nin çalışma usulü şu şekilde öngörülmüştür: Başbakan'ın talebiyle plan hazırlanmaya başlanır, hazırlanan plan Yüksek Planlama Kurulu'nda incelenir, Bakanlar Kurulu'nun onayından sonra TBMM gündemine alınır¹²⁷⁷. Siyasetin sürece dahil olduğu bu sistemde DPT'nin kararlarının Bakanlar Kurulu'nun onayına tabi kılınması, sivil iktidar üzerinde resmi ideoloji taraftarlarının beklediği ölçüde etkin olamamasına neden olmuştur¹²⁷⁸. DPT'nin Yüksek Planlama Komisyonu üyeleri bu durumun kendi konumlarını pasifleştirdiğini fark ederek bir süre sonra kapsamlı siyasal yetkiler istemeye başlamışlardır¹²⁷⁹.

Henüz 1961 Anayasası hazırlıkları sürerken DPT (30 Eylül 1960'da 91 sayılı Kanunla) fiilen kurulur¹²⁸⁰. 1960'larda sosyal adalet ilkelerine uygun ekonomik kalkınma hedeflenerek, özel sektöre ağırlık verilir ancak amaç ve araç çatışır ve planlanan büyüme sağlanamaz¹²⁸¹. 1963 yılında yürürlüğe giren beş yıllık kalkınma planı ile Türkiye yabancı firmalarla iş birliği

---

¹²⁷⁴ **Ahmad**, 132.

¹²⁷⁵ **Beriş**, 203.

¹²⁷⁶ **Kaya, Yusuf** 'Kapitalizmi Planlamak – Türkiye'de DPT'nin Dönüşümü' <[https://www.academia.edu/2346109/Kapitalizmi_Planlamak_Türkiye_de_DPT_nin_Dönüşümü_-](https://www.academia.edu/2346109/Kapitalizmi_Planlamak_Türkiye_de_DPT_nin_Dönüşümü_-_Yusuf_Kaya)
_Yusuf_Kaya> s. e. t., 30.03.2019, 222.

¹²⁷⁷ 30/09/1960 gün 91 Sayılı Devlet Planlama Teşkilatının Kurulması Hakkında Kanun madde 13 - 14.

¹²⁷⁸ İlk planlamacılar kendi planlarını siyasal iradenin aşırı budadığı gerekçesiyle istifa etmişlerdir. Bkz. **Yıldırım, Selime** (2015) 'Devlet Planlama Teşkilatına Sosyalist Planlama Açısından Bir Bakış' Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 17, s. 23 – 32.

¹²⁷⁹ **Karpat** (2017), 266.

¹²⁸⁰ **Kuruç, Bilsay** '1961 Anayasası ve Planlı Ekonomi Nedenler ve Açıklamalar': Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut, 71 – 76.

¹²⁸¹ **Önder, İzzettin** '1961 Anayasası'nın Ekonomik Modeli': Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut, 93 – 94.

yaparak ithal ettiği pek çok malı üretmeye başlar. Ancak dünya pazarları ile rekabet edebilecek orijinal mallar üretilemediğinden, endüstrileşmede dışa bağımlılık devam eder¹²⁸².

Ekonomik planlama Türkiye'nin ekonomisini ve toplumsal yapısını önemli ölçüde tarımsal olmaktan çıkarıp ithal ikameci endüstri merkezli hale getirmiştir¹²⁸³. Bu süreçte siyasi iktidar DPT'nin ekonomik tercihlerini dikkate almış ancak bu tercihlerle bağlı kalmamıştır. Bir vesayet organı olarak tasarlanan ve anayasada yer verilen bu kurum, resmi ideoloji taraftarlarının beklediği ölçüde siyasi iktidar üzerinde baskı oluşturamamış ve siyasi iradenin kontrolü olmaksızın ülkenin ekonomik yapısına yön verememiştir.

3. Milli Güvenlik Kurulu

1924 Anayasası döneminde bulunmayan bu organ ilk kez 1961 Anayasası'nın 111. maddesindeki düzenleme ile siyasal sistemimizdeki yerini almıştır. 1961 Anayasası'na böyle bir organ getirilmesinin nedenlerinden en önemlileri bu anayasanın 1960 darbesi sonrasında yapılmış olması ve demokratik sisteme dönüldüğünde askeri otoritenin sivil otorite karşısındaki güçlü konumunu devamlı kılmaya yönelik hazırlanmış olmasıdır¹²⁸⁴. Askerin doğrudan siyasi iktidara el koymasına gerek kalmadan MGK aracılığıyla sivil siyaseti denetleyip yönlendirmesi ve ordunun üst düzey yöneticilerinin milli güvenlik politikalarında etkili olması amaçlanmıştır¹²⁸⁵.

MGK, hem uygulamada milli güvenlik kavramının geniş yorumlanması nedeniyle hem de dönemin siyasi konjonktürü nedeniyle, Anayasa'nın ona verdiği güçten daha fazla güce sahip olmuştur¹²⁸⁶. MGK'nın anayasal görevi istişare olmasına rağmen kuruldaki askeri üyeler zamanla sivil rejim ve kurumlar üzerinde denetim olanağı elde etmişler ve siyasal sistem için “*zaman ayarlı patlayıcı*¹²⁸⁷” gibi hareket etmişlerdir¹²⁸⁸.

---

¹²⁸² **Ahmad**, 133.

¹²⁸³ **age.**, 133; Faal nüfus içindeki ‘hizmet’ sektörünün payı 1960’da %15 iken 1980’de bu pay %29,5’e yükselmiş ayrıca hizmetler/sanayi istihdam payının oranı 1960’da %1,60 iken 1980’de %2,36’ya çıkmıştır. Bkz. **Boratav, Korkut** (2017) Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye, 4. Baskı, İstanbul, Yordam, 388.

¹²⁸⁴ **Özbudun** (2016), 45.

¹²⁸⁵ **Eser/ Baltacı / Arslan**, 88.

¹²⁸⁶ **Özbudun** (2016), 45.

¹²⁸⁷ Zaman ayarlı patlayıcı ifadesi oldukça isabetlidir çünkü hem 12 Mart Muhtırasının altında imzası olan Komutanlar bu belgeyi MGK üyesi sıfatıyla imzalamışlar hem de aynı komutanlar 12 Eylül darbesini gerçekleştirmişlerdir. Bkz. **Tanör** (2017), 411.

¹²⁸⁸ **age.**, (2017), 411.

MGK'nın da etkisi ile ordu 1960 – 1980 döneminde tartışmasız siyaset üzerinde en etkili yapı olmuştur. Orduyu sivil kesim karşısında daha çok güçlendiren bir başka anayasal düzenleme de 1924 Anayasası'nın Milli Savunma Bakanına karşı sorumlu tuttuğu Genel Kurmay Başkanını, 1961 Anayasası'nın Başbakana karşı sorumlu tutmuş olmasıdır¹²⁸⁹. Böylece şekli anlamda en az bakanların statüsüne yerleştirilen Genel Kurmay Başkanlığı, 1960 darbesi sonrasında fiili durumda sahip olduğu psikolojik üstünlük sayesinde siyaseten bakanlardan hatta zaman zaman başbakandan daha etkili olabilmiştir. Sivil iktidarın siyasi olarak resmi ideoloji çizgisinden uzaklaştığı düşünüldüğünde sisteme müdahale edimiş ve 1971 Muhtırasındaki ifade ile “Atatürk'ün bize (askere) verdiği hedef doğrultusunda” siyaset, restore edilmiştir¹²⁹⁰.

1971 Muhtırası sonrasında askerin siyasal ağırlığını artırmaya yönelik anayasal girişimler devam etmiştir. 1961 Anayasası'nın ilk halinde MGK'yı düzenleyen 111. maddeye göre MGK'daki askeri kanat '*kuvvet temsilcileri*' sıfatı ile görev yaparken 1971 yılında yapılan değişiklik sonrasında '*kuvvet komutanları*' sıfatı ile görev yapar hale gelmişlerdir. Böylece MGK içindeki askeri kanat lafzen daha sert ve güçlü bir ifade aracılığıyla nitelendirilir olmuştur. Ayrıca yine aynı maddedeki başka bir değişiklikle MGK'nın görevi, kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek için Bakanlar Kurulu'na görüş bildirmekken, '*kararların alınmasında ... gereken temel görüşleri Bakanlar Kurulu'na tavsiye*' etmek haline getirilmiştir¹²⁹¹. Bu değişiklikle MGK'nın görevi koordinasyondan ibaretken, karara temel olacak görüşleri bildirmek diğer bir ifade ile kararın omurgasını oluşturmak haline getirilerek MGK'nın etkinliği ve sivil siyaset üzerindeki baskısı oldukça arttırılmıştır. Askeri vesayetin 1960 darbesi sonrasında 1971 muhtırası ile tekrar ve bu sefer siyasal sistem içinde etkinliğini daha da güçlü hale getirecek biçimde sivil siyaseti kuşatma gücüne eriştiği görülmüştür.

4. Cumhuriyet Senatosu

1961 Anayasası'nda parlamento çift meclisli yapıda ve bir kanadı Millet Meclisi, diğer kanadı ise Cumhuriyet Senatosu olarak tasarlanmıştır. Millet Meclisi'nde genel oyla seçilen 450 milletvekili varken, (Ankara tasarısının aksine) Cumhuriyet Senatosu'nda sadece seçilmiş üyelere yer verilmemiştir. Cumhuriyet Senatosu üç farklı yolla gelen üyelerden oluşmuştur.

---

¹²⁸⁹Özbudun (2016), 45.

¹²⁹⁰Aydın / Taşkın, 207.

¹²⁹¹Derdiman, 314.

Birinci grup üyeler 150 kişiden oluşmuş ve halk tarafından seçilmiştir. İkinci grup üyelerse 15 adettir ve Cumhurbaşkanı tarafından atanmışlardır. Halk tarafından seçilen ve Cumhurbaşkanı tarafından atanan üyelerin görev süreleri 6 yıldır¹²⁹². Üçüncü grup ise MBK üyeleri (toplam 21 kişi) ve eski Cumhurbaşkanılarıdır. Üçüncü grup üyeler yaş sınırı olmaksızın ömür boyu görev yaparlar. 1961 Anayasası'nda ömür boyu görev yapacak eski Cumhurbaşkanı ve MBK üyelerine “tabii üyeler” denmiştir¹²⁹³.

Seçimle gelmeyen üyeler Cumhuriyet Senatosu'nu demokratik meclis olmaktan çıkarmıştır. Elbette çoğunluğu genel oyla seçilen kişilerden oluşan bu meclise aristokratik yapıda bir meclis de denemez. Ancak halkın seçimi olmadan Cumhuriyet Senatosu'nda yer alan üyelerin bulunması ve halkın seçimiyle gelecek kişilerin Anayasa'nın 72. maddesi gereği 40 yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış kişiler arasından seçilmek zorunda olması ve sivil siyasal sistemi darbe ile durdurmuş kişiler olmaları¹²⁹⁴ Cumhuriyet Senatosu'nu seçkin bir meclis haline getirmiştir¹²⁹⁵ ve eleştirilere sebep olmuştur¹²⁹⁶. Görüldüğü gibi ikinci meclisin yapısı aristokratik ve demokratik meclis karmasıdır. Teorik açıdan seçimle gelen üye sayısı seçimle gelmeyen üye sayısından fazla olsa da uygulamada, seçimle gelmeyen üyelerin (özellikle MBK üyelerinin) etkinliğinin diğerlerinden fazla olduğu görülmüştür¹²⁹⁷.

1924 Anayasası'ndan farklı olarak 1961 Anayasası'nda çift meclisli parlamento öngörülmesinin temel nedeni (diğer resmi ideoloji taşıyıcısı organlarda olduğu üzere) kurucu iktidarın, 1924 Anayasası'nda düzenlenen tek meclisli yapıda DP'nin çoğunluğun her şeye muktedir olabileceği kanaatiyle azınlığı hiçbir suretle dikkate almadığını ve kamuoyunu oluşturan kurumların çalışmalarına mani olduğunu ve hak ve özgürlükleri ihlal ettiğini düşünmesidir¹²⁹⁸. Nitekim 1961 Anayasası Kurucu Meclisi'nde etkili olan güçler genel oy ilkesinin uygulanması ve çok partili hayata geçilmesi ile azınlıkta olduklarını idrak etmişler ve demokratik yaşama döndüğünde azınlık olma durumlarının değişmeyeceğini

---

¹²⁹² 1961 Anayasası madde 73 gereği, görev süreleri 6 yıl olan Cumhuriyet Senatosu üyelerinin seçimleri 2 yılda bir yapılarak Cumhuriyet Senatosu'nun 1/3'ü değiştirilir.

¹²⁹³ Tabii üyeler arasında yer alan MBK üyelerinin sayısı darbeyi yapan MBK üyelerinin sayısından azdır. Darbeyi yaparken MBK toplam 38 kişiden oluşmuştur. Darbeden sonra kendi içinde çıkan fikir uyuşmazlıkları sonucunda 14 üye 13 Kasım 1960'da ihraç edildikten ve Komite Başkanı Cumhurbaşkanı olduktan sonra 23 üyesi kalmıştır. 23 üyeden biri (İrfan Baştuğ) ölmüş, biri de (Cemal Madanoğlu) istifa edince geri kalan 21 komite üyesi senatör olmuştur. Bkz. **Gözler** (2000), 86'da 49. dipnot.

¹²⁹⁴ Kendilerini siyasal sistemin denetmeni/kontrolörü olarak gören kişiler oldukları ifade edilmek istenmiştir.

¹²⁹⁵ **Erdoğan** (2003), 91.

¹²⁹⁶ **Tanör** (2017), 395.

¹²⁹⁷ 1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu süreçte Meclisteki psikolojik üstünlük sayısal olarak temsilcisi az da olsa askerde olmuştur. Bkz. **Karatepe** (2009), 225 – 232.

¹²⁹⁸ **Aydın / Taşkın**, 81 – 82.

öngörmüşlerdir¹²⁹⁹. Bu bakımdan demokratik yaşama dönüldüğünde yasama organının en güçlü organ olmasını istememekle beraber onun tek başına demokratik çoğunluğun eline bırakılmasını dahi istememişlerdir.

Çift Meclis taraftarı olmayanlar ise, ikinci meclisin, birinci meclisi denetlemesinin tıkanıklıklara neden olabileceğini ve yasama organının görevini kısa zamanda yapamamasına yol açacağını ileri sürmüşlerdir. İkinci meclisin tüm üyelerinin ya da bir kısım üyesinin seçimle iş başına gelmemiş olmasının, milletin temsili ilkesi ile bağdaşmadığını söylemişlerdir. Genellikle belirli zümrelerin egemen olduğu ikinci meclislerin demokratik açıdan sakıncalı olduğunu ileri sürmüşlerdir¹³⁰⁰.

Kurucu Meclis'te CHP'nin etkili olmasıyla, benimsenen genel yaklaşım 1924 Anayasası'nın getirdiği sistemin tek partili yaşama uygun olduğu, çok partili yaşamda ise çoğunluk otoriterliğine sebep olduğu yönündedir. Bu kapsamda 1946 – 1960 sürecinde demokratik bir yaşama geçilmesini isteyen kesim (bu süreçte demokrasinin ortadan kalktığını düşündükleri için), çift meclisli sistemin demokrasinin gelmesini sağlayacağını savunmuş ve anayasal bir reformla çift meclis sisteminin getirilmesini istemiştir¹³⁰¹. Dönemin gazetelerine iki meclisli sistemin faydalarını anlatan yazılar yazmışlar ve bu yönde kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır¹³⁰². Demokrasilerde seçilen kişilerin zeka seviyesinin genelde düşük olduğu önyargısından hareketle, demokrasinin aristokratik yapıyı barındırmaya ziyadesi ile ihtiyacı olan bir sistem olduğunu ifade etmiş ve ikinci meclislerin bu aristokratik yapıyı kısmen sağladığını ileri sürmüşlerdir¹³⁰³. Kurucu Meclisin anayasa hazırlarken yararlandığı İstanbul ve Ankara tasarılarının ikisinde de yasama organının çift meclisli olması öngörülmüştür. Ankara tasarısı İstanbul tasarısından farklı olarak ikinci meclisin tamamen seçilmiş üyelerden oluşmasını tavsiye etmiştir¹³⁰⁴.

1961 Anayasası, yasama organındaki çoğunluk iradesine güvenilmeyen bir zihinsel arka plan ile hazırlandığından, Millet Meclisi'ni denetleyecek/dengeleyecek bir fren mekanizması olarak Cumhuriyet Senatosu yasama erkinin ikinci parçası olarak tasarlanmıştır. Böylece

---

¹²⁹⁹Tanör (1986), 24.

¹³⁰⁰Özgişi, Tunca (2012) Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu, 1. Baskı, Ankara, TBMM Kültür ve Sanat Yayınları, 51.

¹³⁰¹Öztürk, 179; Arsel, İlhan (1955) 'Çift Meclis Sisteminin Memleketimizde Tatbiki Hususunda Bazı Düşünceler' Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 11, S: 3- 4, s. 59 – 99, 67 – 70.

¹³⁰²Çeşitli gazetelerde ikinci meclis lehine yazılan yazılara ilişkin bkz. Özgişi, 50 – 51.

¹³⁰³Arsel (1955), 65 – 66.

¹³⁰⁴Cumhuriyet Gazetesi, 06 Ağustos 1960.

parlamentodaki çoğunluk, rejim için ya da resmi ideoloji için tehdit oluşturacak nitelikte kanunlar yapmaya kalkarsa yasama organının ikinci kanadı olan Cumhuriyet Senatosu'nun bunu engellemesi amaçlanmıştır¹³⁰⁵. Temsilciler Meclisi'nin siyasi sisteme Cumhuriyet Senatosu'nu getirmek istemesinin diğer bir nedeni de, demokratik ülkelerde siyasi tercih ve kararlar oluşurken geniş katılımlı, kamuoyuna açık tartışmaların yapılmasının iktidarın sorumluluklarından sayılıyor olması ve hükümetin yer almadığı bir organda hükümetin kararlarının tartışılmasının önünün açılmak istenmesi olduğu ileri sürülmüştür. Başka bir nedeninse yasaların ve hükümet çalışmalarının teknik mahiyetinin iyileştirilmek istenmesi olduğu belirtilmiştir¹³⁰⁶. Cumhuriyet Senatosu'ndan temel beklenti, toplumsal çoğunluğun temsilcilerine karşı İkinci Cumhuriyetin esaslarını ve Atatürk ilke ve inkılaplarını koruması olmuştur¹³⁰⁷. Diğer bir ifade ile resmi ideolojinin vesayet kurumu olarak sivil siyaseti denetleme ve siyasi iktidarın gücünü frenleme işlevini yerine getirmesi için meclise ikinci bir kanat olarak eklenmiştir¹³⁰⁸.

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle 15 Ekim 1961'de yeniden demokratik yaşama dönülmüş ve seçimler yapılmıştır¹³⁰⁹. Böylece çift meclisli yasama organı uygulaması 1876 Anayasası döneminden sonra tekrar uygulama alanı bulmuştur. Uygulamada Millet Meclisi'ndeki çoğunlukla Cumhuriyet Senatosu'ndaki çoğunluğun aynı dünya görüşünden partilerden oluştuğu ve partilerin sandalye dağılımının Millet Meclisi ile Cumhuriyet Senatosu'nda paralellik arz ettiği görülmüştür. Bunun sebebi büyük ölçüde anayasa gereği, Millet Meclisi'nin ve Cumhuriyet Senatosu'nun seçimlerinin aynı gün yapılmasıdır¹³¹⁰. Ayrıca

¹³⁰⁵ Aydın / Taşkın, 93; Onar, Erdal (2003) Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, 1. Baskı, Ankara, Basımevi Belirtilmemiş, 27 - 28; Parla (2002), 42.

¹³⁰⁶ TMTD (Temsilciler Meclisi Tutanakları Dergisi), C.III, s. 32, 364 – 369.

¹³⁰⁷ Temsilciler Meclisi'nde konuşan, Alp Kuran ikinci Meclisten beklenen asli işlevi şöyle dile getirmiştir: *“Daha evvel de arz ettik ki, yeni kurulan ikinci Meclisin hiçbir yetkisi olmayacaksa, Atatürk devrimlerinin ve İkinci Cumhuriyetin koruyucusu olmayacaksa, bu meclisi kurmayalım.”* TMTD, C. III, 466.

¹³⁰⁸ Yavuz, Bülent / Bülbül, Mahmut (2012) ‘Çift Meclis Sistemi ve Türkiye’ Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 16, S: 1, s.217 – 260, 232.

¹³⁰⁹ Karatepe (2009), 224.

¹³¹⁰ Genel olarak milletvekili ve senatör dağılımları paralel olsa da üç dönemde bu paralelliğe aykırı durum oluşmuştur. 1961 seçimlerinde Millet Meclisi'ndeki 450 sandalyeden 158'ini Adalet Partisi (AP) alarak, Millet Meclisi'ne CHP'den daha az milletvekili göndermişken Cumhuriyet Senatosu'na 71 temsilci göndererek Senatodaki en çok sandalyeyi elde etmiştir. 1961 seçimlerinde ise CHP 173 milletvekili, 36 Senatör çıkarmıştır. 1973 seçimlerinde AP 149 CHP 185 milletvekili çıkarmışken, Senatoda AP 22, CHP 28 senatörlük kazanmışlar ve Millet Meclisi ile Cumhuriyet Senatosu üyeliklerindeki paralellik devam ederken iki yıl sonraki Senato seçimlerinde durum değişmiştir. 1975 yılında AP 27, CHP ise 25 senatör kazanmıştır. Bu duruma benzer şekilde 1977 seçimlerinde AP 189 milletvekili, CHP 213 milletvekili çıkarmış ve Senatoda AP 21, CHP 28 sandalye kazanmıştır. Ancak Senato'nun iki yıllık seçimlerinin 1979'da yapılmasıyla Senato'ya AP 33, CHP 12 senatör göndermiştir. Bkz. Yavuz / Bülbül, 239 – 240.

bütçe ve plan tasarılarının önce Cumhuriyet Senatosu'nda görüşülecek olması, mantıksal bir sorun teşkil etmiştir¹³¹¹.

Cumhuriyet Senatosu, sıkıyönetim ilanı ve sıkıyönetim uygulamaları konularında 1961 Anayasası'nda öngörülen özgürlükleri koruyucu tutum takınmamış, Millet Meclis'in kararlarını derinlemesine irdelenmemiştir¹³¹². Temsilciler Meclisi'ndeki beklentinin aksine kamuoyunun taleplerinin yasama işlemlerine yansımaları sağlayamamıştır. Cumhuriyet Senatosu gerek 1971 Muhtırasına giden süreçte gerekse 1980 Darbesi'ne giden süreçte ülkede çatışma ve şiddet olayları yükselirken toplumun farklı kesimlerinin taleplerini parlamentoya yansıtmadığı gibi siyasi iktidarla toplumun farklı kesimleri arasında uzlaşma sağlanmasına aracılık da etmemiştir. Bünyesinde 150 tane halk tarafından seçilmiş üyenin olmasına rağmen halkın talepleri doğrultusunda siyaset izlediğine ve toplumsal ve siyasal krizlerin aşılmasına katkı sağladığına ilişkin bir örneğe rastlanmamıştır.

Cumhuriyet Senatosu'nun varlığının siyasal sisteme olumlu bir katkısının (örneğin siyasiler arasında uzlaşma ortamı oluşturmak gibi) olmadığını ortaya koyan önemli bir vakıya ise, 1980 darbesinden önce Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'nun üyelerinin birlikte kullandıkları oyla seçilmesi gereken Cumhurbaşkanı'nın 115 tur seçim yapıldıktan sonra dahi seçilememiş olmasıdır¹³¹³. Cumhuriyet Senatosu siyasal sistemdeki tikanıklığı giderecek bir girişimde bulunamamış, siyasal sistemi çalışır hale getirecek uzlaştırıcı işlev üstlenmemiştir.

1961 – 1977 yılları arasında yasalaşan metinlerin %90'ı Millet Meclisi'nden Cumhuriyet Senatosu'na geldiği halinde hiçbir değişiklik olmadan yasalaşmıştır. Cumhuriyet Senatosu bu zaman zarfında önüne gelen kanun metinlerinden %7'si üzerinde değişiklik yapma ya da reddetme yetkisini kullanmıştır. Bu sebeple politikaların yürütülmesi açısından Cumhuriyet Senatosu'ndaki görüşmeler için gerekli olan 2 aylık süre kayıp zaman olarak nitelendirilmiştir¹³¹⁴. Bu bakımdan Cumhuriyet Senatosu'nun uygulamada kanunların daha nitelikli hazırlanması amacına hizmet ettiğini söylemek de güçtür.

---

¹³¹¹**Doğan, Kaan Oğuz** (2011) 'Yasa Yapımında Bir Alternatif Çift Meclis Sistemi' TBB Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 94, s. 375 – 392, 386 – 387.

¹³¹²**Eroğul, Cem** (1977) 'Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosunun Yeri', 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 84 – 85.

¹³¹³**Pantül, Mehmet / Yalçın, Bekir, Sıtkı** (1982) Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler, 1. Baskı, Ankara, Cumhuriyet Senatosu Vakfı, 175.

¹³¹⁴**Eroğul** (1977), 51 – 52.

Cem Eroğul, 1961 – 1980 döneminde seçilen Cumhurbaşkanlarının yanı sıra bu dönemde kurulan 14 hükümetin 5'inin Başbakanının Cumhuriyet Senatosu içinden çıkmış olmasının, Cumhuriyet Senatosu'nun siyasal işlevinin adeta siyasal sisteme devlet adamı sağlamaya dönüştüğünü söyler. Uygulamada Cumhuriyet Senatosu'nun çıkacak yasaların daha iyi düzenlenmesini sağlamak, anayasal hakların korunmasını sağlamak gibi işlevler yerine, yürütme erkinde aktif hale gelecek siyasal bağlantılar kurmakla uğraştığını belirtir¹³¹⁵. Resmi ideoloji koruyuculuğu vasfını ise, daha çok siyasi iktidarın başına geçecek kişilerin bağlantılarını kurmalarında araç olarak sağlamıştır. Diğer bir ifade ile Cumhuriyet Senatosu, resmi ideoloji çerçevesinde sivil siyaseti dizayn edecek ve siyasi iktidarın başına geçecek başbakanların ve siyaset adamlarının seçildiği mecra olma işlevi görmüştür.

5. Cumhurbaşkanlığı

Cumhurbaşkanlığı Meclis içinden ve bir seçim dönemi için seçilmesinin de etkisi ile 1924 Anayasası döneminde Meclis'teki siyasal çoğunlukla yakın ilişki içinde olmuştur. CHP iktidarı döneminde Mustafa Kemal ve İsmet İnönü, DP iktidarı döneminde ise Celal Bayar Cumhurbaşkanlığı yaparken hem iktidar partisinin lideri hem de Cumhurbaşkanı olarak devletin başı olma misyonlarını beraber yerine getirmişlerdir. Her üç isim de Kurtuluş savaşı komutanları olmaları ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan beri modern ulus devlet olarak devletin ve toplumun yapılandırılması sürecinde siyasal arenada rol alan kişiler olmaları itibariyle rejimin kurucuları arasında yer almışlardır. Tüm bu benzerlikler, dönemin iktidarını mutlak anlamda elinde bulunduran CHP kadrolarına çok partili yaşama geçerken, Celal Bayar'ın denetiminde kurulan ve çalışan bir partinin, resmi ideolojinin denetiminde kalacağını ve rejimin temel ideolojik tercihlerine zarar vermeyeceğini düşündürmüştür. Bu düşüncenin etkisiyle DP'nin siyasal arenaya girişine tümenden engel olunmamıştır¹³¹⁶.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte siyasal sisteme dahil olan Cumhurbaşkanı, 1924 Anayasası dönemi boyunca, Meclis çoğunluğunu elde eden parti içinden belirlenmiş ve aynı Meclis çoğunluğu tarafından seçilmişken bu durum sadece DP parti iktidarı döneminde eleştiri konusu olmuştur. Şöyle ki Celal Bayar'ın DP'li bir siyasetçi olması doğal olarak Başbakan Adnan Menderes'le yakın ilişki içinde olmasını ve ülke yönetiminde uyumlu hareket etmelerini beraberinde getirmiş bu uyumsa muhalefet tarafından Bayar-Menderes oligarşisi olarak

---

¹³¹⁵ age., 86.

¹³¹⁶ DP kurulurken Celal Bayar'ın dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den icazet aldığına daha önce değinilmişti.

eleştirilmiştir¹³¹⁷. Oysa ki bu eleştiriye yönelten CHP iktidarı döneminde de cumhurbaşkanları ve başbakanlar birlikte hareket etmişlerdir¹³¹⁸.

DP'ye muhalif olan kesim tek başına iktidara gelemeyeceğini anladığı ve 1961 Anayasası'nı hazırlayan Kurucu Meclis'te etkin olduğu için 1961 Anayasası'nda Cumhurbaşkanlığı tarafsız ve partiler üstü bir kurum olarak şekillendirilmiştir¹³¹⁹. Parlamenter sistemin etkin kılınması için Cumhurbaşkanının tarafsız olması gerektiği¹³²⁰ iddiasıyla Cumhurbaşkanlığı ile demokratik çoğunluğun ilişkisi koparılmıştır. Cumhurbaşkanı 1924 Anayasası'nda Meclis çoğunluğu tarafından bir yasama dönemi için seçilirken¹³²¹, 1961 Anayasası'nda bir yasama döneminden daha uzun süre için (7 yıl için) seçilir hale getirilmiş ve Cumhurbaşkanı seçilen kişinin partisi ile ve TBMM ile ilişkisi kesilerek¹³²² Cumhurbaşkanı yasama çoğunluğundan bağımsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Her iki Anayasa döneminde de cumhurbaşkanının kanunları veto yetkisi geciktirici veto niteliğinde olmuştur¹³²³. 1961 Anayasası'nda cumhurbaşkanının Meclis çoğunluğu tarafından seçilmesi ve üst üste iki defa seçilememesi öngörülmüş böylece makamın tarafsızlığı ve partiler üstü oluşu sağlanmaya çalışılmıştır¹³²⁴. Anayasal açıdan 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası'nda Cumhurbaşkanlığı makamı konusunda temel farklılık bu noktada şekillenmiştir.

1961 Anayasası'ndaki düzenlemeler ve Cumhurbaşkanı'na tanınan yetkiler bu kurumu bir vesayet organı haline getirmek için tek başına yeterli değildir. Cumhurbaşkanlığı kurumuna

---

¹³¹⁷ **Ahmad**, 114.

¹³¹⁸ Hatta zaman zaman Cumhurbaşkanı'nın istediği politikaları yürütmek istemeyen başbakanın istifasını vermesi sağlanmış yerine ise bu politikaları uygulayacak milletvekili Başbakan olarak görevlendirilmiştir. Şeyh Sait isyanı sonrasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in talebine rağmen muhalefete karşı politik açıdan sert tedbirler almak istemeyen Fethi Okyar'ın Başbakanlıktan istifa etmesi yerine, sert tedbirler almak gerektiğini düşünen İsmet İnönü'nün Başbakan olarak atanması bu durumun örneklerinden biridir. Bkz. **Öngider, Seyfi** 'Kemalist Rejimin İnşası: Takrir-i Sükun Kanunu': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 313.

¹³¹⁹ **Gönenç, Levent**, 'Partili Cumhurbaşkanı', TEPAV Politika Notu, Ankara, s. 1- 6, 1- 2.

¹³²⁰ **Öztürk** (2016), 188.

¹³²¹ 1924 Anayasası madde 31: "Türkiye Cumhurbaşkanı Büyük Millet Meclisi Kamutayı tarafından ve kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilir. Cumhurbaşkanlığı görevi yeni Cumhurbaşkanının seçimine kadar sürer."

¹³²² 1961 Anayasası madde 95: "Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisince, kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış kendi üyeleri arasından, üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu ile gizli oyla yedi yıllık bir süre için seçilir; ilk iki oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, salt çoğunlukla yetinilir.

Bir kimse arka arkaya iki defa Cumhurbaşkanı seçilemez.

Cumhurbaşkanı seçilenin partisi ile ilişkisi kesilir ve Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sıfatı sona erer."

¹³²³ 1924 Anayasası madde 35, 1961 Anayasası madde 93.

¹³²⁴ Gerek Anayasa Komisyonu'nda gerekse Temsilciler Meclisi'nde Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi önerilmiştir. Ancak bu seçimin partiler üzerinden yürütülmesi ve böylece Cumhurbaşkanı'nın siyasallaşması ihtimali ve ayrıca halkın desteğini arkasına alan Cumhurbaşkanı'nın tarafsız kalmayarak aktif siyaset yürütmek istemesi ihtimali nedeniyle bu öneri kabul edilmemiştir. Bkz. **Öztürk** (2016), 190.

siyasetin yüklediği anlam ve bu kurumda görev yapanların gerek mesleki geçmişleri itibariyle asker kökenli olmalarının siyaset psikolojisi açısından oluşturduğu resmi ideoloji baskısı gerekse siyasal sistem içinde yerine getirdiği misyon bu kurumun uygulamada “*vesayet muhafızlığı*”¹³²⁵” vasfı taşıyan bir kurum haline geldiğini göstermektedir.

1961 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra demokratik sisteme geçilir geçilmez ilk kurulan Meclisin, siyasal ve anayasal açıdan karşılaştığı ilk sorun Cumhurbaşkanlığı makamının vesayetçi bir organ mı olacağı yoksa demokratik bir organ mı olacağı konusundaki çatışmayı ortaya koymuştur. Şöyle ki darbe sonrasında yapılan ilk demokratik seçim olan 15 Ekim 1961 seçimlerinde CHP 173, DP’nin devamı niteliğindeki AP 158, Yeni Türkiye Partisi (YTP) 65, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 54 milletvekili çıkarmıştır. TBMM, DP’nin devamı niteliğindeki partilerin sayısal çoğunluğu ile oluştuğundan bu durum askerlerin hoşuna gitmemiş ve seçimlerin akabinde demokratik yoldan seçilip gelen milletvekillerinin sayısal üstünlüğü ile Meclis’teki psikolojik üstünlüğe sahip olan askeri kesim arasındaki Cumhurbaşkanının kim olacağı konusunda tartışma yaşanmıştır. CHP’li olanlar dışındaki milletvekilleri Ali Fuat Başgil’in Cumhurbaşkanı olmasını isterken¹³²⁶, askerler ise Ali Fuat Başgil’in kesinlikle Cumhurbaşkanı olmasını istememişler ve Ali Fuat Başgil’i aday olmaması için tehdit etmişlerdir¹³²⁷. Kriz demokratik sistemin devam edebilmesi adına AP’li vekillerden bir kısmının ikna edilmesiyle ve Cemal Gürsel’in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve İnönü’nün başbakanlığında CHP-AP koalisyonuna dayanan hükümetin kurulmasıyla aşılmıştır¹³²⁸.

1961 Anayasası döneminin ilk Cumhurbaşkanı askerin açık baskısı ile demokratik olmayan yöntemlerle belirlenmiş ve darbecilerin lider olarak sonradan ikna ettikleri Cemal Gürsel darbeci askerlerin temsilcisi olma siyasal misyonunun verdiği güçle Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Böylece 1921 ve 1924 Anayasası döneminde başlamış olan asker kökenli Cumhurbaşkanı geleneği 1961 Anayasası döneminde de üstelik demokratik oluşuma sahip meclisle bağlantısı tamamen kopararak devam ettirilmiştir¹³²⁹. 1961 Anayasası döneminde

¹³²⁵**Türkiye Gazetesi**, Kılıç, Muharrem ‘Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’ 16 Mart 2017.

¹³²⁶**Karatepe** (2009), 225.

¹³²⁷**Çaylak, Adem / Baran, Hüseyin** ‘Türkiye’de Kemalist Rejimin Ordu ve Anayasa ile Pekişmesi ve Darbeler Arası Dönem (1960 – 1970): Çaylak, Adem / Avcu, Seyit Ali (Editörler) (2017) Türkiye’nin Siyasal Hayatı, 1. Baskı, Ankara, Savaş, 445.

¹³²⁸**Ahmad**, 214; **Aydın / Taşkın**, 101.

¹³²⁹**Tanör**, 123.

görev yapan Cemal Gürsel, Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk hem asker kökenli hem de siyasi partilerle bağları olmayan kişiler olmuşlardır¹³³⁰.

12 Mart 1971 Muhtırasındaki Cumhurbaşkanı'nın tutumu da buna örnek teşkil eder niteliktedir. 12 Mart Muhtırası verilirken Cumhurbaşkanı olan Cevdet Sunay (eski Genel Kurmay Başkanı'dır) kendisini bu makama seçmiş olan¹³³¹ parlamentoya karşı askerlerin safında yer almış ve muhtırayı önlemeye yönelik çaba içinde olmamıştır¹³³². Bunun anlamı sivil siyasetin kontrolünü yapmakta askerlerin yetkili olduğunun devletin en üst mercii ve sivil siyasetin başı tarafından kabul edilmesidir. Bu kabul bulunduğu makamın sivil siyasetten yetki aldığının farkında olan bir kişi açısından demokrasi safından ayrılıp, vesayet muhafızlığı yapılmaya başladığını gösterir. Gerek Anayasada Cumhurbaşkanı'nın demokratik yollarla oluşturulan yasama ve yürütme organlarından bağımsızlaştırılarak halkla irtibatının kesilmesi gerekse uygulamada eski askerlere bu görevin verilmesi ile 1961 Anayasası döneminde Cumhurbaşkanlığı makamını “*vesayet muhafızlığı*”¹³³³ vasfı taşıyan bir makam haline getirilmiştir.

B. Resmi İdeolojinin Milli Sembolleri

27 Mayıs Darbesi ile halk özdeşleştirilmek için simgelerden faydalanılırken, darbeyi normalleştirmek için çeşitli gündelik araçlardan yararlanılmıştır. Bu araçlardan bir tanesi hatıra parası olmuştur. Cumhuriyet döneminde ilk kez bastırılan hatıra parasının bir tarafına Mustafa Kemal'in resmi, bir tarafına da “*27 Mayıs 1960, Hakimiyet Milletindir*” yazısı basılmıştır. Benzer şekilde darbeyi normalleştirmek için kullanılan diğer bir gündelik araç da bazı sigara plakalarının üzerine “*Milletçe El Ele: 27 Mayıs 1960*” yazılması olmuştur¹³³⁴. Böylece simgesel araçlarla ve gündelik kullanılan eşyalar üzerinden toplumun zihinsel dünyasına yönelik görsel kodlar/mesajlar oluşturulmuş ve hayatın akışı içinde darbe, normalleştirilmeye ve mümkün olduğunca topluma benimsetilmeye çalışılmıştır¹³³⁵.

---

¹³³⁰Gönenç (2017), 1.

¹³³¹ Cevdet Sunay, dönemin Başbakanı AP lideri Süleyman Demirel'in önerisi ile CHP'nin de desteği ile Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

¹³³²Birand, Mehmet Ali, 32. Gün Arşivi, 12 Mart Belgeseli, 9. Bölüm, Muhtıra, <<https://www.youtube.com/watch?v=W9yJqu1BM2U>> s. e. t. 15.03.2020.

¹³³³Kılıç (2017).

¹³³⁴Atılğan, 550.

¹³³⁵Atılğan, 550.

Ayrıca devlet, ‘*Hürriyet İstikrazı*’ tahvilleri hazırlayarak piyasaya sürmüş ve bu tahvillerin alınmasıyla, darbeye destek verilmiş olunacağı imajı oluşturularak bir seferberlik başlatmıştır. Böylece darbeyi seferbelik havasına bürümek ve toplumla darbeci rejim arasında derin bağlar kurulmasını sağlamak amaçlanmıştır. Aynı amaçla Birinci Zırhlı Tugayı’ndaki subaylar alyanslarını satarak Hazineye bağışlamışlar ve bu tutuma tüm halk davet edilmiştir. Amaç fedakarlık duygusunun oluşturacağı bağ ile askeri rejimin meşruiyetini sağlamak ve toplum içinden rıza devşirmektir¹³³⁶.

Siyasal, kültürel ve toplumsal etkileşimi sanatsal imgeler üzerinden sağlayarak meşruiyet devşirmeye yönelik diğer bir adım da heykeller olmuştur. Bu sanatsal araç tarihte pek çok kez farklı ülkelerde ideoloji propagandası amacıyla kullanıldığı gibi Türkiye’de de Erken Cumhuriyet döneminde resmi ideoloji propagandası yapmak için sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle Atatürk heykelleri üzerinden resmi ideolojinin değerleri yeniden üretilerek topluma benimsetilmeye çalışılmıştır¹³³⁷. Soyut ideolojik değerlerin, heykellerin varlıklarında somutlaşıp, görünürlük kazanmasıyla toplum üzerinde oluşturacağı, benimseme, normalleştirme, sıradanlaştırma ve yüceltme gibi etkilerden en çok Erken Cumhuriyet döneminde daha sonra İkinci Cumhuriyet olarak nitelenen 1960 Darbesi sonrası dönemde faydalanılmış ve 1960 Darbesini yapanlarca çok sayıda Atatürk heykelleri dikilerek, resmi ideoloji ve lider kültünden yararlanılmıştır¹³³⁸.

27 Mayıs Darbesini topluma benimsetmek ve meşrulaştırmak için kullanılan diğer bir simgesel argüman da bayram¹³³⁹ olmuştur. 3 Nisan 1963’ta TBMM tarafından 27 Mayıs günü ‘*Anayasa ve Hürriyet Bayramı*’ ilan edilmiş¹³⁴⁰, daha sonra 13 Nisan 1963’ta Resmi Gazetede yayınlanan Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki 2739 sayılı Kanuna Ek Kanunla Anayasa ve Hürriyet Bayramı kanuni bir niteliğe büründürülmüştür¹³⁴¹.

1960 döneminin, siyasal tarih açısından en önemli simgesel söylemi ise Cemal Gürsel’in, 1 Ocak 1961’de yayınladığı yeni yıl mesajında, 1961 yılını *İkinci Cumhuriyet*’in kuruluş yılı

---

¹³³⁶ Atılğan, 550 – 551.

¹³³⁷ Tekiner, Aylin (2014) Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 12 – 14.

¹³³⁸ Ozankaya, Nihat Sezer (2017) ‘Türkiye’de Anıt Heykelin Temsil ve Kimlik Sorunu’ İdil Dergisi, C: 6, S: 31, s. 953 – 966, 956 - 964.

¹³³⁹ Ozankaya, Özer (1989) ‘Ulusal Bayramların Toplumsal İşlevleri Açısından 30 Ağustos Zafer Bayramı’, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirsiz, S: 4, s. 541 – 547, 541.

¹³⁴⁰ Milliyet Gazetesi, ‘Meclis 27 Mayıs Bayramını Kabul Etti’, 04 Nisan 1963, 1, 5.

¹³⁴¹ 221 Sayılı Kanun için bkz. RG., sayı: 11381, 13 Nisan 1963.

ilan etmesi olmuştur¹³⁴². Doktrinde de benimsenen bu niteleme 1960 sonrası dönemin İkinci Cumhuriyet dönemi olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Resmi ideoloji taraftarlarının 1960 Darbesine bakışı, DP'nin uygulamalarındaki keyfiyetin ve anayasaya aykırılıkların darbe ile sonlandırılmış olduğu yönündedir. Bu nedenle cumhuriyetin adeta yeniden kurulduğuna inanmışlardır¹³⁴³. Ancak burada çok açık bir çelişki vardır: Anti-demokratik uygulamalarının olduğu ve Anayasayı ihlal ettiği iddiasıyla suçlanan DP'nin seçimlerle elde ettiği siyasi iktidarı elinden, askerler cebri güçle almışlar ve demokrasi getirecekleri söylemi ile demokratik düzeni ortadan kaldırmışlardır. 1960 sonrasında da aşağı yukarı on yılda bir demokratik gidişe muhtıra ve darbelerle sekte vurmuşlardır. Yaşananlar askerlerin demokrasi getirme iddiasıyla demokrasinin altını oyduğunu göstermektedir¹³⁴⁴.

Tüm bu simgesel meşruiyet arayışları, bir yönüyle 1960 Darbesiyle geniş halk kitlelerinin temsilcisi konumundaki bir siyasi partinin iktidarının zorla elinden alınmasının ve Başbakan Adnan Menderes'in, Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın ve Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun idam edilmelerinin oluşturduğu toplumsal üzüntünün¹³⁴⁵ yol açacağı potansiyel tepkinin bastırılması arayışlarının yansımasıdır. Diğer bir yönüyle ise bu denli büyük bir meşrulaştırma çabası, antidemokratikliği açık olan bir tutumu demokratik göstermenin zorluğunun bir sonucudur.

Halkın darbeye tepkisi özellikle demokratik sisteme geçildikten sonra yapılan seçimlerde ortaya çıkmıştır. %85 oranında katılımın sağlandığı ve hem Millet Meclisi hem de Cumhuriyet Senatosu için nisbi seçim sisteminin uygulandığı seçimlerde¹³⁴⁶ yasama organının her iki kanadında da DP zihniyetinin devamı niteliğindeki partiler çoğunluğu elde etmişlerdir¹³⁴⁷. Bu durum tüm baskı ve tedbirlere rağmen toplumun önemli bir kesiminin darbeyi kabullenmediğini diğer bir ifade ile toplum nezdinde darbenin meşru görülmediğini ortaya koymuştur denilebilir

¹³⁴² **Cumhuriyet Gazetesi**, 'Cemal Gürsel 1961'i İkinci Cumhuriyet Kuruluş Yılı İlan Etti', 01 Ocak 1961, 1.

¹³⁴³ **Karaca, Nuray** (2001) 'Hıfzı Oğuz Bekata': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 561.

¹³⁴⁴ **Ahmad**, 214.

¹³⁴⁵ **Zürcher**, 361.

¹³⁴⁶ Millet Meclisi için oy oranları CHP %36,7, AP %34,8, YTP %13,9, CKMP %13,7 şeklinde dağılırken Cumhuriyet Senatosu için birinci parti AP, ikinci parti ise CHP olmuştur. Bkz. **Aydın /Taşkın**, 99; **Armağan, Servet** (1974) 'Memleketimizde Son Parlamento Seçimleri 1968 – 1973' İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C: 40, S: 1 – 4, s. 155 – 179, tüm makale.

¹³⁴⁷ **Karatepe** (2009), 225; **Keskin, Nuray** '1960'lı Yıllarda Kamu Yönetimi': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 869.

IV. DİL POLİTİKASI

Tek parti döneminin, devletin ideolojik aygıtları ile toplumu şekillendirmeye yönelik tutumu, İkinci Cumhuriyet olarak nitelenen 1961 Anayasası dönemine de aktarılmıştır. Ancak daha önce değinildiği üzere 1924 ve 1961 Anayasaları dönemleri arasında bu anlamdaki temel fark 1924 Anayasası'nın kuvvetler birliği ile şekillendirdiği sistemde yasama organını tam yetkili kılarak yasama organı aracılığıyla resmi ideolojiye göre toplum şekillendirilmeye çalışılmışken, 1961 Anayasası'nın resmi ideoloji taşıyıcısı anayasal kurumlar (vesayet aygıtları) aracılığıyla toplumu şekillendirmeye çalışmış olmasıdır. Bu nedenle 1961 Anayasası döneminde kamusal alandan ve toplumsal kültürden Türkçe dışındaki dilleri uzaklaştırma çabası¹³⁴⁸ daha çok 1961 Anayasası'nda düzenlenmiş olan vesayet aygıtları eliyle yürütülmüştür.

1960 – 1980 arası dönemde politik açıdan dile müdahale, dönemin iktidarının dünya görüşüne göre (siyasal duruşuna bağlı) olmuştur. AP ve Milli Cephe (MC) iktidarlara döneminde dilde öz Türkçeleştirme girişimleri gerilerken; CHP iktidarı döneminde dilde reform anlayışına yönelik eğilimler artmıştır¹³⁴⁹. 1961 Anayasası'nda resmi dil Türkçe olarak belirlenmiş ancak eğitim öğretim dili ile ilgili herhangi bir yasağa yer verilmemiştir¹³⁵⁰.

Anayasada herhangi bir sınırlama bulunmamasına karşın toplum içinde var olan Türkçe dışındaki diller, toplumun uzun vadede bölünmesine neden olabilecek birer tehdit olarak algılanmışlardır¹³⁵¹. 1961 Anayasası'nın sağladığı geniş temel hak ve hürriyet zemininde resmi ideolojinin kalıplarının dışındaki toplumsal taleplerin dile getirilmeye başlamasıyla beraber dile yönelik talepler de ifade edilir olmuştur. Bu kapsamda milliyetçi muhafazakar kesim dil reformunun geçmişle bağların kopmasına neden olduğu gerçeğini dile getirmeye başlamıştır. Milliyetçi muhafazakarlar, Osmanlı kültürüne sahip çıkarken eski dile ait kelimeleri diğer bir

---

¹³⁴⁸Balçık, 777.

¹³⁴⁹Balçık, 786.

¹³⁵⁰ 1961 Anayasası madde 3/2: Resmi dil Türkçedir.

1961 Anayasası madde 50'de Öğrenimin Sağlanması başlığı altında dille ilgili herhangi bir sınırlayıcı düzenlemeye yer verilmemiştir.

¹³⁵¹ Bu durum biraz da zihinlerde halen taze olan Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde farklı milletlerin kendi devletlerini kurmak için Osmanlı Devleti'nden ayrılmış oldukları gerçeğinden kaynaklanmıştır. Nitekim bir insan topluluğunun millet olarak nitelenmesinde en asli unsurlardandır kendilerine has bir dillerinin olması.

ifade ile Arapça, Farça ve Osmanlıca sözcükleri sıklıkla kullanmışlar ve dil devrimine ve bu devrimi yapan kesimlere şiddetli eleştiriler yöneltmişlerdir¹³⁵².

Dile yönelik diğer bir toplumsal talep de anadille eğitim yapılabilmesine yönelik olmuştur. Siyasi partilerin demokratik ortamın gereklilikleri kapsamında dile ilişkin bu talebi siyasal arenaya taşımaları dönemselsel olarak resmi ideoloji muhafızı kurumlarca tehlikeli kabul edilerek bu partilerin önü alınmaya çalışılmıştır. TEP'in kapatılması talebiyle açılan davaya bakmakta iken dil meselesini gündemine alıp inceleyen AYM konuya ilişkin şu tespitleri yapmıştır:

“Gerçekten, Anayasanın 54. maddesinin birinci fıkrasında, Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı bulunan herkesin Türk olduğu hüküm altına alınarak, Türk ulusundan sayılabilmenin tek koşulunun ‘vatandaşlık’ olduğu, din, dil ve ırk farklılıklarına bakılmayacağı, kesin biçimde ortaya konulmuştur.

Öte yandan Anayasanın 3/2. maddesinde yer alan ‘Resmi dil Türkçedir’ biçimindeki hüküm de, ırkı, dili ve dini ne olursa olsun, her Türk vatandaşının resmi dil olarak Türkçeyi kullanmasını zorunlu tutmaktadır. Bunun anlamı resmi yazışmalar yanında, öğretimin ve ulusal kültürün yalnızca Türkçeye dayanacağı, başka bir deyişle ülkedeki tek ulusal kültürün Türk kültürü olduğudur.”.

Bu yaklaşımla TEP'in “Anadili Türkçe olmayan okul çağındaki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına Milli Eğitim Bakanlığı yönetiminde anadil ve kültür eğitiminin sağlanması...¹³⁵³” talebi 1961 Anayasası'nın 57. maddesinin 1. fıkrasına¹³⁵⁴ ve 648 sayılı Siyasi Partiler Yasası'nın 89. maddesine¹³⁵⁵ aykırı bulunmuştur. Ayrıca AYM, Lozan Anlaşması kapsamında¹³⁵⁶ Müslüman olmayan azınlıklara tanınan, ilkokullarda kendi

¹³⁵²**Türkeş, Ömer** ‘Milli Edebiyattan Milliyetçi Romanlara’: Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, iletişim, 816.

¹³⁵³ AYM, E: 1979/1, K: 1980/1, T: 08.05.1980.

¹³⁵⁴1961 Anayasası madde 57/1: “Siyasi partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine ve devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır.”

¹³⁵⁵648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu madde 89: “Siyasi partiler, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde milli ve dini kültür farklılıklarına yahut dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler.

Siyasi partiler, Türk dilinden ve kültüründen gayri dil ve kültürleri korumak veya geliştirmek veyahut yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler.”

¹³⁵⁶Lozan Barış Anlaşması konuyu 38 - 45 maddelerinde düzenlemiştir.

dillerinde eğitim yapma imkanının toplumdaki diğer azınlıklara tanınamayacağı ve bu durumun eşitlik ilkesine aykırı olmadığı konusunda net bir tavır takınmıştır¹³⁵⁷.

TEP ana dile ilişkin savunmasında 1961 Anayasası'nın 12. maddesindeki eşitlik ilkesi kapsamında Türkiye'deki farklı kültürlerinin dillerinin kanunlar karşısında eşit olduğunu ileri sürmüş ve bu sebeple farklı anadillerde eğitim istemenin azınlık yaratmak olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmiştir. AYM ise, Türkiye Cumhuriyeti Devleti vatandaşları için Türkçeden farklı bir dil ve kültür iddiası ileri sürmenin ve bu dil ve kültüre anayasal koruma sağlanmasını talep etmenin, '*azınlık yaratmak*' olarak niteleneceğini belirtmiştir¹³⁵⁸.

Bu kararda ulus devletin kendi ulusunu oluşturmak adına farklı kültürel kimlikleri yok sayma eğilimine hukukun alet edildiği görülmektedir. Toplumda zaten var olan bir dilin ve kültürün varlığından bahsedilmesi, bu dil ve kültüre ilişkin hakların talep edilmesi suç sayılmıştır. 9 – 12 Kasım 1968'de TİP'in III. Kongresi'nde alınan kararlar arasında Doğu Sorununa ilişkin olarak "*Anayasamızın vatandaşlar arasında dil, ırk, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeyeceğini ve kanun önünde eşit bulunduğunu belirten ilkesine karşın Kürtçe ve Arapça konuşan vatandaşlarımızın bundan dolayı horlanmalarını, ezilmelerini, ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmelerinin*" kınandığı da yer almıştır¹³⁵⁹. 1970 yılında yapılan TİP'in IV. Büyük Kongresinde ise Doğu sorununa ilişkin daha sert kararlara yer verilmiştir. Bu kararlarda "*Türkiye'nin Doğusunda Kürt halkının yaşadığı*" saptanmış ve bu halkın "*uzun yıllardan beri hâkim sınıfların faşist iktidarlarının zaman zaman kanlı zulüm hareketleri niteliğine bürünen, baskı, terör asimilasyon politikasına*" maruz bırakıldığı belirtilmiştir. Bu ifadeler AYM tarafından 12 Mart 1971 Muhtırasından sonra TİP'in kapatılmasına gerekçe yapılmıştır¹³⁶⁰.

AYM'nin TEP kararında belirttiği üzere bu tutumun temelinde yatan hususlardan biri geçmişte azınlıkların ayrılıkçı tutum takınmış olmaları ve ulus devlet kurulduktan sonra dahi

¹³⁵⁷AYM, E: 1979/1, K: 1980/1, T: 08.05.1980.

¹³⁵⁸Anayasa Mahkemesi'nin konuya ilişkin değerlendirmesi "... '*azınlık yaratma*' deyiminin açıklığa kavuşturulması gerekmekte olup söz konusu deyiminde, maddenin tümü içinde değerlendirilmesi ve birinci fıkradaki '*azınlıklar bulunduğu ileri sürülmesi*' deyimine sıkı ilişkisi göz önünde tutularak, aynı doğrultuda yorumlanması zorunludur. Böyle bir yorumla varılacak sonuç ise '*azınlık yaratma*' deyiminin, ancak, bir vatandaş topluluğunda, azınlık hukukundan yararlanmaları gerektiği düşüncesini yaratmak anlamına gelebileceğidir." şeklindedir. Bkz. AYM, E: 1979/1, K: 1980/1, T: 08.05.1980.

¹³⁵⁹**Toprak, Zafer** (2013) 'TİP Kongreleri, Kürt Sorunu ve E. J. Hobsbawm' Toplumsal Tarih, C: Belirtilmemiş, S: 236, s. 56 – 62, 57 - 58.

¹³⁶⁰**Şenler, Mustafa** 'Türkiye İşçi Partisi': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2007) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 365.

yabancı devletlerin kışkırtmaları ile ülkenin doğu bölgelerinde ayaklanmaların yaşanmış olmasıdır. Diğer bir ifade ile bölge halkının kültürünün kabul edilmesi, bu kültürün korunması ve yaşatılmasının desteklenmesi talebi, ülke bütünlüğü açısından tehlikeli görülmüş ve ülkeyi bölme girişimi olarak değerlendirilerek kültürel hakların ifade edilmesi kısıtlanmıştır. Toplum AYM'nin ideolojik aygıt olarak nitelendirilebilecek tutumuyla tekrar resmi ideoloji hizasına çekilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1970 muhtırasına giden süreçteki sol gençlik eylemleri bu tür kararların gerekçesine, siyasal algı açısından dayanak yapılmıştır. Toplumsal hareketliliğin ve taleplerin bastırılmasının, ülkenin yönetimini kolaylaştıracağı düşüncesinin AYM'nin kararlarına da yansıdığını söylemek yanlış olmaz.

Bu dönemde yer isimlerinin toplum üzerinde hafızayı taze tutan yönü dikkate alınarak¹³⁶¹, Türkçe dışındaki dillerin kamusal alandan uzaklaştırılması konusunda da adımlar atılmıştır. Gerek geçmişle irtibatı koparmaya gerekse Türkçe dışındaki dilleri hafızalardan silmeye yönelik bu adımlar darbe öncesinde başlamış ve 1961 Anayasası döneminde hızlanmıştır. 1956 yılında coğrafi isimlerin Türkçeleştirilmesine yönelik kurulan *Ad Değiştirme İhtisas Kurulu* 1978 yılında kaldırılncaya dek 75 bin yer ismini incelemiş, bunlardan 28 bin tanesini değiştirmiştir. Özellikle 1965 – 1970 ve 1975 – 1976 yılları arasında doğal yer isimlerine varıncaya dek pek çok yer isminde değişiklik yapılmıştır¹³⁶². 1960 Darbesi sonrasında Türkçe konusunda atılan diğer bir adım da TDK'nın tekrar işlevsel hale getirilmiş olmasıdır. Bu dönemde TDK tekrar öz Türkçe kullanımını yaygınlaştıracak genelgeler yayımlanmaya başlamıştır¹³⁶³.

1960 – 1980 döneminde AYM ideolojik aygıt olarak ulusun homojenliğini sağlama işlevi yerine getirirken, kültürel özgürlük alanlarını kısıtlamaktan çekinmediği gibi, 1980 Darbesi sonrası özellikle cezaevlerinde yapılan Türkçe baskısının zihinsel alt yapısına destek oluşturmuştur. Temel hak ve özgürlükleri korumak, bireylerin kendilerini hukuki güvenlik içinde hissetmelerini sağlamak gibi yapıcı işlevler üstlenerek devlet ve birey arasında adaleti sağlaması gereken AYM, ne yazık ki ideolojik bir aygıt gibi hareket ederek toplumdaki adaletle

---

¹³⁶¹**Çoban, Melih** 'Toplumsal Hafıza ve Siyasal Dönüşümler Bağlamında Mekan İsimlerinin Önemi: Türkiye Örneği' <https://www.academia.edu/9044851/Toplumsal_Hafıza_ve_Siyasal_Dönüşümler_Bağlamında_Mekan_İsimlerinin_Önemi_Türkiye_Örneği> s. e. t. 16.09.2018.

¹³⁶²**Tunçel, Harun** (2000) 'Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler' Fırat Üniversitesi Sosyal bilimler Dergisi, C: 10, S: 2, 23 – 34, 69. 1968 yılına kadar yapılan değişiklikler için bkz. <<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DİJİTAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/DİGER%20YAYINLAR/197103165%20KOYLERIMIZ/197103165.pdf>>s. e. t. 17.09.2018.

¹³⁶³Balçık, 786.

güveni sarsmıştır. Özgürlük ve hak eksenli kararlar vermeyerek, ülkenin yargı tarihine ve toplumsal bilince yargının tarafsızlığı konusunda olumsuz izler bırakmıştır. Devleti kutsayan zihniyeti pekiştirmekten öteye gitmeyen bu tutum, toplumda ana dil meselesinin daha uzun yıllar siyasi bir sorun olmasına da katkı sunmuştur.

V. DİN VE LAİKLİK POLİTİKALARI

1961 Anayasası'nda Kemalizm'in resmi ideoloji olarak benimsenmiş olmasının da etkisiyle; 1924 Anayasası'ndan en az değişiklikle devralınan ilke laiklik olmuştur¹³⁶⁴. Siyasi arenada bir taraftan dinin toplum içinde fazla yaygınlaşması istenmezken bir taraftan da özellikle komünizm tehlikesine karşı toplum içinde dini değerlerin yaşamasına ve dinin birleştirici gücünün devam etmesine belli ölçüde izin verilmiştir. Birbiriyle çelişen bu iki amacın bir arada gerçekleştirilmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı ve imam hatip okulları aracılığıyla din Devlet kontrolü altında tutulmaya çalışılmıştır¹³⁶⁵.

Sünni İslam inanç, ibadet ve fıkına göre örgütlenmiş ve toplum içinde yaygın inançları benimseyen kesimleri kontrol etmek için kurulmuş olan Diyanet İşleri Başkanlığı, 1961 Anayasası ile anayasal bir kurum haline getirilmiştir. Devlet, resmi ideoloji ile uyumlu din görevlilerinden oluşan bir kurumu bizzat finanse ederek toplumdaki dini inançlara bağlı olarak şekillenen kültürel yapılanma üzerinde belirleyici olmayı hedeflemiştir. Bu yönüyle Diyanet İşleri Başkanlığı toplumu kontrol altında tutma ve deneteme işlevi üstlenmiştir¹³⁶⁶.

Türkiye'nin ulus devlet olarak kurulması ve modernleştirilmesi sürecinde, laik anlayışın temel unsur olması, ayrıca darbeyi yapan kadronun Atatürk devrimlerine bağlılığı esas alarak resmi ideoloji çerçevesinde ülke siyasetini revize etmeyi hedeflemiş olması, dinin ve dini yapıların tehlikeli olduğu konusundaki algıyı canlandırmıştır. Tek parti döneminden miras bu algı 1961 Anayasası döneminde bağımsız dini örgütlenme anlayışının ülkemiz açısından ağır bir tehlike olarak görülmesine neden olmuştur¹³⁶⁷.

---

¹³⁶⁴Özkul, Fatih (2014) 'Anayasalarımızda Laiklik İlkesi' Ankara Barosu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 4, s. 273 – 310, 274.

¹³⁶⁵Öz, 600 – 602.

¹³⁶⁶Aydın / Taşkın, 97.

¹³⁶⁷Tanör (2017), 391.

1961 Anayasası'nın 2. maddesinde ve 19. maddesinde dine ilişkin düzenlemeler yapılırken özellikle Temsilciler Meclisi'nde uzun tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmaların düğümlendiği temel konu, daha önceki dönemlerde dinin sosyal yaşamdaki yerinin laiklik ilkesi bahane edilerek azaltılmaya çalışılması ve bu uygulamanın 1961 Anayasası ile laiklik ilkesine yer verilmesi halinde devam edebileceği ihtimali olmuştur¹³⁶⁸.

1961 Anayasası'nda dine ilişkin düzenlemeler yapılırken dikkate alınan İstanbul ve Ankara metnilerindeki düzenlemeler arasında farklılıklar vardır. İstanbul tasarısı madde 1, 8 ve 11'de farklı din mensuplarına, hem dini inançları hususunda hem de bunları açıklama ve yayma hususunda özgürlük öngörmüş ayrıca farklı din mensuplarının kanunlar karşısında eşit oldukları belirtilmiştir¹³⁶⁹. Ancak İstanbul tasarısının 12. maddesinde siyasal haklara sınırlama getirme yönünde düzenleme öngören hüküm, laiklik ilkesi ile bağdaşmayan eylemlerin siyasi partilerin kapatılma nedeni kabul edilmesinin önünü açmıştır. İstanbul tasarısı genel olarak din ve ibadet özgürlüğünü korumaya yönelik düzenlemeler getirirse ve özel sınırlandırma nedenleri kapsamında laikliğe yer vermese de bu özgürlükçü yaklaşımın istisnası (sınırı) 12. madde hükmündeki siyasal haklara getirilen laiklik sınırı olmuştur¹³⁷⁰.

---

¹³⁶⁸Yılmaz, Ensar 'Laiklikle İlgili Maddelerin 1961 Anayasası'nda Yer Alış Süreci ve Müzakereleri' Akademik İncelemeler Dergisi, C: 7, S: 2, s. 63 – 91, 63.

¹³⁶⁹"Madde 1: Türkiye, demokratik, sosyal ve laik bir cumhuriyettir."

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin nitelikleri arasında laikliğe yer verilmiştir.

"Madde 8: Herkes, siyasi, felsefi, vicdani, dini inanç, kanaat ve düşünce ve cins, ırk, dil, şahsi veya sosyal durum ayrımı gözetmeksizin hukuk önünde eşittir."

"Madde 11: Herkes siyasi, felsefi, vicdani, dini inanç, kanaat ve düşünce hürriyetine sahiptir.

Herkesin inanç, kanaat ve düşüncelerini, söz, yazı, resim veya başka herhangi bir yolla tek başına veya toplu olarak açıklamaya ve yaymaya hakkı vardır."

¹³⁷⁰"Madde 12: Genel ahlaka ve kamu düzenine aykırı olmamak şartıyla, ibadet ve dini ayinler serbesttir.

Hiçbir kişi, zümre, grup, siyasi parti ve kamu teşkilatının herhangi bir parçası veya mensubu dini ibadet veya ayin serbestliğini bozamaz, önleyemez veya kişileri ibadet veya ayinlerine katılmaya zorlayamaz.

Devlet, anayasa esaslarına uygun olmak şartıyla, halkın çoğunluğunun veya gerekli görürse, azınlıkta olan din veya mezhep mensuplarının din ihtiyaçlarını veya din eğitim ve öğretimini sağlayacak kamu hizmetleri koyar ve gereken teşkilatı kurar.

Ergin kişiler ve küçüklerin kanuni temsilcileri kendiliğinden istemedikçe, kimse din eğitim öğretimine tabi tutulamaz.

Hiç kimse dini inançlarını doğrudan doğruya veya dolayısıyla açıklamaya davet edilemez veya zorlanamaz. Resmi belgelerde kişilerin din ve mezhebini gösteren herhangi bir kayıt veya işaret kullanılamaz.

Her hangi bir dini teşkilatı veya mensupları, toplum veya devlet ve diğer kamu tüzel kişileri üzerinde kendi inancı yönünde maddi veya manevi bir tesirde bulunmaya kalkışamaz; kişiler veya toplum üzerinde baskı yapamaz; başkalarının yaşayış veya inanış tarzını denetleyici davranışlarda bulunamaz ve böyle bir denetlemeyi isteyemez.

Siyasi veya şahsi nüfuz veya menfaat sağlama maksadıyla dini veya dini duyguları veya her ne maksatla olursa olsun dince kutsal tanınan şeyleri istismar etmek veya kötüye kullanmak yasaktır. Bu yasağa aykırı hareket eden veya böyle bir tutumu teşvik eden kişiler, özel kanuna göre cezalandırılır ve siyasi partiler ve teşekküller Anayasa Mahkemesince, dernekler yetkili mahkemece temelli kapatılır."

İstanbul tasarısındaki 14. ve 31. madde hükümleri dini inançları korumaya, inançlı insanları baskı altına almamaya, kişileri dini düşünce ve kanaatlerini açıklamaya hiçbir suretle (sadece keyfi değil aynı zamanda kanuni olarak da) zorlamamaya yönelik tasarlanmış oldukça özgürlükçü nitelikte hükümlerdir¹³⁷¹.

Laiklik ve din konusuna ilişkin Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinin hazırladığı tasarıda İstanbul Üniversitesi tasarısıyla benzer şekilde birinci madde: “*Türkiye Devleti laik, demokratik, sosyal ve devrimlere bağlı bir Cumhuriyettir*” şeklindedir. İkinci Bölümde Devletin Kişilerle Münasebeti ana başlığı altında ve Ana Haklar alt başlığında 11, 12, 13, 14, 15 ve 16. maddelerde laiklik diğer haklarla ilişkilendirilerek düzenlenmiştir.

Ankara Üniversitesi’nin hazırladığı tasarıda 11. maddenin ilk cümlesi laiklik ilkesine uygun din ve kanaat hürriyetini düzenlemiş, ikinci cümlesi de ibadet ve dini tören hürriyetini düzenlemiştir ancak bu düzenleme gerçek anlamda özgürlükçü bir düzenleme sayılamaz. Çünkü kamu güvenliğine ve adabına aykırı olmama şartına bağlanmıştır. ‘Kamu güvenliği’ nispeten objektif kriterlere bağlanabilecek bir kavram olsa da ‘kamu adabı’ göreceliği yüksek ve ibadet özgürlüğünü kullanılamaz hale getirebilecek şekilde yorumlanabilecek bir kavramdır¹³⁷². Madde 12’de basın özgürlüğü düzenlenmiştir ve basın özgürlüğüne ilişkin özel sınırlama nedenleri arasında laiklik ilkesine de yer verildiği görülmektedir¹³⁷³. Madde 13’de haberleşme özgürlüğü düzenlenmiştir. Haberleşme özgürlüğü konusunda da laiklik, özel sınırlama nedenleri arasında sayılmıştır¹³⁷⁴.

---

¹³⁷¹“Madde 14: İnanç, kanaat, düşünce ve haberleri araştırma, elde etme, toplama ve bunları basın yoluyla inceleme, eleştirme ve yorumlama, basma ve ulaştırma serbestliği, ancak milli güvenliği, genel sağlığı, genel ahlakı, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek ve yargı görevinin gayesine uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak maksadıyla konulan kanunlarla düzenlenebilir.”

“Madde 31: Hiç kimse kendisini veya kanunun gösterdiği yakınlarını suçlandırmaya veya siyasi, dini ve felsefi inançlarını açıklama sonucunu doğuracak beyanda bulunmaya veya delil göstermeye hiçbir surette zorlanamaz.”

¹³⁷²“Madde 11: Hiç kimse din ve mezhebinden ve felsefi inancından ötürü kınanamaz ve farklı muameleye tabi tutulamaz. Kamu güvenliği ve adabına aykırı olmamak şartıyla her türlü ibadet ve dini tören serbesttir.

Tarikat, tekke ve zaviyeler yasaktır.”

¹³⁷³“Madde 12: Her Türk bilgi ve düşüncesini, söz, yazı ve resim gibi vasıtalarla açığa vurmak ve yaymak hakkına sahiptir. Basın, yayından önce izne ve sansüre tabi tutulamaz, yayın ve dağıtımı engellenemez. Olayların yayımını önleyecek şekilde mahkeme kararıyla dahi neşir yasağı konamaz.

Bu hak ancak kanunla ve devletin varlığını, yurt bütünlüğünü, siyasi hürriyete dayanan demokratik cumhuriyet rejimini, laiklik esasını, kamu güvenliğini ve adabını ve şahsi şeref ve haysiyeti korumak maksadıyla kayıtlanabilir.”

¹³⁷⁴“Madde 13: Türkler, posta, telgraf ve telefon gibi umumi vasıtalarla haberleşme hürriyetine sahiptirler. Haberleşmenin gizliliği yetkili mahkemenin gerekçeli kararı olmadan ihlal edilemez. Şu kadar ki, dışarıdan gelen postalar, kanunla ve olağanüstü haller dolayısıyla veya devletin güvenliğini, milli bütünlüğünü, siyasi hürriyete dayanan demokratik cumhuriyet rejimini ve laikliği korumak maksadıyla kayıtlanabilir.”

Madde 14 ve 15'te örgütlenme hakkına ilişkin özgürlükler düzenlenmiş ve ilgili özgürlükler için laiklik gene özel sınırlama nedenleri arasında sayılmıştır. 16. maddede toplantı hakkı düzenlenirken özel sınırlama nedenleri arasında laikliğe de yer verilmiştir. Görülmektedir ki Ankara Üniversitesi'nin hazırladığı tasarıda laiklik söz konusu olunca temel hakların sınırlanması gayet tabii bir durum olarak algılanmıştır¹³⁷⁵.

Ankara Tasarısı'nın 37. maddesinde kimlerin milletvekili olabilecekleri *"Milletvekilliği için Türk vatandaşı olmak ve 30 yaşını bitirmiş bulunmak şarttır. Kamu hizmetinden yasaklı olanlar, ağır hapis cezası veya sahtecilik, dolanlı iflas, dolandırıcılık, hırsızlık, inancı kötüye kullanma suçlarından biri ile mahkum olanlar, kısıtlılar, Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili olamazlar"*¹³⁷⁶. şeklinde düzenlenmiş ve milletvekili olma siyasal özgürlüğü için de 'inancı kötüye kullanma suçlarından mahkum olmak' sınırlandırma nedeni sayılmıştır. Bu sınırlamadaki inancı kötüye kullanmak suçunun laiklik karşıtı eylemleri içereceği¹³⁷⁷ ve bu kapsamda gene dönemin laiklik yorumuna uygun tutum içinde olmayanlara siyasi arenanın kapatılmasının planlandığı belirtilmiştir.

Ankara Tasarısı'nda, siyasal özgürlüklerin dindar camia için kısıtlamaya açık özgürlükler haline getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ankara Tasarısı'nın İstanbul Tasarısı'na oranla, laiklik konusunda daha baskıcı olduğu ve din ve ibadet özgürlüğü konusunda daha sınırlandırıcı bir yaklaşıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul Tasarısı da 12. maddesinde bir taraftan dini eğitimin önünü açarken diğer taraftan siyasal hakların kısıtlanması konusunda laiklik ilkesini mihenk taşı kılmıştır. Ayrıca dini duyguların ve dince kutsal sayılan şeylerin istismar edilmesini hem suç hem de siyasi partilerin ve derneklerin kapatılma sebepleri arasında saymıştır. Hükümdeki dini duyguların istismarından neyin kast edildiği açık değildir. Ancak özellikle tek parti dönemi Türkiye'sinin laikliğe dair uygulamaları dikkate alındığında ve bu zihniyetin revizyonunu hedefleyen kesimin kurucu iktidar olduğu düşünüldüğünde, toplumda

¹³⁷⁵"Madde 14: Türkler izin almadan her türlü dernek, sendika ve mesleki teşekküller kurmak hakkına sahiptirler. Bu hak ancak kanuna ve devletin varlığına, yurt bütünlüğüne kamu güvenliğine ve adabına, siyasi hürriyete dayanan demokratik Cumhuriyet rejimine ve laiklik esasına aykırı olamaz."

"Madde 15/2: Vatandaşların siyasi parti halinde birleşmeleri ve siyasi partilerin teşkilatlanma ve çalışmaları serbesttir. Siyasi partilerin gayeleri ve faaliyetleri devletin varlığına, yurt bütünlüğüne, kamu güvenliğine ve adabına, siyasi hürriyete dayanan demokratik Cumhuriyet rejimine ve laiklik esasına aykırı olamaz."

"Madde 16: Türkler izin almadan toplanmak hakkına sahiptirler. Bu hak ancak kanunla ve devletin varlığını, yurt bütünlüğünü, kamu güvenliğini ve adabını, siyasi hürriyete dayanan demokratik Cumhuriyet rejimini, laiklik esasını ve kişilerin ana haklarını tecavüzden korumak için kayıtlı olabilir."

¹³⁷⁶Feridun, Server (1962) Anayasalar ve Siyasal Belgeler, 1. Baskı, İstanbul, Aydın Güler Kitapevi, 155.

¹³⁷⁷Yılmaz, Ensar (2012) 'Laiklikle İlgili Maddelerin 1961 Anayasası'nda Yer Alış Süreci ve Müzakereleri', Akademik İnceleme Dergisi, C: 7, S: 2, s. 63 – 91, 69.

dini hassasiyetleri olan kişilerin siyasal parti kurma haklarının kısıtlanmaya müsait hale getirilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Anayasa Komisyonu'nun, hazırladığı tasarının 19. maddesinde din ve ibadet özgürlüğü düzenlenmiştir. İstanbul ve Ankara tasarılarını dikkate alan Anayasa Komisyonu Temsilciler Meclisine gönderdiği tasarıda 19. maddeyi şöyle tanzim etmiştir: “*Herkes vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.*

Kimse kamu düzenine veya genel ahlaka aykırı olmayan ibadet dini ayin ve törenlere katılmaya dini inanç ve kanaatlerini açılmaya zorlanamaz.

Din eğitim ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, siyasi ve şahsi çıkar veya nüfuz sağlama maksadıyla her ne suretle olursa olsun, dini ve din duygularını veyahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolla kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır. Dernekler yetkili mahkemelerce ve siyasi partiler Anayasa Mahkemesince devamlı kapatılır.¹³⁷⁸”.

Tartışmalar esnasında Mehmet Altınsoy Doğuda ve Batıda laikliğin farklı manalarda kullanıldığını, Sovyetler Birliğinin laiklikle hedefinin insanları din ve Allah düşüncelerinden tamamen uzaklaştırmak olduğu halde; Batı düşüncesinde laiklikle din ve vicdan hürriyetini güvence altına almanın amaçlandığını belirtmiştir. Bu nedenle Altınsoy, laikliğin dini inkar anlamına gelmediğinin açıkça yazılması gerektiğini bunun Anayasaya uygunluk denetimi açısından da önemli olduğunu söylemiştir¹³⁷⁹. Üyelerden Saadettin Tokbey de benzer yönde laikliğin tanımının yapılmaması halinde gelecek iktidarların keyfi düzenlemeler yapabilmesinin önünün açılacağını ve dindar insanların devletin dolaylı baskısı altında kalabileceğini dile getirmiştir¹³⁸⁰.

İlgili hüküm ele alınırken Abdulhadi Toplu: “ ... *Türk Cemaatı Türk halkı dini inanç ve kanaatını izhar babında uzun zamandan beri sıkıntı içinde, üzüntü içinde olagelmıştır. Bunun tek sebebi Türk halkının bu meseleye yakından vukufu olamamasından değil, yahut da*

¹³⁷⁸ TMTD, C. III, 92.

¹³⁷⁹ TMTD, C. III, s. 96 - 98.

¹³⁸⁰ TMTD, C. III, s. 94.

liyakatsizliğinden değil, siyaset adamlarının, siyasi şahsiyetlerin daima bu cemaatin, inanç ve düşüncelerine taaruz etmeleri, istismar etmeleri noktai nazarından neşet etmektedir. Biz Türk milleti olarak ve yüzde doksan Müslüman Türk halkı olarak, arzumuzun, duygumuzun ve düşüncelerimizin ne olduğunu burada ortaya koymamız lazımdır. Bu arzu nedir? Biz dini inancımıza riayet edilsin istiyoruz oysa eldeki madde bunu teminat altına almamıştır. İkincisi dinimizin ahkâmını öğrenmek istiyoruz. Dinimizin ahkâmını öğrenme hususu da bu madde de yerini bulmamıştır. Bir dinin ahkâmının öğrenilmesi onun teşkilatlanması ile mümkündür. Teşkilatlanmaya ihtiyaç vardır bunu da bu maddede göremiyoruz.¹³⁸¹” ifadeleriyle erken Cumhuriyet döneminde toplum üzerinde laiklik adı altında yapılan baskıları anlatmıştır. Saadettin Tokbey, Hermine Kaküstiyan gibi üyeler de Toplu’ya katılmışlar ve ilgili maddede din ve ibadet hürriyetlerinin genişletilmesi gerektiğini savunmuşlardır¹³⁸².

İlgili maddenin aleviler üzerinde uygulanmasına dikkat çeken Temsilciler Meclisi üyesi Arslan Bora, 1924 Anayasası’nda laiklik ilkesi yer almasına karşın Alevi topluluklara dini inanç ve ibadetlerini serbestçe yapma imkanı tanınmadığını dile getirmiştir. Alevilerin de gizli ibadet yaparak kanunlar karşısında suç işlemiş duruma düştüklerini, Aleviliğin Türk İnkılapları ile çelişmediğini, gerici fikirlerle mücadele eden Alevilerin yenilik hareketlerini destekledikleri gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulmasında birinci derecede yardımcı olduklarını ancak Anayasa’daki laiklik ilkesine rağmen dini ibadetlerini yapmalarının engellendiğini belirtmiştir¹³⁸³.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Enver Ziya Karal, Nurettin Ardıçoğlu gibi aynı zamanda Anayasa Komisyonu’nda görevli üyelerse Anayasa Komisyonu’nun Temsilciler Meclisi’ne sunduğu haliyle 19. maddenin kabulünü istemişlerdir¹³⁸⁴. Oylama sonucunda 19. maddeye dair verilen 15 tane değişiklik önergesi reddedilmiş ve Anayasa Komisyonu’nun Temsilciler Meclisi’ne gönderdiği haliyle 19. madde kabul edilmiştir¹³⁸⁵.

Temsilciler Meclisi’nde kabul edilen anayasa tasarısı MBK önüne geldiğinde MBK 19. maddede iki değişiklik yapmıştır. Bunlardan ilki 2. fıkraya ‘*kamu düzenine veya genel ahlaka*’

¹³⁸¹ TMTD, C. III, s.92 – 93.

¹³⁸² TMTD, C. III, s. 93 – 94, 98 – 99.

¹³⁸³ TMTD, C. III, s.101.

¹³⁸⁴ TMTD, C. III, s. 114 – 117, 119 – 121.

¹³⁸⁵ **Toplu**, 428 – 450.

kayıtlarından sonra ‘veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara’ tabirini eklemiş ve Anayasa Komisyonu MBK’nın bu değişikliğini yerinde bulmuş ve kabul etmiştir.

İkinci değişiklikse 3. fıkraya ikinci cümle olarak ‘kimse dini inançları yönünde kınanamaz’ hükmü eklemesidir. Bu hükmün eklenmesi daha önce Temsilciler Meclisi görüşmeleri esnasında önerilmiş ancak az oy farkıyla reddedilmiştir. Bu kez MBK tarafından eklenen ifade vicdan hürriyetinin, müspet olarak ifade edilmesinden sonra, bir kere de menfi olarak zikredilmesi faydasız sayılamaz gerekçesiyle, Anayasa Komisyonu tarafından kabul edilmiştir¹³⁸⁶.

Temsilciler Meclisi’nde ilgili değişikliklerin kabul görmesiyle neticede 19. madde: “Herkes vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Kamu düzenine veya genel ahlaka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dini ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse dini inanç ve kanaatlerinden ötürü kınanamaz.

Din eğitim ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, iktisadi, siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasi partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır¹³⁸⁷. ” şeklinde kabul edilmiştir.

Bu haliyle 1961 Anayasası’nın din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 19. maddesi dindarların sivil ve siyasal özgürlüklerinin kısıtlanması konusunda devlete geniş yetkiler vermiştir. Anayasa koyucunun iradesi, AYM’nin (1961 Anayasası yürürlükteyken) verdiği

---

¹³⁸⁶ TMTD, C: 5.

¹³⁸⁷ Kili / Gözübüyük, 196.

kararlarında yaptığı laiklik tanımına da yansımıştır. Nitekim AYM, Anayasa koyucunun iradesinden hareket ettiğini belirterek laikliğin tanımını şu şekilde yapmıştır:

“a) Dinin Devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme,

b) Dinin, bireylerin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayrım gözetilmeksizin, sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini Anayasa güvencesi altına alma,

c) Dinin bireylerin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etmeme ve dinin kötüye kullanılması ve sömürülmesini yasaklama,

ç) Devlete kamu düzeninin ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanıma niteliklerinden oluşmuş bir ilkedir¹³⁸⁸.”

1924 Anayasası’nda da laiklik ilkesine yer verilmesine ve kanunlar karşısında tüm dinin mensupları eşittir denmesine karşın devlet, tek parti dönemi uygulamalarıyla homojen ve modern bir Türk toplumu oluşturma amacıyla Müslümanlara, gayrimüslimlere ve Türk olmayanlara ayrımcı ve dışlayıcı muamelede bulunmuştur. Müslümanların olduğu kadar¹³⁸⁹ gayrimüslimlerin de¹³⁹⁰ bazı temel hakları ihlal edilmiştir. 1924 Anayasası’nda laiklik ilkesi olmasına karşın bu tür uygulamaların yapılmış olması 1960 Anayasası’nda laiklik ilkesi ile beklenen güvencenin sağlanamayacağına dair bir öngörü oluşturmuştur. Nitekim devlet ve dindar kesimler arasındaki ilişki salt Anayasadaki lafza bağlı ilerlememektedir. Ekonomik, siyasi, ideolojik ve sosyal gelişmelerin bir bütün oluşturmaları ile şekillenmektedir.

Bu kapsamda Cumhuriyet döneminde gayrimüslimlere karşı duyulan güvensizlik¹³⁹¹, 1960 darbesi ile gelen siyasi belirsizlik yanında ekonomik daralmayla birleşmiştir. Siyasal

¹³⁸⁸ AYM, E: 1970/53, K: 1971/76, T: 21.10.1971.

¹³⁸⁹ Daha önce değinildiği üzere, 1934 İskan Kanunu ile zorla yerleri değiştirilenler, Türkçe ezan okunması zorunluluğu ve Şapka giyme zorunluluğu gibi temel hak ihlalleri yaşanmıştır.

¹³⁹⁰ 1941’de 26 – 45 yaş arası gayrimüslim erkeklerin askere alınması, 1942’de Varlık Vergisi Kanunu ile gayrimüslimlerden toplanan yüksek vergiler, Ermenilere özel ibadethane açılmasına izin vermeme (Bkz. Temsilciler Meclisinde Hermine Kalüstiyan’ın açıklamalarından: “Ankara’da bine yakın Ermeni vatandaş vardır. Bunların kiliseleri yoktur. Cenazeleri için, Evlenme merasimleri için Fransız Elçiliğinin kilisesine müracaat etmektedirler. Kendi Mezheplerinden olmayan kilisenin yaptığı dini ayini kabul etmek mecburiyetinde bulunmaktadırlar. Bir kilise açılması için müracaat etmişlerdir. Verilen cevap ‘eskiden Ankara’da kilise bulunsaydı orada ayinlerinizi icra ederdiniz. Yeni kilise ihdas edemezsiniz’ olmuştur.” Bkz. **Toplu**, 428. gibi uygulamalarla temel hak ihlalleri yaşanmıştır.

¹³⁹¹ Her ne kadar tek neden azınlıklar olmasa da, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması sürecinde azınlıkların Osmanlı Devleti’nden ayrılmak ve bağımsız devletler kurmak istemlerinin yıkılmada payı büyük olmuştur. Bu

yelpazenin hak talepleri ile genişlediği 1961 Anayasası dönemi, dini azınlıkların ve hakları ihlal edilen çoğunluk Müslümanların yavaş yavaş siyasal arenada seslerini duyurmaya başladıkları bir dönem olmuştur. Siyasal arenada seslerini duyurmak isteyen her grup kaçınılmaz olarak ideolojik akımlarla ilişkili hale gelmiş ve vesayet organlarınca resmi ideolojiye uygunlukları bakımından denetlenmiştir. Dini talepler de siyasal arenaya *İslamcılık* ideolojik suretine bürünerek yansımış ve bu ideolojiyi temsil eden siyasal parti olan MNP, AYM eliyle resmi ideoloji çizgisi dışında görülerek kapatılmıştır.

A. Kamusal Alanda Dini Semboller

Dini hak talepleri konusunda çoğunluğu oluşturan Sünni Müslüman kesim içinde kamuoyunun gündemini en uzun süre meşgul eden sorun başörtüsü (türban) yasağı olmuştur. Gelenek ve din ile modernizm ve laiklik tartışmalarının mihenk taşı olarak ‘başörtüsü’, 1960’larda üniversite gençliğinin resmi ideolojiye direndiği bir konu olarak karşımıza çıkar. 1960’larda kadınlar, eğitim düzeylerinin artmasıyla beraber giyim kuşamlarına yönelik kültürel taleplerini, kamusal alanda daha fazla ve daha yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardır. Böylece başörtüsü Türkiye için 50 yıldan fazla sürecek bir kültürel hak savaşının en kanayan cephesi haline gelmiştir. Başörtüsünün yarım asır boyunca kamusal alandan soyutlanarak bastırılmak istenmesinin sebebi, başörtüsünün yansıttığı zihniyetin, oluşturulmak istenen modern Türkiye toplumunun zihniyetiyle tamamen çelişmesinden kaynaklanmıştır.

Modernleştirme projesindeki her adım doğrudan ya da olaylı olarak dinle ilişkili ve dini olanı toplumdan dışlamaya yönelikken¹³⁹², dini bir sembol olan başörtüsü müslüman kadınlar için dini bir emirdir ve bu nedenle kullanılmak zorundadır. Dini bir emri yerine getirmek isteyen Müslüman kadınların taktıkları başörtüsü toplumsal hafızada İslam dininin görünür olmasını sağlar. Dini bir sembolün toplumda yaygın biçimde görünürlük kazanması, modernleşme projesinin topyekün batılılaşma anlayışına da bir karşı duruş oluşturur. Çünkü başörtüsü batılı kadınların giyim tarzının dışında bir unsurdur. Değerli olmak için Batılı kadın normuna uygun davranmak zorunda hissetmeyen kadının¹³⁹³, kendi dini değerlerine uygun davrandığında

---

tarihi gerçekte bağlantılı bir güvensizlik oluşmuştur. Bkz. **Yanardağ, Alaaddin** (2016) ‘Zimmet Akdinden Azınlık Sözleşmesine Türkiye’deki Azınlıkların Dünü Bugünü’, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: Belirtilmemiş, S: 10, s. 1 – 13, 7.

¹³⁹²**Kara, İsmail** ‘*Diyanet İşleri Başkanlığı Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum*’: Bora, Tanıl / Gültekinil Murat (Editörler) (2005) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 179 - 180.

¹³⁹³**Ramazanoğlu, Yıldız** ‘Cumhuriyet’in Dindar Kadınları’: Bora, Tanıl / Gültekinil Murat (Editörler) (2005) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 805.

değerli ve mutlu olduğunu ispatlaması topyekün Batılılaşma idealini benimseyen kişiler için kabul edilemez bir durum olarak nitelenmiştir.

Ayrıca kadınların zihniyetlerinin şekillendirilmesi bir toplumun kültürünün şekillendirilmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü kadın aile kültürünü şekillendiren temel unsurdur ve kadının annelik vasfı onu gelecek nesillerin yetişmesinde asli bir konuma getirir. Bu nedenle kadının zihniyeti genellikle çocukların, ailelerin ve gelecek nesillerin zihniyeti demektir. Erken Cumhuriyet dönemi toplumsal projesi içinde kadından, Batılı kadın normuna uyması ve sekülerleşmesi istenmiş böylece ailelerin ve gelecek nesillerin şekillendirilmesi ile tüm toplum kendi kültürel değerlerinden uzaklaştırılmak istenmiştir¹³⁹⁴.

Kimilerine göre siyasal ve irticai faaliyetlerin sembolü olan ve ülkenin geri kalmış (muasır medeniyet seviyesine erişememiş) görünmesine neden olacak olan bu kıyafet, Atatürk Devrimlerine aykırı, modern ve çağdaş ülkeler seviyesine çıkış için sorunlu, dinin bireyin vicdanına kilitlenmesini isteyen anlayışa ters bir kıyafettir. Resmi söylemin bu yaklaşımına göre laiklik ilkesi ile çelişen başörtüsü, giyim özgürlüğü kapsamında değerlendirilemez, giyim özgürlüğü Türk Devrimleri ve Atatürk İlkeleri ile sınırlıdır. Devrimler ve Atatürk ilkeleri gereği giyim çağdaş olmalıdır. Çağdaş giyim dini unsurları barındıramaz. Belirli biçimde giyinmek özgürlüğü dinsel inancı farklı kişiler arasında eşitsizlik oluşturur. Özellikle gençler arasında dinsel, mezhepsel ve sosyal görüş farklılıklarını kışkırtma unsuru olup, toplumsal bölünmelere neden olabilir. 1961 Anayasası ile siyasal sisteme dahil edilen ve vesayetin taşıyıcısı olan kurumlardan AYM'nin (1980 sonrasında) önüne gelen başörtüsüne ilişkin konularda, laiklik ilkesini yorumlama tarzı bu yaklaşıma uygun olacak ve resmi ideoloji kalıbı ile temel hak ve özgürlükleri ideolojik bir aygıt olarak sınırlandırmaktan geri durmayacaktır¹³⁹⁵.

Soyut bir tehdit algısı barındıran bu görüş gerek geleneklerinden ötürü gerekse dini inançlarından ötürü başörtüsü takan/takmak isteyen kişileri bölücülükle suçlamaktadır. Bu görüşü savunan kesim, 1961 Anayasası'nın temel hak ve özgürlükler yönünden oldukça geniş, çoğulcu bir düzen getirdiğini ileri sürer ancak *'dini inancından ötürü/geleneklerine bağlılıktan*

---

¹³⁹⁴Ramazanoğlu, 804.

¹³⁹⁵ Gerek doktrindeki gerekse toplumdaki başörtüsü karşıtı görüşlerin gerekçeleri Anayasa Mahkemesi'nin 07.03.1989 tarihli, E. 1989/1, K. 1989/12 sayılı kararında toplu halde ifade edilmiştir. İlgili karar, Anayasa Mahkemesi'nin resmi ideolojinin devamlılığı için özgürlük karşıtı, vesayetçi tutum takındığı önemli kararlardan biridir.

ötürü başörtüsü takmak’ isteyen kesimi özgürlük kapsamı dışına atar. Diğer bir ifade ile söz konusu başörtüsü olunca çoğulculuğun esamesinin okunmadığı görülmektedir¹³⁹⁶.

Başörtüsü konusuna 1920’li yıllarda anayasa ve kanunlar düzeyinde herhangi bir yasak getirilmemiş ancak laiklik ilkesinin resmi ideolojiye uygun yorumunun baskın olduğu bürokrasi eliyle resmi kurumlarda başörtülü çalışan kadınlara yer verilmemiştir. Böylece başörtülü kadınlar yasalarla olmasa da fiilen evlerine hapsedilmişlerdir¹³⁹⁷. 1950’lerde Hümeysra Öktem, başörtülü bir doktor olarak Verem Savaş Dispanseri’nde çalışmış ancak aldığı tepkiler üzerine, Türkiye’den ayrılmak zorunda kalmıştır. 1960’lı yıllarda İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi’nde öğrenci olan Gülsen Ataseven, başörtülü olarak okumuş ve birincilikle mezun olmuş ancak mezuniyet töreninde başörtülü olduğu için birincilik konuşması yapmasına izin verilmemiştir¹³⁹⁸. 1960 öncesinde başörtüsü yasağı bu tip münferit olaylarla gündeme gelmiş ancak kitlesel talepler yüksek sesle ifade edilememiştir.

Bu dönemin koşullarında kadınlar taleplerini siyasal ortama yansıtamamışsa da 1960’ların artan okuma oranı, başörtülü kızlarının kamusal alanda yer alabilme isteğini yaygınlaştırmış ve örtülü-evde-aşağı statüde retoriğini parçalamaya başlamıştır. Kadınlar İslam’la ve örtünmeyle özgürleştiklerini hem toplumsal yaşamlarında hem de siyasal arenada ifade eder olmuşlardır¹³⁹⁹. Ancak resmi ideolojinin revizyonunu hedefleyen ve dönemin en etkili gücü olan ordu başörtüsü üzerindeki baskısını sürdürmüş ve başörtülü kadınların görünürlüklerini dolaylı yollardan (sosyal ve siyasal baskılarla) engellemiştir. 1960’lı yıllarda üniversitelerde başörtülü öğrenci sayısında ciddi bir artış olmuş¹⁴⁰⁰, resmi ideoloji taraftarlarınca bu durum sorun olarak algılanmış ve inancına uygun giyinmek isteyen kesime ‘batılılaştırma’, ‘modernleşme’, ‘uygarlaşma’, ‘muasır medeniyet seviyesine ulaşma’ gibi gerekçelerle baskı yapılmıştır.

1965 yılında Şule Yüksel Şenler, dinen kadınların başörtüsü takması gerektiği konusunda, ülkenin pek çok yerinde konferanslar vermiştir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, bu konferanslardan duyduğu rahatsızlığı “*sokaktaki başörtülü kadınların öncüleri cezalarını görecektir*” şeklinde dile getirmiştir. Şenler ise bu sözlerle, İstiklal Gazetesi’nde yazdığı bir

---

¹³⁹⁶Erdoğan, 92 – 93.

¹³⁹⁷Ramazanoğlu, 804.

¹³⁹⁸Benli, Fatma (2011) 1961 – 2011 Türkiye’de ve Dünya’da Başörtüsü Yasağı Kronolojisi, 1. Baskı, İstanbul, İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği, 11 - 15.

¹³⁹⁹Ramazanoğlu, 808.

¹⁴⁰⁰<<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiyede-basortusu-yasagi-nasil-basladi-nasil-cozuldu>>, s. e. t. 27.03.2018.

yazıda “Cumhurbaşkanı Allah’tan ve milletten özür dilemelidir” ifadeleriyle karşılık vermiştir. Bu yazı nedeniyle yargılanan Şenler’e, 9 ay hapis cezası verilmiştir. Şenler hapishanede 2 ay kaldıktan sonra Cumhurbaşkanı Şenler’in cezasını affetmiştir. Ancak, Şenler, affi kabul etmeyerek kalan süreyi de hapishanede geçirmeyi tercih etmiştir¹⁴⁰¹.

1960’ların sonlarında kamuoyunu başörtüsü sorununa odaklayan hadiseler zincirinin fitili, 1968 yılında Hatice Babacan isimli öğrencinin başörtülü olarak Ankara İlahiyat Fakültesine girmek istemesi üzerine aynı okulda hoca olan Bahriye Üçok tarafından tokatlanarak okuldan kovulması ateşlemiştir¹⁴⁰². Bu olay üzerine Milli Türk Talebe Birliği, ilahiyat fakültesinde derslere girmeyerek olayı boykot ettiği gibi fakülte önüne “*Fakülte mi? Derebeylik mi? İlim hürriyeti istiyoruz*” yazılı siyah çelenk bırakarak, basın toplantısı yaparak olayı kamuoyuna duyurmuştur. Hatice Babacan’ın okuldan ihracına giden süreç başörtüsü meselesinde Kemalist düşüncenin katı tutumunun yansımasıdır. Olayın akabinde Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesinde okumakta olan bazı öğrenciler de başörtüsü ile derslere girmeye başlamışlar ve bu nedenle okuldan ihraç edilmişlerdir. Yapılan baskılara karşı okulda protesto gösterileri düzenlenmiştir¹⁴⁰³.

1968 yılını takip eden yıllarda gene kamuoyunda duyulan diğer bir hadise başörtüsü takan bir avukatın avukatlıktan men edilmesi olmuştur. 1972 yılında Avukat Emine Aykenar başörtüsü takarak görevini ifa etmeye başlamış, Baro Disiplin Kurulu bu tutumu nedeniyle Avukat Emine Aykenar’ı 29.03.1973 tarihli kararında avukatlıktan ihraç etmiştir. Karara karşı Danıştay’a iptal başvurusunda bulunan Aykenar’ın talebini Danıştay reddetmiştir¹⁴⁰⁴.

Bu iki olayda da şehirli, eğitilmiş ve modern yaşam tarzına uygun kadınların başlarını örtmek istemiş olmaları, Kemalist ideolojinin başörtüsüne dair geleneksel yaşam tarzının simgesi, eğitimsiz kadınların isteği ve kırsal kesimlerin yansıması iddialarını çürütür nitelikte olması yönüyle ayrıca önemlidir. Bunun yanında modern tarzda yaşayan ve eğitilmiş olan Hatice Babacan ve Emine Aykenar’ın başları açıkken sonradan örtünmüş olmaları, benzer durumdaki ardılları için örnek teşkil etmesi bakımından da önemli görülmüştür. Resmi ideolojinin toplumu

---

¹⁴⁰¹Benli, 11 – 15.

¹⁴⁰²Arslan, Sibel (2002) ‘Uğultular...Siluetler...’: Aksu, Bora / Eraslan, Sibel (Editörler) 90’larda Türkiye’de Feminizm, İstanbul, İletişim, 259.

¹⁴⁰³Okutan, Çağatay (2004) Bozkurt’tan Kur’an’a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 1916 - 1980, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 179 - 180.

¹⁴⁰⁴Düzdağ, Ertuğrul (Editör) (1998) Meclis’te Başörtüsü Mücadelesi: Malatya Milletvekili M. Bülent Çapanoğlu’nun Hatıraları, 1. Baskı, İstanbul, Şule, 30 – 34.

ikna argümanlarını boşa çıkaran bu gelişmeler, resmi ideoloji taraftarlarını oldukça rahatsız etmiştir¹⁴⁰⁵. 1980’e kadar başörtüsü üzerinde benzeri baskılar yapılmaya ve bu baskılara karşı tepkiler gösterilmeye devam etmiştir¹⁴⁰⁶.

1961 Anayasası döneminde kılık kıyafete ilişkin baz alınabilecek tek norm: 2/9/1925 tarihli 2413 Sayılı Bilumum Devlet Memurlarının Kıyafetleri Hakkında Kararname’nin 1. maddesinde yer almıştır. İlgili düzenleme: “... *bilumum devlet memurlarının kıyafetleri dünya yüzündeki medeni milletlerin müşterek umumi kıyafetleri ile aynıdır ...*” şeklindedir. Bu düzenleme Anayasa’nın 19. maddesiyle diğer bir ifade ile din ve vicdan özgürlüğü ile çelişği için anayasaya aykırı durumdadır ancak 1961 Anayasası döneminde bu konu AYM’nin karşına gelmemiştir¹⁴⁰⁷. Ayrıca ilgili hüküm sadece devlet memurlarına yöneliktir ve kamu hizmeti veren kişilere yönelik bu düzenlemenin kamu hizmeti alanlara ilişkin uygulanamayacağı da açıktır. Yukarıda değinildiği üzere açıkça anayasaya aykırı olan bu normdan hareketle, kamu hizmeti alan konumundaki öğrencilere bile baskı yapılmıştır. Başörtüsü konusu devletin normatif araçlarla, maddi kültürü dönüştürme ve kültürün bilişsel boyutunu şekillendirme çabasının örneklerindendir. Toplum zamanla başörtüsü konusunda resmi ideoloji dayatmasını reddetmiştir¹⁴⁰⁸.

B. Din Eğitimi

Devlet eliyle verilen dini eğitim 1960’lı yıllarda imam- hatip okulları aracılığıyla yaygınlaşmıştır. 1960 yılında imam- hatip okullarına kız öğrenci alınmaya başlanmış ancak 1972 yılında İmam Hatip Okulu Yönetmeliği’nin 117. maddesi ile bu uygulama durdurulmuştur. Uygulamanın durdurulmasına ilişkin karar Danıştay tarafından iptal edilince imam- hatiplerde kız öğrencilerin okumasının önü açılmıştır¹⁴⁰⁹. İzmir Kız İmam- Hatip Lisesi’nde kızlar başlarını örterek eğitim haklarını kullanmak isteyince haklarında disiplin

¹⁴⁰⁵Yağcı, Alper ‘Kemalist Söylemde Türban: Bir Milli Kimlik Meselesi’ <https://www.academia.edu/1308665/Kemalist_Söylemde_Türban_-_Bir_Milli_Kimlik_Meselesi>, s. e. t., 22.04.2019, 4.

¹⁴⁰⁶Benli, 11 – 15.

¹⁴⁰⁷İlgili dönemde başörtüsü konusu Avukat Emine Aykenar olayında Danıştay önüne gitmiştir. Danıştay da başörtüsünü din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirmemiştir.

¹⁴⁰⁸Başörtüsü konusunda zamanla kültürün bilişsel boyutu, siyasal İslam’ın etkili olması ile kültürün normatif boyutunu işlevsiz hale getirmiştir. 1980 sonrasında resmi ideolojinin dayatmasına karşı tepkiler artmış ve 2013’lerden itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı döneminde siyasal iktidarın öncülüğünde, kamusal alanda başörtüsü takmanın önü fiilen açılmış ve toplumda başörtüsünün bölücülüğe, kutuplaşmaya yol açmadığı hatta başı açık olan kişilerle başörtülü kişilerin yakın arkadaş olabildikleri gözlemlenmiştir.

¹⁴⁰⁹Danıştay 11. İdare Dairesi, K. 1976/4374, K.T. 14/12/1976.

soruşturması açılmıştır¹⁴¹⁰. 1975 – 1978 yılları arasında I. ve II. MC hükümetleri¹⁴¹¹ iktidardayken toplam 230 imam- hatip okulu açılmıştır¹⁴¹².

1961 Anayasası devlete, eğitim ve öğretim için Atatürk ilkeleri ve Türk milliyetçiliği merkezli gözetimin önünü açmış, din eğitimi ve öğretimi konusunda bir zorunluluk getirmemiştir. 1960 Darbesi'nden sonra ezanın tekrar Türkçeye döneceği, camilerin kışlalara çevrileceği korkusu oluşmuş ancak MBK böyle bir tutum sergilememiş, İslam hakkında ılımlı tavır takınmıştır¹⁴¹³. Dini eğitime ilişkin toplumsal talep fazla olduğu için hızla dini okulların eğitim sistemi içindeki rolü artmaya başlamış, 1961 yılında MEB bünyesinde Din Eğitimi Müdürlüğü kurulmuştur. 1964'te CHP'nin önderliğindeki koalisyon hükümeti döneminde ilgili müdürlük Din Eğitimi Genel Müdürlüğü'ne dönüşmüştür¹⁴¹⁴.

12 Mart 1971 Muhtırasından sonra Nihat Erim başkanlığında kurulan ara dönem hükümeti milli eğitimde laiklik ilkesini esas almaya, Atatürk'ün eğitimde birlik ilkesine aykırı olduğu iddia edilen tüm uygulamalara son vermeye ve zorunlu eğitimi 5 yıldan 8 yıla çıkarmaya yönelik reform planlamış ve milli eğitim reformu kitapçığı yayımlamıştır. Milli eğitim reformu uygulama alanı bulamamışken, 1973 sonrasında CHP – MSP koalisyon hükümeti döneminde ilk ve orta öğretime zorunlu ahlak dersleri getirilmiştir. Amacın çocuklara töre ve geleneklerin milli haslet ve ahlak kaidelerinin öğretilmesi olduğu ifade edilmiştir¹⁴¹⁵. 1961 Anayasası döneminde din eğitimi devlet kontrolü ve denetimi altında yapılabilmıştır.

VI. MİLLİYETÇİLİK VE VATANDAŞLIK

Osmanlı Devleti'nin son döneminde güçlenen Türk milliyetçiliğinin oluşumunu besleyen süreçler, önemli ölçüde radikal modernizasyon süreçlerinin belirlediği iç politikanın ve kültürel

¹⁴¹⁰ 1964 – 2011 Türkiye'de ve Dünyada Başörtüsü Yasağı Kronolojisi, <<http://www.mazlumder.org/fotograf/yayinresimleri/dokuman/turkiyede-dunyada-basortusu-yasagi-kronolojisi.pdf>> s. e. t., s. 11, 22.04.2019.

¹⁴¹¹ Adalet Partisi – Milliyetçi Hareket Partisi – Milli Selamet Partisi – Cumhuriyetçi Güven Partisi'nin kurdukları koalisyon hükümeti iki kez iktidar olmuştur.

¹⁴¹² Çakır, Ruşen / Bozan, İrfan / Talu, Balkan, TESEV, <http://tesev.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Imam_Hatip_Liseleri_Efsaneler_Ve_Gercekler.pdf> s. e. t., 22.04.2019, 64.

¹⁴¹³ Tekin, Yusuf / Akgün, Birol 'İslamcılar – Demokrasi İlişkisinin Tarihi Seyri': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, İstanbul, İletişim, 658.

¹⁴¹⁴ Kaplan, 794.

¹⁴¹⁵ Kaplan, 796.

dinamiklerin eseri olmuştur¹⁴¹⁶. Bu tarihsel gelişimin etkisi ile radikal modernizasyon süreçlerinin başını çeken askeri kanat ve askeri kesimin zihinsel alt yapısı milliyetçi ideoloji ile şekillenmiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra ordunun görevinin sadece ülke topraklarını ve güvenliğini korumak olmadığına aynı zamanda rejimi korumak olduğuna ilişkin algıyla¹⁴¹⁷ gerçekleştirdikleri 1960 Darbesi sonrasında hazırlanmasında çok etkili oldukları Anayasaya milliyetçi ideolojiyi güçlü şekilde taşıdıkları görülür.

Darbeyi yapan subayların çoğunluğu ve Cemal Gürsel Paşa¹⁴¹⁸ milliyetçiliği benimsemiş kişilerdir. 1960'lı yıllarda ordu içindeki milliyetçi kesimler genelde Kemalist milliyetçilik söylemi ile yetişmiş kişilerden oluşmuştur¹⁴¹⁹. 1960'larda milliyetçiler içinde bir grup dini konularda daha hassas diğer bir grupsa laikliğin radikal haline daha yakındır ancak bu ayrım 1960'ların başında henüz ideolojik olarak netleşmemiştir¹⁴²⁰. Her iki kesimde *Komünizmle Mücadele Derneği* ve *Milli Türk Talebe Birliği*'nde beraber yer almışlardır. Böylece ülkede yaygınlaşan sol görüşe karşı anti- komünist çizgide beraber saf tutan milliyetçiler ileride detaylı olarak açıklanacağı üzere 1960'ların sonlarına doğru hem AP'nin tutumlarının radikal laik milliyetçi kesime ve dini hassasiyetleri olan milliyetçi kesime hitap etmemesi hem de kendi aralarındaki ideolojik farklılıkların derinliğinin artması üzerine ayrı yapılanmalara yönelmişlerdir¹⁴²¹.

A. 1961 Anayasası'nda “Türk Milliyetçiliği” İfadesine Yer Verilmesi

1961 Anayasası'nda en baskın ideoloji olan milliyetçiliğin niteliği konusunda farklı yorumlar yapılmıştır. 1961 Anayasası'nda bu ideolojiye yer verilirken nasıl bir anlam yüklendiğine bakmak gerekir. Temsilciler Meclisi'nde 1961 Anayasası'nın taslağını hazırlarken üzerinde en çok tartışılan konu devletin nitelikleri arasında milliyetçilik ilkesinin sayılıp sayılmayacağı olmuştur. Anayasa Komisyonu, milliyetçilik ilkesini Anayasanın geneline tezahür eder nitelikte gördüğü gerekçesi ile taslakta 2. maddeye ‘*milliyetçilik*’ ifadesini

¹⁴¹⁶Öğün, Süleyman Seyfi ‘Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü’: Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009) Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Bursa, Dora, 342.

¹⁴¹⁷Burak, Begüm (2011) ‘Osmanlı’dan Günümüze Ordu Siyaset İlişkileri’ International Journal of History, C: 3, S: Belirtilmemiş, s. 45 – 67, 46.

¹⁴¹⁸Cemal Gürsel’in ve MBK’nın milliyetçi ideolojiyi benimsediklerine dair Bkz. Toplu, 294 – 298.

¹⁴¹⁹Altınay, Ayşe Gül / Bora, Tanıl ‘Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik’: Bora, Tanıl / Murat Gültekingil (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, 141.

¹⁴²⁰Aydın, Suavi ‘Türkiye Solunda Özgürlükçülük ve Milliyetçilik’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2008) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 543.

¹⁴²¹Yanık, Aybars / Bora, Tanıl ‘Altmışlı Yıllarda Türkiye’nin Siyasi Düşünce Hayatı’: Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye’nin 1960’lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 297.

eklememiştir. Bu durum, anayasa taslağı Temsilciler Meclisi önüne geldiğinde bazı üyelerce eleştirilmiştir.

Saadettin Tokbey, milliyetçiliğin madem (anayasa komisyonu üyelerinin ileri sürdüğü üzere) anayasanın genel olarak maddelerinde tezahür eden bir ideoloji olarak, anayasanın genelinde benimsendiğini o halde genel esaslar arasında da sayılması gerektiğini ileri sürmüştür. Abdülhadi Toplu, nasyonel sosyalizme gider endişesi ile milliyetçilik ifadesinin maddeye koyulmamasının; komünizme gider endişesi ile sosyal adaleti, dinsizliğe gider endişesi ile laikliği maddeden çıkarmaya benzetmiştir. Ayrıca eğer milliyetçilik maddede yer almazsa Türkiye mefkuresinin paramparça hale geleceğini iddia etmiştir. Rauf Gökçen’de benzer biçimde komünizm, Siyonizm ve ümmetçilik gibi zararlı cereyanlara, özellikle gençliğin karşı koyması için tutunması gereken faydalı yegane ideolojinin milliyetçilik olduğunu bu nedenle 1961 Anayasası’nın 2. maddesinde yer alması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca diğer üyeler gibi kast edilen milliyetçiliğin ırkçılık olmadığını sübjektif milliyetçilik anlayışı olduğunu da vurgulamıştır¹⁴²².

Temsilciler Meclisinde 1961 Anayasası’nın 2. maddesinde ‘milliyetçilik’ ifadesinin yer almasını istemeyenlerden Altan Öymen, milliyetçilik kavramının farklı dillerde aynı anlamda kullanılmadığını ve ırkçı manaları da ihtiva eder nitelikte anlaşılmaya açık olduğunu, milliyetçiliğin bir devlet niteliği olarak anayasada yer almasa da siyonizmle, ümmetçilikle, komünizmle mücadele edileceğini ileri sürmüştür¹⁴²³. Anayasa komisyonu başkanı Enver Ziya Karal, Türkiye’nin kuruluşundan itibaren milli bir devlet olarak ortaya çıktığını, 1961 Anayasası taslağında devletin milliliğine yer verildiğini eğer milli yerine milliyetçi ifadesi kullanılırsa, ileride milliyetçi ifadesinin farklı manalara çekilerek milletin parçalara ayrılmasına neden olabileceğini ifade etmiştir¹⁴²⁴. Tartışmalar uzamış ve neticede Temsilciler Meclisi’nde önemli bir kesim Anayasa Komisyonu’nda 2. maddeye milliyetçiliğin eklenmesi için talepte bulunmuştur.

12 gün sonra Anayasa Komisyonu’nun yeniden düzenlediği 2. madde Temsilciler Meclisi önüne gelmiştir. Bu kez madde şöyle yazılmıştır: “*Türkiye Cumhuriyeti; insan haklarına dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir*”¹⁴²⁵. ‘Milliyetçilik’ kelimesi

---

¹⁴²²Toplu, 209 – 229.

¹⁴²³Toplu, 230 – 232.

¹⁴²⁴Toplu, 255 – 259.

¹⁴²⁵TMTD, C. 5, s. 512.

yerine ‘*milli*’ kelimesi tercihen kullanılmıştır. Bu durum Temsilciler Meclisi’nde uzun tartışmalara neden olmuştur. Tartışmalarda gene milliyetçilik ifadesinin birden çok anlamı olduğu ve II. Dünya Savaşı sonrası olumsuz bir anlam ihtiva eder hale geldiği, milliyetçiliğin anayasanın tamamında zaten var olduğu, kişiler milliyetçi olarak ifade edilebilirken, devletlerin milli olarak ifade edilmesinin doğru olduğu gibi görüşler, milliyetçilik ilkesinin 2. maddeye eklenmemesi için ileri sürülmüştür. Milliyetçi ifadesinin 2. maddeye eklenmesi taraftarları da: Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş mayasının milliyetçilik olduğunu tarihsel süreçte anlatıp, Türkiye’de bunun olumsuz bir manaya çekilmeyeceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca, milli ifadesini kullanmanın milliyetçi ifadesini kullanmakla aynı etkiyi oluşturmayacağını ve Atatürk milliyetçiliği şuurunun yerleşmesi için ve ülkede dil, kültür ve ülkü birliğini sağlamak için ‘*milliyetçilik*’ ifadesinin anayasada yer alması gerektiğini savunmuşlardır¹⁴²⁶.

Tartışmalar uzunca bir süre devam etmiş sonuç olarak Temsilciler Meclisi’nde 193 kişinin oy kullandığı toplantıda (136 kabul, 50 red, 7 çekimser oyla) 2. madde, komisyonun düzenlediği ‘*milli*’ ifadesini içerir şekilde kabul edilmiştir¹⁴²⁷. Temsilciler Meclisi taslağı MBK’ya gelmiştir. Cemal Gürsel başta olmak üzere pek çok kişinin milliyetçilik lehine konuşma yapmasından sonra, az sayıda aleyhte görüş dile getirilmiş ve MBK 2. maddeye ‘*milliyetçilik*’ ifadesinin koyulmasına karar vermiştir (bu yaklaşım 13 kabul 9 red oyu ile kabul edilmiştir)¹⁴²⁸.

2. madde tekrar Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu’nun önüne gelmiş ve Anayasa Komisyonu ‘*milliyetçi*’ kelimesi yerine ‘*milli*’ kelimesinin yer alması gerektiği konusunda direnmiştir. Anayasa Komisyonu gerekçesinde özetle üç unsur vurgulamıştır. Bunlardan ilki, Atatürk Devrimleri anlamında milliyetçiliği ifade etmek için, ‘*milli*’ kelimesinin ‘*milliyetçi*’ kelimesinden daha uygun olduğu; ikincisi, Anayasa Komisyonu ‘*ülkeye vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür*’ anlayışına dayanan Atatürk milliyetçiliğinin, II. Dünya Savaşı sonrasında artık ‘*milliyetçilik*’ kelimesi ile ifade edilmesinin yanlış olduğu düşüncesindedir. Üçüncüsü ise o günün şartlarında ‘*milliyetçi devletin*’ uluslararası alanda çok farklı anlamlar içerdiği ve günün gereklerinde modern ve bilimsel açıdan ‘*milli*’ kelimesinin kullanılmasının daha uygun olduğudur¹⁴²⁹.

---

¹⁴²⁶Toplu, 242 – 286.

¹⁴²⁷Toplu, 278 – 290.

¹⁴²⁸Toplu, 299 - 333.

¹⁴²⁹Öztürk, 92; TMTD, C: 5, 439.

Temsilciler Meclisi, Anayasa Komisyonu raporundan da hareketle konuyu yeniden görüşmüş ve farklı görüşler tekrar dile getirilmiştir. Bu görüşler içinde ileride AYM tarafından ‘milliyetçilik’ kavramı anlamlandırılırken, başvuru kaynağı yapılan Muammer Aksoy’un görüşlerine¹⁴³⁰ bakmak gerekir. Aksoy, milliyetçilik kelimesi anayasaya eklenmeden önce bu kelimenin dünyada genel olarak kabul edilen anlamına bakılması gerektiğini söylemiş ve Almanya’nın önemli ansiklopedilerinden Der Grosse Brockhaus’daki tanımı aktarmıştır. Bu ansiklopedide milliyetçilik “*millet fikrinin ve milli şuurun mübalağalı ve müsamahasız, tolerans tanımayan bir tezahürü*” olarak ifade edilmiştir. Buradan hareketle milliyetçiliğin artık bir şovenizm olarak kabul edildiğini ve dünya barışını tehdit eder nitelikte görüldüğünü belirten Aksoy, bunun yerine ‘milli’ kelimesinin kullanılmasının daha uygun olduğunu vurgulamıştır¹⁴³¹. Bu görüşün Temsilciler Meclisi çoğunluğu tarafından kabul görmesi üzerine 2. maddeye ‘milliyetçilik’ ifadesinin koyulmasına ilişkin yapılan oylamadan ret kararı çıkmış¹⁴³² ve 2. madde hakkındaki kararı vermek 157 sayılı Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun gereği Karma Komisyon’a kalmıştır.

157 Sayılı Kanun’un 20. maddesi gereği Karma Komisyon, MBK’dan ve Temsilciler Meclisi’nden seçilmiş (başkan dahil) 7’şer üyeden toplam 14 üyeden oluşmuştur. Karma Komisyon Başkanı, Yargıtay’ın Temsilciler Meclisi’ndeki temsilcisidir. Yargıtay temsilcisi Lütfi Akatlı’nın başkanlığında toplanan Karma Komisyon’da, 1961 Anayasası’nın başlangıç kısmına milliyetçilik ilkesinin, tanımı ile birlikte eklenmesine ve ileride başlangıç kısmının anayasaya dahil olup olmadığı konusunda bir tartışma olmaması için 156. maddeye başlangıç kısmının anayasaya dahil olduğu ifadesinin eklenmesine karar verilmiştir. Ayrıca 2. maddede ‘milli’ ifadesinin yer almasına ve aynı maddede devletin niteliklerine ilişkin başlangıç kısmına da atıf yapılmasına karar verilmiştir¹⁴³³. Netice olarak 1961 Anayasası’nda hem başlangıç kısmının anayasaya dahil sayılması hem de 2. maddede devletin nitelikleri konusunda başlangıç kısmına atıf yapılması ile milliyetçilik ilkesi anayasada yerini almıştır.

1961 Anayasası’nda yer verilen milliyetçilik ideolojisinin anlam içeriği konusunda doktrinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki 1961 Anayasası’nda “*milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak milli birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliği*” ve “*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*

¹⁴³⁰Öztürk, 95.

¹⁴³¹Öztürk, 95; TMTD, C: 5, 443.

¹⁴³² 204 katılımcının verdiği, 84 kabul, 108 ret, 12 çekimser oy sonucu ret kararı çıkmıştır. Bkz. Toplu, 350.

¹⁴³³Toplu, 352 – 355.

ilkesi” ifadelerine yer verildiği için, şovenist ve saldırgan olmayan milliyetçiliğin benimsendiğini ileri sürer¹⁴³⁴.

1961 Anayasası’ndaki Atatürk milliyetçiliği anlayışının tüm milleti duygu ve düşünüş olarak yekpare kabul eden; toplumun kültürel, sınıfsal ve bireysel açılardan çeşitliliğini reddeden bir anlayış olduğu diğer önemli iddiadır. Bu iddiaya göre 1961 Anayasası’ndaki milliyetçilik anlayışı çoğulculuktan çok birlikçiliği ve solidarist korporatizmi benimsemiştir¹⁴³⁵. Diğer bir görüş ise 1961 Anayasası’nda yer alan “*Türk Milliyetçiliği*” ifadesi ile neyin kast edildiğinin anlaşılması için mevzuattaki diğer düzenlemelere, azınlıklara yapılan muamelelere ve Türk ifadesine ilişkin düzenlemelere bakılarak hareket edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. 1961 Anayasası’nda vatandaşlık bağının tanımlandığı 54. maddenin 1. fıkrasında: “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür*”¹⁴³⁶. 2. fıkrasında “*Türk babanın ve Türk ananın çocuğu Türk’tür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir*”¹⁴³⁷.” ifadelerine yer verilmiştir¹⁴³⁸. Bu görüş ilgili maddede vatandaşlıktan ziyade ‘*Türklüğün*’ tanımlanmış olmasından hareketle ve Türk babadan olan çocuk Türk kabul edilirken Türk anadan doğan çocuğun ancak belli koşullarda Türk kabul edildiğini¹⁴³⁹ belirterek ve Türk etnik kökenliler lehine uygulamada ayrımcılık yapıldığına işaret ederek, 1961 Anayasası’ndaki ‘*Türk*’ ifadesinin etnik köken merkezli değerlendirilebileceği sonucuna ulaşmıştır¹⁴⁴⁰.

Benzer biçimde diğer bir görüş de 1961 Anayasası’nı hazırlayan kurucu iktidarın; 1. ve 2. maddelerde devletin adını ‘*Türkiye Cumhuriyeti*’ olarak belirtmiş olmasına rağmen, vatandaşlığı düzenleyen 54. maddede ‘*Türk Devleti*’ ifadesine yer vermiş olmasını, Türk etnik kimliğini ön plana çıkarmak istemesinden kaynaklandığını ileri sürmüştür¹⁴⁴¹. Diğer bir yaklaşım da 1924 Anayasası’nın 88. maddesinde kullanılan, “*Türkiye’de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese ‘Türk’ denir*” ifadesinde ‘*din ve ırk farkı*

¹⁴³⁴Parla (1991), 35.

¹⁴³⁵Erdoğan (2003), 94; Parla (2008), 303.

¹⁴³⁶Derdiman, 282.

¹⁴³⁷age., 282.

¹⁴³⁸Bu ifade üzerinde Temsilciler Meclisinde Türk anne ve babanın çocuğu mu Türk sayılsın, yoksa sadece Türk babanın çocuğu Türk sayılsın da Türk annenin çocuğunun Türk sayılması bazı şartlara mı bağlansın merkezinde tartışmalar olmuştur. Bkz. TMTD, C: 3, 344 – 349.

¹⁴³⁹Toplumsal kültürdeki baskın ataerkil yapı, soyu erkek evladın devam ettirdiğini kabul ettiğinden babanın Türk olması soy bağı itibarıyla çocuğu da Türk kabul etmeyi kolaylaştırırken, anne için aynı ön kabul geçerli olmamıştır.

¹⁴⁴⁰Oran (2015), 89 – 90.

¹⁴⁴¹Erdem, Fazıl Hüsnü (2012) ‘Osmanlı – Türkiye Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık’ SETA Analiz, C: Belirtilmemiş, S: 51, s. 4 – 23, 13.

gözetmeme’ ve *‘vatandaşlık bakımından’* ifadelerinin yer almasının; *‘Türk’ün farklılıkları* kapsar nitelikte anlaşılmasını sağladığını oysa 1961 Anayasası’nda yer verilen *‘herkes Türk’tür’* ifadesinin, farklılıkları içerir bir manada anlaşılamayacağı ileri sürülmüştür. 1961 Anayasası’ndaki *“herkes Türk’tür”* ifadesi ile 1924 Anayasası’nda kullanılan *“Türk denir”* ifadesinin birbirinden ayrı anlamlar taşıdığı savunulmuştur. *“Türk denir”* ifadesinin etnik, dini ve benzeri farklılıkların hukuki vatandaşlık kavramı içinde demokratik bir anlam taşıdığı ve diğerlerini yok saymayan birleştirilci bir anlamı olduğu; 1961 Anayasası’ndaki *“Türk’tür”* ifadesinin ise aynı demokratik kapsayıcılıktan uzak olduğu belirtilmiştir¹⁴⁴².

Oysa ki yukarıda aktarıldığı üzere 1961 Anayasası hazırlanırken mecliste yapılan görüşmelerde milliyetçiliğe Anayasada yer verilmesini isteyen kesim, bu ideolojiyi etnik kökene dayandırma niyetinde olmadığını beyan etmiştir. Milliyetçilik konusunda gerek Temsilciler Meclisi’nde gerekse MBK’da muradın ne olduğu ifade edilirken genel olarak:

- Kast edilenin Atatürk milliyetçiliği olduğu,
- Milliyetçiliğin ırkçılık olmadığı (bazı üyeler II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası alanda milliyetçilik kavramından ırkçılığın anlaşıldığını ileri sürmüşler ancak kendilerinin de taraftar olduğu milliyetçiliğin asla ırkçılıkla ilgisinin olmadığı bu nedenle devletin unsurları arasına milliyetçiliği değil milliliği koymanın daha yerinde olduğunu belirtmişlerdir),
- Milliyetçiliğin ayrımcılığı engellediği, toplumu birleştirici bir rolü olduğu,
- Milliyetçiliğin toplumda ve dünyada sulhü sağlayacak ve Türk gençlerini olumsuz (Komünist ve faşist) cereyanlardan koruyacak bir ideoloji olduğu

hususları üzerinde durulmuştur¹⁴⁴³. Ancak ortaya çıkan tartışmalar Anayasa’da Türk Milliyetçiliği ifadesine yer verilmesinin, MBK’nın düşüncesinin aksine Anayasa Komisyonu’nun kaygılarına uygun bir siyasal tartışma ortamının oluşmasına neden olduğunu göstermektedir.

¹⁴⁴²Yeni Şafak Gazetesi, Köker, Levent ‘Demokratik ve Sivil Anayasa İçin Öneriler’, 30.07.2007.

¹⁴⁴³Bu ifadelerle yer veren konuşmacılar: Hıfzı Oğuz Bekata, Ferda Güney, Abdülhadi Toplu, Kazım Orbay, Muammer Aksoy, Mehmet Hazer, Şevket Raşit Hatipoğlu, Esat Çağa’dır. Bkz. TMTD, C. 5, 437 – 451.

B. Kürt Milliyetçiliği Hareketi

Kürtler 1924 Anayasası döneminde, modern devletin kendi ulusunu inşa etme sürecinde karşı karşıya kaldıkları hak ihlallerine karşı tepkilerini çok partili yaşama geçtikten sonra yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardı. 1960 Darbesi'ni yapanların ilk icraatlarından biri 55 Kürt toprak sahibini dokuz ay sürgüne yollanmaları olmuştur, bu durum darbeci gücün Kürt hareketine karşı tutumunu açıkça göstermiştir¹⁴⁴⁴. 55'ler olarak adlandırılan Ağa ve Şeyhlerden 54'ü DP'li, 1 tanesi de CKMP'lidir. Bunlar kaçakçılık, cinayet, tehdit, dini siyasete alet etmek, nüfuzu kötüye kullanmak gibi suçlardan yargılanmış ve hepsinden beraat etmişlerdir. Bu kişilerin aileleri zorunlu iskanla sürgün edilmiş ve çeşitli nedenlerle toprakları ellerinden alınmıştır¹⁴⁴⁵. 55'lerin tamamının Kürt olması, uygulamaların dikkat çekmesine neden olduğu için, durum TBMM görüşmelerine konu olmuştur. TBMM, 10 Eylül 1962'de ağaların zorunlu iskanlarının kaldırılmasına ve el koyulan topraklarının iade edilmesine dair kanunu kabul etmiş ve böylece söz konusu ayrımcı uygulama ortadan kaldırılmıştır¹⁴⁴⁶.

1960 Darbesinin tek parti döneminin toplumu homojenleştirme projesini restore etme amacını en iyi anlatan ifade darbe komutanı Cemal Gürsel'in sözleridir. Cemal Gürsel, Kürt meselesine bakışını “... Doğu Anadolu'da oturan, Türkçeye benzemeyen bir dil konuştukları için kendilerini Türk'ten ayrı sayan; bilgisizliğimiz yüzünden bizim de öyle sandığımız vatandaşlarımızın, su katılmamış Türk olduklarını bir kere daha ispat etmektedir.... Dünya üzerinde 'Kürt' diye adlandırılabilir müstakil hüviyetli bir ırk yoktur¹⁴⁴⁷” şeklinde ifade etmiştir. MBK Başkanı ve daha sonrasında Cumhurbaşkanı olan Cemal Gürsel'in söyledikleri, 1960 – 1980 döneminde devletin Kürtlere bakışını ve tutumunu gösterir niteliktedir. Bu tutum kısaca erken Cumhuriyet döneminin inkarcı ve asimilasyoncu politikalarının fikren yansımasıdır ki 1960 sonrası için II. Cumhuriyet nitelemesinin boşuna olmadığını kanıtlar¹⁴⁴⁸. Bu anlayışa göre, Türk vatandaşlığı kimliğinin altında farklı etnik kökenden vatandaşların var olduğu dahi düşünülemez.

¹⁴⁴⁴Yanık, Aybars / Bora, Tanıl 'Altmışlı Yıllarda Türkiye'nin Siyasi Düşünce Hayatı': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 292.

¹⁴⁴⁵Bozarslan, Hamit 'Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898 – 2000)': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, İstanbul, İletişim, 852.

¹⁴⁴⁶Atılgan, 554.

¹⁴⁴⁷Gürsel, Cemal 'Sunuş': Fırat, Şerif (1961) Doğu İlleri ve Varto Tarihi, 1. Baskı, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 3.

¹⁴⁴⁸Atılgan, 601.

1960'lı yıllarda Doğu sorununun, kamusal alanda tartışılır hale gelmesiyle birlikte doğunun az gelişmişliği, dil ve eğitim sorunları ile anayasal hakların kendilerine tanınmadığı Kürt aydınlarca dile getirilmiştir. Bu sorunlara karşı kamuoyunu duyarlı hale getirmek için, 1967 yılında halkın geniş katılımıyla Doğu Mitingleri düzenlenmiştir. Hilvan, Diyarbakır, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı illerinde düzenlenen bu mitinglerde, Kürt hareketi kitlesellik kazanmıştır. Yapılan mitinglerin Kürtçü ve bölücü olmadığı Kürt aydınlarınca özellikle vurgulansa da, kitlesel eylemlerin içinde, farklı/radikal kesimlerin yer alma ihtimali de vardır. Kürt sorununun Cumhuriyet kurulmadan önceye dayandığı ve dış ülkelerin bu soruna gizli yahut açık müdahil oldukları düşünüldüğünde yapılan mitinglerin arka planının karmaşıklığı akla uzak değildir. Bu mitinglerin önemli bir sonucu da Kürtlerle, aşırı Türk milliyetçileri arasındaki çatışmaları körüklemiş olmalarıdır¹⁴⁴⁹.

Kürt gençleri, bu dönemde siyasal arenada önceleri TİP gibi sol örgütlerin içinde yer almışken; 1969 sonrasında Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) çatısı altında birleşmişlerdir. Milliyetçilik (Türk – Kürt) merkezli çatışmalar nedeniyle DDKO, 12 Mart Muhtırası'ndan sonra Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nın bildirisi ile süresiz olarak kapatılmıştır¹⁴⁵⁰.

Kürt hareketinde özerklik tanınması yanlısı olan bir grup, Irak'taki Kürdistan Demokrat Partisi'nden esinlenerek, Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'ni (TKDP) kurmuştur. Parti faaliyetlerini gizlilik içinde yürütmüş, ayrı özerk idaresi olan bir Kürt bölgesini, bu bölgenin Devlet desteği ile kalkındırılmasını, Bakanlar Kurulunda Kürt Bölgesi temsilcilerinin yer almasını, bu bölgede resmi dilin Kürtçe olmasını ve ayrı bir Kürt halkının varlığının kabul edilmesini temel hedef olarak benimsemiştir¹⁴⁵¹. TKDP 1971'de kendi içinden çıkan bir grupla bölünmüş ve 70'lerin ikinci yarısında az da olsa canlanmıştır. Ancak hiçbir zaman geniş kitlelere hitap edememiş ve küçük radikal bir grup olarak kalmıştır¹⁴⁵².

1970 yılında Irak Baas Partisi Hükümeti ile Irak Kürdistan Demokratik Partisi lideri Mustafa Barzani'nin anlaşmasıyla, Irak'taki Kürt sorunun çözümüne yaklaşıldığı bir dönemde Türkiye de, doğu bölgesindeki halkı silahsızlandırma politikası izlemeye karar vermiştir. Ancak silah aramak ve silahları toplamak için başlatılan '*Komando Harekatı*', halka yapılan kötü

¹⁴⁴⁹Güneş, Cengiz 'Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, İstanbul, İletişim, 721 – 725.

¹⁴⁵⁰Atılğan, 601 - 605.

¹⁴⁵¹Yanık / Bora, 293.

¹⁴⁵²Güneş, 714 – 715.

muamele ile amacının dışına çıkınca bölgede devlete karşı tepki oluşmuştur. Ayrıca 1970'lerdeki Doğu Anadolu'nun koşullarında, silahlanmanın kişisel güvenlik açısından gerekliliği, silahını teslim eden kişilerin bile, tekrar silah edinmeye çalışmalarına neden olunca devletin bölgeyi silahsızlandırma çabası sonuç vermemiştir¹⁴⁵³.

C. Türk Milliyetçiliği İçinde İdeolojik Parçalanma

Daha önce de kısaca değinildiği üzere 1960'ların başında farklı ideolojik noktalarda olan kişiler milliyetçilik çatısı altında konumlanmışlardı. 1960 darbesi Türk milliyetçiliği içindeki ayrışmaları hızlandırmış, ayrışma sürecinde en temel farklılık '*laik milliyetçiler*' ve '*İslamcı milliyetçiler*' olarak ortaya çıkmıştır. İlk grup denebilecek olan '*laik milliyetçiler*'; 1950'lerin başında *Türk Devrim Ocaklarını* kuran ve Köy Enstitüsü mezunları başta olmak üzere, çeşitli liberal ve sosyalist görüşlü gruplardan etkilenenlerden oluşmuştur. Bu grup '*Varlık, Dost, Yeni Ufuklar ve Yedi Tepe*' gibi dergiler ve '*Dünya ve Cumhuriyet*' gibi gazeteler aracılığıyla ideolojilerini topluma yaymışlardır. 1960 darbesini laik milliyetçiler '*zafer*' olarak yorumlamıştır. Laik milliyetçiler zamanla kendi aralarında ikiye bölünmüştür. İlmli olarak nitelenebilecek birinci grup; demokrasi içinde kalarak, Cumhuriyet'in kurulduğu dönemlerdeki milliyetçilik ilkelerine dönülmesi gerektiğini ve Atatürk'ün reformlarına sosyal bir içerik kazandırılması gerektiğini savunmuştur. Daha radikal denilebilecek laik milliyetçilerse, kültürel laik reformların mutlaka kapsamlı sosyal değişikliklerle ve buna uygun siyasal rejimle desteklenmesi gerektiğini savunmuş ve sosyalizmi benimsemeye başlamışlardır¹⁴⁵⁴.

İkinci grup olan İslami/muhafazakar milliyetçilerin temsilcileri ise, Mümtaz Turhan ve onun öğrencisi ve halefi olarak kabul edilen Erol Güngör olmuştur¹⁴⁵⁵. Bu hareketlerin bir uzantısı olarak 1967 sonrasında Türk milliyetçiliği ise, komünizmi tehdit olarak kabul ederek, '*Ülkü Ocakları*' çatısı altında örgütlenmeye başlamıştır. MHP ve CKMP tarafından himaye edilen bu yapının amacı, "*Türk milliyetçiliği şuurunu işleyip güçlendirmek; öğrencilerin Tanrıya, Türklüğe, Vatana bağlı, Türk'ün tarihini, dilini, dinini, kültürünü, soyunu, milli mukaddesatını bilerek seven, milletine karşı görevlerini eksiksiz yapan 'örnek insan'lar haline getirilmesine çalışmak; milli birliği ve beraberliği parçalayacak ve hedefleri tehdit ve tahrir*

¹⁴⁵³Milliyet Gazetesi, Cem, İsmail 'Acılı Doğu', 12 – 19 Haziran 1970.

¹⁴⁵⁴Karpat (2017), 244 – 245.

¹⁴⁵⁵Bora (2017), 358 - 359.

edici cereyanlarla mücadele ederek gençliğin uyarılması için her türlü faaliyette bulunmak” şeklinde açıklanmıştır¹⁴⁵⁶.

Siyasal anlamda yelpazenin genişlediği bu dönemde, muhafazakar milliyetçi – laik/Kemalist milliyetçi saflaşması, tarih konusuna yaklaşımda da belirginlik kazanmıştır. Muhafazakar milliyetçi akım, Cumhuriyetin ilk yıllarında tarih tezine uygun yazılan romanlardaki; ideolojik istismara varan, Türk tarihini bugüne göre şekillendirme, aynı iç ve dış düşmanlara karşı savaşıp aynı sorunlara odaklanma anlayışına karşı çıkmaya başlamıştır. Geçmiş imgesini yücelten muhafazakar milliyetçi kesim için, kurguya dayanan bu tür bir tarih anlayışı adeta tarihe karşı işlenen bir suikastten farksızdır¹⁴⁵⁷.

1980’e yaklaştıkça ülkedeki farklı ideolojik değerlere sahip gençler arasındaki çatışmaya farklı kollardaki milliyetçi gençler de kaçınılmaz olarak dahil olmuşlardır. Bu süreçte tüm ideolojilerde olduğu gibi milliyetçi ideoloji içinde de önemli bir kesim radikalleşmiş ve bu radikallik, komünizm tehlikesi ile pekişmiştir. Hafızası silinerek köksüzleştirilen genç neslin, dönemsel sorunları ifade edebilecek anlamlı ve tutarlı fikirlere dair içindeki arayışı, farklı farklı ideolojileri benimseyerek doldurmaya çalıştığı söylenebilir¹⁴⁵⁸.

VII. SİYASAL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

1960 - 1980 döneminde siyasal katılımın 1961 Anayasası’nda tanınan temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesiyle arttığı sıklıkla ifade edilir. Gerçekten anayasada sosyal haklara ilk kez yer verilmiş olması, siyasal katılımı güvenceye alacak düzenlemelerin yapılması gibi önemli yenilikler vardır ancak 1961 Anayasası’nı hazırlatan gücün gerçekten liberal bir zihniyette olduğunu söylemek zordur. Öncelikle 1961 Anayasası’nı hazırlatan güçler çok partili siyasal yaşama geçilip de genel oy, gizli oy, açık sayım gibi demokratik kuralların getirilmesinden beri siyaseten azınlıkta kalan ve demokratik sisteme geri dönüldüğünde büyük olasılıkla gene siyaseten azınlıkta kalacaklarını öngören kesimdir. Bu nedenle kurucu güç açısından anayasa aracılığıyla tasarlanacak siyasal sistemin liberal demokratik bir yapı

---

¹⁴⁵⁶Atılğan, 597.

¹⁴⁵⁷Türkeş, 816.

¹⁴⁵⁸Bora, Tanıl ‘Ekalliyet Yılanları...’ Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, 917.

getirmesinden ziyade güçlü bir tek parti iktidarına mahal vermemesi ve toplumsal çoğunluğa baraj oluşturulması öncelikli amaçtır¹⁴⁵⁹.

Ayrıca gerek Temsilciler Meclisi'nin gerekse de MBK'nın, özgürlüklerin her kesime eşit tanınması, toplumun her kesiminin temsilcilerine yeterli oyu aldıkları müddetçe iktidara gelme imkanlarının eşit olması gibi bir yaklaşımları yoktur. Onlara göre bazıları daha eşit olmalı, bazılarınınnsa önü kapatılmaya müsait olmalıdır. 1961 Anayasası hazırlanırken, Anayasa Komisyonu'nda *“memleketimizin az gelişmiş bir ülke olduğu ve az gelişmiş ülkelerin ancak ve ancak sosyalist totaliter bir düzenle kalkınabileceğine”* inananların etkisi oldukça fazla olduğundan bu amaca hizmet edecek bir siyasal sistem kurgulanmaya çalışılmış¹⁴⁶⁰ ve sol eğilimli partilerin de siyasal alanda eşit ölçüde etkili olmasına imkan verecek düzenlemelere yer verilmiştir. Ancak Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan bu düzenlemeler, MBK üyelerinde *‘bir komünist partinin dahi iktidara gelebileceği’* yönünde tedirginlik oluşturmuş ve özgürlüğün sınırının bu denli geniş olamayacağı düşüncesi ile tasarı Temsilciler Meclisi'ne iade edilerek üzerinde bazı değişiklikler yaptırılmıştır¹⁴⁶¹. Böylece 1961 Anayasası'ndaki hürriyetler ve çoğulcu demokrasi resmi ideolojinin izin verdiği ölçüde pozitif hukukta kendine alan açabilmiş ve 1961 Anayasası ideolojik bir metin olmaktan kurtulamamıştır.

Bu zihniyetle hazırlanan 1961 Anayasası'nda siyasi haklar, önceki anayasalardan farklı olarak Anayasa metninde toplanmış ve böylece ilk kez siyasi partilere ilişkin haklara doğrudan Anayasa metninde yer verilmiştir¹⁴⁶². 1960 Anayasası 55. maddesinde *“vatandaşlar kanunda gösterilen şartlara uygun olarak, seçme ve seçilme hakkına sahiptir”* düzenlemesine yer vermiştir¹⁴⁶³. Bu düzenlemeye göre seçme ve seçilme hakkı diğer siyasal haklar gibi yalnızca vatandaşlar için tanınmıştır. Ayrıca seçme ve seçilme hakkına ilişkin detaylı düzenlemeler 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'da¹⁴⁶⁴, 304 sayılı

---

¹⁴⁵⁹ Tanör (1986), 24.

¹⁴⁶⁰ Aldıkaçtı (1964), 5.

¹⁴⁶¹ Temsilciler Meclisi üyelerinden Ferit Melen, Cahit Zangil ve Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu tarafından MBK tarafından değiştirilmesi istenen hükümler Anayasa Komisyonu'nun da kabul edeceği orta yollu biçimde yeniden kaleme alınmıştır. Toplu, 90 – 91.

¹⁴⁶² Karatepe (2009), 224.

¹⁴⁶³ İlgili hükümde vatandaşlığa atıf yapılmıştır bu nedenle anayasadaki vatandaşlık düzenlemesine bakmak gerekir. Vatandaşlık düzenlemesi daha önce değinildiği üzere 1961 Anayasası'nın 54. maddesinde *“Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür”* şeklinde yapılmıştır.

¹⁴⁶⁴ Kabul tarihi: 26.04.1961.

Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Seçimi Kanunu'nda¹⁴⁶⁵, 306 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nda¹⁴⁶⁶ ve 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda¹⁴⁶⁷ yapılmıştır.

İlgili kanunların tümü 1960 darbesi sonrasında hazırlanmış ve siyasal sisteme katılıma ilişkin yenilikler getirmişlerdir. Bu yenilikler: seçmen yaşının 21 olması, subaylara da oy hakkı verilmesi, parti adaylarının ön seçimle belirlenmesi, Millet Meclisi için ve Cumhuriyet Senatosu için nispi seçim sisteminin kabul edilmesi şeklinde özetlenebilir¹⁴⁶⁸. Getirilen yeniliklerin tamamı siyasal katılımı genişletici olduğu kadar Kurucu Meclis üyelerinin dünya görüşüne yakın kişilerin siyasal etkinliğini artırıcı niteliktedir de.

Seçme ve seçilme hakkına ilişkin önemli bir yenilik de doğrudan anayasa ile bu hakların garanti altına alınmasını sağlayacak düzenlemeler yapılması olmuştur. 1961 Anayasası'nın 55. maddesinin 2. fıkrasında “*Seçimler, serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır*” hükmüne yer verilirken madde 75'te seçimlerin yönetim ve denetimi yargı organlarına bırakılırken, seçimlerin düzen ve dürüstlüğü ile ilgili işlemleri yapmak, seçimden önce ve sonraki seçimle ilgili şikayet ve yolsuzlukları inceleyip karara bağlamak ve milletvekillerinin seçim tutanaklarını kabul etmek YSK'ya bırakılmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Anayasa'da YSK üyelerinin Yargıtay ve Danıştay Genel Kurullarınca kendi üyeleri arasından seçilen yedi asıl ve dört yedek üyeden oluşacağı öngörülmüştür¹⁴⁶⁹. Seçimin yürütülmesinden ve denetlenmesinden mesul olan YSK'nın bağımsız yargı organlarının üyelerinden oluşmuş olması seçim güvenliği açısından oldukça önemli bir düzenleme olmuştur.

Demokratik sisteme 27 Mayıs 1960 Darbesi ile verilen ara¹⁴⁷⁰ siyasal faaliyet yasağının 1 Nisan 1960'da siyasal varlığına devam eden partiler için, 13 Ocak 1961'de İç İşleri Bakanlığı'nın yeni parti kurulmasına izin veren tebliği ile kaldırılmasıyla¹⁴⁷¹ sona ermiştir. 1961 Anayasası'nın tanıdığı özgürlük ortamında dindarlar, Aleviler, Kürtler, işçiler, köylüler

---

¹⁴⁶⁵ Kabul tarihi: 24.05.1961.

¹⁴⁶⁶ Kabul tarihi: 25.05.1961.

¹⁴⁶⁷ Kabul tarihi: 13.07.1965.

¹⁴⁶⁸ Tanör (2017), 385 – 386.

¹⁴⁶⁹ 1961 Anayasası madde 75.

¹⁴⁷⁰ Darbeden hemen sonra 28 Mayıs 1960'da yayımlanan 13 No'lu MBK Tebliği ile tüm siyasi partilerin faaliyetleri yasaklanmıştır. DP 29 Eylül 1960'ta Ankara 4. Asliye Hukuk Mahkemesi kararıyla kapatılmıştır. Bkz. Koca, Selçuk 'Altmışlı Yılların Siyasi Partileri': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 855.

¹⁴⁷¹ Cumhuriyet Gazetesi, “Yeni Siyasi Parti Kurulmak İçin Faaliyet Başladı”, 14 Ocak 1961, 1, 5; Cumhuriyet Gazetesi, “Partiler Hummalı Bir Faaliyet Devresine Girdi”, 02 Nisan 1961, 1, 5.

kısaca toplumun her kesiminden insanlar, kendilerini siyasal alanda ifade edebilmeye başlamışlar ve siyasi partiler kurmuşlardır¹⁴⁷². Resmi ideoloji baskısından kısmen kurtularak siyasal alanda yer edinen farklı kesimlerin kültürel talepleri de kamusalılık kazanmış ve farklı fikirlerin tartışılabildiği bir zemin oluşmuştur¹⁴⁷³. Ancak farklı fikirlerin siyasal talepler olarak yansımaları, 1960’larda toplumdaki ideolojik bölünmenin hızlanmasını kolaylaştırmış ve bu dönemde Türk siyasal hayatı fikri çoğulculuğu Cumhuriyet tarihi itibarıyla ilk kez bu ölçüde tecrübe etmeye başlamış ve sosyalizm de ilk kez kendisini meşru bir hareket olarak ifade etme imkanı bulmuştur¹⁴⁷⁴.

1960’ların başında, toplumunun genelinde sosyalizme bakış açısı pek de olumlu değildir ancak DP’nin seçmen kitlesinin bölünmesi amacıyla devlet izniyle ve kontrolüyle (1920’lerde yapıldığı gibi¹⁴⁷⁵) Sosyalist Partiler kurdurulmasıyla yaygınlaşmaya başlamıştır. Marksist sosyalistler de 1960 öncesinde laik milliyetçilerle ve sosyal fikirli gruplarla işbirliği yaparlarken; 1960 sonrasında sosyalist yayın ve örgütleri desteklemeye başlamışlardır¹⁴⁷⁶.

Böylece marksizm, 1961’de çıkarılmaya başlayan *Yön Dergisi* başta olmak üzere, *Devrim* ve *Aydınlık* gibi dergilerin etkisi ile toplumda ve özellikle üniversiteli gençler arasında hızla yaygınlaşmaya başlamıştır¹⁴⁷⁷. Üniversitelerde fikir kulüplerinin kurulması ve bunların, *Fikir Kulüpleri Federasyonu* adı altında, ulusal düzeyde ağ oluşturmalarının etkisiyle marksist Türkiye İşçi Partili öğrenciler ülke çapında etkinliklerini artırmışlar¹⁴⁷⁸ ve 1960’ların sonlarında siyasal ve bazen de şiddet içerikli eylemler yapmışlardır.

1965’e kadar Cemiyetler Kanunu ile Siyasi Partilere ilişkin düzenlemeler yapılırken, 1965’te siyasi partilere özel, Siyasi Partiler Kanunu yapılmıştır. Bu kanunla sisteme getirilen en önemli değişiklik ise, siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin usulde yapılan değişiklik olmuştur. Bir siyasi partinin kapatılması için AYM’ye, Cumhuriyet Başsavcısı’nın dava açması

---

¹⁴⁷² Siyasi parti yasağının kalkması ile adeta parti enflasyonu yaşanmış, bazıları hiçbir işlev gösteremese ve sadece tabela partisi olarak kalsa da kısa sürede onlarca parti kurulmuştur. Bkz. Koca, 855.

¹⁴⁷³ Findley, 305.

¹⁴⁷⁴ Erdoğan (2003), 111.

¹⁴⁷⁵ “... Mustafa Kemal’in Ruslarla birleştiği mühim bir nokta vardı. Müşterek düşmana karşı her iki memleketin fiilen mücadeleye girişmiş bulunması idi. O halde Rusları rejimlerine taraf gözükmekle, hatta bu rejimi kabul ettiğini ilan etmekle aldatmak, bu yardımı temin etmek, diğer taraftan cihan harbinin galiplerini, Bolşevikliğin Anadolu’ya sirayet ettiğini göstererek korkutmak ve bu suretle de kendi fikir ve maksatlarına vasil olmaktı...” Kocabaşoğlu, Uygur ‘Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nden ‘Sol’ Portreleri!': Koçak, Cemil (Editör) (1998) 1. Baskı, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 165 - 168.

¹⁴⁷⁶ Karpas, 261, 266, 271.

¹⁴⁷⁷ Zürcher, 368 – 369.

¹⁴⁷⁸ Zürcher, 369.

ve AYM'nin kapatmaya hükmetmesi gerekir hale gelmiştir¹⁴⁷⁹. Siyasi partiler açısından güvence niteliğindeki bu düzenleme AYM'nin dönemsel olarak verdiği ideolojik kararlar nedeniyle kendisinden beklenen ölçüde koruyucu olmamıştır¹⁴⁸⁰.

1965 seçimlerinden önce Seçim Kanunu'nda değişiklik yapılmış ve seçim çevresi barajlı d'Hont sistemi yerine milli bakiye sistemine geçilmiştir¹⁴⁸¹. Bu değişiklik seçim barajıyla ve artık oyların hesaplanması ile ilgilidir ve nisbi temsille birlikte uygulanan milli bakiye sistemi seçimde adaleti sağlamak konusunda oldukça ideale yakın bir sistemdir. Ancak yönetimde istikrar ilkesinden olabildiğince uzaklaşılmasına neden olmuştur ki bu yönüyle koalisyon hükümetlerine ve yönetim krizlerine kapı açan bir seçim sistemi olduğu yönünde eleştirilmiştir. Milli bakiyeli nisbi temsil sistemi Türkiye için ilk ve son kez 1965 seçimlerinde uygulanmış ve ülke genelinde %3 oy alan TİP'in, TBMM'de 15 milletvekili ile temsil edilmesinin önünü açmıştır¹⁴⁸².

1969'da Seçim Kanunu yeniden değiştirilmiş ve 'milli bakiye sistemi' yerine tekrar 'çevre barajlı d'Hont' sistemine geçilmiştir¹⁴⁸³. Bu değişiklikten, en çok TİP etkilenmiş ve 1965 seçimlerindeki yakını bir oy almış olsa da Meclis'e sadece 2 milletvekili gönderebilmiştir¹⁴⁸⁴. AYM bu düzenlemenin baraj ile ilgili kısmını iptal edince, seçim sistemi '*barajsız d'Hont*' sistemi haline gelmiş ve 12 Eylül 1980 darbesine kadar seçimlerde '*barajsız d'Hont*' sistemi uygulanmıştır¹⁴⁸⁵.

1960'lar ve 1970'lerde dünyada kapitalizme karşı yoğunlaşan tepkilerle sol hareketler yükselişe geçmiş¹⁴⁸⁶ buna karşın kapitalist sistemin kalıcı olmasını isteyen güçler çeşitli yöntemlerle sosyalist seslerin kısılmasını sağlamışlardır¹⁴⁸⁷. Türkiye'de yükselen sol hareket,

---

¹⁴⁷⁹ Atılğan, 574.

¹⁴⁸⁰ Anayasa Mahkemesi dönemsel olarak değişen etkinlikte kararlar vermiştir. Olağanüstü dönemin sona erdiği 1974 yılından sonra DGM'lerin kuruluş yasalarını iptal etmesi örneğinde olduğu gibi daha etkin kararlar verebilmişken olağanüstü dönemlerde daha devlet aklı merkezli kararlar vermiştir. Ünsal, 268.

¹⁴⁸¹ 533 sayılı Kanun için bkz. RG, sayı: 11934, 20 Şubat 1965.

¹⁴⁸² Sayılğan, Aclan (2009) Türkiye'de Sol Hareketler, 1. Baskı, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 309.

¹⁴⁸³ 1036 sayılı Kanun için bkz. RG, sayı: 12856, 23 Mart 1968.

¹⁴⁸⁴ Atılğan, 571.

¹⁴⁸⁵ Özbudun, Ergun 'Seçim Sistemleri ve Türkiye', Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 1 – 4, s. 521 – 539, 528 - 529.

¹⁴⁸⁶ Bulut, Ferhat "68 Kuşağı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye'de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 11, S. 23, s. 123 – 149.

¹⁴⁸⁷ II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan soğuk savaş döneminde ABD ve Rusya arasındaki mücadelede ABD silah ve istihbarat üstünlüğüne sahip olmasının getirdiği avantajın yanı sıra gerek kurduğu ikili anlaşmalarla gerekse silahlı müdahaleleriyle dünya üzerinde hegemon güç olduğunu her fırsatta ifade etmiştir. Amerika'nın üstünlüğü bu süreçte liberal sistemin dünya üzerindeki hegemonyasını beraberinde getirmiştir. Bkz. Ponting, (2011), 798 – 799.

anti-emperyalizm ve *bağımsızlık* argümanlarını söyleminin temeline koymuş¹⁴⁸⁸ ve resmi ideoloji ile çatışmadığı algısı oluşturmıştır. Ancak kapitalist sistem için tehlikeli görülmeye başladığı dönemlerde¹⁴⁸⁹ bu güçlerin de desteği ile resmi ideoloji çizgisini aştığı gerekçesiyle devletin baskı aygıtları eliyle kısıtlanmaktan kurtulamadığı söylenebilir.

1970'lere gelinirken Meclis'te varlığını neredeyse kaybeden sol kesim toplumsal tabandaki kitleselliğini ve hareketliliğini sürdürmeyi başarmış ve bu kitlenin hareketleri daha da keskinleşmiştir. Politikleşen ve büyüyen işçi sendikaları, üye sayısı 800 bine yaklaşan Devrimci İçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) altında örgütlenmiştir. İşçilerin sendika örgütlenmesi ile elde ettikleri toplumsal gücün önünü kesmek isteyen iktidar, işverenlerin de desteği ile sendikaların ülke çapında faaliyette bulunabilmesi için üye sayılarının, kendi alanında ülkenin tamamında çalışan işçilerin toplamının en az üçte biri olması şartını getirmiştir. Bu kanuna karşı işçiler 15 – 16 Haziran eylemleri olarak anılan büyük işçi eylemini gerçekleştirmişlerdir. Eylemleri sonlandırmak için yapılan müdahalede ölüm olayları gerçekleşmiş ve 162 işçi gözaltına alınmıştır. Bu eylemlerin akabinde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Ayrıca AYM, Sendikalar Kanunu'ndaki bazı düzenlemeleri iptal ederek işçilerin pasifleştirilmesine yönelik tedbir almıştır¹⁴⁹⁰.

ABD Büyükelçisi'nin ODTÜ'de arabasının yakılması olayı, Amerikan Deniz Kuvvetlerine bağlı 6. Filo'nun İstanbul'a gelişi protesto edilirken çıkan çatışmalar ve Kanlı Pazar olayı, üniversite işgalleri ve boykotlar gibi üniversiteli gençlerin başını çektiği artan şiddet olayları ülke içindeki hukuk dışı derin yapılanmaların da etkisi ile körüklenmiştir. Yasama organında uzun süre bu eylemleri sonlandırmak için tartışmalar yapılmış ancak çözüm bulunamamıştır¹⁴⁹¹ Özgürlük ortamının oluşturduğu fikir tartışmaları, siyasal hareketlerin ötesinde engellenemeyen şiddet olaylarına sebep olmaya başlayınca askerler, sivil iktidara

¹⁴⁸⁸Böylece 1950'lerdeki sol ideolojinin dışarıdan ülkeye enjekte edilen ithal bir ideoloji olduğuna ilişkin anlayış yıkılmaya ve milli bir ideoloji izlenimi oluşturulmaya çalışılmasının yanında, daha önce toplumun yabancılara karşı verdiği savaştaki birlik olma halini canlandırarak Mustafa Kemal'e referans vererek resmi ideolojiye düşman olmadığı izlenimi veriyordu. Atılğan, Gökhan 'Anti-emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920 – 1971)': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 681.

¹⁴⁸⁹ 1960'ların sonu ve 1970'ler sol gençliğin anti-emperyalist düşünce etrafında örgütlendiği, kapitalist sisteme ciddi eleştiriler getirdikleri ve üretim araçlarının kamusallaştırılması gerektiğini savundukları ayrıca dönem dönem şiddet içerikli eylemlere başvurdıkları yıllar olmuştur. Bkz. **Koca, Bayram** 'Altmışlı Yıllarda Türkiye'de Anti-komünizm: Truman Doktrininden Komünizmle Mücadele Dernekleri'ne': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 292; **Aydın / Taşkın**, 186 – 196.

¹⁴⁹⁰**Aydın / Taşkın**, 191 – 193.

¹⁴⁹¹**Çaylak / Baran**, 469.

destek olarak şiddete son verilmesini sağlamak yerine bu olayları bahane etmiş ve ülke güvenliğini korumak söylemiyle 1971 Muhtırası ile demokratik yaşamı durdurmuşlardır¹⁴⁹².

1961 Anayasası dönemini kadınların siyasal katılımları yönünden değerlendirdiğimizde ise kadınların önünde normatif açıdan engel yahut pozitif ayrımcı bir düzenleme olmadığını görürüz. 1961’de Millet Meclisi’nde sadece 3 kadın milletvekili varken, 1965 seçimleri sonrasında 8 kadın milletvekili Meclis’e girebilmiştir. 1969’da ise bu sayı 5’te kalmıştır¹⁴⁹³. Cumhuriyet Senatosu’nda ise Millet Meclisi’nden daha fazla sayıda kadın temsilci görev yapmıştır. Cumhuriyet Senatosu’nda toplam on kadın temsilciden dördü Cumhurbaşkanı tarafından atamıştır¹⁴⁹⁴. TİP başkanlığına Mehmet Ali Aybar’dan sonra Behice Boran’ın seçilmesiyle¹⁴⁹⁵ ilk kez bir kadın siyasi parti başkanı olmuştur. Ayrıca 1971 yılında Türkan Akyol ilk kadın bakan olarak, Sağlık Bakanlığı’nın başına getirilmiştir¹⁴⁹⁶. 1960 – 1980 döneminde kadınlar siyasal hayatta oldukça az sayıda yer bulabilmişlerdir.

VIII. 12 MART MUHTIRASI VE 1971 - 1973 ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ

Liberal anayasal sistemi ve iktisadi sistemi ile dünya devletleri arasında liberalizm tarafında saf tutan Türkiye’nin bu çizgisini koruması uluslararası düzende Türkiye’nin kimliğini Avrupa ve Amerika merkezli şekillendirmiştir¹⁴⁹⁷. Dünyada Soğuk Savaş’ın yaşandığı bu dönemde ABD tüm dünyada kapitalist sistemi ve liberal düzeni hakim kılmak için sosyalist sistemi isteyen grupların olası darbe, devrim veya büyük çaplı eylemlerine karşı liberal

¹⁴⁹² Ordunun 12 Mart 1971 Muhtırasında ve 12 Eylül 1980 Darbesi’nde meşruluk devşirmekte kullandığı ortak iki söylem Atatürk Devrimlerini hayata geçirmek ve toplumsal huzuru sağlamakta, sivil siyasetin yetersiz kaldığı iddialarıdır. TSK’nın 27 Mayıs Darbesinde radyodan yayınlanan bildiri ile 12 Eylül’de televizyondan yayınlanan darbe bildirisindeki benzerliklere bakıldığında bu görülecektir. Bkz. **Doğaner**, 106 – 107; **Karatepe** (2009), 239 – 240.

¹⁴⁹³ **Yaraman, Ayşegül** (1999), Türkiye’de Kadınların Siyasal Temsili, 1. Baskı, İstanbul, Bağlam, 55 - 56.

¹⁴⁹⁴ **Özgişi, Tunca** (2011) ‘Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosunun Yeri’ Türkiye Mecmuası, C: 21, S: Belirtilmemiş, s. 291 – 323, 303.

¹⁴⁹⁵ **Atılcan, Gökhan** ‘Behice Boran’: Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2008) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 444.

¹⁴⁹⁶ **Alkan, Ayten / Çakır, Serpil** ‘Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırılmalar’: Alpaya, Faruk / Duru, Bülent (Editörler) (2017) 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim Ankara, Phoenix, s. 242.

¹⁴⁹⁷ **Tamtürk, Erkan** ‘Soğuk Savaş sonrası Dönemde Türk Siyasetindeki Dönüşüm’ Gazi Antep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C: 1, S: 1, s.161 – 185, 164.

safta olan kesimleri çeşitli yöntemlerle desteklemiştir¹⁴⁹⁸. Türkiye de ABD tarafından özellikle NATO aracılığıyla¹⁴⁹⁹ sol girişimlere karşı hazırlıklı tutulan ülkeler içinde konumlandırılmıştır.

12 Mart Muhtırası askerlerin kendi bünyelerindeki solcu yapılanmalara karşı devleti kurtarmak için NATO tarafından oluşturulmuş bir planın hayata geçirilmesi ile gerçekleştirilmiştir¹⁵⁰⁰. Ancak muhtıranın gerekçesi olarak artan şiddet olaylarının sivil siyaset eliyle sonlandırılmaması ve Anayasa'nın öngördüğü reformların yapılmaması gösterilmiştir¹⁵⁰¹. 12 Mart Muhtırası radyoda okunurken dönemin Başbakanı Süleyman Demirel istifa etmiş ve demokratik rejim asker eliyle tekrar sekteye uğratılmıştır. Böylece siyasal hakların kullanılabilirdiği ortam 10 yıl sonra tekrar ortadan kaldırılmış ve demokratik siyasal sistem ve tanınan siyasal haklar anlamsızlaşmıştır. Solcu askeri darbeyi önlemek üzere verilen muhtıra sonrasında ABD, Türkiye'nin liberal düzenini garanti altına almakla kalmamış haşhaş ekiminin yasaklanmasını da sağlamıştır¹⁵⁰². Liberal düzenin kalıcılığı asker içindeki sosyalist darbe girişiminin bastırılması ile gerçekleşirken, toplumsal eylemler (özellikle üniversite öğrencilerinin eylemleri) muhtıraya rağmen devam etmiş, bu eylemlere karşı da ara rejim hükümetleri eliyle cebri yollara başvurularak tedbirler alınmıştır.

12 Mart 1971 Muhtırasından sonra askerler, 1961 Anayasası'nın Türkiye için lüks olduğunu düşünen Nihat Erim'in Başbakanlığı şartıyla, iktidarı sivillere devretmişlerdir¹⁵⁰³. Erim'in 1961 Anayasası'nı değiştirme düşüncesi AP lideri Süleyman Demirel tarafından da

---

¹⁴⁹⁸ **Ülker Erkan, Ayça** (2010) 'Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasındaki Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Dış Politikası' Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.8, S.1, s. 183 – 194, 186 - 188.

¹⁴⁹⁹ Türkiye'nin NATO'ya girişinde Amerika'nın, Rusya'nın Türkiye'yi ele geçirmesi halinde bunun sonuçlarının Batı'yı da etkileyeceği düşüncesi ve Türkiye'nin içindeki üslerini korumak istemesi etkili olmuştur. Bkz. **Topal, Coşkun** 'Soğuk Savaşın İlk Yıllarında Türkiye-ABD İlişkilerinde Ekonomik Yardımların Etkisi' <http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/sbedergisi_7decc.pdf> s. e. t. 20.01.2010, 118 - 119.

¹⁵⁰⁰ ABD NATO üyesi devletlere sosyalizm tehlikesi karşısında hem toplum içinde eğittiği gruplarla hem de NATO aracılığıyla sağladığı askeri yapılanmayla mücadele etmeleri için eğitim vermiştir. Bu eğitimin askeri kısmında "Dev-Kur" adında bir plan vardır ki bu plan çerçevesinde ülkenin herhangi bir şekilde sosyalizm tehlikesi ile karşı karşıya kalması halinde askerlerin yönetimi kontrol altına alması öngörülmüştür. 9 Mart'ta solcu kurmayların darbe hazırlığını öğrenen Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Dev-Kur için orduya alarm verir ve üç gün sonra 12 Mart Muhtırası verilir. Birand, Mehmet Ali, 12 Mart Belgeseli, 32. Gün Arşivi, 9. Bölüm: Muhtıra<<https://www.youtube.com/watch?v=W9yJqu1BM2U>>, s. e. t. 20.01.2020.

¹⁵⁰¹ **Çaylak / Baran**, 469; **Ahmad**, 243.

¹⁵⁰² 12 Mart Muhtırası sonrasında ara rejim Başbakanı Nihat Erim, ABD'nin ısrarla talep ettiği ancak AP lideri Süleyman Demirel'in kabul etmediği haşhaş ekiminin yasaklanmasına ilişkin yasayı çıkarır. Bu yasak 1974'te Bülent Ecevit'in Başbakanlığı döneminde kaldırılmıştır. Bkz. **Zürcher**, 395 – 396.

¹⁵⁰³ **Ahmad**, 142 – 143.

açıkça desteklenince¹⁵⁰⁴ hızla 1961 Anayasası'nda kapsamlı değişiklikler yapılmıştır¹⁵⁰⁵. Anayasada yapılan değişiklikler yürütmenin güçlendirilmesi¹⁵⁰⁶, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması¹⁵⁰⁷, yargısal güvencelerin zayıflatılması¹⁵⁰⁸ ve silahlı kuvvetlerle ilgili değişiklikler¹⁵⁰⁹ olmak üzere dört kategoride toplanabilir¹⁵¹⁰. Hızla sisteme uygulanan bu değişikliklerle liberal anayasal anlayıştan uzaklaşılırken, merkeziyetçilik güçlendirilmiş ve otorite görece artırılmıştır.

Muhtıra sonrasında resmi ideolojiye (temelde ise resmi ideolojini yanında emperyalizme) eleştiri yönelten kesimlerin temsilcisi niteliğinde olan siyasi partiler AYM kararıyla kapatılmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de ilk kez liberal sistemi temelden sorgulayarak yönetici kesimin çıkarları ile çatışan düşünceleri açıkça ifade eden ve sosyalizmin yahut bu ideolojinin bazı yönlerinin var olan siyasal sisteme alternatif olarak düşünülebileceğini ileri sürerek, gençlik içinde fikir hareketlerinin derinleşmesinde etkisi büyük olan TİP¹⁵¹¹ kapatılmıştır. Ayrıca hukuk ihlallerini de içeren bir süreçle DGM'ler¹⁵¹² eliyle, temel hak ve özgürlüklerin

¹⁵⁰⁴ **Dede, Kadir** 'Altmışlı Yılların Anayasal Gündemi Ya Da Bir Siyasal Özne Olarak 1961 Anayasası': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 839.

¹⁵⁰⁵ 30 Haziran 1971 ve 20 Haziran 1973 tarihlerinde iki kez değiştirilen 1961 Anayasası'nın şu maddelerinde değişiklikler yapılmıştır: 11. madde (temel hak ve hürriyetler ile ilgili), 15. madde (özel hayatın gizliliği), 19. madde (din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili), 22. madde (basın özgürlüğü ile ilgili), 30. madde (yakalama ve tutuklama ile ilgili), 38. madde (kamulaştırma ile ilgili), 46. madde (sendika hakkı ile ilgili), 60. madde (askerlik görevi ile ilgili), 64. madde (Meclis'in kanun yapma hak ve yetkisi ile ilgili), 82. madde (milletvekili yolluk ve ödenekleri ile ilgili), 89. madde (Gensoru ile ilgili ile ilgili), 110. madde (Genel Kurmay Başkanlığı ile ilgili), 111. madde (Milli Güvenlik Kurulu ile ilgili), 114. madde (idarenin yargısal denetimi ile ilgili), 119. madde (memurlar ile ilgili), 120. madde (Üniversiteler ile ilgili), 121. madde (TRT ve Anadolu Ajansı ile ilgili), 127. madde (Sayıştay'ın görev ve yetkileri ile ilgili), 134. madde (hakimlik mesleği ile ilgili ile ilgili), 136. madde (mahkemelerle ilgili), 137. madde (savcılıkla ilgili), 138. madde (askeri mahkemelerle ilgili), 139, 140 ve 141. maddeler (Yargıtay, Danıştay ve Askeri Yargıtay'la ilgili), 143 ve 144. maddeler (Yüksek Hakimler Kurulu ile ilgili), 147., 149. ve 152. maddeler (Anayasa Mahkemesi ile ilgili).

¹⁵⁰⁶ 1961 Anayasası madde 64: Bakanlar Kurulu'na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiştir.

1961 Anayasası madde 61: Bakanlar Kurulu'na vergi, resim ve harçların muafiyet ve istisnaları ile nispet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmaya yetkili kılınmıştır.

1961 Anayasası madde 119: TRT'nin özerkliği kaldırılmıştır.

1961 Anayasası madde 120: Üniversite özerkliği zayıflatılmıştır.

¹⁵⁰⁷ 1961 Anayasası madde 11: genel kısıtlama sebepleri getirilmiş ve kısıtlama sebepleri genişletilmiştir.

1961 Anayasası madde 119: memurların sendika kurma hakları kaldırılmıştır.

1961 Anayasası madde 120: üniversite öğretim elemanlarının siyasi partilere üye olmaları yasaklanmıştır.

¹⁵⁰⁸ 1961 Anayasası madde 32: 'tabi yargı yolu' ifadesi 'kanuni yargı yolu' olarak değiştirilmiştir.

1961 Anayasası madde 136: üyelerinin atanmasında Bakanlar Kurulu'nda aday gösterdiği ve üyelerinden birinin askeri hakim olduğu Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuştur.

1961 Anayasası madde 149: mecliste grubu olmayan siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi'ne başvurmasının önü kapatılmıştır.

¹⁵⁰⁹ 1961 Anayasası madde 140/6: Askeri yargının görev alanı sivil yargının aleyhine genişletilmiştir. Asker kişilerin eylem ve işlemlerine ilişkin davalara Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nde bakılması öngörülmüştür.

1961 Anayasası madde 124: sıkıyönetim ilanının koşulları hafifletilmiştir.

1961 Anayasası madde 111: Milli Güvenlik Kurulu'na ilişkin değişiklikler yapılmıştır.

¹⁵¹⁰ **Erdoğan** (2003), 117 - 118.

¹⁵¹¹ **Ahmad**, 223.

¹⁵¹² DGM'lerin doğal hakim ilkesine aykırılığı konusunda bkz. **Şimşek** (2012b), 114 – 115.

kullanılmasına getirilen (yorumu açık) genel sınırlandırma nedeninden¹⁵¹³ büyük ölçüde yararlanarak sosyalist taban ezilmiştir¹⁵¹⁴. Bu durum sol hareketleri 12 Mart'ta kısmen zayıflatırsa da, hareket 12 Mart sonrasında hızla toparlanmış ve ülke ve meslekler çapında ciddi ölçüde örgütlenmeyi başarmıştır¹⁵¹⁵. Hareket içindeki bazı kişiler ülkeyi sarsan eylemlere imza atmış ve devlet bu kesim üzerinde hukuk sınırlarını aşan yaptırımlar uygulamıştır. 1978 – 1980'e gelindiğinde ise sol kesim kendi içinde bölünmeler yaşamış ve gerek kendi içinde gerekse de sağcılarla sık sık silahlı çatışmalara varan kavgalarda rol almıştır¹⁵¹⁶.

1961 Anayasası döneminde siyasal hakların genişlemesi İslamcı kesimin de müstakil parti kurarak taleplerini siyasal alana yasıtmasının önünü açmıştır. Bu amaçla kurulan ilk parti 1970'te kurulan MNP'dir. AP'i destekleyen Anadolu'daki küçük sermayedarlar, 1965 sonrasında AP'nin büyük sermaye sahiplerine yönelmesinin etkisiyle partiden kopmuşlar ve MNP'ye yönelmişlerdir¹⁵¹⁷. Türkiye'de o güne kadarki İslamcı birikimin ve İslamcı aydınların fikirlerinin kamusal alanda tartışılmasına ve kitlelere ulaşmasına meşru siyasal zemin sağlayan ve böylece ilk kez islamcı fikilerin siyasal alana yansıtılmasının¹⁵¹⁸ önünü açan parti olan MNP'nin açık İslamcı jargonu ve kapitalist sistemin bir uzantısı olarak, Hristiyan ve Yahudi sermaye tekellerine ülkenin uşak olduğu eleştirileri¹⁵¹⁹, Partiyi kurulduğu andan itibaren resmi

---

¹⁵¹³1971 yılında 1961 Anayasası'nın 11. maddesinde yapılan değişiklikler özellikle DGM'lerdeki yargılamalar açısından yorumu açıklıkları yönüyle dayanak olarak kullanılmaya müsait değişiklikler olmuşlardır. 11. maddenin "*Temel Hakların Özü*" isimli başlığı "*Temel Hak ve Hürriyetlerin Özü, Sınırlanması ve Kötüye Kullanılması*" olarak değiştirilmiştir. Ayrıca madde içeriğindeki "*kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa, bir hak ve hürriyetin özüne dokunulamayacağı*" ifadesi çıkarılmıştır. Bu ifade yerine "*Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir*" ifadesi ve "*insan hak ve hürriyetlerini veya Türk devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din, mezhep ayrımına dayanarak nitelikleri anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kastı ile kullanılamaz*" ifadesi getirilmiştir.

¹⁵¹⁴ 12 Mart öncesinden başlayan sol kesime yönelik suçlu olup olmadığına dikkat edilmeksizin yürütülen göz altına alma yargılama süreci 12 Mart sonrasında hızlanarak ve yaygınlaşarak devam etmiştir. Devletin bu tavrı bir taraftan sol grupları daha çok yer altına itmiş diğer taraftan da şiddete eğilimlerini artırmıştır. Bkz. **Aydın / Taşkın**, 230.

¹⁵¹⁵ TÖB-DER yüz binden fazla öğretmeni örgütlemiş, memur, öğretmen, polis sendikaları ve meslek odaları kurulmuş ve üniversite öğrencileri hızla siyasallaşmıştır. Bkz. **Aydinoğlu, Ergun** (2008) Türkiye 1960 – 1980, 1. Baskı, İstanbul, Versus, 329.

¹⁵¹⁶**Ozan, Ebru Deniz** 'İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı 1971 – 1980': Atılğan, Gökhan / Saraçoğlu, Cenk / Uslu Ateş Editörler) (2016) Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, 2. Baskı, İstanbul, Yordam, 710.

¹⁵¹⁷**Çaylak / Baran**, 471.

¹⁵¹⁸Her ne kadar İslamcı kesimler AP bünyesinde birleşmiş olsalar da AP İslamcı ideolojinin temsilcisi olma misyonunu amaç edinen bir parti olamamıştır. İslamcı kesim Bayar'ı Kemalist ideolojinin savunucusu olarak Menderes'i ise dini özgürleştirmeye çalışan bir kişi olarak görmekteydi. Bk. Kurtoglu, Zerrin 'Devlet Akli ve Toplumsal Muhayyile Arasında Din ve Siyaset': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce : Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 623.

¹⁵¹⁹**Ahmad**,140.

ideoloji kalıplarının ve emperyalist sistemin sınırlarının dışında konumlandırmıştır¹⁵²⁰. Resmi ideoloji sınırları dışında konumlanması nedeniyle AYM tarafından laiklik ilkesine aykırı tutumları olduğu gerekçesiyle 20 Mayıs 1971’de kapatılmıştır¹⁵²¹.

1960 – 1980 döneminde Türkiye’de demokrasinin ideolojiler üstü olamamasındaki önemli etkenlerden biri 1961 Anayasası’nın ideolojik bir aygıt olarak kurgulanması ve siyasi sistem üzerinde askerleri vesayeti sürekli kılması olmuştur denebilir¹⁵²². Başlangıç kısmında demokrasiye asker müdahalesini meşru gösteren ve Devletin nitelikleri olarak kabul edilen Kemalist ilkelerin, özgürlükler karşısında korunmasını öngören 1961 Anayasası’nda anayasa-askeri vesayet ilişkisi bir sarmal haline gelmiştir. 1961 Anayasası’nda düzenlenen özgürlüklerin, gerçek anlamda demokratik bir anlayışla getirilmedikleri ve kalıcı demokrasi oluşturmak için yeterli olmadıkları gözlemlenmiştir.

IX. 1961 ANAYASASI DÖNEMİ İDEOLOJİ-KÜLTÜR İLİŞKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1961 Anayasası ile ilgili doktrinde uzun süre baskın olan görüş: 1924 Anayasası’ndaki demokratik eksikliği gidermek için ve ülkenin çoğunlukçu demokrasi anlayışından, çoğulcu demokrasi anlayışına geçmesini sağlamak için hazırlanmış bir norm olduğu yönündeydi¹⁵²³. Bu kapsamda doktrinde yaygın olarak 1961 Anayasası’nın ülke rejimi bakımından ana hedefinin çok partili yaşamın kökleştirilmesini sağlamak olduğu ileri sürülmüştü¹⁵²⁴. Bugün bu yaklaşımı savunan Ergun Özbudun gibi önemli anayasa hukukçularının yaklaşımlarını değiştirdikleri görülmektedir.

---

¹⁵²⁰Çakır, 546

¹⁵²¹ Anayasa Mahkemesi’nin MNP’ye ve diğer partilere ilişkin kapatma kararları Anayasa Mahkemesi başlığı altında detaylı olarak incelendiğinden burada kararlar tekrar incelenmemiştir.

¹⁵²² Ahmet Çiğdem 27 Mayıs’ın sağ siyasetin milli iradenin temsil edilebileceğini, ona sahip olmak için yeterli cesareti göstermeyen sayısal çoğunluğun egemenliği elinde bulunduramayacağını belirtir. Carl Schmitt’in Siyasi İlahiyat eserinde ileri sürdüğü egemenin olağanüstü hale karar veren olduğu düşüncesinden hareketle Türkiye’deki vesayet sisteminin açıklanabileceğini ileri süren yazar, milli iradenin gerçekten egemen olabildiğini bir gecede askeri müdahale ile bir tarafa atılamayacak nitelikte olması ile mümkün olabileceğini söyler. Bkz. Çiğdem, Ahmet (2009) D’nin Halleri Din, Darbe, Demokrasi, İstanbul, İletişim, 623.

¹⁵²³Atar, Yavuz (2000) Demokrasilerde Anayasal Değişimin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı, 1. Baskı, Konya, Mimoza, 100 – 101.

¹⁵²⁴Karpat (2015), 521.

Gerçekten ilk bakışta 1961 Anayasası kendinden önceki Anayasalara göre daha geniş sivil ve siyasal özgürlüklere yer verdiği görülür. Ancak anayasal düzenlemeler, siyasal ve toplumsal süreçlerle beraber değerlendirildiğinde 1961 Anayasası'nın, çoğulculuğu değil resmi ideolojinin ilkelerini ve liberal iktisadi sistemi kalıcı kılacak vesayetçiliği getirdiği görülür. Böylece kültürel olarak, toplumdaki (erken Cumhuriyet döneminde başlamış olan) geleneksel ve dini değerlerden uzaklaşma hızlanarak sürmüş ve özellikle muhafazakar ve sosyalist düşünce ve hareketler devletin ideolojik ve baskı aygıtları eliyle bastırılmıştır.

1960 dönemi kültürel yaşamına bakıldığında ise erken Cumhuriyet dönemine benzer şekilde devletin öncülüğünde İslami kültürel değerlerin baskı ve denetim altında tutulmasına karşın Batılı kültürün benimsenmesi için toplumun özendirildiği görülür. Milli eğitimde ailenin iznine bağlı olarak din derslerine izin verilirken¹⁵²⁵, yükseköğretimde başörtüsüne izin verilmeme girişimlerinin yaşandığı 1960'lar Türkiye'sinde, basının öncülüğünde mini etek modası hızla yayılmıştır¹⁵²⁶.

Temel hak ve özgürlükleri korumakla görevli AYM gibi önemli bir kurum, 1961 Anayasası ile sisteme dahil edilmiş ancak uygulamada, resmi ideolojinin muhafızlığını yapmış ve Anayasa teorisindeki amacının tersine çoğulculuğu engelleyici kararlar almıştır¹⁵²⁷. 1924 Anayasası'nda yer almayan, 1961 Anayasası ile getirilen; MGK, Cumhuriyet Senatosu gibi diğer vesayeti taşıyıcı kurumlar da, Millet Meclisinin ve kurulacak hükümetlerin yetkilerinin sınırlandırılmasına hizmet etmişlerdir. İlk bakışta çoğulculuk getirecek izlenimi veren 1961 Anayasası'nın aslında, siyasal sistem içinde vesayetçi anlayışa zemin oluşturduğu anlaşılmıştır¹⁵²⁸.

1954'ten sonra iktisadi ve sosyal sorunlarla mücadele etmeye çalışan DP'nin, muhalefetin ve ordu bürokrasisinin baskısı altında; 1924 Anayasası'na aykırı işlemler yapmış olması¹⁵²⁹

---

¹⁵²⁵ 14 Haziran 1973 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu 12. madde: *Din eğitimi ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteği ve küçüklerin kanuni temsilcilerin isteğine bağlı olarak verilir. Bu istek kayıt esnasında veliler tarafından okul idaresine yazılı olarak bildirilir.*

¹⁵²⁶ **Alkan, Mehmet** 'Altmışlı Yıllarda Günlük Hayatın Siyaseti': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 949 – 959.

¹⁵²⁷ Daha önce değinildiği üzere eskiden 1961 Anayasasının çoğulculuğu getiren düzenlemeler yaptığını söyleyen önemli Prof. Dr. Ergun Özbudun, günümüzde 1982 Anayasası'ndaki vesayet sisteminin temellerinin 1961 Anayasası ile atıldığını belirtmektedir bkz. T 24, 26 Haziran 2010 'Prof. Dr. Özbudun'un İki Tarihi İtirafı' <<http://t24.com.tr/haber/prof-ozbudunun-iki-tarihi-itarafi,81464>> s. e. t. 18.05.2018.

¹⁵²⁸ Zürcher, 356.

¹⁵²⁹ **Tanör** (1986), 13.

darbeyi yapan kesim tarafından hem darbeye meşruiyet kazandırma çabasına alet edilmiş¹⁵³⁰ hem de 1961 Anayasası'na, TBMM'yi sınırlayacak kurumlar getirmesinin gerekçesi yapılmıştır¹⁵³¹. 1948 – 1950'lerde güvenilir bir seçim yöntemi benimsenmesine bağlı olarak toplumsal iradenin sandığa yansması, CHP'nin halkın gerçek taleplerine cevap veren bir parti olmadığını gözler önüne serince, 1960'larda CHP toplumdan oy alabilmenin yolunun toplumun beklentilerini anlamak olduğunu kabul etmiş ve laiklik de dahil olmak üzere altı oku ön planda tutmaktan vazgeçmek zorunda kalmıştır¹⁵³².

Çok partili hayata geçtikten sonra CHP'nin en önemli açılımı dindar insanların beklentilerine uygun düzenlemeler¹⁵³³ yapması olmuştur ancak bu tutum toplumu CHP lehine ikna etmeye yetmemiş ve resmi ideolojinin partisi olarak görülen CHP tek başına iktidar olacak toplumsal desteği sağlayamamıştır. Bu durum CHP'ye demokratik yollarla tek başına iktidara gelme imkanının olmadığını gösterdiğinden Kurucu Meclis'te etkin olan CHP'li üyeler eliyle 1961 Anayasası'nda yasama zayıflatılmış, bürokrasi ve aydınların vesayeti altında tutulacak bir demokrasi tasarlanmıştır¹⁵³⁴. Böylece Cumhuriyet Türkiye'si'nin tüm sorunların çözümü olarak gördüğü laik toplum projesi içinde Batılılaşma ideali, seçkin bürokratlar eliyle hayata geçirilmek ve cahil ve ehliyetsiz görülen halkın bu ilkeyi kavraması beklenemeyeceği düşüncesinden hareketle, siyasal yönetimin yasama çoğunluğuna bırakılmaması amaçlanmıştır¹⁵³⁵.

Bu anlayış modernleşmenin asıl taşıyıcı aracını normlar olarak gören erken Cumhuriyet anlayışının devamıdır. Hukukun ve kanunun, toplumsal taleplere değil de egemene bağımlı hale

---

¹⁵³⁰ Darbe yapan ordu sadece hükümet değişikliği yapmayı planlamışken, İstanbul Üniversitesi'nden getirilen başta Sıddık Sami Onar olmak üzere beş profesör, askeri müdahalenin, DP (özellikle de Tahkikat Komisyonu kurarak) Anayasa'ya aykırı davranmış olduğu için meşruluğunu yitirdiği gerekçesi ile meşru ilan eden bir bildiri yayınlamışlardır. Bkz. **Zürcher**, 352.

¹⁵³¹ Darbeden bir ay önce kurulmuş olan Tahkikat Komisyonu en çok anayasaya aykırılık yönünden eleştirilen düzenlemedir. Eleştiriler, tahkikat komisyonuna çok geniş yetkiler verilmesi ve Millet Meclisi'nin bu tür bir yetki devri yapmasının 1924 Anayasası'na aykırı olduğu noktasında ileri sürülmektedir. Bu aykırılık iddialarını ileri süren muhalefet, kendisi iktidarda iken İstiklal Mahkemeleri'ni kurup, bu mahkemelere kesin hüküm niteliğinde idam yetkisi vermiştir. Bkz. **Ağaoğlu, Samet** (1972) Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru, 1. Baskı, İstanbul, Baha Matbaası, s. 225. Oldukça tutarlı olan bu yaklaşım, darbenin gerçek nedeninin anayasaya aykırılık iddialarının ötesinde aranması gerektiğini gösterir.

¹⁵³² **Karpat** (2018), 274.

¹⁵³³ Çok partili yaşama geçildikten sonra CHP, laiklik ilkesinin erken Cumhuriyet dönemindeki yorumundan uzaklaşırken din derslerinin okutulmaya başlanması, türbelerin ziyarete açılması, Ankara'da İlahiyat Fakültesi açılması gibi adımlar atmıştır. Bkz. **Karpat, Kemal** (2015) Türk Demokrasi Tarihi, 6. Baskı, İstanbul, Timaş, 958 - 959.

¹⁵³⁴ **Zürcher**, 356.

¹⁵³⁵ **Çakar Özgün, Yasemin** 'Otoriter Düzenleme Zihniyeti Olarak Anayasacılık': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 269 - 270.

geldiği bir ortamda normlarla siyaseti dizayn etmek, egemenin gücünü daimleştirmesi amacına hizmet etmekten öteye gidememiştir. Bu nedenle siyasal aktörler egemen olmaya çalışırken bir yanda da egemen güç haline gelenler kanunlarla yetkinlik alanı ve dinamizm kazanmaya çalışmışlardır¹⁵³⁶.

1970'lere doğru ülke içindeki ideolojik bölünmeler keskinleşirken toplumsal saflar sıklaşmıştır. Türk Devrim Ocakları, Köy Enstitüsü mezunları ve Öğretmenler Federasyonu mensupları, laikler ve sosyalistler bir safta; muhafazakarlar, İslamcılar ve milliyetçiler ise karşı safta yer almışlardır. Bu iki saf arasındaki ideolojik bölünme, bazı durumlarda çatışmalara dönüşmüştür. 1963 yılında Devlet Güvenlik Teşkilatı'nın hazırladığı bir raporda, ülkedeki bu karmaşık ideolojik yapının komünizm, İslamcılık ve Kürt milliyetçiliği gibi akımları güçlendirdiği dile getirilmiştir¹⁵³⁷. 1961 Anayasası ile oluşturulan hukuki, zemin dünyadaki siyasal hareketliliklerin ülkeye yansması ile birleşince toplum pretoryenist bit yapıya bürünmüştür¹⁵³⁸.

Siyasal yönetimi oldukça zorlaştıran bu durumun nedeni siyasiler tarafından, 1961 Anayasası'nda geniş ölçüde tanınan temel hak ve özgürlükler olarak lanse edilmiş, 1961 Anayasası'nın bu anlamda Türkiye'ye bol olduğu, fazla geldiği iddia edilerek, hak ve özgürlükler yelpazesi 12 Mart 1971 Muhtırası ile birlikte daraltılmıştır¹⁵³⁹. Ayrıca 12 Mart Muhtırası sonrasında 1961 Anayasası'nın örtülü amacı olan vesayetçilik; askerlerin talepleri doğrultusunda yapılan gerek Anayasa değişiklikleri ile kurulan yeni vesayet araçlarıyla¹⁵⁴⁰ gerekse siyasi parti kapatma kararlarıyla perçinlenmiştir.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında yaşananlar, siyasal kültür açısından oldukça ilginçtir. Nitekim 27 Mayıs'tan farklı olarak başbakanlıktan ve diğer siyasal kademelerden ayrılanlar için olumsuz süreçler yaşanmazken, muhtıra sonrası zarar gören kesim kapitalist sisteme temelden karşı olan diğer bir ifade ile ülkenin kalkınması için alternatif yol arayışlarında olan aydınlar¹⁵⁴¹

---

¹⁵³⁶ **Mahcupyan, Etyen** 'Osmanlı'dan Bugüne Parçalı Kamusal Alan 'Toplum' Meselesi': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 290 - 291.

¹⁵³⁷ **Karpaz** (2017), 270.

¹⁵³⁸ **Koçak, Levent** 'Türkiye'de Ordu Siyaset İlişkileri ve Askeri Müdahaleler': Dursun, Davut (Editör) (2001) Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi, 1. Baskı, İstanbul, İşaret, 137.

¹⁵³⁹ **Alkan**, 943.

¹⁵⁴⁰ YAŞ, DGM'ler, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi gibi.

¹⁵⁴¹ **Özdemir, Hikmet** 'Siyasal Tarih 1960 – 1980': Akşin, Sina (Editör) (1997) Çağdaş Türkiye 1908 – 1980, İstanbul, Cem, 261 - 178.

ve toplumun inançlı kesiminin temsilcileri olmuştur¹⁵⁴². Askeri vesayet kapitalizm ve laiklik eksenli vesayetçi tutumunu AYM eliyle sergilerken¹⁵⁴³, AYM siyasetin varlık kazandığı yeni bir mecraaya dönüşmüştür. Yapılan Anayasa değişiklikleri ile siyaset normlar eliyle yapılandırılmaya çalışılmıştır¹⁵⁴⁴. 12 Mart Muhtırası sol kesimdeki sosyal uyanışın hem toplumsal hem de ordu içindeki uzantılarını bastırmış ve kurulu sermaye düzenini sağlamlaştırmıştır¹⁵⁴⁵.

12 Mart Muhtırası sonrasında toplumdaki ideolojik çekişmelerden kaynaklanan hareketler sonlanmamış aksine partiler üstü olarak nitelenen ve 1961 Anayasası'nda öngörülen reformları gerçekleştirmesi umulan Erim hükümeti döneminde hızla artmıştır. 1973 seçimlerine kadar iktidarı elinde tutan ara rejim hükümetleri toplumsal talepleri dikkate alarak uzlaşmacı çözümlere yönelmek yerine baskı ve zorla açık şekilde hukuk ihlalleri yaparak¹⁵⁴⁶ ve daha önce de değinildiği üzere DGM'ler eliyle toplumun liberal ideolojiye alternatif oluşturma çabasındaki kesimini adeta mengeneden geçirmiştir¹⁵⁴⁷.

12 Mart Muhtırası sonrasında yapılan Anayasa değişiklikleri ile liberal düzenlemeler yerini otoriter düzenlemelere bırakmıştır¹⁵⁴⁸. Yargının, bağımsızlığı azaltılmış ve yargı eliyle resmi ideoloji dışı kabul edilen İslamcılarının ve sosyalizmi benimseyenlerin bastırılarak tasfiyesi gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla yargı bağımsızlığını ve tarafsızlığını aynı zamanda yargı güvencesini azaltan düzenlemeler yapılmıştır¹⁵⁴⁹. Savcılar Adalet Bakanlığı'na bağlanmış, savcılarının özlük işlerine bakan Yüksek Savcılar Kurulu oluşturulmuş bu Kurul'un kararlarına karşı temyiz yolu kapatılmış, Yüksek Hakimler Kurulu'ndaki parlamentonun seçtiği üye kategorisi kaldırılmış, Adalet Bakanı toplantılarda sadece katılımcı olabilirken, dilediği toplantıya başkanlık eder hale getirilmiş ve Hakimler Kurulu kararlarına karşı temyiz yolu kapatılmıştır. Siyasi partilerin AYM'ye başvurmaları için Meclis'te üyelerinin bulunması şartı

---

¹⁵⁴²1971 yılında Anayasa Mahkemesi, Milli Nizam Partisi'ni laikliğe aykırılığı gerekçesi ile; Türkiye İşçi Partisi'ni, toplumda azınlıklar oluşturduğu gerekçesi ile kapatmıştır. Böylece bu kesimlere meşru siyaset sahaları da kapanmıştır.

¹⁵⁴³Erdoğan (2003), 116.

¹⁵⁴⁴Mahcupyan, 291.

¹⁵⁴⁵Kılıç, Muharrem (2013) Soğuk Savaş'tan Bugüne Darbeler ve Devrimler, C: 2, İstanbul, Cem, 55.

¹⁵⁴⁶Aydın / Taşkın, 220 – 238.

¹⁵⁴⁷Şimşek (2012b), 114 – 115.

¹⁵⁴⁸Erdoğan (2003), 117.

¹⁵⁴⁹Aydın / Taşkın, 229 – 230.

kaldırılmış yerine siyasi partilerin AYM'ye başvurusunu zorlaştırmak için mutlaka Meclis'te grubu bulunma şartı getirilmiştir¹⁵⁵⁰.

Yapılan düzenlemeler toplumsal uzlaşıya ve ülkenin gelişmesine ve kalkınmasına yönelik olmadığı gibi ülkenin gittikçe emperyalist güçlerin kontrolüne girmesine tepki gösteren kesimin bir daha hareket imkanı kalmamacasına (işkenceler, uzun yargılamalar, psikolojik baskılar – Cumhuriyete, vatana, demokratik düzene karşı ayaklanma iddiasıyla itham ederek -, suçların şahsiliği ve kanunların geçmişe yürümezliği ilkelerinden uzaklaşılarak kitlesel suçlamalarla, gözaltı, yargı ve cezaevi süreçleri ile) silinmesine yönelik olmanın ötesine geçememiştir. Toplumsal yapıdaki ihtiyaçlara yanıt olacak değişiklikler yapılmaması ve sosyal yaşamda kentleşmenin ve sanayileşmenin artması ve buna bağlı olarak artan işçi sınıfının özgürlük ve sosyal adalet talebini daha da güçlendirmiştir.

Resmi ideoloji dayatması ile çağdaşlaşma ve muasır medeniyet düzeyine ulaşma adına salt materyalizmi temel alan ve din düşmanlığına varan laiklik politikaları ile şekillendirilen ve kendi dininden, kültüründen, geleneğinden uzaklaştırılan nesil çeşitli ideolojileri kendisine adeta din kabul etmiş ve bunlar uğruna kendi vatanında savaşılmaya başlamıştır. Resmi ideolojinin kendi eliyle beynelminel ideolojilere teslim ettiği gençlik resmi ideoloji çizgisinin dışında değişim talepleri ile vesayetçi yapının karşısında çıktığında¹⁵⁵¹ statükocu tutumun devamı ile karşılaşmıştır. Bu durum Türkiye'ye 1980 darbesine giden toplumsal ve siyasal süreci yaşatmıştır. Bu süreçte parti liderlerinin de desteği ile toplum sağ ve sol ideolojiler bağlamında keskin biçimde cepheleşirken, istikrarlı bir siyasal ve ekonomik yönetim kurulamamış ve yaşanan bunalım 1975 sonrasında devletin bazı kurumlarının açık ve gizli desteği ile kronikleşen şiddet eylemleri ile dışa vurulmuştur¹⁵⁵².

Toplumsal kutuplaşma mahalle aralarına, sokaklara, caddelere kadar yayılmıştır. Sol görüşlü gruplar (TİP, Türkiye Halk Kurtuluş Partisi – Cephesi (THKP-C), Türkiye Komünist Partisi (TİKKO), Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) ve diğer uç gençlik grupları) ve sağ görüşlü gruplar arasında adeta mahalle, sokak vb. alan kapma savaşına dönen şiddet eylemleri yaşanır olmuş, siyasal şiddetle ölenlerin sayısı, 1977'de takriben 230 civarında iken 1979 yılında 1200 ila 1500 civarına yükselmiştir¹⁵⁵³. Ülkede bazı günlerde günde 20 - 25 kişinin

¹⁵⁵⁰ Aydın / Taşkın, 227 – 228.

¹⁵⁵¹ Demirel, Tanel '1946 – 1980 Döneminde “Sol” ve “Sağ”’: Bora, Tanıl / Gültekinçil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 414 - 420.

¹⁵⁵² Kılıç (2013), 56 – 61.

¹⁵⁵³ Zürcher, 380.

öldürüldüğü tam bir anarşi ortamı oluşmuştur¹⁵⁵⁴. Türkiye’de anayasal demokratik sistemin varlığına rağmen yaşama hakkının korunamadığı ve güvenlik ihtiyacının karşılanamadığı bir ortam doğmuştur. 1980 darbesine giden süreçteki tek etken siyasal şiddet olayları değildir. İçinden çıkılamayan ekonomik sorunlar, istikrarsız siyasal sistem, Kürt ayrılıkçı hareketi¹⁵⁵⁵ asayiş sorunlarının yanındaki diğer önemli sorunlardır. Ülke demokratik sistemin araçlarıyla toplumsal düzeni sağlayamaz hale gelmiştir. Sistemdeki vesayetçi güçlerden en etkili olan ordu 1961 tarihli 211 sayılı İç Hizmet Kanunu’nun 35. maddesinde yer alan ve nesnel ölçüleri bulunmayan kollama ve koruma görevini yerine getirdiği iddiasıyla tekrar yönetime el koymuş ve 1975’ten itibaren kronikleşen şiddeti durdurmuş ancak toplumu apolitik hale getirecek baskı ortamı oluşturmuştur¹⁵⁵⁶.

XI. 1982 ANAYASASI HAZIRLIK SÜRECİ VE İDEOLOJİK İÇERİĞİ

Tıpkı 1924 ve 1961 Anayasalarında olduğu gibi 1982 Anayasası’nda da toplumun farklı kesimlerinin anayasal tercihlerini ifade edebildikleri ve bunlar üzerinde pazarlık yapabildikleri bir hazırlık süreci yaşanmamıştır. 1961 Anayasası’nda olduğu gibi 1982 Anayasası Kurucu Meclisi’nde de askeri kanat karşısında sivil kanat yer almıştır. Yine 1961 Anayasası hazırlık sürecine benzer şekilde 1982 Anayasası hazırlık sürecinde de sivil kanadın tamamı seçilmiş üyelerden oluşmamıştır. 1961 Anayasası’na benzer şekilde 1982 Anayasası da referandumda kabul edildikten sonra yürürlüğe girmiş ve sivil kanat Bakanlar Kurulu ve Devlet Başkanının belirlenmesinde etkili olmamıştır¹⁵⁵⁷.

Bu benzerliklerin karşısında 1982 ve 1961 Anayasalarının yapımında önemli farklılıklar da vardır. 1982 Anayasası’nın hazırlık sürecinde; bütün siyasi partilerin kapatılmış olması ve anayasa yapımına etki edememeleri, sivil kanadın tamamını tek başına Milli Güvenlik Konseyi’nin belirlemiş olması, askeri kanadın sivil kanat karşısında aşırı derecede geniş yetkilere sahip olması, hazırlanan anayasa taslağının kabul edilmemesi halinde ne yapılacağının belli olmaması ve Cumhurbaşkanlığı seçimi ile Anayasa referandumunun birleştirilmiş olması (Anayasa taslağının kabulü, Cumhurbaşkanı olarak Milli Güvenlik

¹⁵⁵⁴Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C. 10, 154. Birleşim, 21.09.1982, 537.

¹⁵⁵⁵ 1978’de Ankara Üniversitesi öğrencisi olan Abdullah Öcalan neo-Marksist Kürdistan İşçi Partisi’ni (Kürtçe adının ilk harfleri PKK’dır) kurmuştur. Partinin amacı Türkiye Devleti’ni bölmek ve güneydoğu bölgesinde bir sosyalist Kürt Devleti kurmaktır. Bkz. Zürcher, 381.

¹⁵⁵⁶ Kılıç (2013), 30, 66.

¹⁵⁵⁷ Özbudun (2017), 52 – 53.

Konseyi Başkanı olan Kenan Evren'in seçilmesini kabul etmek anlamına gelmiştir)¹⁵⁵⁸, 1982 Anayasası yapımını diğer Anayasa yapım süreçlerinden çok daha antidemokratik kılmıştır.

Milli Güvenlik Konseyi önce 11 Eylül 1980'de parlamentoda yer almış olan siyasi partilerin ve siyasi parti liderlerinin faaliyetlerini yasaklamış ilerleyen zamanlarda ise ifade hürriyetini de yasaklamıştır¹⁵⁵⁹. 11 Eylül 1980'de parlamentoda yer almış olan siyasi partilerin ve siyasi parti liderlerinin Türkiye'nin geçmiş, gelecek, siyasi ve hukuki yapısı ile ilgili olarak sözlü ya da yazılı beyanda bulunmaları yasaklanmıştır. Bu yasakların gölgesinde kurucu iktidarın sivil kanadı olan Danışma Meclisi oluşturulmuştur. Danışma Meclisi'nin tüm üyelerini Milli Güvenlik Konseyi atamış (40 üyeyi doğrudan atamış) ve (120 üyeyi valilerin gösterdikleri adaylar arasından seçmiştir) seçmiştir¹⁵⁶⁰. Danışma Meclisi'nin tamamını belirlemesinin yanı sıra Anayasa taslağının içeriği ile ilgili nihai karar yetkisi de Milli Güvenlik Konseyi'nde olmuştur.

İfade hürriyetine varan ölçüdeki siyasi yasaklar ve taslak hakkında eleştiri yapmaya getirilen yasaklar¹⁵⁶¹ toplumu Anayasa tasarısı üzerine konuşup tartışmaktan uzaklaştırmış¹⁵⁶² ve sivil siyasete dönüşün tek yolunun hazırlanan Anayasa tasarısına ve Kenan Evren'in Cumhurbaşkanlığı'na 'evet' demek olduğunu anlamasına sebep olmuştur¹⁵⁶³. Siyasi yasaklarsa Anayasa taslağı referandumda kabul edildikten ve Milli Güvenlik Konseyi başkanı Kenan Evren Cumhurbaşkanı seçildikten sonra kaldırılmıştır. 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra siyasi parti kurulmasına ve siyasi faaliyetlerde bulunulmasına izin verilmiştir. Ancak çeşitli yöntemlerle Milli Güvenlik Konseyi'nin istemediği siyasi partilerin seçimlere katılması engellenmiştir. Nihayetinde 1983 yılında yapılan seçimlere Milliyetçi Demokrasi Partisi (Turgut Sunalp liderliğinde kurulmuştur), Halkçı Parti (Necdet Calp'ın liderliğinde

---

¹⁵⁵⁸ **Özbudun, Ergun** (2014) Türkiye'de Demokratikleşme Süreci (Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı) 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 53 – 54.

¹⁵⁵⁹ **Yazıcı**, 28.

¹⁵⁶⁰ Akgün, Birol, 12 Eylül Döneminde Türkiye (1980 – 1983), Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı, Ed. Adem Çaylak – Seyit Ali Avcu, Savaş Yayınevi, Ankara, 538 – 539.

¹⁵⁶¹ Milli Güvenlik Konseyi 70 ve 71 sayılı Kararları ile hazırlanan Anayasa taslağı ile ilgili düşünce açıklamasını yasaklamıştır. Böyle bir dönemde bazı karikatüristler mavi rengin ret oyunun rengi olmasından hareketle karikatürlerinde mavi ile ilgili imalarda bulunmuşlardır. Bu durum üzerine Sıkı Yönetim Komutanlığı, bu halin durdurulmaması durumunda ilgili karikatürleri yayımlayan gazete ve dergilerin kapatılacağı uyarısında bulunmuştur. Bkz. **Cemal, Hasan** (1986) Demokrasi Korkusu, 3. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 19 - 31.

¹⁵⁶² **Yazıcı**, 28.

¹⁵⁶³ **Ahmad, Feroz** (2014) Bir Kimlik Peşinde Türkiye, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 162.

kurulmuştur) ve Anavatan Partisi (ANAP) (Turgut Özal'ın liderliğinde kurulmuştur) dışında hiçbir parti katılamamıştır¹⁵⁶⁴.

Milli Güvenlik Konseyi tarafından darbeye gerekçe olarak toplum içindeki bölünmenin ortadan kaldırılmak istenmesi gösterilmiştir. Milli Güvenlik Konseyi bu sorunu çözmek amacıyla, toplumun farklı kesimlerinin ortak değerlerinin bir arada var olmasını sağlayacak formül olarak gördüğü Türk-İslam sentezine Anayasa'da yer vermiştir. Böylece 1982 Anayasası'nın resmi ideolojisi de belirlenmiştir¹⁵⁶⁵. 1982 Anayasası hazırlanırken resmi ideoloji taşıyıcısı olan kurumlara yer verilmiştir. Bu kapsamında 1982 Anayasası'nda Cumhurbaşkanlığı kurumunun vesayetçi niteliği kuvvetlenerek sürdürülürken¹⁵⁶⁶, MGK'nın yetkileri daha da geliştirilmiş¹⁵⁶⁷ ve AYM üyelerinin belirlenmesinde Cumhurbaşkanı'nın yetkisi arttırılarak varlığını korumuştur¹⁵⁶⁸. Ayrıca Üniversitelerin resmi ideoloji denetimi altında tutulmasını sağlamak üzere Yüksek Öğretim Kurumu oluşturulmuştur¹⁵⁶⁹.

1961 Anayasası döneminde vesayetçi işlevini yerine getirmediği düşünülen Cumhuriyet Senatosu sistemden çıkarılmış ve yasama organı tek meclisten oluşur hale getirilmiştir. Yine benzer şekilde kendisinden beklenen vesayetçi işlevi yerine getirememiş olan DPT ise varlığını korumuştur. 1982 Anayasası'nda DPT'nin güçlendirilmesine ihtiyaç kalmamıştır çünkü bu kurumun başındaki isim olan Turgut Özal 3 yıllık askeri yönetim sürecinde ülke ekonomisini idare eden kişi olmuştur. Ayrıca sivil siyasal yaşama geçildiğinde de seçimlerden en yüksek oyu alarak birinci parti olarak çıkan ANAP'ın başkanı olması itibarıyla, siyasi iktidarın başındaki isim olmuştur¹⁵⁷⁰.

1982 Anayasası ile resmi ideolojinin en etkili taşıyıcısı konumundaki MGK'nın oluşumundaki askeri üyelerin sayıları artırılmıştır. Ayrıca Kurul kararlarının Bakanlar Kurulu tarafından 'öncelikle dikkate alınması' öngörülmüştür¹⁵⁷¹. Kurul resmi ideolojinin garantörlüğü

---

¹⁵⁶⁴ **Saraçoğlu, Cenk** '1980 – 2002 Tank Paletleriyle Neoliberalizm': Atılğan, Gökhan / Saraçoğlu, Cenk / Uslu Ateş Editörler) (2016) Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, 2. Baskı, İstanbul, Yordam, 795.

¹⁵⁶⁵ **Saraçoğlu**, 792.

¹⁵⁶⁶ 1982 Anayasası (ilk hali) madde 101, 104, 105.

¹⁵⁶⁷ 1982 Anayasası (ilk hali) madde 118.

¹⁵⁶⁸ 1982 Anayasası (ilk hali) madde 146.

¹⁵⁶⁹ **Özbudun** (2014), 84.

¹⁵⁷⁰ 24 Ocak kararları ile ekonomiyi disiplin altına alma planının mimarı olan Turgut Özal, (son dönemleri hariç) siyasi iktidarı boyunca bu ekonomik disiplini uygulamada tutmuştur. Aydın – Taşkın, s. 351.

¹⁵⁷¹ 1982 Anayasası madde 118/1 (maddenin ilk hali): *Milli Güvenlik Kurulu, Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Genel Kurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından kurulur.*

1982 Anayasası madde 118/2 (maddenin ilk hali): *Milli güvenlik Kurulu, Devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulaması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve*

vasfını üstlenmiş ve seçilmişler üzerinde her daim kontrolör işlevi görmüştür. Uygulamada Kurulun aldığı kararların adeta bağlayıcı etkisinin olduğu görülmüştür¹⁵⁷². Kamuoyunda ‘devletin gizli anayasası’ olarak nitelenen ve beş yıl için çıkarılan Milli Güvenlik Siyaset Belgesi’ni hazırlayan MGK diğer bir ifade ile askerler ülkenin beş yıllık temel siyasal rotasını belirleyebilir hale gelmişlerdir¹⁵⁷³.

1980’e gelinirken yaşanan sorunlardan büyük ölçüde sol kesimi sorumlu tutan darbeci güçler, kültürel açıdan milliyetçi muhafazakar seçkinlerin çizgisinde ilerledikleri izlenimi oluşturmuşlardır. 1982 Anayasası’ndaki resmi ideolojinin topluma benimsetilmesi için Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu oluşturulmuştur. Kemalizm’in sol yorumu tehlikeli kabul edilirken¹⁵⁷⁴, Atatürkçülük birleştirici bir unsur olarak hem anayasada hem de siyasal arenada başvuru olan önemli bir argüman olmuştur. Cenk Saraçoğlu’nun yerinde tespitiyle, darbeci güç meşruiyet ve kalıcılık devşirmek için Atatürkçülük, Türkçü milliyetçilik ve İslamcılık düşüncelerinin iç içe geçirilmesiyle oluşturulan Türk-İslam sentezi ideolojisinden yararlanmış ve bu ideolojiyi topluma benimsetmeye çalışmıştır¹⁵⁷⁵.

Benzer bir yaklaşımla Erdoğan’a göre 1982 Anayasası’nda içselleştirilen ideoloji şu şekilde açıklanabilir: Laiklik, Atatürk Milliyetçiliği ve Atatürkçülükle bağdaştırılmış İslam¹⁵⁷⁶ (temelde İslam’ın Sünni yorumu ama diğer dini eğilimler de Atatürkçülükle bağdaştırıldığı ölçüde kabul görmüştür). Bu amaca ulaşmak için diğer anayasalardan farklı olarak 1982 Anayasası’nda din ile laikliği barıştırmak ve Atatürkçülükle bağdaştırılmış olan dini koruma altına almak için Diyanet İşleri Başkanlığı Anayasal bir kurum haline getirilmiştir. Anayasa’nın 136. maddesi ile Diyanet İşleri Başkanlığı’na verilen görev “... laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi ...” sağlamaya yardımcı olmaktır.

Toplumun genelinin benimsediği din, devlet eliyle yaygınlaştırılmış ve böylece İslam’a toplumsal birlik çimentosu işlevi yüklenmiştir¹⁵⁷⁷. Nitekim 1971 yılında okullarda

---

bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınması zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınır.

¹⁵⁷² Özbudun (2014), 84.

¹⁵⁷³ Aydın / Taşkın, 336.

¹⁵⁷⁴ Kemalizm’in sol yorumunun sıklıkla kullandığı bir ifade olduğu için ‘özgürlük’ kelimesi Anayasa taslağından çıkarılarak yerine ‘hürriyet’ kelimesi getirilmiştir. Bkz. Aydın / Taşkın, 343.

¹⁵⁷⁵ Saraçoğlu, 792.

¹⁵⁷⁶ Erdoğan (2003), 133.

¹⁵⁷⁷ Çaha, Ömer ‘Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslami Uyanış Demokrasi, Çoğulculuk ve Sivil Toplum’: Bora, Tanıl / Gültekinil Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, 5. Baskı, İstanbul, İletişim, s. 479; Özbudun (2019), 67 – 68.

zorunlu dini eğitim talebinde bulunan MSP, AYM tarafından irticai nitelikte faaliyetler yürütmekle suçlanıp kapatılırken 1980 sonrasında kendisini laik olarak nitelendiren darbeci anlayış eliyle dini eğitim zorunlu hale getirilmiştir¹⁵⁷⁸.

Devlet vatandaşına dini eğitimi kendisi vererek, vatandaşları arasında birlik kurma çabasında olmuştur. 1982 Anayasası başlangıç kısmında “*manevi değerlerinin Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliği karşısında koruma göremeyeceği ve laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı ...*” ifadelerine yer verilmiş ve insanların dini düşünce ve kanaatlerinin korunacağı izlenimi oluşturulmuştur. Burada kast edilen koruma vicdanlardaki dini inancın korunmasıdır. Dini inancın gereklerinin dış dünyaya yansıyan kısmı ise özellikle AYM eli ile sınırlanmıştır¹⁵⁷⁹. Din özgürlüğü 1982 Anayasası’nda gerçek bir temel hak olarak tanınmaktan ziyade laiklik ilkesinin elverdiği ölçüde pozitif hukuk aracılığıyla tanınan ve bu çerçevede geçerli görülen bir hak olmuştur¹⁵⁸⁰. Bu koruma laiklik anlayışı kapsamında bireylerin kalplerindeki dini inancı korumaktan ibaretken, siyasal alanda dini düşüncelerin varlığı ise tehlikeli görülmüştür.

Milliyetçilik konusunda da 1982 Anayasası’nın 2. maddesinde Cumhuriyet’in nitelikleri arasında “*Atatürk milliyetçiliğine bağlı*” ifadesine ve “*başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan*” ifadesine de yer verilmiştir. Başlangıç kısmında ise “*Atatürk’ün belirlediği milliyetçilik anlayışı*” ifadesine yer verilmiştir. Resmi ideolojinin değişmeyen unsurlarından olan ‘*milliyetçilik*’ 1980 Darbesinden sonra Anayasa’da yer almıştır. Milliyetçilik unsurunun Anayasada yer alması iki farklı yoruma sebep olmuştur. Bu yorumlardan ilki ve Milli Güvenlik Konseyi’nin de düşüncesine uygun olan Anayasa’da yer alan ‘*milliyetçilik*’ ideolojisinin toplumu birleştirici bir unsur olarak tasarlanmış olmasıdır¹⁵⁸¹. Diğer bir görüşse Anayasada milliyetçilik ideolojisinin yer almasını çoğulculuk karşıtlığı ve homojenleştirme çabası olarak nitelendirmiştir¹⁵⁸².

¹⁵⁷⁸ Özbudun (2014), 58.

¹⁵⁷⁹ Anayasa Mahkemesi, parti kapatma kararlarından önemli bir kısmının laiklik ilkesinin ihlal edildiği gerekçesiyle vermiştir. Bkz. Özbudun (2019), 100. Benzer şekilde Anayasa Mahkemesi’nin başörtüsü konusunda verdiği kısıtlayıcı nitelikteki kararlar da bu duruma örnek teşkil eder. AYM, E: 1970/53, K: 1971/76, T: 21.10.1971.

AYM E: 1989/1, K: 1989/12, T: 03.07.1989; AYM, E: 1990/36, K: 1991/8, T: 09.04.1991; AYM, E: 2008/16, K: 2008/116, T: 05.06.2008.

¹⁵⁸⁰ Erdoğan, Mustafa (2000), ‘1982 Anayasası’nda Din Özgürlüğü’, Liberal Düşünce, S: 18, Bahar, 2000, 109 – 117, 109.

¹⁵⁸¹ Feyzioğlu, Turhan (Belirtilmemiş), Atatürk ve Milliyetçilik, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Turhan-FEYZIOĞLU-Atatürk-ve-Milliyetçilik.pdf>, s.e.t. 07.07.2020, 353 - 354.

¹⁵⁸² Erdoğan (2003), 134.

Siyasal haklar bağlamında 1982 Anayasası'nda genel olarak temel hak ve hürriyetler konusunda kısıtlayıcı yaklaşım geçerli olmuştur. Bu bakımdan 1980 sonrası demokratik yaşam hakkında 'düşük yoğunluklu demokrasi'¹⁵⁸³, 'sınırlı demokrasi'¹⁵⁸⁴, 'az katılımlı demokrasi', gibi nitelermeler yapılmıştır. 1982 Anayasası ilk halinde ülkedeki anarşiyi bitirme düşüncesi ile temel hak ve hürriyetler konusunda hem genel hem de özel sınırlandırma nedenleri öngörmüştür. Genel sınırlandırma nedenleri 13. maddede Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyet'in, milli güvenliğin, genel asayişin, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı olarak düzenlenmiştir. Tüm siyasal hakların kullanımı için yukarıdaki hususlarda 2001 yılına kadar kısıt getirilmiş, 2001 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile 13. maddedeki genel sınırlandırma nedenleri hükümden çıkarılmıştır.

1982 Anayasası temel hak ve özgürlüklere ilişkin genel sınırlandırma nedenleri getirmesinin yanında siyasal haklara ilişkin pek çok özel sınırlandırma nedeni de öngörmüştür. Bu kapsamda Anayasa'da siyasi partilerin yurt dışında faaliyette bulunamayacakları, kadın ve gençlik kolları kuramayacakları ve vakıf kuramayacakları düzenlenmiştir¹⁵⁸⁵. Ayrıca siyasi partilerin kendi siyasetlerini yürütmek ve güçlendirmek için derneklerle, vakıflarla, sendikalarla, kooperatiflerle ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarıyla ve bunların üst kuruluşlarıyla siyasi ilişki ve iş birliği içinde bulunamayacakları öngörülmüştür¹⁵⁸⁶. Siyasi amaçlı grev, lokavt, iş yavaşlatma, verim düşürme gibi eylemleri yapmak yasaklanmıştır¹⁵⁸⁷. Derneklerin siyasi amaç gütmeleri, siyasi faaliyette bulunmaları, siyasi partilere destek olmaları ve onlardan destek görmeleri, sendikalarla ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarıyla ortak hareket etmeleri yasaklanmıştır¹⁵⁸⁸.

Derneklerin, vakıfların, sendikaların ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenlemeleri yasaklanmıştır¹⁵⁸⁹. Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının, kuruluş amaçları dışında faaliyet göstermeleri; siyasetle uğraşmaları, siyasi partilerle, sendikalarla ve derneklerle ortak hareket etmeleri yasaklanmıştır¹⁵⁹⁰. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin önemli iyileştirmeler 1995 ve 2001 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ile gerçekleştirilmiştir. Anayasa

---

¹⁵⁸³ Aydın /Taşkın, 345.

¹⁵⁸⁴ Erdoğan (2003), s. 145.

¹⁵⁸⁵ 1982 Anayasası (ilk hali ile) m. 68.

¹⁵⁸⁶ 1982 Anayasası (ilk hali ile) m. 69/2.

¹⁵⁸⁷ 1982 Anayasası (ilk hali ile) m. 54/7.

¹⁵⁸⁸ 1982 Anayasası (ilk hali ile) m. 33/4.

¹⁵⁸⁹ 1982 Anayasası (ilk hali ile) m. 34/son.

¹⁵⁹⁰ 1982 Anayasası (ilk hali ile) m. 135/3,4.

hazırlanırken otorite-özgürlük dengesinde otoriteye önemli ölçüde ağırlık verilerek toplumun bir ölçüde depolitizasyonu amaçlanmıştır¹⁵⁹¹.

1982 Anayasası, neoliberal dönüşüme müsait bir ekonomik alan, politikadan belli ölçüde uzak duran bir toplum, siyasi iktidarı her daim kontrol altında tutan güçlendirilmiş vesayet organlarının olduğu bir düzen oluşturmak üzere tasarlanmıştır denebilir. Bu yönüyle 1982 Anayasası da yapısalcı yaklaşımla ideolojik bir aygıt olarak yorumlanmaya müsaittir.

SONUÇ

Modernizm tarihsel süreçte hemen hemen her alanda büyük bir kırılmaya neden olmuştur. Ülkelerin siyasal sistemlerinden, bireylerin özel yaşamlarına kadar geri döndürülemez dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Tüm dünyayı dalga dalga etkisi altına alan modernizm ortaya çıkardığı yeni fikirlerle, dünyayı anlamlandırma şekliyle, siyasal ve toplumsal yapılarla kendine yer açıp kalıcılığını sağlarken en çok kullandığı araç ‘hukuk’ olmuştur. İmparatorlukların yıkılıp ulus devletlerin kurulduğu bu süreçte, devletlerin meşruiyet kaynağı da ilahi olmaktan çıkarılıp dünyevileştirilmiştir. Böylece ulus devletler varlıklarını daim kılabilmek için toplumdan meşruiyet devşirmek zorunda kalmışlardır. Modernleşmenin ilk ortaya çıktığı dönemlerde hakim sistem olan kapitalist sistemin liberal ideolojinin değerleri aracılığıyla, modernleşen tüm alanlara arka planda sızmayı başardığı söylenebilir. Bu manada sosyalizmin doğuşuna dek denilebilir ki bir toplumun modernleşmesi aynı zamanda (fonda) kapitalistleşmesi anlamına gelmiştir.

Tezde modern devlet ve toplumsal kültür ilişkisinde hukukun (özellikle anayasaların) işlevi ele alınırken, anayasalara yapısalcı bir analizle Althusser’in devletin ideolojik aygıtları perspektifinden bakılmış ve toplumsal kültür ve anayasa ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Althusser’in hem ideolojik hem de cebri bir araç olarak nitelendirdiği hukukun; anayasalar özelinde Türkiye toplumunun dönüşümündeki etkisi 1980 yılına kadar ele alınırken, süreç Osmanlı Devleti anayasası olan Kanun-i Esasi’den başlatılmıştır. Kanun-i Esasi döneminin, siyasal, toplumsal koşulları ve bu koşulların ortaya çıkmasına neden olan gelişmelere yer verilmiştir. Böylece Türkiye’nin modernleşme süreci ile başlayan anayasal gelişmeler Osmanlı Devleti’ndeki anayasacılık hareketlerinden başlayarak ele alınmıştır.

---

¹⁵⁹¹ Özbudun (2019), s. 65 – 66.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme tohumları, Batılı devletlerden geri kalındığının anlaşılması üzerine, bu farkın kapatılması amacıyla Avrupa'ya (özellikle Fransa'ya) eğitim için gönderilen askeri öğrencilerin Batı kültürüne hayranlık duymasıyla ve Osmanlı Devleti'nin ilerlemesinin batılı kültüre adapte olunmasına bağlı olduğunun düşünülmesiyle başlamıştır. İlerleyen zamanlarda devletin önemli bürokratik kademelerine gelen bu askerler, Osmanlı Devleti zayıf durumda iken ülkenin sorunlarını kendilerinin (batılı özgürlük, demokrasi gibi anlayışları ülkeye getirerek) çözebilecekleri iddiasıyla iktidara karşı örgütlenmişlerdir. Osmanlı Devleti çöküş süreci içinde olduğu bu dönemde hem toprak bütünlüğünü korumak hem de ülke içindeki özgürlük taleplerini yanıtlayabilmek için Sened-i İttifakla başlayan ve 1876 Anayasası'na dek süren anayasacılık hareketlerini başlatmıştır. Her anayasacılık hareketinde batılı zihniyet kendisine alan kazanırken, Osmanlı kendi kültürel ve hukuki yapısından alan kaybetmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren devlet, anayasal belgelerle meşruiyet devşirirken batılı paradigmaya uygun siyasal ve toplumsal yapıya geçiş için yine anayasalarla oluşturulan zeminden faydalanmıştır. Böylece modernleşme, Osmanlı Devleti ve Türkiye Devleti¹⁵⁹² için anayasacılık hareketleri ile şekillenmiş ve kökleşmiştir.

1808 Sened-i İttifak toplumsal dönüşüm için başlı başına kırılma oluşturmaya da, önemli bir adım olmuştur. Sened-i İttifak ile Osmanlı ayanları kendilerini Padişah'ın karşısında (üç kıtanın hükümdarı) Padişah'a bir sözleşme imzalatabilecek güç olarak görmeye başlamışlardır. Her ne kadar Padişah rızası ile bu belgeyi imzalamış olsa da bu belge Osmanlı hükümdarının ülke içindeki küçük iktidarlara karşı siyasi iktidarını sınırladığı şeklinde yorumlanmaya müsaittir. Bu yönüyle siyasal alanda geleneksel iktidar anlayışından uzaklaşmıştır.

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte toplumsal süreçteki kırılma başlamış ve toprak bütünlüğünü kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya olan Osmanlı Devleti, Batıda eğitim almış askeri bürokratların da talebiyle kapılarını hukuki modernleşmeye açmıştır. Modernleşme ise en güçlü silahlarından olan eğitim aygıtıyla ülkeye girmiş ve genç zihinleri kendi kavramsal dünyasıyla şekillendirmiştir. Sonra diğer bir güçlü silah olan hukuk sistemine ve bununla birlikte yargıya ve siyasal sisteme yerleşmiştir.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı bir anayasacılık hareketi olmasının yanı sıra toplumsal kültürün dönüştürülmesinde Tanzimat Fermanı ile başlayan kırılmayı büyüten bir adım olmuştur. Çünkü bu tarihe kadar toplumdaki insanların zihinsel yapıları millet sistemine

---

¹⁵⁹²Osmanlı modernleşmesi ve Türkiye Cumhuriyeti modernleşmesi bu anlamda benzerdir.

göre şekillendirilmişken, Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti Müslüman ve gayrimüslim tebaayı eşitlediğini ilan etmiş ve askerlik ve vergi dahil devlete ilişkin ve yönetime ilişkin konularda Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında herhangi bir ayırım yapılmayacağını ilan etmiştir. Bu sıradan bir eşitlik uygulaması dönemin koşullarında ekonomik, askeri ve siyasi alanda zayıf düşen ve toprak bütünlüğü tehlikede olan Osmanlı Devleti'nin içinde Fransız İhtilali sonrasında yaygınlaşmaya başlamış olan milliyetçilik akımından etkilenen ve yabancı devletlerle özellikle ticari ilişkiler kurarak ekonomik açıdan zenginleşen ve elde ettikleri güçle ülkeden ayrılıp bağımsız bir devlet kurmak isteyen azınlıkların gücüne güç katan bir eşitlik olmuştur.

Islahat Fermanı'ndan sonraki adım olan 1876 Anayasası, yine toprak bütünlüğü sağlama kaygısı ile ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti Rusya tarafından savaşa tehdit edilince, Rusya karşısında Batılı devletlere yakınlaşabilmek amacıyla tıpkı Islahat Fermanı'nda yaptığı gibi 1876 Anayasası ile de millet sistemine aykırı ama Batılı vatandaşlık anlayışına uygun eşitliği esas alan Osmanlı vatandaşlığı anlayışını benimsediğini ilan etmiştir. Bu anlayış kapsamında tüm farklı kimlikler devlet karşısında anayasa normlarıyla eşitlenmiş ve bu eşitlik garanti altına alınmıştır. Böylece Osmanlı devletinin kendine has millet sisteminden vazgeçilmiş ve toplum özellikle milliyetçilik akımına karşı bir üst kimlik olarak Osmanlı vatandaşlığı altında birleştirilip kaynaştırılmaya çalışılmıştır.

Modernleşme sürecindeki ilk anayasa olan 1876 Anayasası'nda resmi ideoloji olarak Osmanlıcılık yanında devletin dinin İslam olduğuna dair hükme yeril vermiştir. Böylece normatif düzlemde hem batılı anlayış hem de İslami anlayış beraber yer almıştır. 1876 Anayasası ideolojik bir aygıt olarak toplumsal kültür anlamında Tanzimat Fermanı ile başlayan kültürel kırılmanın kökleşmesini sağlamıştır.

Osmanlı vatandaşlığı her ne kadar ülke içinde Müslümanlarla gayrimüslimleri eşitlese de azınlıklar özellikle yabancı devletlerden aldıkları desteklerle ve milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlık istemekten geri durmamışlardır. 1876 Anayasası'nın ilk ilan edildiği dönemde II. Abdülhamid'in tercihine bağlı olarak ideolojik zemin İslam ve Türk milleti merkezli şekillendirilmişken II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve 1909 değişikliklerinin yapılması sonrasındaki süreçte İttihat ve Terakki Partisi'nin etkisi ile ideolojik değerler öncelikli olarak millet daha sonrasında ise İslam halini almıştır. Böylece devlet gücü ülke içinde Türk milliyetçiliği akımının yaygınlaşmasını öncelemiştir.

1920'lere gelindiğinde Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nı kaybedip işgale uğramış, işgal hareketlerine karşı Anadolu'da bir direniş başlamış ve bu direnişi örgütleyip yönetmesi için Padişah Vahdettin'in desteği ile Mustafa Kemal Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'daki direniş, Padişah'ı ve Halife'yi korumak adına toplumdan destek bulmuş ve 23 Nisan 1920'de bu düşünce kapsamında I. TBMM açılmıştır. I. Meclis toplumun farklı kesimlerinin temsil edilebildiği bir ortam olmuştur. İslam'ın birleştirici yönünün açık olduğu bu meclisteki vekiller kendi dünya görüşlerini değil ülkenin kurtuluşunu öncelemişlerdir.

I. TBMM tarafından hazırlanan 1921 Anayasası'nda herhangi bir resmi ideolojiye yer verilmemiş, Osmanlı topraklarında birarada yaşayan farklı kültürel gruplar 'halkçılık' ideolojik zemininde birleştirilmişlerdir. Ancak Kemalist ideolojinin tohumlarının daha 1921 Anayasası döneminde Padişah'a ve Hilafet'e yer verilmeyerek atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hem Meclis'te hem de toplumda temel amaç Kurtuluş Savaşı'nı kazanıp misak-ı milli sınırları içinde yeni bir ulus devlet kurmak olmuştur. Lozan Barış görüşmelerinde iki başlı görüntü oluşmasın diye I. Meclis'teki birinci grubun teklifi üzerine, ikinci grubun da desteği ile -ki bu grubu radikal reformist birinci gruptan ayıran temel düşünce saltanatın ve Hilafet'in devamını istiyor olmalarıdır- Saltanat kaldırılmıştır. 29 Ekim 1922'de Saltanatın kaldırılması toplumda reaksiyon oluşturmamasın diye Saltanatın ve Hilafetin manevi gücünün TBMM'de olduğu ifade edilmiştir. Siyasal alandaki bu büyük kırılma bir rejim boşluğu doğurmuştur.

Lozan görüşmelerinde misak-ı milli sınırlarında değişiklik yapılmasını kabul etmeyecek olan I. Meclis 1921 Anayasası'na aykırı biçimde dağıtılmış ve sadece radikal reformistlerin yani I. Meclis'in birinci grubunun dünya görüşünden olanların seçime katılması sağlanarak II. Meclis tek yönlü düşünceyle radikal reformist yapıda oluşturulmuştur. II. Meclisin kültürel anlamda en önemli özelliği, toplumsal kültürdeki radikal dönüşümlerin yapılması için siyasal zemin oluşturmaması olmuştur. Nitekim bu meclis kurulduktan; altı ay sonra 29 Ekim 1923'te oldu bittiye getirilerek Cumhuriyet ilan edilmiş ve bir yıl sonra 3 Mart 1924'te toplumsal kültürde çok önemli bir ideolojik kırılma oluşturmuş olan Hilafet'in kaldırılmasına (Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasına), Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti'nin kaldırılmasına (Genel Kurmay Başkanlığı'nın kurulmasına) ve Tevhid-i Tedrisat'a dair kanunlar çıkarılmış ve toplumsal yapı normatif araçlarla şekillendirilmeye başlamıştır.

1921 Anayasası'nın son dönemlerinde toplumsal kültürün bilişsel, normatif ve maddi boyutlarının tamamına yönelik dönüşüm getiren 3 Mart 1924 Kanunlarına karşı gösterilen tepkiler 1924 Anayasası dönemine denk gelmiştir. Çünkü 3 Mart Kanunları yayımlandıktan

kısa süre sonra 20 Nisan 1924'te, II. Meclis tarafından hazırlanmış olan ve kuvvetleri TBMM'nin tekeline veren 1924 Anayasası yürürlüğe girmiştir. 1924 Anayasası'nın kültürel dönüşüm konusunda en önemli özelliği TBMM'yi denetleyebilecek herhangi bir makam oluşturmamış olması ve çoğunlukçu demokrasiyi getirmiş olmasıdır. Çoğunlukçu demokrasi kapsamında tek partinin bulunduğu bir ortamda tüm gücün Meclise verilmiş olması gerçek anlamda demokrasinin ortadan kaldırıldığına işaret eder. Böylesi bir ortamda ulus devletin ideolojik ve cebri aygıtlarıyla kültürel dönüşümün gerçekleştirilmesi daha kolay olmuştur. 1924 Anayasası 1937 değişikliklerine kadar resmi ideoloji içermemiştir ancak bu durum Anayasaya rağmen Kemalist ideoloji kapsamında toplumu Batılı anlayışa uygun şekillendirme projesi yürütülmesine engel teşkil etmemiştir. Batılı toplum üretme projesi halka rağmen ve anayasaya aykırı uygulamalar ve düzenlemelerle de olsa ulus devletin tüm aygıtlarından yararlanarak ve batılı kimliği benimsemek istemeyenlere büyük bedeller ödeterek uygulanmıştır.

Batılı kimlik inşası projesinde en önemli unsur laiklik ilkesi olmuştur. Bu ilke 1945'lere kadar Fransa'daki yorumuna uygun olarak dini olan her şeyi kamusal alandan dışlama şeklinde uygulanmıştır. Laikliğin, İslami olan her şeyden devlet olarak uzaklaşmak ve toplumu uzaklaştırmak olarak algılanmasının bir sonucu olarak sosyal yaşam ve bireyler devletin cebri aygıtlarıyla dinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Bu dönüşümün 1924 Anayasası dönemindeki yansımalarından bazıları Şeyh Sait isyanı, tekke ve zaviyelerin kapatılması, Şapka Kanunu, Türkçe ibadet uygulaması ve Arapça ezan yasağı, Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu'nun İsviçre Medeni ve Borçlar Kanunlarından iktibasidir.

Modern devlet kendi ulusunu inşa ederken dini olanı kamusal alandan çıkarmaya ve bundan doğan boşluğu Avrupa'daki ulus devletlerin uygulamalarına benzer şekilde milliyetçilik anlayışıyla doldurmaya çalışmıştır. Tanzimat döneminden beri ülke içinde yaygınlaşan milliyetçilik anlayışı üzerine bina edilen vatandaşlıkla beraber toplum Türk kimliği altında homojenleştirilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte toplumsal hafızadan Osmanlı Devleti silinmeye ve köksüz kalmamak için de Türk ırkının geçmişine yönelik araştırmalardan elde edilen bilgilerle yeni bir tarih kurgulanmaya çalışılmıştır. Toplumun hafızası kısmen silinirken kurgulanan bellek üzerinden toplumsal bütünlük oluşturmak hedeflenmiş ve bu kimliğin dışında kalmaya çalışan kesim (dini ve etnik kimliğinden vazgeçmek istemeyen kesim) ötekileştirilerek potansiyel tehdit olarak algılanmıştır. Bu kapsamda harf inkılabı, Güneş Dil Teorisi, Türk Tarih Tezi ile büyük kırılmalar gerçekleştirilmiştir. Gelecek nesillerin toplumsal belleği tümünden silinmiş ayrıca dillerinden de uzaklaşmaları sağlanarak bu belleği

canlandırmalarına imkan sağlayacak en etkili unsur ellerinden alınmıştır. Bu durum gelecek nesillerin köklerinden geri dönüşü olmamak üzere koparılmaya çalışıldığı şeklinde yorumlanmaya müsaittir.

1924 Anayasası sürecinde atılan bu keskin ideolojik adımlardan bir kısmı 1928 yılında devletin dinin İslam olduğu hükmü Anayasa'dan çıkarılana kadar; bir kısmı 1937 yılında Kemalist resmi ideoloji unsurları Anayasada yer alana kadar 1924 Anayasası'na aykırı durumdadır. Ancak 1937 yılında yapılan değişiklikle Kemalist ideolojinin 1924 Anayasası'na eklenmesiyle toplumsal mühendislik projesi anayasal bir boyut kazanırken doktrinde Anayasa-tek parti (CHP) bütünleşmesi olarak nitelenen bu durum toplumsal mühendislik projesine normatif meşruiyet sağlamıştır.

1945'e gelindiğinde Rusya tehdidi karşısında yeni kurulan Birleşmiş Milletlere (BM'ye) katılarak Avrupalı devletlerin desteğini almak ve toplumda baskılar sonucu biriken tepkinin yumuşatılmasını sağlamak için devlet izniyle (bu döneme gelirken devlet parti bütünleşmesi gerçekleştiğinden CHP'nin izniyle) çok partili hayata geçilmiştir. Çok partili hayatta seçimlerde gerçek anlamda halkın desteğini almak zorunda kalan CHP, oy kaygısıyla tek parti dönemi uygulamalarında yumuşamaya gitmiş ve özellikle dini konularda toplumun bazı beklentilerine cevap oluşturacak adımlar atmıştır. Ancak bu adımlar yeterli olmamış ve gizli oy açık sayım ve genel oy ilkesinin uygulandığı 1950 seçimlerinde iktidarı DP'ye devretmek zorunda kalmıştır.

DP'nin iktidar olması, partisini devletin tek sahibi görmeye alışmış CHP içinden bazı kesimlerce kabullenilmemiş ve eski günlere dönmek adına askeri güç kullanımı dahi düşünülmüştür. Halkın CHP'ye duyduğu tepkinin önemli bir nedeni toplumsal mühendislik projesi kapsamında yapılan uygulamalar ve ülkenin ekonomik dar boğazdan kurtulamamasıdır. DP döneminde 1961 Anayasası'ndaki resmi ideoloji Anayasa'dan çıkarılmasa da uygulamada toplum üzerindeki kimliğe yönelik baskı hafifletilmiş özellikle laiklik ilkesinden hareketle yapılan baskılar ortadan kaldırılmıştır.

1950 - 1960 dönemi toplumsal kültür adına 1924 Anayasası'ndaki resmi ideolojiye rağmen, halkın talebi doğrultusunda öze dönüş çabalarının yaşandığı bir dönem olarak nitelenebilir. CHP bu çabaların pek çoğuna, rahatsız olsa da 'oy kaygısıyla' fazla müdahale etmediği gibi bazılarını destek bile olmuştur. Ancak siyasal anlamda çevrede yer alan grupların merkeze yakınlaşmaya başlaması, Cumhuriyet Türkiye'sinde egemen gücü elinde tutan merkezdeki bürokratları fazlasıyla rahatsız etmeye başlamıştır. 1955 sonrasında kötüye giden

ekonomik durumun etkisi ile toplumda iktidar aleyhine bazı hareketler yaşanmış ancak iktidar toplumsal çoğunluğun desteğini almayı sürdürmüştür.

Sivil toplum hareketleri kapsamında işçilerin hak taleplerinin önünü açan DP iktidarı maddi olarak güçlü işverenlerin desteğini yitirmeye başlamış, CHP saflarında birleşen rahatsız grup (asker, bürokrat, aydın, işveren), DP'yi özgürlükçü olmamakla, 1924 Anayasası'na aykırı davranmakla ve laiklik ilkesine aykırı politikalar yürütmekle suçlamıştır. DP'nin sanayi alanına yatırım yapma isteğine ABD'nin ekonomik anlamda destek olmaması üzerine DP'nin yönünü Rusya'ya dönme kararı alması, ABD ile hükümetin ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca CHP'nin kitleleri DP karşıtı örgütleyeceğine dair istihbari bilgi alan DP'nin, geniş yetkilerle donatarak tahkikat komisyonu kurması, CHP lideri İnönü için askeri darbenin önünü açmanın vaktinin geldiği anlamına gelmiştir. İnönü'nün adeta askeri darbeyi meşru saydığını ifade eden konuşmasından kısa süre sonra ordu, bürokrasi ve aydın üçlüsünden oluşan egemen güç Cumhuriyet tarihinin ilk darbesini gerçekleştirmiş ve DP asker süngüsü ile iktidarını kaybetmiştir.

1950'de başlamış olan kültürel öze dönüş çabalarının önünü alan 1960 Darbesi, Kemalist ideoloji merkezinde toplumsal yapıyı anayasa aracılığıyla restore etmeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle resmi ideoloji taraftarı egemen güç, 1961 Anayasası'nı ideolojik aygıt olarak toplumsal kültürü Kemalist ideoloji çerçevesinde revize etmek amacına uygun kurgulamıştır. Bu kapsamda Anayasa aracılığıyla çoğulcu demokrasiyi getirme söylemi ardında sisteme vesayetçi kurumlar yerleştirilmiştir. Böylece liberal anayasacılık anlayışındaki amaç araç ilişkisi 1961 Anayasası'nın kurucu iktidarı tarafından ters çevrilmiş ve liberal araçlar anti-liberal amaçlara hizmet ettirilmiştir¹⁵⁹³.

1960'larda dünya genelinde yükselen özgürlük ve sosyal hak talepleri, Türkiye'yi de etkilemiş ve ülke içinde 1961 Anayasası'ndaki iklime uygun olarak işçi ve öğretmen sendikaları hareketleri, her kesimden öğrencilerin hareketleri zaman zaman provoke edilerek tırmanmıştır. Sivil irade toplumsal huzuru sağlayamamıştır. Dönemin soğuk savaş zemininde Türkiye, ABD ve liberal demokratik sistem safında yer almış buna karşı bir askeri oluşum tehlikesi 12 Mart Muhtırası ile 1961 Anayasası'ndaki ilkelerden meşruiyet devşirmeye çalışan asker tarafından bastırılırken, ülke genelinde sol kesim tekrar sistem üzerinde etkili olma iddiası ileri

---

¹⁵⁹³ **Aslan, Zühtü** 'Türkiye'de Anayasacılık Hareketleri ve Liberalizm': Bora, Tanıl / Gültekinil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim, 282 – 283.

süremeyecek konuma getirilmiştir. Bu süreçte resmi ideoloji muhafızı kurumlardan Cumhuriyet Senatosu, ve DPT asli kurucu iktidarın onlardan beklediği işlevi yerine getirememişlerdir. Dönemsel olarak AYM ve daimi olarak MGK ise resmi ideoloji muhafızlığı işlevlerini yürütmüşlerdir. Özellikle MGK, siyasal yaşamda iktidarların karar alırken çekindikleri hatta onayını bekledikleri bir kurum olmuştur. 1971 Muhtırası sonrasında siyasal ağırlığı artan bu kurum sivil siyasetin üzerinde konumlandırılmış ve sistemin egemen gücü olarak, darbe sonrasında askeri vesayetin fiili devamına neden olmuştur.

AYM ise askerlerin tutumuna bağlı olarak dönemin egemen gücünün paralelinde kararlar almıştır. Özellikle 1971 Muhtırası sonrasında siyaset arenasında hangi dünya görüşlerinin yer alabileceğine karar veren organ olarak AYM, sivil siyasetin üzerinde belirleyici bir unsur olmuştur. 1961 Anayasası'ndaki laiklik ilkesini ve Siyasi Partiler Kanunu'ndaki azınlık oluşturma yasağını resmi ideolojinin zihniyetine uygun yorumlayarak, meşru siyaset alanında hareket eden MNP, TİP ve TEP'i kapatmıştır. Böylece resmi ideoloji ile uyumlu olan siyasi aktörler 1961 Anayasası'nda yer alan temel hak ve özgürlüklerden yararlanabilmişken resmi ideoloji ile çelişen siyasi aktörler için başta siyasal haklar olmak üzere temel hak ve özgürlüklerin pek çoğu anlamsızlaşmıştır. Görülmüştür ki kurucu iktidarın (egemen gücün) kurguladığı vesayet araçlarıyla resmi ideolojinin kalıcılığı garanti altına alınmış ve resmi ideoloji dışında kalan kesim meşru siyasal ve kamusal alanın dışına atılmıştır.

1982 Anayasası'na kadar yapılan analizde Türkiye'nin toplumsal ve siyasal zihniyeti ortaya koyulmaya ve bunların temelinde yer alan asıl sorunlara işaret edilmeye çalışılmıştır. Türkiye'nin 1980'e kadar yaşadığı siyasal ve toplumsal bunalımların temelinde Türkiye'nin modernleşme tecrübesini halkın desteği ve isteğiyle değil dışarıdan müdahalelerle, yönetimi elinde tutan bir grubun idealine uygun şekilde toplumsal mühendislik projesi olarak yaşamış olmasının yattığı söylenebilir. Modernleşme konusunda Fransa ekolünün model alınması sonucu, geçmişe dair olan her şeye düşmanca bir bakışla yaklaşmış, kültürün sadece maddi boyutu dönüşmemiş, normatif baskılarla bilişsel boyutu da dönüştürülmeye çalışılmış ve toplum zihinsel bir paradigma kopuşuna zorlanmıştır.

Böylece modern ulus devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde diğer modern devletlerden farklı olarak insanların yaşam tarzına karışmaktan çok daha öteye geçilip toplumun hafızası silinmeye ve topluma yeni ve kurgulanmış bir bellek yüklenmeye çalışılmıştır. Neticede ise ortaya gerçek köklerinden ve geçmiş bilim, irfan birikiminden uzak zayıf ve bilinç bunalımı yaşayan bir toplum çıkmıştır. Çeşitli ideolojiler ve ilkelerle çözülmeye

Çalışılan bilinç buhranı toplumun enerjisini ülkenin gerçek sorunlarına yöneltmesini engellemiş ve ekonomik, bilimsel ve ahlaki ilerleme güçlü adımlarla gerçekleştirilememiştir. Böylece güçsüz kalan ülkenin idarecileri ülke içindeki sorunlara, topluma kalıcı huzuru getirecek çözümler retmemişlerdir.

Bu süreçte kullanılan en etkili ideolojik ve cebri aygıtlar Anayasalar olmuştur. Anayasalar toplumun hafızasının canlandırılmasını engellemeye, ekonomide kapitalist, siyasada liberal tarafta kalmaya yönelik tasarlanmışlardır. Toplumdan yahut idarecilerden bu tasarımın dışına çıkmak yönünde kayda değer adımlar geldiğinde ise çeşitli kılıflarla yapılan darbelerle, siyasiler veya toplum devletin cebri aygıtlarıyla tekrar resmi ideoloji hızasına çekilmiştir. Bu çabalar sonucu hafızasını bir ölçüde yitiren toplum kendisine tanımlanan yeni bellekle yaşadığı kimlik bunalımının ve kendi geçmişinden yola çıkararak istikrar, huzur, tecrübe ve yn bulamamanın etkisi ile geleceğe yön vermekte zorlanmış, bk çalkantılar, kavgalar, ideolojik savrulmalar yaşamış, kapitalizme pazar olmaktan ve dışa bağımlılıktan kurtulamamıştır. Denebilir ki 1980'e kadar ideolojik birer aygıt olarak tasarlanan Anayasalar topluma gerçek anlamda demokratik bir yaşamın önünü amamış, toplumsal taleplere uygun yönetim için yol haritası oluşturmamış, toplumun yeni belleğine uygun, kapitalist ve liberal çerçevede kalmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Kitap

Ağaoğlu, Samet (2011) Kuvay-ı Milliye Ruhu, 1. Baskı, İstanbul, YKY.

Ağaoğulları, Mehmet Ali / Köker, Levent (1991) Tanrı Devleti'nden – Kral Devlete, 1. Baskı, Ankara, İmge.

Akın, Fatih (2006) Türkiye'de Azınlık Politikaları, İstanbul, Kum Saati.

Akyıldız, Ali (2012) Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Akyol, Taha (2014) Bilinmeyen Lozan, 1. Baskı, İstanbul, Doğan.

Aldıkaçtı, Orhan (1964) Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası II, 1. Baskı, İstanbul, Bahar Matbaası.

Alpkaya, Faruk (1998) Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu 1923 – 1924, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Arsel, İlhan (1965) Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, 1. Baskı, Ankara, Yayınevi Belirtilmemiş.

Atar, Yavuz (2000) Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı, 1. Baskı, Konya, Mimoza.

Atar, Yavuz (2017) Türk Anayasa Hukuku, 11. Baskı, Ankara, Seçkin.

Atay, Falih Rıfkı (1980) 1. Baskı, İstanbul, Bateş A. Ş..

Avcıoğlu, Doğan (1969) Türkiye'nin Düzeni, 1. Baskı, Ankara, Bilgi;

Aybars, Ergün (1998) İstiklal Mahkemeleri, 1. Baskı, İstanbul, Milliyet.

Aydın, Hüseyin (2017) Atatürk'ün Usul ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmi İdeolojisine, Antalya, Akdeniz Üniversitesi Matbaası.

Aydın, Suavi / Taşkın Yüksel (2014) 1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi, İstanbul, İletişim.

Aydinoğlu, Ergun (2008) Türkiye 1960 – 1980, 1. Baskı, İstanbul, Versus.

Bağlı, Mazhar / Özensel, Ertan (2005) Çokkültürlü Vatandaşlık, 1. Baskı, Konya, Çizgi Kitapevi.

Balı, Ali Şafak (2001) Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet, 1. Baskı, Konya, Çizgi.

- Barbarosoğlu, Fatma** (2015) Moda ve Zihniyet, 1. Baskı, İstanbul, İz.
- Başgil, Ali Fuat** (2017a) Din ve Laiklik, 13. Baskı, İstanbul, Yağmur.
- Başgil, Ali Fuat** (2017b) 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, 7. Baskı, İstanbul, Yağmur.
- Başkaya, Fikret** (2015) Avrupa Merkezilik Resmi İdeoloji Bilim ve Sosyalizm, 5. Baskı, İstanbul, Öteki.
- Bayram Kaçmazoğlu,** (2018) Türk Sosyoloji Tarihi – III, 2. Baskı, İstanbul, Doğu Kitapevi.
- Bayram, Kaçmazoğlu** (2012a)Türk Sosyolojisinde Temalar:3 Doğu – Batı Çatışması,1. Baskı, İstanbul, Doğu Kitapevi.
- Beriş, Hamit Emrah** (2015) Tek Parti Döneminde Devletçilik, 1. Baskı, Ankara, Tezkire.
- Birand, Mehmet Ali / DüNDAR, Can / ÇAPLI, BÜLENT** (2001) Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu, 5. Baskı, İstanbul, Doğan.
- Bora, Tanıl** (2017) Cereyanlar, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.
- Boratav, Korkut** (2017) Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye, 4. Baskı, İstanbul, Yordam.
- Bozkurt, Fatma Duygu** (2018) Türkiye’nin Sivil Anayasa İhtiyacı, 1. Baskı, Ankara, Adalet.
- Bozkurt, Mahmut Esat** (1995) Atatürk İhtilali, İstanbul, Kaynak.
- Canefe, Nergis** (2007) Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet, İstanbul, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Cangızbay, Kadir** (2002) Çok-hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi, 1. Baskı, Ankara, Liberte.
- Cemal, Behçet** (1955) Şeyh Sait İsyanı, 1. Baskı, İstanbul, Sel.
- Cemal, Hasan** (1986) Demokrasi Korkusu, 3. Baskı, Ankara, Bilgi.
- Coşkun, Vahap / Derince Şerif / Uçarlar Nesrin** (2010) Dil Yarası, 1. Baskı, Diyarbakır, Disa.
- Cündioğlu, DüCane** (1998) Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi, 1. Baskı, İstanbul, Kitapevi.

Çamuroğlu, Gülden (2016) 1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi, 1. Baskı, Ankara, Astana.

Çaylak, Adem (1998) Osmanlı'da Yöneten Yönetilen İlişkisi: Bir Şerif Mardin Çözümlemesi, 1. Baskı, Ankara, Vadi.

Çeçen, Anıl (2000) Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri, 2. Baskı, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları.

Dal, Kemal (1986) Türk Esas Teşkilat Hukuku, 1. Baskı, Ankara, Bilim.

Daver, Bülent (1955) Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Davidson, Roderich (1963) Reform in Ottoman Empire, 1. Baskı, New Jersey, Princeton University Press, New Jersey.

Demir, Ramazan (2017) Joker Kavramlar, 1. Baskı, İstanbul, Metropol.

Demirel, Ahmet (2007) Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Demirel, Tanel (2011) Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi.

Doğan, İlyas (2002) Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum, 1. Baskı, İstanbul, Alfa.

Doğan, İlyas (2014) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 1. Baskı, Ankara, Astana.

Doğan, Mehmet (2005) Darbeler, Müdahaleler ve Siyasi Sistem, 1. Baskı, İstanbul, İz.

Doğru, Osman (1998) 27 Mayıs Rejimi, Ankara, İmge.

Duman, Doğan (1999) Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık, 1. Baskı, İzmir, Dokuz Eylül.

Düzdağ, Ertuğrul (Editör) (1998) Meclis'te Başörtüsü Mücadelesi: Malatya Milletvekili M. Bülent Çapanoğlu'nun Hatıraları, 1. Baskı, İstanbul, Şule.

Erdem, Tarhan (1982) Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876 – 1982, 1. Baskı, İstanbul, Milliyet.

Erdoğan, Mustafa (2000) Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji, 2. Baskı, Ankara, Liberte.

Erdoğan, Mustafa (2003) Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset, 4. Baskı, Ankara, Liberte.

Ergun, Doğan (1973) Sosyoloji ve Tarih, 1. Baskı, İstanbul, Yar.

Eroğul, Cem (1977) Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosunun Yeri, 1. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler.

Eroğul, Cem (2000) Anatüzeye Giriş, 3. Baskı, Ankara, İmaj.

Ertem, Rekin (1991) Elifbe’den Alfabe’ye: Türkiye’de Harf ve Yazı Meselesi, 1. Baskı, İstanbul, Dergah.

Ertunç, Ahmet Cemil (2013) Cumhuriyetin Tarihi, 7. Baskı, İstanbul, Pınar.

Eryılmaz, Bilal (2010) Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, 2. Baskı, İstanbul, İşaret.

Feridun, Server (1962) Anayasalar ve Siyasal Belgeler, 1. Baskı, İstanbul, Aydın Güler Kitapevi.

Goloğlu, Mahmut (2011) Devrimler ve Tepkileri, 1. Baskı, İstanbul, İş Bankası.

Gökaçtı, Mehmet Ali (2005) Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Gökalp, Ziya (1995) Hars ve Medeniyet, 2. Baskı, İstanbul, Toker.

Göle, Nilüfer (1998) Mühendisler ve İdeoloji, 1. Baskı, İstanbul, Metis.

Gözler, Kemal (2000), Türk Anayasa Hukuku, 2. Baskı, Bursa, Ekin.

Gözler, Kemal (2018) Türk Anayasa Hukuku, 14. Baskı, Bursa, Ekin.

Gözler, Kemal (2019) Türk Anayasa Hukuku, 3. Baskı, Bursa, Ekin.

Gözübüyük, Şeref / Sezgin, Zekai (1957) 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, 1. Baskı, Ankara, Balkanoğlu Matbaacılık.

Gültekin, Mücahit (2017) Türkiye – ABD İlişkilerinin Psikolojisi, 1. Baskı, İstanbul, Pınar.

Günalp, Haldun (2018) Laiklik, Vatandaşlık, Demokrasi Türkiye’nin Siyasal Kültürü Üzerine Çalışmalar, 1. Baskı, İstanbul, Metis.

Güngör, Erol (1990) Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken.

- Güriz, Adnan** (2009) Hukuk Felsefesi, 8. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi.
- Güriz, Adnan** (2010) Kapitalist İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Phoenix.
- Güvenç, Bozkurt** (1996) İnsan ve Kültür, İstanbul, Remzi.
- Güvenç, Bozkurt** (2000a) Kültürün ABC'si, 3. Baskı, Ankara, Gündoğan.
- Güvenç, Bozkurt** (2000b) Sosyal Kültürel Değişme, 2. Baskı, Ankara, Gündoğan.
- Güvenç, Bozkurt** (2002) Kültürün ABC'si, 1. Baskı, İstanbul, YKY.
- Hansen, Miriam** (1991) Babil and Babylon Spectatorship in American Silent Film, 1. Baskı, Harward University Press.
- Haslip, Joan** (2009), Bilinmeyen Yönleri ile Abdülhamit, 1. Baskı, İstanbul, Kariyer.
- Işıқтаç, Yasemin / Koloş, Umut** (2017) Hukuk Sosyolojisi, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- İmga, Orçun** (2010) Amerika'da Din ve Devlet, 1. Baskı, Ankara, Liberte.
- İnal, Kemal** (2008) Eğitim ve İdeoloji, 1. Baskı, İstanbul, Kaldeon.
- İnalcık, Halil** (2000) Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, 1. Baskı, İstanbul, Eren.
- İnsel, Ahmet** (2009) Türkiye Toplumunun Bunalımı, 1. Baskı, İstanbul, Birikim.
- Kaçmazoğlu, Bayram** (2012b) Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları, 1. Baskı, İstanbul, Doğu.
- Kaçmazoğlu, Bayram** (2013) Türk Sosyoloji Tarihi – I, 3. Baskı, İstanbul, Doğu.
- Kaçmazoğlu, Bayram** (2018) Türk Sosyoloji Tarihi – III, İstanbul, Doğu.
- Kadioğlu, Ayşe** (1999) Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi, 1. Baskı, İstanbul, Metis.
- Kafadar, Cemal** (2012) Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, 3. Baskı, İstanbul, Metis.
- Kafadar, Cemal** (2018) İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, 1. Baskı, İstanbul, Metis.
- Kansu, Aykut** (2001) 1908 Devrimi, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.
- Kapani, Münici** (1993) Kamu Hürriyetleri, 1. Baskı, Ankara, Yetkin.
- Kaplan, Mehmet** (1992) Kültür ve Dil, İstanbul, Dergâh.
- Karabekir, Kazım** (1994) Kürt Meselesi, 1. Baskı, İstanbul, Emre.

Karaca, İsmail ‘İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçek Değeri’: Bora, Tanıl / Gültekingil (Editörler) (2005) Murat Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Karakaş, Mehmet (2000) Türk Ulusçuluğunun İnşası, Ankara, Vadi.

Karal, Enver Ziya (1976) Osmanlı Tarihi II: Meşrutiyet’ten Birinci Dünya Savaşına 1908 – 1918, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Karatepe, Şükrü (2009) Darbeler Anayasalar ve Modernleşme, 4. Baskı, İstanbul, İz.

Karatepe, Şükrü (2011) Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, İstanbul, İz.

Karatepe, Şükrü (2018) Tek Parti Dönemi, 5. Baskı, Ankara, Binyıl.

Karpat, Kemal (2012) Kısa Türkiye Tarihi 1800 - 2012, 1. Baskı, İstanbul, Timaş.

Karpat, Kemal (2015) Türk Demokrasi Tarihi, 6. Baskı, İstanbul, Timaş.

Karpat, Kemal (2015) Türk Siyasi Tarihi, 6. Baskı, İstanbul, Timaş.

Karpat, Kemal (2017) Kimlik ve İdeoloji, 6. Baskı, İstanbul, Timaş.

Karpat, Kemal (2018) Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din, 6. Baskı, İstanbul, Timaş.

Katarı, Asker (2016) Kültür, Farklılık ve İletişim, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Kaya, Önder (2005) Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar, İstanbul, Yeditepe.

Keyder, Çağlar (2017) Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, 21. Baskı, İstanbul, İletişim.

Kılıç, Muharrem (2013) Soğuk Savaş’tan Bugüne Darbeler ve Devrimler, C: 2, İstanbul, Cem.

Kılıç, Muharrem (2018) Hukuksal Aklın Sosyo-Politik Bağlamı Norm – Anlam – Yorum, 1. Baskı, Ankara, Yetkin.

Kili, Suna / Gözübüyük Şeref (2006) Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri, 3. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası.

Kocabaş, Süleyman (2007) TC Devleti Tarihi: 3 Atatürk Dönemi 1923 – 1938, 1. Baskı, İstanbul, Vatan.

Koçak, Levent ‘Türkiye’de Ordu Siyaset İlişkileri ve Askeri Müdahaleler’: Dursun, Davut (Editör) (2001) Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi, 1. Baskı, İstanbul, İşaret.

Koloş, Umut (2016) Foucault, İktidar ve Hukuk, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Kongar, Emre (2004) Toplumsal Değişme: Kuramları ve Türkiye Gerçeği, İstanbul, Remzi.

Köker, Levent (2012) Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, 13. Baskı, İstanbul, İletişim.

Köktürk, Milay (2014) Kültür ve Sembol Bir Cassirer İncelemesi, 1. Baskı, İstanbul, Aktif Düşünce.

Kuçuradi, Ioanna (1997) Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları, 1. Baskı, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu.

Kutay, Cemal (1999) Atatürk Bugün Olsaydı, 1. Baskı, İstanbul, Aksoy.

Mardin, Şerif (2015a) Din ve İdeoloji, 23. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mardin, Şerif (2015b) Türk Modernleşmesi, 24. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mardin, Şerif (2015c) Türkiye’de İslam ve Sekülerizm, 4. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mardin, Şerif (2015d) Türkiye’de Din ve Siyaset, 19. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mardin, Şerif (2015e) Türkiye’de Toplum ve Siyaset, 21. Baskı, İstanbul, İletişim.

Meriç, Cemil (2002) Ummandan Uygarlığa, 7. Baskı, İstanbul, İletişim.

Milas, Herkül (1999) Yunan Ulusunun Doğuşu, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mumcu Ahmet / Üçok Coşkun (1993) Türk Hukuk Tarihi, 1. Baskı, Ankara, Savaş.

Nalbant, Atilla (1997) Üniter Devlet: Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye, 1. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi.

Ocak, Yaşar Ahmet (2016) Yeni Çağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi, 3. Baskı, İstanbul, Kitap.

Oğuz, Ahmet (2010) Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan, 1. Baskı, Ankara, Grafiker.

Okutan, Çağatay (2004) Bozkurt’tan Kur’an’a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 1916 - 1980, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Okutan, Çağatay (2009) Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Onar, Erdal (2003) Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, 1. Baskı, Ankara, Basımevi Belirtilmemiş.

Oran, Baskın (2015) Türkiye’de Azınlıklar, 7. Baskı, İstanbul, İletişim.

Öymen, Altan (2004) Değişim Yılları, 1. Baskı, İstanbul, Doğan.

Öz, Esat (1996) Otoriterizm ve Siyaset, 1. Baskı, Ankara, Yetkin.

Özbek, Sinan (2011) İdeoloji Kuramları, 1. Baskı, İstanbul, Notos.

Özbudun, Ergun (1992) 1921 Anayasası, 1. Baskı, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Özbudun, Ergun (2012a) 1924 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Özbudun, Ergun (2014) Türkiye’de Demokratikleşme Süreci, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Özbudun, Ergun (2016a) Türk Anayasa Hukuku, 17. Baskı, Ankara, Yetkin.

Özbudun, Ergun (2016b) Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi.

Özbudun, Sibel (1997) Ayinden Törene, İstanbul, Anahtar.

Özenç, Berke (2014) Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Özgişi, Tunca (2012) Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu, 1. Baskı, Ankara, TBMM Kültür ve Sanat.

Özkırımlı, Umut (2009) Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış, 1. Baskı, Ankara, Doğu Batı.

Özlem, Doğan (2012) Tarih Felsefesi, 3. Baskı, İstanbul, Notos.

Öztürk, Mehmet Utku (2016) 1961 Kurucu Meclisi, 1. Baskı, İstanbul, Oniki Levha Yayınları.

Özutku, Mehmet (2016) 1961 Kurucu Meclisi, 1. Baskı, İstanbul, Oniki Levha.

Pantül, Mehmet / Yalçın, Bekir, Sıtkı (1982) Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler, 1. Baskı, Ankara, Cumhuriyet Senatosu Vakfı.

- Parla, Taha** (1991) Türkiye’de Anayasalar, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.
- Parla, Taha**, (2008) Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u, 3. Baskı, İstanbul, Deniz.
- Parmaksızoğlu, İsmet** (1966) Türkiye’de Din Eğitimi, 1. Baskı, Ankara, M. E. B.
- Sevinç, Murat / Demirkent Dinçer** (2017) Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.
- Sezgin, Ömür** (1984) Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, 1 Baskı, Ankara, Birey ve Toplum.
- Soykan, Tankut** (2000) Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü, 1. Baskı, İstanbul, Ütopya.
- Smith, Anthony** (1991) National Identity, 1. Baskı, Nevada, University of Nevada Press.
- Subaşı, Necdet** ‘Cumhuriyet’ten Günümüze Dinsel Modernleşme ve Dini Yapıların Değişimi’: Sunar, Lütfi, (2016) Türkiye’de Toplumsal Değişim, Ankara, Nobel.
- Şimşir, Bilal** (2006) İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919 – 1938), C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Şimşir, Emrah** (2017) Laiklik Teorileri Açısından 1938 – 1950 Dönemi Türkiye’sinde Laiklik Anlayışı, 1. Baskı, Bursa, Ekin.
- Tanör, Bülent** (1986) İki Anayasa 1961 – 1982, 1. Baskı, İstanbul, Beta.
- Tanör, Bülent** (1994) Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunları, 2. Baskı, İstanbul, BDS.
- Tanör, Bülent** (2017) Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, 29. Baskı, İstanbul, YKY.
- Tekiner, Aylin** (2014) Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.
- Topçu, Nurettin** (2016) Kültür ve Medeniyet, 11. Baskı, İstanbul, Dergah.
- Toplu, Abdülhadi** (1976) Anayasada Milliyetçilik Mücadelesi 27 Mayıs ve Kurucu Meclis’in Perde Arkası, 1. Baskı, Ankara, Töre- Devlet.
- Toprak, Zafer** (2012) Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji, 1. Baskı, İstanbul, Doğan.

Tunaya, Tarık Zafer, (2016) Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Tunçay, Mete (1981) Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923 - 1931, 1. Baskı, Ankara, Yurt.

Turhan, Mümtaz (2002) Kültür Değişimleri, 1. Baskı, İstanbul, Çamlıca.

Türkdoğan, Orhan (2007) Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri, 1. Baskı, İstanbul, Kum.

Türkdoğan, Orhan (2008) Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplumunun Yapısı, 1. Baskı, İstanbul, Timaş.

Uluğ, Naşit Hakkı (1973) Üç Büyük Devrim, 1. Baskı, İstanbul, Ak.

Ünsal, Artun (1980) Siyaset ve Anayasa Mahkemesi, 1. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Üstel, Füsun (1999) Yurttaşlık ve Demokrasi, 1. Baskı, Ankara, Dost.

Üstel, Füsun (2011) Makbul Vatandaşın Peşinde, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Üşür, Serpil Sancar (1997) İdeolojinin Serüveni, 1. Baskı, Ankara, İmge.

Yaraman, Ayşegül (1999) Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili, 1. Baskı, İstanbul, Bağlam.

Yayla, Atilla (1992) Liberalizm, Baskı Belirtilmemiş, Ankara, Turhan Kitapevi.

Yazıcı, Serap (2009) Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Yıldırım, Erinc Erdal (2014) İnönü Döneminde Tarih ve Eğitim: Tarih anlayışında Süreklilik ve Değişimler, 1. Baskı, Ankara, ODTÜ.

Yıldız, Ahmet, (2001) Ne Mutlu Türk'üm Diyebilene, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Zeyrek, Şerafettin (2006) Türkiye'de Halkevleri ve Halk Odaları (1932 – 1951) 1. Baskı, Ankara, Anı.

Çeviri Kitap

Ahmad, Feroz (1977) *The Turkish Experiment in Democracy*, Colorado, West Wiew Press, (Çeviren: Fethi, Ahmet (1992) *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945 – 1980*, 1. Baskı, İstanbul, Hil).

Althusser, Louis (1995) *İdeologie at Appareils Ideologiques D'Etat*, Baskı Belirtilmemiş, Presses Universitaires de France (Çeviren: Tümertekin, Alp (2014) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 6. Baskı, İstanbul, İthaki).

Alexander, Jeffrey ‘Çözümleyici Tartışmalar: Kültürün Görece Özerkliğini Anlamak’: Alexander, Jeffrey / Seidman Steven (Editörler) (1990) *Culture and Society*, 1. Baskı, Cambride University Press (Çeviren: Yavuz, Nuran (2017) *Kültür ve Toplum*, 2. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi).

Anderson, Benedict (1991) *Imaginate Communities*, 2. Baskı, Verso (Çeviren: Savaşır, İskender (2004) *Hayali Cemaatler*, 3. Baskı, İstanbul, Metis).

Arendt, Hannah (1979) *The Origins of Totalitarianism*, 6. Baskı, (Basım Yeri Belirtilmemiş) Houghton Mifflin Harcourt Publishing (Çeviren: Serin, İsmail (2018) *Totalitarizmin Kaynakları – 3*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim).

Balibar, Etienne (1996) *Becaming National*, 1. Baskı, Oxford, Oxford University (Çeviren: Erşen Murat, (2016) *Yurttaşlık*, 1. Baskı, İstanbul, Monokl).

Balibar, Etienne / Wallerstein, Immanuel (1991) *Race, Nation, Class: Les Identitiés Ambiguës*, London, Verso (Çeviren: Ökten, Nazlı (2017) *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, 6. Baskı, İstanbul, Metis).

Beer, Max (1947) *General History of Socialism ABD Struggles*, 1. Baskı, Brasted, Russel & Russel (Çeviren: Uyar, Zühtü (1947) *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelenin Umumi Tarihi*, 1. Baskı, Ankara, Maarif Vekaleti).

Bonet, Lluís / Nêgrier Emmanuel (Editörler) (2008) *La Fin DesCultures Nationales*, 1. Baskı, Paris, La Découverte (Çeviren: Ergüden, Işık (2015) *Ulusal Kültürlerin Sonu Mu?*, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi).

Breuer, Stefan (2012) *Nationalismus und Faschismus: Frankreich, Italien und Deutschland im Vergleich*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, wbg Academic (Çeviren: Dikmen, Canan (2017) *Milliyetçilikler ve Faşizmler*, İstanbul, İletişim).

Burke, Edmund (1790) 1. Baskı, London, Penguin Books (Çeviren: Özlem Koyuncu (2017) İstanbul, Tefrika).

Burke, Edmund (2017) *Evils of Revolution*, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Koyuncu, Özlem (2017) 1. Baskı, İstanbul, Tefrika).

Carr, Edward Hallett (1969) *1917: Before and After*, New York, Macmillan Publisher (Çeviren: Adalet, Begüm (2007) 1. Baskı, İstanbul, Birikim).

Copeaux, Etienne (2006) *De L'Adriatique À La Mer De Chine'* 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Berktaş, Ali (2013) *Tarih Ders Kitaplarında (1931 – 1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim).

Davutoğlu, Ahmet, (1994) *Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory*, University Press of America (Çeviren: Kaya, Cüneyt (2012) *Alternatif Paradigmalar*, 3. Baskı, İstanbul, Küre).

Eagleton, Terry (1991) *Ideology*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Verso (Çeviren: Özcan, Muttalıp (2011) *İdeoloji*, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı).

Eagleton, Terry (2014) *Culture and The Death of God*, 1. Baskı, London, Yale University Press (Çeviren: Dingiloğlu, Selin (2014) 1. Baskı, İstanbul, Yordam).

Eagleton, Terry (2014) *Culture and the Death of God*, London, Yale University Press (Çeviren: Dingiloğlu, Selin (2014) *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, İstanbul, Yordam Kitap).

Fay, Brayn (1996) *Contemprary Philosophy of Social Science A Multicultural Approach*, 1. Baskı, Wiley Blackwell (Çeviren: Türkmen, İsmail (2001) 1. Baskı, İstanbul, Ayrıntı).

Forgacs, David (2000) *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916 – 1935*, New York, New York University Press (Çeviren: Yıldız, İbrahim (2012) 1. Baskı, Ankara, Dipnot).

Foucault, Michel (1994) *Dits et Écrits (1954 – 1988)* 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Gallimard (Çeviren: Ergüden, Işık /Akınhay, Osman (2011a) *Özne ve İktidar*, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı).

Foucault, Michel (1994) *Dits et Écrits (1954 – 1988)*, 1. Baskı, Paris, Gallimard (Çeviren: Ergüden, Işık / Keskin, Ferda (2011b) *Büyük Kapatılma*, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı).

Gellner, Ernest (1983) *Nations and Nationalism*, 1. Baskı, Ithaca, Cornell University Press (Çevirenler: Coşar, Simten /Özertürk, Saltuk (1998) *Milliyetçiliğe Bakmak*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim).

Gramsci, Antonio (1996) Prison Notebooks, New York, Colombia University Press (Çeviren: Özüpek, Aycan (2018) Hapishane Defterleri, Ankara, Dorlion).

Gutmann, Amy ‘Giriş’: Gutmann, Amy (Editör) (1994) Multiculturalism – Examining the Politics of Recognition, 1. Baskı, Princeton University Press (Çeviren: Salman, Yurdanur (2014) Çokkültürcülük Tanınma Politikası, 4. Baskı, Ankara, YKY Yayınları).

Güven, Dilek (2012) Nationalismus und Minderheiten, 1. Baskı, Oldenbourg, Wissenschaftsverlag (Çeviren: Şahin, Bahar (2014) 6 – 7 Eylül 1955 Olayları, 4. Baskı, İstanbul, İletişim).

Habermas, Jürgen (1997) Die Einbeziehung Des Anderen, Baskı Belirtilmemiş, Frankfurt, Shurkamp Verlag (Çeviren: Aka, İlknur (2015) ‘Öteki’ Olmak ‘Öteki’yle Yaşamak, 8. Baskı, İstanbul, YKY).

Hayek, Friedrich (1978) Law, Legislation and Liberty, Ghicago, University of Chicago Press (Çeviren: Öz, Mehmet (1997) Hukuk, Yasama ve Özgürlük, 1. Baskı, Ankara, İş Bankası Yayınları).

Heywood Andrew (Yayın Yılı Belirtilmemiş) Politics, 3. Baskı, Yayın Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Özüpek, Bekir Berat / Şahin, Bircan / Yıldız, Mete (2010) 3. Baskı, Ankara, Adres).

Heywood, Andrew, Political Ideologies, An Introduction (2003) 3. Baskı, New york, Routledge (Çeviren: Bayram, Ahmet Kemal / Tüfekçioğlu, Özgür / İnanç Hüsametdin vd. (2010) 2. Baskı, Ankara, Liberte).

İnalcık, Halil / Quataert Donald (Editörler) An Economic and Social history of the Ottoman Empire (Çeviren: Berktay, Halil (2000) Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, Eren).

Jeaschke, Gotthard (1951) Der Islam In Der Neuen Turkei, Baskı Belirtilmemiş, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basım Yılı Belirtilmemiş, (Çeviren: Örs, Hayrullah (1972) Yeni Türkiye’de İslamlık, 1. Baskı, Ankara, Bilgi).

Kantorowicz, Ernst (2016) The King’s Two Bodies, Belirtilmemiş, ABD, Princeton University Press (Çeviren: Yolsal, Ümit Hüsrev (2018) Kralın İki Bedeni, 1. Baskı, Ankara, Bilgesu).

Kirişçi, Kemal / Windrow, Gareth (1997) The Kurdish Question and Turkey 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Rout Ledge Curzon (Çeviren: Fethi, Ahmet (1997) Kürt Sorunu, 6. Baskı, İstanbul, Türk Tarih Vakfı).

Kymlicka, Will (1995) Multicultural Citizenship A Liberal Theory Of Minority Rights, Oxford University Press (Çeviren: Yılmaz, Abdullah (2015) 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı).

Lee, Stephen (1982) Aspects of European History 1789 – 1980, 1. Baskı, Abingdon, Routledge Publisher (Çeviren: Aktur, Savaş (2014) Avrupa Tarihinden Kesitler, 1. Baskı, Ankara, Dost).

Lenin, Vladimir İlyiç Ulyanov, Bu kitaptaki metinler 1957 – 1969 yılları arasında Fransa’da Yayınlanan Toplu Eseri’nden alınmıştır (Çeviren: Özbudun, Sibel (2011) 2. Baskı, İstanbul, Ütopya).

Lenin, Vladimir İlyich (1961) What is to be Done?, 1. Baskı, Moscow, Burning Questions of our Movement (Çeviren: Ardos, Muzaffer (1990) 3. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Sol Yayınları).

Lewis, Bernard (1995) The Middle East; 2000 Years Of History From The Rise Of Chistiannity To The Present Day, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Weidenfeld & Nicolson (Çeviren: Harmancı, Mehmet (1996) Ortadoğu, Basım Yeri Belirtilmemiş, Yeni Binyıl).

Lewis, Bernard (2001) The Emergence of Modern Turkey, 3. Baskı, Oxford, Oxford University Press (Çeviren: Kıratlı, Metin (2004) Modern Türkiye’nin Doğuşu, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu).

Malinowski, Bronislaw (1959) Man and Culture, 2. Baskı London Routledge and Kegan Paul Limited (Çeviren: Gümüş, Fatih (1990) İnsan ve Kültür 1. Baskı, Ankara, V).

Marshall Thomas – Bottomore Tom (1987) Citizenship and Social Classes, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Pluto Press (Çeviren: Kaya, Ayhan (2000) Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, 1. Baskı, İstanbul, Gündoğan).

Marx, Karl (1971) A Critical Analysis of Capitalist Productuon, Volume I, 1 Baskı, London, Lawrence and Wishart (Çeviren: Bilgi, Alaattin (2000), Kapital, 3. Baskı, İstanbul, Sol).

McLellan, David (1995) İdeology, 1. Baskı, Minesota, University of Minesota Press (Çeviren: Yıldırım, Barış (2009) İdeoloji, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi).

Michel, Henri (1987) *Les Faschimes*, 1. Baskı, France, Universitaires de France (Çeviren: Üstel, Fusun (2011) *Faşizmler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim).

Mill, Jhon Stuart (2001) *On Liberty*, Kitchener, Batoche Books (Çeviren: Dostel, Osman (2009) *Hürriyet Üstüne*, 4. Baskı, Ankara, Liberte).

Parekh, Bhikhu (2002) *Rethinking Multiculturalism*, 1. Baskı, Harvard University Press (Çeviren: Tanrıseven, Bile (2002) *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 1. Baskı, Ankara, Phoenix).

Poggi, Gianfranco (1978) *The Development of the Modern State – A Sociological Introduction*, 1. Baskı, San Francisco, The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University Press (Çeviren: Kut, Şule / Toprak Binnaz (2009) *Modern Devletin Gelişimi – Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 5. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi).

Poggi, Gianfranco (1990) *The State Its Nature, Development and Prospects*, 1. Baskı, San Francisco, Stanford University Press (Çeviren: Aysun Babacan (2011) *Devlet, Doğası, Gelişimi, Geleceği*, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi).

Ponting, Clive (2001) *World History: A New Perspective*, Belirtilmemiş, (Çeviren: Özbilen, Eşref Bengi (2011) *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul, Alfa).

Poulantzas, Nicos (1974) *Fascism and Dictatorship*, 1. Baskı, Verso (Çeviren: İnel, Ahmet (2004) *Faşizm ve Diktatörlük*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim).

Ransome, Paul (1992) *Antonio Gramsci: 1. Baskı, A New Introduction*, London Pearson Higher Education (Çeviren: Başgöl, İhsan, (2011) *Antonio Gramsci Yeni Bir Giriş*, 1. Baskı, Ankara, Dipnot).

Rehmann, Jan (2013) *Theories of Ideology The Power of Alienation and Subjection*, 1. Baskı, Leiden-Boston, Yayınevi Belirtilmemiş (Çeviren: Alpagut, Şükrü (2017) *İdeoloji Kuramı Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap).

Roskin, Michael (2007) *Countries and Concepts: Politics, Geography, Culture*, 9. Baskı, Pearson Education Press (Çeviren: Seçilmişoğlu, Bahattin (2016) *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*, 8. Baskı, Ankara, Adres).

Rousseau, Jean Jacques (Yıl Belirtilmemiş) *Discours sur L'origine et les Fondements de L'inegalité Parmi les Hommes*, Baskı Belirtilmemiş, Baskı Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: İleri, Rasih Nuri (2015) *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, İstanbul, Say).

Rousseau, Jean Jaques (1962) *Du Contract Social*, Baskı Belirtilmemiş, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Günyol, Vedat (2019) 26. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları).

Rudê, George (1967) 1. Baskı, Oxford University Press (Çeviren: Dalkılıç, Ali İhsan (2015) İstanbul, İletişim).

Sandel, Michael (1998) *Liberalism and the Limits of Justice*, 2. Baskı, Cambridge University Press (Çeviren: Zeybekoğlu, Emre (2014) *Liberalizm ve Adaletin Sınırları*, 1. Baskı, Ankara, Dost).

Savigny, Friedrich Carl Von, (1831) *Of The Vocation Of Our Age For Legislation nad Jurisprudence*, 1. Baskı, London, Little wood & Co, (Çeviren: Acar, Ali (2018) *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine*, İstanbul, Pinhan).

Schmitt, Carl (1996) *Politische Theologie*, 1. Baskı, Berlin, Duncker und Humblot GmbH (Çeviren: Zeybekoğlu, Emre (2010) *Siyasi İlahiyat*, 3. Baskı, Ankara, Dost).

Shayegan, Daryush (1989) *Le Regard Mutilê*, 1. Baskı, Paris, Albin Michel (Çeviren: Bayrı, Haldun (2017) *Yaralı Bilinç*, 5. Baskı, İstanbul, Metis).

Simmel, Georg (1971) *On Individuality and Social Forms*, 1. Baskı, London, University of Chicago Press (Çeviren: Tuncay Birkan (2009) *Bireysellik ve Kültür*, 1. Baskı, İstanbul, Metis).

Simmel, Georg (1972) *On Individuality and Social Forms*, 1. Baskı, Chicago, University Of Chicago Press (Çeviren: Birkan, Tuncay (2009) *Bireysellik ve Kültür*, 1. Baskı, İstanbul, Metis).

Simmel, Georg (2011) *The Philosophy of Money*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Routledge (Çeviren: Alogan, Yavuz / Aydın, Öykü Didem, (2014) *Paranın Felsefesi*, 1. Baskı, İstanbul, İthaki).

Smith, Philip / Riley Alexander (2009) *Cultural Theory: An Introduction*, 2. Baskı, New Jersey, Blackwell Publishing (Çevirenler: Güzelsarı, Selime / Gündoğdu, İbrahim (2016) *Kültürel Kurama Giriş*, 1. Baskı, Ankara, Dipnot).

Sorokin (1942) *Man and Society in Calamity*, 1. Baskı, E. P. Dutton and Co (Çeviren: Tunçay, Mete (1997) 1. Baskı, İstanbul, Göçebe).

Sternhell, Zeev / Sznajder Mario / Asheri Maia (1994) *The Bird of Facist Ideology*, 1. Baskı, Princeton, Princeton University (Çeviren: Çiltaş Şule (2012) *Faşist İdeolojinin Doğuşu*, 1. Baskı, İstanbul, Ayrıntı).

Suraiya, Faroghi (1941) *Kunst Und Alltagsleben Im Osmanischen Reich*, Basım Yeri Belirtilmemiş, Basımevi Belirtilmemiş (Çeviren: Kılıç, Elif (2002) *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı).

Swartz, David (1997) *Culture and Power*, Chicago, University of Chicago Press (Çeviren: Gen, Elçin (2011) *Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim).

Tannenbaum, Donald / Schultz, David (2004) *Inventors of Ideas an Introduction to Western Political Philosophy*, 2. Baskı, Boston, Wadsworth / Thomson Learning (Çeviren: Demirci, Fatih *Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri* (2015) 9. Baskı, Ankara, Adres).

Taylor, Charles 'Tanınma Politikası': Gutmann, Amy (Editör) (1994) *Multiculturalism – Examining the Politics of Recognition*, 1. Baskı, Princeton University Press (Çeviren: Salman, Yurdanur (2014) *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, 4. Baskı, Ankara, YKY Yayınları).

Thornton, Thomas (2015) *Being and Place Among the Tlingit (Culture, Place and Nature)*, 1. Baskı, Washington, University of Washington Press, (Çeviren: Ertürk, Ercan (2015) *Osmanlı'da Ticaret, Toplum, Din, Yönetim (1793 – 1807)*, 1. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Tiger, Michael / Levy, Madeleine (2002) *Law and the Rise of Capitalizm*, 2. Baskı, New York, Monthy Reveiw Press (Çeviren: Karahanoğulları, Onur (2016) *Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk*, 1. Baskı, Ankara, Epos).

Vincent, Andrew (2003) *Modern Political Ideologies*, 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Blacwell (Çeviren: Tüfekçi, Arzu (2006) *Modern Politik İdeolojiler*, 1. Baskı, İstanbul, Paradigma).

Weber, Max (1978) (Baskı Belirtilmemiş) *Economy and Societiy, The Regents of the University of California* (Çeviren: Boyacı, Latif (2012) *Ekonomi ve Toplum*, 1. Baskı, İstanbul, Yarın).

Weber, Max (2011) *Methodology of Social Sciences*, 1. Baskı, Basım Yeri Blertilmemiş, Transaction Publishers (Çeviren: Öğütte, Vefa Saygı, Sosyal Bilimlerin Metodolojisi, 1. Baskı, İstanbul, Küre).

Zürcher, Eric Jan (2004) *Turkey, A Modern History*, 4. Baskı, London, Tauris & Co. (Çeviren: Saner, Yasemin (2017) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 34. Baskı, İstanbul, İletişim).

Kitap Bölümü

Acun, Fatma 'Değişme ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları': Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, 2. Baskı, Bursa, Dora.

Akın, Mahmut 'Bir Kültür Bilimi Olarak Sosyoloji ve Kültür Sosyolojisi': Alver, Köksal / Doğan, Necmettin (Editörler) (2011) *Kültür Sosyolojisi*, 1. Baskı, Ankara, Hece.

Akıncı, Mehmet 'Muhafazakarlık': Çaha, Ömer / Şahin, Bircan (Editörler) (2013) *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, 1. Baskı, Ankara, Orion.

Akşin, Sina 'Siyasal Tarih (1908 – 1923)': Akşin, Sina (Editör) (1997) *Çağdaş Türkiye 1908 – 1980*, İstanbul, Cem.

Alkan, Mehmet 'Altmışlı Yıllarda Günlük Hayatın Siyaseti': Bora, Tanıl (Editör) (2017) *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Alkan, Mehmet 'Giriş': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002a) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim.

Alkan, Mehmet 'Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme': Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002b) 4. Baskı, İstanbul, İletişim.

Altınay, Ayşe Gül / Bora, Tanıl 'Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik': Bora, Tanıl / Murat Gültekingil (Editörler) (2017) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Arslan, Sibel 'Uğultular... Siluetler...': Aksu, Bora / Eraslan, Sibel (Editörler) (2002) *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul, İletişim.

Aslan, Emre 'Milliyetçilik': Atılgan, Gökhan / Aytekin, Atilla (Editörler) (2012) *Siyaset Bilimi*, 1. Baskı, İstanbul, Yordam.

Atılgan, Gökhan ‘Anti-emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920 – 1971)’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Atılgan, Gökhan ‘Kültür’: Atılgan, Gökhan / Aytekin, Atilla (Editörler) (2012) Siyaset Bilimi, 1. Baskı, İstanbul, Yordam.

Atılgan, Gökhan ‘Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında’: Atılgan, Gökhan / Saraçoğlu, Cenk / Uslu, Ateş (Editörler) (2016) Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat, 2. Baskı, İstanbul, Yordam.

Aydın, Suavi ‘Milliyetçilik’: Çaha, Ömer / Şahin Bircan (Editörler) (2013) Dünya’da ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion.

Aydın, Suavi ‘Türkiye Solunda Özgürlükçülük ve Milliyetçilik’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2008) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Aytaç, Ahmet Murat ‘Türkiye’de Ailenin Toplumsal Dönüşümü: 1925 – 2010’: Alpkaya, Faruk / Duru, Bülent (Editörler) (2017) 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim, 4. Baskı, Ankara, Phoenix.

Bahçe Serdal / Eres Benan ‘İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim’: Alpkaya, Faruk (Editör) (2017) 1920’den günümüze Toplumsal Yapı ve Değişim, 1. Baskı, Ankara, Phoenix.

Balçık, Berk ‘Milliyetçilik ve Dil Politikaları’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Barkey, Karen ‘Osmanlı’da Farklılıkların Yönetimini Yeniden Düşünmek: Modern Türkiye İçin Ne Öğrenebiliriz?’: Kuru, Ahmet, Stepan Alfred (Editörler) (2012 - 2013) Türkiye’de Demokrasi, İslam ve Laiklik İstanbul Bilgi Üniversitesi, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Bayram, Ahmet Kemal ‘Türkiye’de Askeri Darbeler, Kemalizm ve Demokrasi’: Dursun, Davud (Editör) (2001) Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi, 1. Baskı, İstanbul, Şehir.

Bekaroğlu, Mehmet ‘1924 Anayasası ve Kemalizm’: Altınörs, Alp (Editör) (2013) Resmi İdeoloji ve Kemalizm, 2. Baskı, İstanbul, Ceylan.

Belge, Murat ‘Sunuş’: Bora, Tanıl / Gültekingil Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Beriş, Hamit Emrah ‘Faşizm’: Çaha, Ömer /Şahin Bircan (Editörler) (2013) Dünya’da ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion.

Bıçkı, Doğan ‘Küreselleşme Sürecinde Kentler: Mekansal Yarılma, Yoksulluk ve Türkiye’: Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, 2. Baskı, Bursa, Dora.

Bora, Tanıl ‘Ekalliyet Yılanları...’ Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Bora, Tanıl / Peker, Bülent / Sancar, Mithat ‘Hakim İdeolojiler, Batı, Batılılaşma ve İnsan Hakları’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul, İletişim.

Çağan, Kenan ‘Yanlış Bilinç’ten Anlam Arayışı’na İdeoloji’: Çağan, Kenan (Editör) (2008) İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Hece.

Çaha, Ömer/ Şahin, Bircan ‘Fikir Biliminden Ütopya İdeoloji’: Çaha, Ömer / Şahin, Bircan (Editörler) (2013) Dünya’da ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion.

Çakar Özgün, Yasemin ‘Otoriter Düzenleme Zihniyeti Olarak Anayasacılık’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2009) **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Çakır, Ruşen ‘Milli Görüş Hareketi’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Çaylak, Adem / Baran, Hüseyin ‘Türkiye’de Kemalist Rejimin Ordu ve Anayasa ile Pekişmesi ve Darbeler Arası Dönem (1960 – 1970)’: Çaylak, Adem / Avcu, Seyit Ali (Editörler) (2017) Türkiye’nin Siyasal Hayatı, 1. Baskı, Ankara, Savaş.

Çiğdem, Ahmet ‘Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon’: Bora, Tanıl / Gültekin Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul, İletişim Yayınları.

Dede, Kadir ‘Altmışlı Yılların Anayasal Gündemi Ya Da Bir Siyasal Özne Olarak 1961 Anayasası’: Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye’nin 1960’lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Deren, Seçil (2002) ‘Kültürel Batılılaşma’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul, İletişim.

Dikeçligil, Beylü ‘Kültür Kavramının Analizi veya Sosyo Kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme’: Alver Köksal / Doğan Necmettin (Editör) (2011) Kültür Sosyolojisi, 1. Baskı, Ankara, Hece.

Doğaner, Yasemin ‘İhtilalin Mantığı’: Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye’nin 1960’lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Duguit, Leon ‘Egemenlik ve Özgürlük’: Akal, Cemal Bali (Editör) (2011) Devlet Kuramı, 3. Baskı, Ankara, Dost.

Duman, Fatih ‘Sosyalizm’: Çaha, Ömer / Şahin, Bircan (Editörler) (2013) Dünya’da ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, 1. Baskı, Ankara, Orion.

Duman, Tayyip ‘Atatürk’ün Kültür ve Eğitim Anlayışı’: Güngör, Nazife (Editör) (2007) Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Günümüze Dil, Kültür, Eğitim, 1. Baskı, Ankara, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi.

Ergin, Murat ‘‘Bizden İrkçı Olmaz’ Türk Kimliği ve Irksal Sözcükler’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, İstanbul, İletişim.

Erten, Bağış ‘Türkiye’de 1968’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2008) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Gençkaya, Ömer Faruk ‘Türk Siyasal Sisteminde Kurucu Meclis: 1961 ve 1981 Deneyimlerinin Karşılaştırılması’: Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut.

Gökçek, Fatma Müge ‘Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Gönenç, Levent ‘Orta Çağ Avrupası’nda Anayasacılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri’: Serap Yazıcı (Editör) (2008) Ergun Özbudun’a Armağan, 1. Baskı, Ankara, Yetkin.

Gözaydın, İhtar ‘Türkiye Hukukunun Batılılaşması’: Bora, Tanıl /Gültekingil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Gramsci, Antonio ‘Kültür ve İdeolojik Hegemonya’: Alexander, Jeffrey / Seidman, Steven (Editörler) (2017) Kültür ve Toplum Güncel Tartışmalar, 2. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi.

Güler, Zeynep ‘Muhafazakarlık’: Örs, Birsen (Editör) (2013) 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Güler, Zeynep ‘Muhafazakarlık’: Örs, Birsen (Editör) (2013) 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Güneş, Cengiz ‘Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi’: Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye’nin 1960’lı Yılları, İstanbul, İletişim.

Kadıoğlu, Ayşe ‘Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, İstanbul, İletişim.

Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar ‘Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme’: Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009) Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, 4. Baskı, Bursa, Dora.

Kaplan, İsmail ‘Milli Eğitim İdeolojisi’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Kara, İsmail ‘Diyanet İşleri Başkanlığı Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum’: Bora, Tanıl / Gültekingil Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Karaca, Nuray ‘Hıfzı Oğuz Bekata’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Karaömerlioğlu, Asım ‘Tek Parti Döneminde Halkçılık’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Kaynar, Mete Kaan ‘Türkiye’nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar’: Bora, Tanıl (Editör) (2016) Türkiye’nin 1950’li Yılları, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Kelsen, Hans ‘Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği’: Akal, Cemal Bali (Editör) (2011) Devlet Kuramı, 3. Baskı, Ankara, Dost.

Keskin, Nuray ‘1960’lı Yıllarda Kamu Yönetimi’: Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye’nin 1960’lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Kili, Suna ‘1961 Anayasası ve Devlet Anlayışı’: Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut.

Koca, Bayram ‘Altmışlı Yıllarda Türkiye’de Anti-komünizm: Truman Doktrini’nden Komünizmle Mücadele Dernekleri’ne’: Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye’nin 1960’lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Koca, Bayram ‘Ellili Yıllarda Merkez Sağ: Demokrat Parti’nin Özgürlük ile İstismar Arasındaki Dini Politikaları’: Bora, Tanıl (Editör) (2016) Türkiye’nin 1950’li Yılları, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Koca, Selçuk ‘Altmışlı Yılların Siyasi Partileri’: Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye’nin 1960’lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Kocabaşoğlu, Uygur ‘Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nden ‘Sol’ Portreler!’: Koçak, Cemil (Editör) (1998) 1. Baskı, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları.

Koçak, Cemil ‘Osmanlı/Türk Siyasi Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet’: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, 4. Baskı, İstanbul, İletişim.

Koçak, Cemil ‘Siyasal Tarih (1923 – 1950)’: Akşin, Sina (Editör) (2011) Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908 – 1980, 7. Baskı, İstanbul, Cem.

Kurtoğlu, Zerrin ‘Devlet Aklı ve Toplumsal Muhayyile Arasında Din ve Siyaset’: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mahcupyan, Etyen ‘Osmanlı’dan Bugüne Parçalı Kamusal Alan ‘Toplum’ Meselesi’: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mardin, Şerif ‘Osmanlı Düşüncesi’: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, 4. Baskı, İstanbul, İletişim.

Maurice, Arthur (1970) 'Kings and Councillers' The University of Chicago (Çeviren: Baysal, Başak / Erman Barış (2011) 'Krallar ve Danışmanları') içinde: **Akal, Cemal Bali** (Çeviri Editörü) Devlet Kuramı, 3. Baskı, Ankara, Dost.

Mazıcı, Nurşen '24 Mayıs Kemalizmin Restorasyonu Mu?': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Mert, Nuray 'Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2001), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Nimni, Ephraim 'Uluslar Bölgesel Azınlıklar, Demokratik Teori ve Ulusal Kendi Kaderini Tayin Hakkı': Aktoprak, Elçin / Kaya, Celil (Editörler) (2016) 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Orçan, Mustafa 'Modern Bir Asabiyet Olarak İdeoloji': Çağan, Kenan (Editör) (2008) İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Hece.

Ozan, Ebru Deniz 'İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı 1971 – 1980': Atılgan, Gökhan / Saraçoğlu, Cenk / Uslu Ateş (Editörler) (2016) Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, 2. Baskı, İstanbul, Yordam.

Öğün, Süleyman Seyfi 'Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü': Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009) Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, Bursa, Dora.

Önder, İzzettin '1961 Anayasası'nın Ekonomik Modeli': Kili, Suna (Editör) (1998) 27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, 1. Baskı, İstanbul, Boyut.

Öngider, Seyfi 'Kemalist Rejimin İnşası: Takrir-i Sükun Kanunu': Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Öz, Asım 'Manevi İmar ile İslam İnkılabı Arasında: Altmışlı Yıllarda İslam Davası Etrafındaki Vaziyet Alışlar Üzerine': Bora, Tanıl (Editör) (2017) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Özdemir, Hikmet 'Siyasal Tarih 1960 – 1980': Akşin, Sina (Editör) (2011) Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908 – 1980, 7. Baskı, İstanbul, Cem.

Özgün Çakar, Yasemin ‘Otoriter Düzenleme Zihniyeti Olarak Anayasacılık’: Editörler: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2009) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Özipek, Bekir Berat ‘Muhafazakarlık, Devrim ve Türkiye’: Bora, Tanıl / Gültekingil Murat (Editörler) (2004) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık, İstanbul, İletişim.

Pells, Richard ‘20. Yüzyılda Küresel Kültür Miti ve Tehdidi: Modernizmden Film Endüstrisine’: (Editör Belirtilmemiş) (2001) Küreselleşme ve Modernleşme Sürecinde Kültürel Kimlik, Ankara, Konrand Adeneur Vakfı.

Ramazanoğlu, Yıldız ‘Cumhuriyet’in Dindar Kadınları’: Bora, Tanıl / Gültekingil Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Rustow, Dankwart ‘Atatürk as an Institution Builder’: Kazancıgil, A. / Özbudun Ergun (Editörler) (1994) 1. Baskı, Basım Yeri Belirtilmemiş, Hust & Co Publisher.

Sabia, Deniel / Wallulis Jerald ‘The Idea of Critical Social Science’ : Sabia, Deniel / Wallilus, Jerald (Editörler) (1983) Changing Social Science: Critical Theory and Other Critical Perspectives, Albany, State University of New York Press.

Saktanber, Ayşe ‘Kemalist Kadın Hakları Söylemi’: Bora, Tanıl / Gültekin, Murat (Editörler) (2001) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Seidman, Steven ‘Tözsel Tartışmalar: Ahlak Düzeni ve Toplumsal Bunalım – Modern Kültüre Farklı Bakışlar’: Alexander Jeffrey / Seidman Steven (Editörler) (2017) Kültür ve Toplum Güncel Tartışmalar, 1. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi.

Sevinç, Murat ‘Türkiye’de Anayasal Düzen: 1920 – 2012’: Alpkaya, Faruk / Duru Bülent (Editör) (2017), 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim, 4. Baskı, Ankara, Phoenix.

Somel, Selçuk Akşin ‘Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2002) Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, 4. Baskı, İstanbul, İletişim.

Subaşı, Necdet ‘Cumhuriyet’ten Günümüze Dinsel Modernleşme ve Dini Yapıların Değişimi’: Sunar, Lütfi (Editör) (2016) Türkiye’de Toplumsal Değişim, 3. Baskı, Ankara, Nobel.

Şan, Mustafa Kemal ‘Modernlik ve Postmodernlik Yolunda İdeolojilerin Dönüşümü’: Çağan, Kenan (Editör) (2008) İdeoloji, 1. Baskı, Ankara, Hece.

Şener, Mustafa ‘1923 – 1945 Burjuva Uygarlığının Peşinde’: Atılın, Gökhan / Saraçoğlu, Cenk / Uslu, Ateş (Editörler) (2016) Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat, 2. Baskı, İstanbul, Yordam.

Şenler, Mustafa ‘Türkiye İşçi Partisi’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2007) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Tabakoğlu, Ahmet ‘Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları’: Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, 2. Baskı, Bursa, Dora.

Toker, Nilgün / Tekin, Serdar ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten Kamusuz Demokrasi’ye’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2002) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, 1. Baskı, İstanbul, İletişim.

Toprak, Binnaz ‘Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi’: Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler) (2009), Türkiye’de Değişim ve Modernleşme, 4. Baskı, Bursa, Dora.

Tunaya, Tarık Zafer ‘Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri’: Koçak, Cemil (Editör) (1998) Birinci Meclis, 1. Baskı, İstanbul, Sabancı Üniversitesi.

Türkeş, Ömer ‘Milli Edebiyattan Milliyetçi Romanlara’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Uğur, Aydın ‘Kültür, Kültürel Kimlik ve Kültürel Haklar’: Karamani, Arzu (Editör) (2004) Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi Yayınları.

Üstel, Füsun ‘Bir Vatandaşlık Projesi Olarak Kemalizm’: Altınörs, Alp (Editör) (2013) Resmi İdeoloji ve Kemalizm, 2. Baskı, İstanbul, Ceylan.

Üstel, Füsun ‘Türk Ocakları’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2017) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, 5. Baskı, İstanbul, İletişim.

Vatandaş, Celalettin ‘Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi’: Zencirkıran, Mehmet (Editör) (2011) Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, 2. Baskı, Bursa, Dora.

Wilson, T. H. ‘Eleştirel Kuramın Sosyal Bilimler Eleştirisi: Adorno’dan Habermas’a Değişen Bir Sorunsaldan Kesitler’: Bağce, Emre (Editör) (2010) Frankfurt Okulu, 1. Baskı, Ankara, Doğu Batı.

Yakut, Kemal ‘Kapitalizm, Sosyalizm ve Milliyetçiliğin Ortaya Çıkması’: (1999) Çağdaş Dünya Tarihi, Ünite: 5, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Yavuz, Hakan ‘Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek’: Bora, Tanıl / Gültekingil, Murat (Editörler) (2005) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 2. Baskı, İstanbul, İletişim.

Makale

Akbulut, Olgun (2012) ‘Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenlenişi’ Ankara Barosu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 3, s. 155 – 182.

Akgün, Seçil (1981) ‘Şapka Kanunu’ Tarih Araştırmaları Dergisi, C: 14, S: 25, s. 69 - 79.

Akipek, İlhan (1954) ‘John Locke’un Mülkiyet Hakkındaki Fikirleri’, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 11, S:1, s. 514 – 524.

Akyüz, Kenan (1986) ‘Türk Ocakları’ Türk Yurdu, C: 50, S: 196, s. 201 – 228.

Apaydın, Cem (2017) ‘Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme’ Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, C: 16, S:32, s. 149 – 171.

Arı, Asım (2002) ‘Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim’ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C: 2, S: 2, s. 181 – 192.

Arıkan, Mustafa / Deniz, Ahmet (2004) ‘Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlakinin Tasfiyesi’ Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 15, s. 401 – 432.

Arıkan, Zeki (1999) ‘Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi’ Atatürk Yolu Dergisi, C: 6, S: 23, s. 261 – 281.

Armağan, Servet (1974) ‘Memleketimizde Son Parlamento Seçimleri 1968 – 1973’, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C: 40, S: 1 – 4, s. 155 – 179.

Arsel, İlhan (1955) ‘Çift Meclis Sisteminin Memleketimizde Tatbiki Hususunda Bazı Düşünceler’ Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 11, S: 3- 4, s. 59 – 99.

Arslanoğlu, İbrahim (2015) ‘Kültür ve Medeniyet Kavramları’ Devlet Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 460, s. 1- 6.

Avşar, Zakir / Kaya Emre, Ayşe Elif (2017) ‘Arapça Ezan Yasağı ve Kaldırılması’ Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: 33, S: 95, s. 94 – 123.

Aybudak, Utku (2017) ‘Modern Devlet Bağlamında Ortaya Çıkan Egemenlik Kavramı ve egemenliğin Dönüşümü’ Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C: 10, S: 54, s. 226 – 237.

Balkız, Bekir (2004) ‘Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori: Sosyolojik Pozitivizmin Eleştirisi’ Sosyoloji Dergisi, C: Cilt Belirtilmemiş, S: 12, s. 135 – 158.

Barın, Taylan (2016) ‘Farklılıkların Bir Arada Yaşamasında Liberal Bir Yaklaşım: Çokkültürlülük Teorisi’, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 2, s. 57 – 88.

Bayhan, Vehbi (2016) ‘Sosyal Bilimlerde Objektiflik Efsanesi’ Mukaddime Dergisi, C: 7, S: 2, s. 217 – 242.

Bulut, Ferhat (2011) ‘68 Kuşağı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı’, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 11, S. 23, s. 123 – 149.

Burak, Begüm (2011) ‘Osmanlı’dan Günümüze Ordu Siyaset İlişkileri’ International Journal of History, C: 3, S: Belirtilmemiş, s. 45 – 67.

Cebeci, Suat (2016) ‘Kırgızistan’da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler’, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, C: 5, S: 3, s. 103 – 117.

Çapçioğlu, İhsan (2008) ‘Küreselleşme, Kültür ve Din’ Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, C: 49, S: 2, s. 153 – 183.

Çelikçi Abdül Samet / Kakışım Can (2013) ‘İtalyan Faşizmi ve Tarihsel Gelişimi’ Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 1, S: 2, s. 83 – 99.

Demir, Şerif (2007) ‘Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları’ Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 12, s. 37 – 63.

Demirel, Duygu (2007) ‘Oy Deyip Geçmeyin’ Hukuk Gündemi, C: Belirtilmemiş, S: 8, s. 57 – 61.

Dikici, Ali (2006) ‘İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler” İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Araştırmaları Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 10, s. 77 – 104.

Doğan, Kaan Oğuz (2011) ‘Yasa Yapımında Bir Alternatif Çift Meclis Sistemi’ TBB Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 94, s. 375 – 392.

Doğan, Recai (1997) ‘Osmanlı Eğitim Kurumları ve eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili’ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 37, S: 1, s. 407 – 442.

Doğan, Tuğba (2012) ‘Arşiv Belgelerine Göre 1937 – 1938 Dersim İsyanı’ International Journal Of History, C: 5, S: 1, s. 157 -169.

Duman, Doğan / Bayburt, Berrin (2018) ‘Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesel Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü’, Belgi, C: Belirtilmemiş, S: 16 (Halil İnalçık Özel Sayısı), s. 944 – 960.

Ekici, Yunus (2017) ‘Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası’ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 27, S: 2, s. 349 – 359.

Sieyes, Emmanuel (1951) ‘Tiers Etat Nedir?’ (Çeviren: Derbil, Süheyp) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 8, S: 1- 2, s. 126 – 207.

Erberk Kaya, Özge (2016) ‘Sinemanın Küresel Yolculuğu’ Global Media Journal TR Addition, C: 12, S: 6, s. 601 – 614.

Erdem, Fazıl Hüsnü (2012) ‘Osmanlı – Türkiye Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık’ SETA Analiz, C: Belirtilmemiş, S: 51, s. 4 - 23.

Erkal, Mustafa (2016) ‘1938 – 1980 Dönemi Türkiye’de Sosyal Yapı ve Dinamikleri’, Sosyoloji Konferansları, C: Belirtilmemiş, S: 53, s. 157 – 185.

Erol, Kemal (2018) ‘Dil Millet İlişkisi Bağlamında Türkçeyi Bilgiden Bilince Konu Edinen Şiirler’ Türkbilig, C: Belirtilmemiş, S: 36, s. 103 – 120.

Ertan, Temuçin (2007) ‘Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik’ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 39, s. 409 – 423.

Eser, Bahadır / Baltacı, Cemal / Arslan, Mustafa (2012) ‘Türk Siyasal Sisteminde 1960 Müdahalesi ve Vesayetin Kurumsallaşması Üzerine Bir Analiz Denemesi’ Süleyman

Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 25, s. 69 – 97.

Gunberg, Morris (1958) ‘Social Change’ The British Journal Of Sociology, C: 9, S: 3, s. 205 – 229.

Gusfield, Joseph (2006) ‘Culture’ Sage Publications, C: 5, S:1, s. 43 - 44.

Huntington, Samuel (1952) ‘Conservatism As An Ideology’ The American Political Science Review, C: 51, S: 2, s. 454 – 473.

Karakaş, Mehmet (2002) ‘İktidar İlişkileri Açısından Bilim ve Sosyoloji’ Sosyal Bilimler Dergisi, C: 4, S: 1, s. 154 – 169.

Kasımoğlu, Alper (2012- 2013) ‘Milliyetçilik ve Dil, Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları’, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 5, s. 161 – 174.

Kaya, Murat (2012) ‘Klasik Sosyolojik Perspektifte Modernleşme Tartışmaları’ Birey ve Toplum, C: 2, S: 4, s. 11 – 132.

Korkut, Levent (2015) ‘Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları’ İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 1, S: 2, s. 5 – 41.

Kurtaran, Uğur (2011) ‘Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi’ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 8, s. 57 – 71.

Kymlica, Will (2012) ‘Çokkültürlülük, Başarı, Başarısızlık ve Gelecek’ (Çev. Fatih Öztürk), İÜHFM, C: LXX, S: 2, s. 297 – 332.

Melanlioğlu, Deniz (2008) ‘Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretim Programları’ Eğitim ve Bilim, C: 33, S: 150, s. 64 – 73.

Oğuz, Arzu (2006) ‘Türk Medeni Hukuku’nun Gelişim Çizgisi ve Karşılaştırmalı Hukukun Rolü’ AÜHFD, C: 55, S: 1, s. 195 – 205.

Onan, Bilgener (2010) ‘Beynin Bilişsel İşlevleri Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Ana Dili Eğitimine Yansımaları’ Türklük Bilimi Araştırmaları, C: Belirtilmemiş, S: 27, s. 521 – 561.

Ozankaya, Nihat Sezer (2017) ‘Türkiye’de Anıt Heykelin Temsil ve Kimlik Sorunu’ İdil Dergisi, C: 6, S: 31, s. 953 – 966.

Ozankaya, Özer (1989) ‘Ulusal Bayramların Toplumsal İşlevleri Açısından 30 Ağustos Zafer Bayramı’, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirsiz, S: 4, s. 541 – 547.

Öksüz, Hikmet (1997) ‘Lozan’da Azınlıklar Meselesi’ Türk Yurdu, C: Belirtilmemiş, S: 122, s. 87 – 98.

Özbudun, Ergun (2012) ‘Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri’ Liberal Düşünce Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 68, s. 5 – 18.

Özdemir, Yavuz / Çiğdem, Erol / Aktaş, Elif (2014) ‘Tanzimat Fermanı’nın Arka Planı’ Kastamonu Eğitim Dergisi, C: 22, S:1, s. 321 – 338.

Özkul, Fatih (2014) ‘Anayasalarımızda Laiklik İlkesi’ Ankara Barosu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 4, s. 273 – 310.

Özkul, Fatih (2018) ‘Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası’nın Değerlendirilmesi’ Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 12, s. 585 – 612.

Saygılı, Abdurrahman (2014) ‘Jean Bodin’in Egemenlik Anlayışı Çerçevesinde Kralın İki Bedeni Kuramına Kısa Bir Bakış’ Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 63, S. 1, s. 185 – 198.

Schütze, Martin (1921) ‘The Fundamental Ideas in Herder’s Thought’, Modern Philology, C: 19, S: 2, s. 113 – 130.

Sieyes, Emmanuel (1951) ‘Tiers Etat Nedir?’ (Çeviren: Derbil, Süheyp) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 8, S: 1- 2, s. 126 – 207.

Spencer, W.Michael (2000) ‘Herder on Cultural Pluralism and the State: An Examination of His Views and Their Implications for Public Administration’ Administrative Theory & Praxis, C: 22, S: 2, s. 309 – 325.

Şendeniz, Özlem (2014) ‘Erken Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları: Güneş Türk Dil Teorisinin Türk Basınında Yansımaları’, CTAD, C: Belirtilmemiş, S: 20, s. 307 – 326.

Tamanaha, Brian (1995) ‘The Lessons of Law and Development Studies’ The American Journal of International Law, C: 89, S: 2, s. 470 – 486.

Tamtürk, Erkan (2019) ‘Soğuk Savaş sonrası Dönemde Türk Siyasetindeki Dönüşüm’ Gazi Antep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C: 1, S: 1, s.161 – 185.

Tongul, Neriman (2004) ‘Türk Harf İnkılabı’ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 33, s. 103 -130.

Toprak, Zafer (2013) ‘TİP Kongreleri, Kürt Sorunu ve E. J. Hobsbawm’ Toplumsal Tarih, C: Belirtilmemiş, S: 236, s. 56 – 62.

Torun, Esma (2002) ‘II: Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri’ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 29 – 30, s. 143 – 158.

Tunçel, Harun (2000) ‘Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler’ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 10, S: 2, s. 23 – 34.

Türkkan, Hakan (2013) ‘Osmanlı Devleti’nde Modern Anayasal Hareketlerin Başlangıcı ve Osmanlı Anayasa Düşüncesine Rigas Ferrios’un Etkisi’International Journal of History, C: 5, S: 4, s. 221 – 231.

Uzun, Hakan (2009) ‘Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk’ün Ankara’daki Cenaze Töreni’, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Cilt Belirtilmemiş, S: 43, s. 531 – 553.

Ülker Erkan, Ayça (2010) ‘Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasındaki Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Dış Politikası’ Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.8, S.1, s. 183 – 194.

Yağcı, Alper (2008) ‘Kemalist Söylemde Türban: Bir Milli Kimlik Meselesi’ Birikim Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 22,

Yağmur, Kutlay (2010) ‘Batı Avrupa’da Uygulanan Dil Politikaları Kapsamında Türkçe Öğretiminin Değerlendirilmesi’, Bilig Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 55, s. 221 - 242.

Yanardağ, Alaaddin (2016) ‘Zimmet Akdinden Azınlık Sözleşmesine Türkiye’deki Azınlıkların Dünü Bugünü’, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 10, s. 1 – 13.

Yavuz, Bülent / Bülbül, Mahmut (2012) ‘Çift Meclis Sistemi ve Türkiye’ Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 16, S: 1, s.217 – 260.

Yeğen, Mesut (2009) ‘Türkiye’deki Kürt Sorunu Örneği: Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık’ Liberal Düşünce Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 50, s. 55 – 65.

Yıldırım Selime (2015) ‘Devlet Planlama Teşkilatına Sosyalist Planlama Açısından Bir Bakış’, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 17, s. 23 – 32.

Yılmaz, Ensar (2012) ‘Laiklikle İlgili Maddelerin 1961 Anayasası’nda Yer Alış Süreci ve Müzakereleri’ Akademik İncelemeler Dergisi, C: 7, S: 2, s. 63 – 91.

Yılmaz, Miraçhan (2018) ‘Bir Modernleşme Projesi Olarak Halkevleri: Ünye Halkevi ve Faaliyetleri (1932 – 1950)’ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 62, s. 399 – 416.

Yüceer, Saime (2008) ‘Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması’ Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: Belirtilmemiş, S: 14, s. 131 – 149.

Elektronik Makale

Arsava, Füsun (2014) ‘Halkların Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkının Tarihçesi ve Günümüzde Getirdiği Problemler’ <<https://journal.yasar.edu.tr/wp-content/uploads/2014/01/11-Fusun-ARSAVA.pdf>> s. e. t. 22.03.2019.

Bilgili, Ali Sinan (Yıl Belirtilmemiş) ‘Eğitim Programlarımızda Türk – İslam Sentezi Meselesi (1980 – 2000 Yılları Arasındaki Tartışmalara Bir Projeksiyon)’ <<file:///C:/Users/HP/Desktop/80%20SONRASI/Türk%20İslam%20Sentezi.pdf>> s. e. t. 14.09.2018.

Erdoğan, Mustafa (Yıl Belirtilmemiş) ‘Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihi ve Felsefi Temelleri’ <<http://www.liberal.org.tr/uploads/yuklemeler/Liberalizme-Yeniden-Bakis-Tarihi-ve-Felsefi-Temelleri-Mustafa-Erdogan.pdf>> s. e. t. 06.10.2019.

Göçer, Ali (Yıl Belirtilmemiş) ‘Dil Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine’ <http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/ali_gocer_dil_kultur_iliskisi.pdf> s. e. t. 17. 05. 2018.

Kasarcı, Rüya (Yıl Belirtilmemiş) ‘Türkiye’de Nüfus Gelişimi’ <http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/tucaum5_11.pdf>s. e. t. 18.03.2019.

Oran, Baskın ‘Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme’
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/38183>> s. e. t. 24.01.2019.

Oruç, Adem (Yıl Belirtilmemiş) ‘Coğrafi Keşifler’,
<https://www.academia.edu/33257359/Coğrafi_Keşifler.pdf> s.e.t. 09.12.2018.

Pakdil, Hayri ‘Altı Ok ve Tarihsel Bağlamı’
<<http://www.gazetebilkent.com/2014/05/13/alti-ok-ve-tarihsel-baglami/>> s. e. t. 07.11.2017.

Savran, Sungur (Yıl Belirtilmemiş) ‘1968: Bir Devrimci Dalganın Adı’
<<http://www.devrimcimarksizm.net/sites/default/files/sungur-savran-1968-bir-devrimci-dalganin-adi.pdf>>s. e. t. 27.04.2019.

Sezik, Murat (Yıl Belirtilmemiş) ‘Muhafazakar Siyaset İdeolojisi ve Türkiye’de Muhafazakarlık’
<https://www.academia.edu/19137437/Muhafazakar_Siyaset_İdeolojisi_ve_Türkiyede_Muhafazakarlık> s. e. t. 22.03.2019.

Topal, Coşkun ‘Soğuk Savaşın İlk Yıllarında Türkiye-ABD İlişkilerinde Ekonomik Yardımların Etkisi’ <http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/sbedergisi_7decc.pdf> s. e. t. 20.01.2010.

Türker, Hasan (1998) ‘Basında ‘Hanedan-ı Hilafet’ Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması’<http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/pdf/dergi8/c3_s8_hasan_turker.pdf> s. e. t. 11.12.2017.

Konferans Tebliğ

Atay, Aytakin (1978) ‘Neden İsviçre Medeni Kanunu?’ Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, 1978, İstanbul.

Barry, Norman (2004) ‘Rasyonalizm, Muhafazakarlık ve Demokrasi’ Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu, 2004, İstanbul.

Çaha, Ömer (2004) ‘Muhafazakar Düşünce ve Toplum’, Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu, 2004, İstanbul.

Çiçek, Kemal (2009) ‘İsimsiz Bildiri’, Yok Oluştan Dirilişe Tutsaklıktan Özgürlüğe Lozan, 25.07.2009, İstanbul Barosu Yayınları.

Erdoğan, Mustafa (2004) ‘Muhafazakarlık Ana Temalar’, Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu, 2004, İstanbul.

Kaynar, Reşat (1995) ‘3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Genel Yapısı’ Türkiye Cumhuriyeti’nin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi Paneli, 1995, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Sertel, Savaş (2013) ‘1938 Sonrasında Tunceli Milletvekillerinin İskanla İlgili Çalışmaları’, Boztuğ, Ali /Demir, Cem / Gün, Servet ve devamı, (Editörler) İkinci Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu, 20 - 22 Eylül 2013, Tunceli.

Şimşir, Bilal (2009) ‘İsimsiz Tebliğ’, Yok Oluştan Dirilişe Tutsaklıktan Özgürlüğe Lozan, 25.07.2009, İstanbul Barosu.

Uğur, Aydın (2004) ‘Kültür, Kültürel Kimlik ve Kültürel Haklar’ Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No: 9.

Ulusoy, Ali (Yıl Belirtilmemiş) ‘Fransız ve Türk Laiklik Anlayışlarının Karşılaştırılması’ <http://www.libertedownload.com/ldt/din/%20hurriyeti/Ali_Ulusoy.pdf> s. e. t. 25.10. 2019.

Tez

Ekici, Saim (2009) ‘1982 Anayasası’nda Seçme Ve Seçilme Hakları’ (Yüksek Lisans) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Er, Ercan (2016) ‘İbn-i Haldun’un Asabiyye Kuramına Göre Devletleşme Sürecinde Hukukun Yeri’ (Yüksek Lisans), Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güzel Polat, Ezgi (2010) ‘Anayasal Vatandaşlık’ (Doktora) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Onay Duygu (2006) ‘Louis Althusser’de İdeoloji ve Bilinç İlişkisi’, (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Polat, Zekif (2011) Tanzimat’tan Cumhuriyete Afyonkarahisar’da Ermeniler (1839 – 1923) (Doktora), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şimşek, Mürşide (2012b) ‘1982 Anayasası’nda Yargı Bağımsızlığı ve Yargı Tarafsızlığı’ (Yüksek Lisans) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şimşek, Selçuk (2012) ‘Türkiye Eğitim Sisteminin Yapısal Özellikleri Bağlamında 1980 Sonrasında Türkiye’de Eğitim ve İktidar İlişkileri’ (Yüksek Lisans) Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tutanaklar

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C: 10.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C: 4.

TBMM Tutanakları, C: 2.

TMTD, C: 3.

TMTD, C: 5.

Mahkeme Kararları

AYM, E: 1970/53, K: 1971/76, T: 21.10.1971.

AYM, E: 1989/1, K: 1989/12, T: 03.07.1989.

AYM, E: 1990/36, K: 1991/8, T: 09.04.1991.

AYM, E: 2008/16, K: 2008/116, T: 05.06.2008.

Danıştay 11. İdare Dairesi, K: 1976/4374, KT: 14.12.1976.

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, E: 209/96, K: 140, KT: 03.12.1952.

Gazeteler

Aydınlık Gazetesi, Perinçek, Doğu, ‘İdeolojisiz Anayasa Olur Mu?’, 06 Ocak 2006.

Cumhuriyet Gazetesi, ‘Kültür Kervanı’, 11 Eylül 1960.

Cumhuriyet Gazetesi, 06 Ağustos 1960.

Cumhuriyet Gazetesi ‘Türk Kültür Derneği Dün Merasimle Açıldı’, 18 Ağustos 1960.

Cumhuriyet Gazetesi, ‘Cemal Gürsel 1961’i İkinci Cumhuriyet Kuruluş Yılı İlan Etti’, 01 Ocak 1961.

Cumhuriyet Gazetesi, ‘Yeni Siyasi Parti Kurulmak İçin Faaliyet Başladı’, 14 Ocak 1961.

Cumhuriyet Gazetesi, ‘Partiler Hummalı Bir Faaliyet Devresine Girdi’, 02 Nisan 1961.

Milliyet Gazetesi, ‘Hadise Çıkaran 6 Kişi Yakalandı’, 04 Nisan 1961.

Milliyet Gazetesi, ‘Meclis 27 Mayıs Bayramını Kabul Etti’, 04 Nisan 1963.

Milliyet Gazetesi, Cem, İsmail ‘Acılı Doğu’, 12 – 19 Haziran 1970.

Milliyet Gazetesi, İpekçi, Abdi ‘Her Hafta Bir Sohbet; Bu Haftaki Konuğumuz Yakup Canıbeyaz (Maden İşçisi), Konumuz Son Olaylar’, 22 Haziran 1970.

Milliyet Gazetesi, Akyol, Taha ‘İdeolojisiz Anayasa’, 26 Eylül 2007.

RG, sayı: 2741, 2 Temmuz 1934.

RG, sayı: 8297, 31 Aralık 1952.

RG, sayı: 10540, 01 Temmuz 1960.

RG, sayı: 10541, 02 Temmuz 1960.

RG., sayı: 10682, 16 Aralık 1960.

RG, sayı: 11456, 17 Temmuz 1963.

RG., sayı: 11381, 13 Nisan 1963.

RG, sayı: 11934, 20 Şubat 1965.

RG, sayı: 12856, 23 Mart 1968.

Sabah Gazetesi, Hanioglu, Şükrü ‘İdeolojisiz Anayasa Talebi: Rus Örneği’, 16 Ekim 2011.

T 24 Gazetesi, ‘Prof. Dr. Özbudun’un İki Tarihi İtirafı’, 26 Haziran 2010.

Türkiye Gazetesi Gazetesi, Kılıç, Muharrem ‘Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’, 16 Mart 2017.

Vatan Gazetesi, 17 Haziran 1950.

Yeni Akit Gazetesi, ‘Alparslan Türkeş 27 Mayıs 1960 Darbesini Böyle Duyurdu’, 27 Mayıs 2015.

Yeni Şafak Gazetesi, Köker, Levent ‘Demokratik ve Sivil Anayasa İçin Öneriler’, 30 Temmuz 2007.

Diğer Kaynaklar

Bianet, ‘Bugünkü vesayet rejiminin temeli 1961 Anayasası ile atıldı’, 23 Mayıs 2010
<<https://bianet.org/bianet/siyaset/122191-bugunku-vesayet-rejiminin-temeli-1961-anayasasi-ile-atildi>> s.e.t. 18.05.2018.

Birand, Mehmet Ali, 12 Mart Belgeseli, 32. Gün Arşivi, 9. Bölüm: Muhtıra
<<https://www.youtube.com/watch?v=W9yJqu1BM2U>> s. e. t. 20.01.2020.

Birand, Mehmet Ali, 32. Gün Arşivi, 12 Mart Belgeseli, 9. Bölüm, Muhtıra,
<<https://www.youtube.com/watch?v=W9yJqu1BM2U>> s. e. t. 15.03.2020.

Büyük Millet Meclisinin Halkçılık Beyannamesi, <<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/landau/content/structure/190410>> s. e. t. 22.01.2019.

Çarkoğlu, Ali / Kalaycıoğlu Ersin (2015) Bilim Akademisi, ‘Türkiye’de ve Dünya’da Vatandaşlık’, 2014 ISSP Araştırma Raporu, < <https://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2015/12/Türkiyede-ve-Dunyada-Vatandaslik-2014-1.pdf>> s.e.t.16.07.2019.

Fransız İnsan Ve Yurttaş Hakları Bildirisi:
<http://www.canaktan.org/hukuk/insan_haklari/magna-carta/fransiz_insan.htm> s. e. t. 08.11.2018.

Gökalp, Ziya ‘Vatan’ <<https://www.antoloji.com/vatan-271-siiri/>> s. e. t. 08.12.2017.

Gönenç, Levent (2010) ‘Yasaların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi ve Anayasa Yargısı’, TEPAV Çalışma Metinleri – 2, Ankara.

Gönenç, Levent (2017) ‘Partili Cumhurbaşkanı’ TEPAV Politika Notu, Ankara, s. 1-6.

Halkçılık İlkesinin Tarihçesi, <<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/landau/content/structure/190410>> s. e. t. 04.01.2019.

Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları: Bilgin, Murat / Koçak, Konur Alp (Editörler) (2012) TBMM Araştırma Merkezi,
<https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/anayasa_calismalari.pdf> s.e.t. 02.04.2019.

Türk Dil Kurumu <<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarihce/>> s. e. t. 2.2.2018.

Türk Dil Kurumu,
<http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=77> s. e. t. 27.10.2017.

Yüksek Seçim Kurulu<<http://www.ysk.gov.tr/tr/tarihce/1510>>s. e. t. 12.02.2018.

<<https://www.atam.gov.tr/duyurular/tekke-zaviye-ve-turbelerin-kapatilmasi>>, s. e. t. 29.11.2019.

<<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/DIGER%20YAYINLAR/197103165%20KOYLERIMIZ/197103165.pdf>> s. e. t. 17.09.2018.

02.01.1924 gün ve 394 Sayılı Hafta Tatili Hakkında Kanun: <<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspix?MevzuatKod=1.3.394&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=>>> s. e. t. 10.02.2019.

10 Temmuz 1917’de kabul edilen Rus Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti Anayasası: <<http://www.solplatform.biz/index.php?topic=384.0>> s. e. t. 04.08.2017.

1946 Demokrat Parti Programı,
<<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946.pdf>> s. e. t. 24.02.2018.

1964 – 2011 Türkiye’de ve Dünyada Başörtüsü Yasağı Kronolojisi, <<http://www.mazlumder.org/fotograf/yayinresimleri/dokuman/turkiyede-dunyada-basortusu-yasagi-kronolojisi.pdf>> s. e. t. 22.04.2019.

Ağa Han ve Emir Ali’nin mektuplarının metinleri için: <<https://www.timeturk.com/iste-aga-han-in-hilafet-icin-yazdigi-mektup/haber-2124>> s. e. t. 07.12.2017.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi (1997) 1. Baskı, Ankara, Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, II, III, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 20 Aralık 1993 tarihli 47/135 sayılı Kararı ile ilan ettiği BM Ulusal veya Etnik, Dinsel veya Dilsel Azınlıkların Korunmasına Dair Bildiri <<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/716b2--Ulusal-veya-Etnik,-Dinsel-veya-Dilsel-Azinliklara-Mensup-Olan-Kisilerin-Haklarina-Dair-Bildiri.pdf>> s. e. t. 23.10.2019.

<https://www.kongar.org/aydinlanma/2004/440_Turkce_Ezanin_Oykusu.php> s. e. t. 09.12.2017.

KİŞSEL BİLGİLER	
Adı Soyadı	: Mürşide Şimşek
Doğum tarihi	: 24.07.1985
Doğum yeri	: Afyonkarahisar
Medeni hali	: Evli
Uyruğu	: Türk Vatandaşı
Adres	: Selçuklu Mah. 1368. Sok. Hayat Apt. No:4/5 Merkez/Afyonkarahisar
Tel	: 0542 676 60 64
Faks	:
E-mail	: mursidekorkut@hotmail.com
EĞİTİM	
Lise	: Metin Nuran Çakallıklı Anadolu Lisesi / 2003
Lisans	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi / 2008
Yüksek lisans	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Kamu Hukuku Anabilim Dalı / 2012
Doktora	: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı / 2020
İŞ TECRÜBESİ: Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Araştırma Görevliliği (2009 – 2010) Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nde Araştırma Görevliliği (2010 – devam etmekte)	
YABANCI DİLLER: İngilizce	
ÖDÜLLER:	

YAYINLAR:
ÜYE OLUNAN MESLEKİ KURULUŞLAR:

